alpha

ÉMILE BENVENISTE

Probleme de lingvistică generală

volumul I

RSITAS

Émile Benveniste

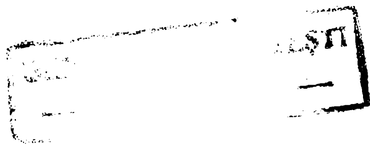
PROBLEME DE LINGVISTICĂ GENERALĂ
VOL. 1

Émile Benveniste

Probleme de lingvistică generală

Volumul 1

Traducere de Lucia Magdalena Dumitru

UNIVERSITAS

Titlul original: **Problèmes de linguistique générale I**

UNIVERSITAS este un imprint al Editurii **Teora**.

Director departament UNIVERSITAS: Gelu Diaconu
Coperta: Gheorghe Popescu
Director editorial: Diana Rotaru

Președinte: TEODOR RĂDUCANU

NOT 1666 UMA PROBLEME DE LINGVISTICA, 1
ISBN: 973-20-0434-7
Printed in Romania

Distribuție:
București: B-dul Al. I. Cuza nr. 39; tel./fax: 222.45.33
Sibiu: Șos. Alba Iulia nr. 40; tel.: 069/21.04.72; fax: 069/23.51.27

Teora – Cartea prin poștă
CP 79-30, cod 72450 București, România
Tel./fax: 252.14.31
e-mail: cpp@teora.kappa.ro

Teora
CP 79-30, cod 72450 București, România
Fax: 210.38.28
e-mail: teora@teora.kappa.ro
Internet: www.teora.ro

Prefață

Studiile reunite în această lucrare au fost alese dintre multe altele, mai tehnice, publicate de autor în cursul ultimilor ani. Le-am prezentat aici sub titlul de «probleme» tocmai pentru că ele aduc, împreună și fiecare în parte, o contribuție la vasta problematică a limbajului, care se regăsește în principalele teme tratate: avem în vedere relațiile dintre biologic și cultural, dintre subiectivitate și socialitate, dintre semn și obiect, dintre simbol și gândire, precum și chestiuni de analiză intralingvistică. Cei care regăsesc și în alte domenii importanța limbajului vor vedea, de asemenea, felul în care un lingvist abordează unele întrebări pe care ei ajung să și le pună și vor ajunge, probabil, la concluzia că toate sistemele semiotice sunt determinate de configurația limbajului.

Anumite pagini li se vor părea, poate, dificile. Se vor convinge atunci că limbajul este un obiect de studiu complex și că analiza faptului lingvistic urmează un drum destul de anevoios. Ca orice știință, lingvistica progresează pe măsură ce descoperă complexitatea *faptelor studiate; etapele dezvoltării sale urmează tocmai acest proces de conștientizare treptată. În rest, trebuie să ne convingem de adevărul că reflecția asupra limbajului nu e fructuoasă decât în măsura în care se referă în primul rând la limbile reale. Studiul acestor organisme empirice, istorice, care sunt limbile, rămâne singura cale posibilă de acces la înțelegerea mecanismelor generale și a funcționării limbajului.*

În primele capitole am oferit o panoramă a cercetărilor recente în teoria limbajului și a perspectivelor pe care acestea le deschid. Trecem apoi la problema principală a comunicării și la modalitățile sale: natura semnului lingvistic, caracteristicile specifice limbajului uman; corelația dintre categoriile lingvistice și categoriile specifice gândirii; rolul limbajului în explorarea inconștientului. Noțiunea de structură și cea de funcție vor face obiectul eseurilor următoare care vor trata succesiv variațiile structurale în diferite limbi și manifestările intralingvistice ale anumitor funcții; mai ales relațiile dintre formă și sens vor fi puse în legătură cu nivelele de analiză. O serie distinctă

va fi consacrată fenomenelor sintactice: se va urmări relevarea unor constante sintactice în tipuri lingvistice foarte variate, considerându-se ca universalii anumite modele specifice anumitor tipuri de frază: fraza nominală, fraza relativă. «Omul în limbaj» este titlul următoarei părți; este vorba de urma lăsată de om în limbaj, definită prin formele lingvistice ale «subiectivității» și ale categoriilor de persoană, pronume și timp. În schimb, în ultimele capitole, se vor pune în evidență rolul semnificației și cel al culturii; se vor analiza metodele reconstrucției semantice, precum și geneza unor termeni importanți pentru cultura modernă.

Unitatea și coerența ansamblului vor rezulta din această trecere în revistă. Ne-am abținut deliberat de la orice intervenții retrospective, atât în prezentare cât și în concluziile capitolelor. Altfel ar fi trebuit să-i adăugăm fiecăruia un post-scriptum destul de cuprinzător: fie în ceea ce privește documentația, pentru a semnala, de exemplu, cele mai recente dezvoltări în cercetarea teoretică; fie în calitate de istoric al propriei lucrări, pentru a indica receptarea fiecărui text în parte și pentru a preciza că «Natura semnului lingvistic» (p. 49) a prilejuit vii controverse și a alimentat o lungă serie de articole, că paginile despre timpul verbului francez (p. 226) au fost reluate și confirmate de statisticile lui H. Yvon asupra utilizării timpurilor la scriitorii moderni etc. Ar fi însemnat însă, de fiecare dată, să începem o nouă cercetare. Se vor ivi alte ocazii pentru a reveni asupra acestor chestiuni importante care merită reanalizate.

P. Verstraeten și N. Ruwet au dorit publicarea acestei culegeri. Le mulțumesc aici pentru amabilitatea cu care au contribuit la întocmirea sa.

E.B.

I

Transformări ale lingvisticii

CAPITOLUL I

Tendințe recente în lingvistica generală

În cursul ultimelor decenii, lingvistica a cunoscut o dezvoltare atât de rapidă, iar domeniul său de studiu s-a extins atât de mult încât un bilanț oricât de sumar al problemelor abordate ar atinge proporțiile unei lucrări sau ar conține enumerarea unor lucrări. Dacă am dori doar să rezumăm progresele făcute, am umple pagini și pagini, fără a avea certitudinea că am reținut esențialul. Creșterea cantitativă a producțiilor lingvistice a atins asemenea proporții încât un volum amplu de bibliografie anuală nu ajunge să le recenzeze pe toate. Țările cele mai importante dispun astăzi de publicații proprii, de colecțiile și metodele lor. Efortul descriptiv a fost continuat și extins în lumea întreagă: recenta reeditare a volumului *Les Langues du Monde* ne dă o idee despre ce s-a realizat în domeniu, precum și despre ceea ce rămâne de cercetat. Atlasele lingvistice, dicționarele s-au înmulțit. În toate sectoarele acumularea de date produce opere de o anvergură tot mai mare: o descriere a limbajului infantil în patru volume (W.F. Leopold), o descriere a francezei în șapte volume (Damourette și Pichon) ar fi câteva exemple în acest sens. O revistă importantă își permite să se consacre astăzi în întregime studiului limbilor indiene din America. În Africa, Australia, Oceania se întreprind anchete care îmbogățesc considerabil inventarul formelor lingvistice. Paralel, se explorează în mod sistematic trecutul lingvistic al omenirii. Un grup întreg de limbi vechi din Asia Mică a fost pus în legătură cu cultura indo-europeană, modificându-i teoria. Restituirea progresivă a protochinezei, a malaio-polinezienei comune, a unor prototipuri amerindiene va duce probabil la regrupări genetice etc. Însă, chiar dacă am face un bilanț mai detaliat al acestor cercetări, vom fi surprinși de inegalitatea cu care sunt întreprinse: într-un loc se continuă studii începute în 1910; în alt loc e respinsă până și denumirea de «ling-

vistică», ca fiind perimată; într-altul, volume întregi sunt consacrate noțiunii de «fonem». Multitudinea lucrărilor nu evidențiază imediat, ci mai degrabă maschează transformările profunde în metoda și în identitatea lingvisticii de câteva decenii încoace, precum și conflictele care o traversează în zilele noastre. Din moment ce a fost conștientizată importanța mizei și a consecințelor pe care dezbaterile actuale le pot avea pentru alte discipline, ne-am putea gândi că discuțiile despre chestiunile de metodă în lingvistică pot constitui, de fapt, preludiul unei reconsiderări care să cuprindă în cele din urmă toate științele umane. Vom insista, prin urmare, în termeni nu foarte tehnici, pe problemele aflate astăzi în centrul cercetărilor de lingvistică generală, pe ideea pe care și-o fac lingviștii despre obiectul lor și pe sensul acestor demersuri.

De fapt, culegerea publicată în 1933 de *Journal de Psychologie*, cu titlul *Psychologie du langage*, dovedea deja o reînnoire surprinzătoare a viziunilor teoretice și a afirmațiilor de doctrină. Se regăseau aici primele expuneri ale principiilor care, întocmai ca acelea din «fonologie», au pătruns acum pe scară largă în învățământ. Se conturau, de asemenea, conflicte care ulterior au condus la reorganizări, cum ar fi distincția între sincronie și diacronie, între fonetică și fonologie, abolită în urma redefinirii termenilor de față. Teorii independente puteau fi comparate grație anumitor convergențe. Când Sapir, de pildă, demonstra realitatea psihologică a fonemelor, el descoperea o noțiune pe care Trubețkoi și Jakobson încercau deja să o impună. Nimeni nu putea să prevadă însă că, în domeniul din ce în ce mai cuprinzător al lingvisticii, cercetările vizau, cel puțin în aparență, alte scopuri decât cele pe care lingvistica le urmărise până atunci.

S-a subliniat adesea caracterul exclusiv istoric al lingvisticii secolului al XIX-lea și a începutului celui de-al XX-lea. Istoria ca perspectivă necesară și succesivitatea ca principiu explicativ, fărâmițarea limbii în elemente izolate și căutarea unor legi proprii de evoluție fiecăruia dintre ele: acestea erau caracteristicile dominante ale doctrinei lingvistice. Se admitea totuși existența unor principii de o cu totul altă natură, cum ar fi factorul analogic care poate tulbura regularitatea evoluției; în practică, însă, gramatica unei limbi consta dintr-un tabel în care se specifica originea fiecărui sunet și a fiecărei forme. Era o consecință în același timp a curentului evoluționist pătruns în toate disciplinele și a condițiilor în care se născuse lingvistica. Noutatea punctului de vedere saussurian, unul dintre cele care au avut cea mai mare influență, era conștientizarea faptului că limbajul în sine nu

comportă nici o dimensiune istorică, că el este sincronie și structură, că nu funcționează decât în virtutea naturii sale simbolice. De fapt, nu atât perspectiva istorică e condamnată, ci tendința de a «atomiza» limba și de a mecaniza istoria. Timpul nu este un factor al evoluției; el nu este decât cadrul acesteia. Motivul schimbării unui element din limbă rezidă, pe de o parte, în natura elementelor care o compun la un moment dat și, pe de altă parte, în relațiile de structură dintre aceste elemente. Simpla constatare a schimbării și formula de corespondență care o rezumă impun o analiză comparată a celor două stări succesive, precum și a îmbinărilor diferite care le caracterizează. Diacronia este astfel restabilită în mod legitim, ca succesiune de sincronii, ceea ce evidențiază deja importanța capitală a noțiunii de sistem și a solidarității restaurate între toate elementele unei limbi.

Această perspectivă nu e, de altfel, nouă; ea transpare din întreaga operă a lui Meillet și, deși nu întotdeauna aplicată, nimeni nu o mai contestă. Dacă, pornind de-aici, dorim să rezumăm într-un cuvânt sensul în care lingvistica se pare că o continuă astăzi, putem spune că ea marchează începutul lingvisticii concepute ca *știință*, datorită coerenței, autonomiei și direcțiilor care i-au fost atribuite.

Primul semn al acestei tendințe este faptul că anumite categorii de probleme încetează de a mai fi puse. Nimeni nu se mai interesează în mod sistematic de problema monogenezei sau poligenezei limbilor și, în general, de problema începuturilor absolute. Nimeni nu mai cedează atât de ușor tentației de a înălța la rangul de proprietăți universale ale limbajului particularitățile unei limbi sau ale unui tip lingvistic. Orizontul lingviștilor s-a lărgit. Toate limbile ilustrează limbajul cu drepturi egale. Niciodată în trecut și sub nici o formă în prezent nu se mai câștigă nimic așa-zis «original» . Explorarea celor mai vechi limbi atestate le descoperă o deplinătate și o complexitate întru nimic diferite de cele ale limbilor contemporane; analiza limbilor «primitive» a pus în evidență organizarea lor foarte diferențiată și sistematică. Departe de a constitui o normă, tipul indo-european apare mai degrabă ca o excepție. Pe drept cuvânt, nu se mai întreprind cercetări asupra unei anumite categorii din ansamblul limbilor, considerată ca ilustrând aceeași dispoziție a «spiritului uman» , cu atât mai mult cu cât s-a conștientizat dificultatea de a descrie sistemul complet al unei singure limbi, precum și faptul că anumite analogii de structură descrise în aceiași termeni pot fi amăgitoare. Trebuie să acordăm mare importanță acestei experiențe mereu lărgite a varietăților lingvistice ale lumii. S-au tras mai multe învățăminte. Înainte de

toate, se pare că nivelul de cultură nu determină esențialmente condiții diferite de evoluție și că aceleași metode și criterii de comparație sunt valabile atât pentru limbile nescrise, cât și pentru cele scrise. În altă ordine de idei, s-a observat că descrierea anumitor tipuri lingvistice, mai ales în cazul limbilor amerindiene, pune probleme pe care metodele tradiționale nu le pot rezolva. Consecința a fost o reînnoire a procedeelor de descriere care, ulterior, a fost extinsă la limbile despre care se credea că au fost descrise odată pentru totdeauna și care au căpătat astfel profiluri noi. O altă consecință a fost conștientizarea faptului că repertoriul categoriilor morfologice, oricât de variat ar putea să pară, nu este nelimitat. Ar putea fi adoptată, atunci, o clasificare logică a acestor categorii, care să pună în evidență relațiile în care sunt cu legile de transformare. În sfârșit, și atingem astfel chestiuni care depășesc lingvistica, s-a observat că atât «categoriile mentale» cât și «legile gândirii» nu fac decât să reflecte, în mare măsură, organizarea și distribuția categoriilor lingvistice. Gândim într-un univers pe care limba noastră l-a modelat în prealabil. Varietățile experienței filozofice sau spirituale depind inconștient de o clasificare pe care limba o operează prin simplul fapt că este limbă și că simbolizează. Iată câteva teme care pot fi deslușite de o gândire familiarizată cu diversitatea tipurilor lingvistice; de fapt, nici unul nu a fost încă exploatat exhaustiv.

A spune că lingvistica tinde să devină o știință nu înseamnă doar a insista pe nevoia de rigoare, comună tuturor disciplinelor. E vorba, în primul rând, de o schimbare de atitudine față de obiect, definită prin efortul de a-l formaliza. La originea acestei tendințe poate fi recunoscută o dublă influență: cea a lui Saussure în Europa și cea a lui Bloomfield în America. Căile pe care ei și-au exercitat influența sunt, însă, tot atât de diferite pe cât sunt și operele din care ele provin. Cu greu am mai putea găsi un contrast atât de marcat ca în cazul celor două opere: *Cursul de lingvistică generală* al lui Saussure (1916), volum postum redactat după notițele de curs ale unor studenți, ansamblu de considerații geniale care merită fiecare în parte o exegeză și dintre care unele mai alimentează și astăzi diferite controverse, proiectând limba în planul unei semiologii universale, deschizând orizonturi către care gândirea filozofică abia se îndreaptă astăzi; *Limbajul* lui Bloomfield (1933), devenit un vademecum al lingviștilor americani, «textbook» desăvârșit, rod al unei gândiri mature, remarcabil atât prin opțiunea sau pentru deznodământul filozofic, cât și prin rigoarea sa tehnică. Deși nu-l menționează pe Saussure, Bloomfield trebuie să fi subscris principiului saussurian conform căruia «lingvistica are drept unic și veri-

tabil obiect limba privită în ea însăși și pentru ea însăși». Acest principiu explică tendințele pe care lingvistica le manifestă în orice privință, chiar dacă nu poate dezvălui și motivele pentru care ea se vrea o știință autonomă sau scopurile pe care și le propune în această calitate.

În ciuda diferențelor de doctrină, lingviștii care încearcă o sistematizare a demersurilor întreprinse manifestă aceleași preocupări, reductibile la trei probleme fundamentale: 1. Care este sarcina lingvistului, ce poate el cerceta și ce va descrie, de fapt, sub numele de limbă? Se pune aici în discuție obiectul însuși al lingvisticii; 2. Cum va fi descris acest obiect? Trebuie construite anumite instrumente, care să permită sesizarea trăsăturilor specifice unei limbi în ansamblul limbilor existente și descrierea lor în aceiași termeni. Care va fi, atunci, principiul acestor procedee și definiții? Am ajuns la importanța pe care o capătă tehnica lingvistică; 3. Din perspectiva simțului comun, atât cel al vorbitorului cât și cel al lingvistului, funcția limbajului este aceea de «a spune ceva». Ce înseamnă însă, exact, acest «ceva» pentru care limbajul este articulat și cum îl putem delimita față de limbajul în sine? Se pune în acest fel problema semnificației.

Simpla menționare a acestor probleme sugerează efortul lingvistului de a se desprinde de sprijinul sau de legăturile oferite de tipare gata făcute sau de discipline învecinate. El respinge orice viziune *a priori* asupra limbii, pentru a construi noțiuni legate direct de obiect. Această atitudine urmărește să pună capăt dependenței, conștiente sau nu, a lingvisticii față de istorie, pe de o parte, sau de un anumit tip de psihologie, pe de altă parte. Dacă știința limbajului are nevoie de modele, acestea îi vor fi oferite de disciplinele matematice sau deductive care-și raționalizează complet obiectul de studiu, reducându-l la un ansamblu de proprietăți obiective definite constant. Cu alte cuvinte, ea va deveni din ce în ce mai «formală», cel puțin în sensul că limbajul este alcătuit din ansamblul «formelor» sale observabile. Pornind de la expresia lingvistică nativă, se ajunge, în urma unei analize, la o descompunere strictă a fiecărui enunț în elemente specifice, iar apoi, în urma unor analize succesive, la descompunerea fiecărui element în unități tot mai simple. Scopul acestor operații este delimitarea unităților *distinctive* ale limbii, ceea ce indică deja o schimbare radicală de metodă. Dacă altădată obiectivitatea consta în acceptarea integrală a datelor, ceea ce însemna, totodată, acceptarea normei grafice pentru limbile scrise și înregistrarea minuțioasă a tuturor detaliilor articulatorii pentru textele orale, preocupările se îndreaptă astăzi spre identificarea elementelor în măsura în care ele

sunt distinctive la toate nivelele de analiză. Pentru a le putea recunoaște, ceea ce nu e deloc o bagatelă, se pornește de la principiul conform căruia în limbă nu există decât diferențe, că limba pune în funcțiune un ansamblu de procedee discriminatorii. Nu vor fi reținute decât trăsăturile dotate cu valoare semnificativă, fiind eliminate, după ce au fost specificate, cele care nu constituie decât variante ale acestora. Se operează astfel o simplificare importantă, care face posibilă recunoașterea organizării interne și a legilor de combinare proprii acestor trăsături formale. Fiecare fonem sau morfem se va afla în relație cu altele, față de care diferă și cu care este solidar, în același timp. Fiecare contribuie la delimitarea celorlalte, care-l delimitează la rândul lor, diferența și solidaritatea fiind condiții conexe. Aceste elemente se ordonează în serii și relevă, în fiecare limbă, structurări specifice. E vorba de o structură în care fiecare piesă își dobândește rațiunea de a fi în cadrul ansamblului din care face parte.

Structura este un termen esențial pentru lingvistica modernă, unul dintre cei care mai au și astăzi o valoare programatică. Pentru cei care-l întrebuințează în cunoștință de cauză, și nu doar pentru a fi în pas cu moda, el poate semnifica două lucruri destul de diferite. Se înțelege prin structură, mai ales în Europa, structurarea unui întreg din părți și solidaritatea dovedită între părțile întregului care se condiționează reciproc; pentru majoritatea lingviștilor americani, va fi vorba de repartiția elementelor așa cum sunt ele înregistrate și de capacitatea lor de asociere sau de substituție. Expresia de *lingvistică structurală* dobândește astfel interpretări diferite, în orice caz îndeajuns de diferite pentru ca operațiile pe care acestea le presupun să nu aibă același sens. Sub denumirea de *structură*, un «bloomfildian» va descrie o înlănțuire de fapte pe care le va segmenta în elemente constitutive și pe acestea le va descrie apoi în funcție de poziția pe care o ocupă în întreg și în funcție de variațiunile și de substituțiile posibile în poziția respectivă. El va respinge, considerând-o drept influență teleologică, noțiunea de echilibru și de tendință pe care Trubețkoi o alătură celei de structură și care s-a dovedit a fi totuși fecundă. Este, dealtfel, și singurul principiu care poate face înțeleasă evoluția sistemelor lingvistice. O (anumită) stare a limbii este, înainte de toate, rezultatul unui anume echilibru între părțile unei structuri, echilibru care nu va duce totuși niciodată la o simetrie perfectă, probabil pentru că disimetria e înscrisă în însuși principiul limbii, datorită asimetriei organelor fonatoare. Solidaritatea tuturor elementelor face ca orice influență care acționează într-un punct să pună în discuție

ansamblul relațiilor și să producă, mai devreme sau mai târziu, o rearanjare. Analiza diacronică va consta așadar în a compara două structuri succesive și în a surprinde relațiile dintre ele, indicând părțile sistemului anterior care erau influențate sau amenințate și modul în care era pregătită soluția pusă în practică în sistemul următor. În acest fel se rezolvă conflictul, atât de viu subliniat de Saussure, dintre diacronie și sincronie. Această concepție a structurii organizate într-un întreg e completată de noțiunea de ierarhie între elementele structurii. Îi găsim o ilustrare remarcabilă în analiza pe care o face R. Jakobson achiziției și pierderii sunetelor limbii la copii și respectiv la afazici: sunetele învățate recent de copii vor fi primele care dispar la afazici, iar cele pe care aceștia le vor pierde ultimele vor fi primele pe care copiii le articulează, ordinea dispariției fiind inversă față de cea a achiziției.

În orice caz, o astfel de analiză nu e posibilă decât atunci când lingvistul e în măsură să observe în întregime, să controleze sau să facă să varieze după bunul său plac jocul limbii descrise. Numai limbile vii, scrise sau nu, oferă un câmp destul de vast de fapte îndeajuns de sigure pentru ca investigația să poată fi condusă cu o rigoare exhaustivă. Predomină limbile vorbite. Această condiție li s-a impus unor lingviști din motive empirice. Pentru lingviștii americani, necesitatea de a nota și analiza limbi indiene, dificile și variate, a constituit punctul de plecare în revizuirea metodelor descriptive și apoi a doctrinei generale. Treptat, însă, înnoirea ajunge să cuprindă și descrierea limbilor vechi. Devine posibilă chiar reinterpretarea, în lumina noilor teorii, a datelor furnizate de metoda comparativă. Lucrări precum cele ale lui J. Kuryłowicz, privitoare la reconstrucția anumitor faze ale indo-europenei, ne sugerează ce putem aștepta de la o analiză orientată în acest sens. Un maestru al lingvisticii istorice, J. Vendryes, pledează de asemenea pentru o lingvistică «statică», un fel de inventar comparativ al resurselor pe care diverse limbi le pun la dispoziția acelorași nevoi de expresie.

Se înțelege de la sine că tipul de investigație care predomină în ultimii ani este descrierea sistematică, parțială sau totală, a unei anumite limbi, condusă cu un respect față de detaliul tehnic care n-a fost nicicând atât de minuțios; lingvistul se simte dator să-și justifice procedeele de la un capăt la altul. El propune un aparat de definiții care să legitimeze statutul pe care-l acordă fiecăruia dintre elementele definite, iar operațiile sunt prezentate în mod explicit, pentru a putea fi verificate în orice etapă a demersului. Rezultatul este o revizie capitală a terminologiei. Termenii utilizați sunt atât de specifici încât

lingvistul avizat poate recunoaște din primele rânduri influența unui anumit studiu, iar unele discuții nu sunt inteligibile pentru adepții unei metode decât dacă sunt transpuse în propria nomenclatură. Unei descrieri i se cere să fie explicită și coerentă, iar analiza nu trebuie să se raporteze în nici un fel la semnificație, ci să se orienteze exclusiv în funcție de criterii formale. Asemenea principii au fost formulate mai ales în America, unde au făcut obiectul unor lungi discuții. Într-o carte recentă, *Methods in structural linguistics* (1951), Z.S. Harris oferă un fel de codificare a acestora. Lucrarea sa prezintă, pas cu pas, procedeele de identificare a fonemelor și morfemelor în funcție de condițiile formale de combinare: distribuția, substituția, complementaritatea, segmentarea, corelarea etc., fiecare dintre operații fiind ilustrată cu probleme particulare tratate cu ajutorul unui aparat quasi-matematic de simboluri grafice. Pare destul de dificil de continuat în aceeași direcție. În acest caz se poate ajunge, măcar, la stabilirea unei metode unice și constante? Autorul e primul care consideră că pot fi utilizate și alte procedee, unele dintre ele chiar mai economice, mai ales când se apelează la semnificație; așadar, ne putem întreba, în cele din urmă, dacă enunțarea unor astfel de exigențe metodologice nu e oarecum gratuită. Putem observa, în primul rând, că munca lingvistului se aplică în totalitate discursului, asimilat implicit limbii. Această problemă fundamentală ar trebui pusă în legătură cu concepția despre structură împărtășită de adepții acestei metode. Schemele de distribuție, oricât de riguros construite, nu reprezintă o structură, așa cum nici inventarele de foneme și de morfeme, definite prin segmentarea continuumului discursiv, nu reprezintă o descriere a limbii. Ceea ce ni se oferă este, de fapt, o metodă de transcriere și de descompunere materială aplicată unei limbi, reprezentată printr-un ansamblu de texte orale, și a căror semnificație e presupusă a fi ignorată de lingvist.

Să reținem și următoarea particularitate care, mai mult decât tehnicitatea specifică operațiilor, caracterizează metoda: se consideră din start că analiza lingvistică, pentru a fi științifică, trebuie să lase deoparte semnificația și să se ocupe exclusiv de definiția și de distribuția elementelor. Rigurozitatea impusă procedurii cere eliminarea acelui element insesizabil, subiectiv, imposibil de clasat, care este semnificația sau sensul. Tot ce putem face este să ne asigurăm că un anumit enunț convine unei anumite situații obiective, iar dacă recurența situației produce același enunț, să le corelăm. Raportul dintre formă și sens se reduce astfel la raportul dintre expresie lingvistică și situație, în termenii doctrinei behavioriste, iar expresia va fi în acest caz răspuns și

stimul în același timp. Semnificația va fi reprezentată, așadar, de o anumită condiționare lingvistică. Cât privește raportul dintre expresie și lume, el va fi lăsat în seama specialiștilor care se ocupă cu cercetarea universului fizic. «Sensul (*meaning*) unei forme lingvistice, spune Bloomfield, este situația în care vorbitorul o enunță și răspunsul pe care-l evocă auditorului» (*Language*, p. 139). Și Harris insistă pe dificultatea de a analiza situațiile: «În prezent nu există nici o metodă de evaluare a situațiilor sociale și de identificare unică a situațiilor sociale ca fiind alcătuite din părți constitutive, astfel încât să putem diviza enunțul lingvistic pronunțat sau corespunzând situației sociale respective în segmente care să corespundă părților care compun situația. În general, nu ne putem încrede deocamdată în nici o subdivizare naturală sau controlată științific a câmpului semantic al culturii locale, pentru că nu există în acest moment o tehnică potrivită pentru o asemenea analiză completă a culturii în elemente discrete; dimpotrivă, limbajul este una dintre principalele noastre surse de cunoaștere a culturii (sau a «universului semnificației») unui popor și a distincțiilor sau diviziunilor pe care acesta le practică» (*op. cit.*, p. 188). Dacă această metodă va fi generalizată, există riscul ca lingvistica să nu poată egala celelalte științe umane sau culturale. Segmentarea enunțului în elemente discrete nu poate duce la o analiză a limbii, după cum nici segmentarea universului fizic nu poate duce la o teorie a lumii fizice. Acest mod de formalizare a părților enunțului riscă să ducă la o nouă atomizare a limbii, pentru că limba empirică este rezultatul unui proces de simbolizare la mai multe nivele, a cărui analiză nu a fost încă întreprinsă; «faptul» lingvistic nu este, din această perspectivă, un fapt prim pe care trebuie doar să-l disociem în părți constitutive, ci un complex ale cărui valori rezultă din proprietățile specifice fiecărui element, din condițiile lor de combinare sau din situația obiectivă. Putem admite, prin urmare, mai multe tipuri de descriere și mai multe tipuri de formalizare, care trebuie să țină seama toate că obiectul lor, limba, are o semnificație, ceea ce-i permite să aibă o structură, și că această condiție este esențială pentru funcționarea limbii ca sistem de semne. E greu de prevăzut care-ar putea fi rezultatul unei segmentări a culturii în elemente discrete. În orice cultură, ca în orice limbă, există un sistem de simboluri ale căror relații trebuie definite. Până aici știința culturilor rămâne, net și deliberat, «substanțială». Putem totuși distinge în aparatul culturii structuri formale de tipul celor pe care dl. Lévi-Strauss le-a introdus în sistemele de înrudire? E o problemă rezervată viitorului. Ne putem da seama, în orice caz, cât de necesară

ar fi, pentru ansamblul științelor care operează cu forme simbolice, o investigație a proprietăților simbolului. Cercetările făcute de Peirce n-au fost reluate, din păcate. Doar progresul analizei simbolurilor ne-ar putea aduce o înțelegere mai bună a proceselor complexe ale semnificării în limbă și, probabil, chiar în afara ei. Și, din moment ce această funcționare este inconștientă, așa cum inconștientă este și structura comportamentelor, psihologi, sociologi și lingviști ar trebui să-și conjuge eforturile în cercetarea ei.

Orientarea la care tocmai ne-am referit nu este singura pe care o vom reține. S-au afirmat și alte concepții, tot atât de sistematice. Psiholingvistica lui G. Guillaume consideră structura lingvistică ca fiind imanentă limbii realizate; structura sistematică se dezvăluie pornind de la faptele din uz care o explicitează. Teoria pe care L. Hjelmslev, în Danemarca, o promovează sub numele de «glosematică» este construcția unui «model» logic al limbii și a unui corpus de definiții, mai degrabă decât a unui instrument de explorare a universului lingvistic. Ideea centrală este, în mare, cea a «semnului» saussurian, în care expresia și conținutul (corespunzând «semnificantului» și «semnificatului» saussurieni) sunt considerate ca planuri corelate, fiecare comportând o «formă» și o «substanță». Se procedează, astfel, la o trecere de la lingvistică la logică. Și în acest sens putem sesiza o convergență a unor discipline ignorate, încă, în mare parte. Atunci când lingviștii preocupați de rigoare caută să împrumute căile și chiar aparatul logicii simbolice, pentru operații formale, logicienii încep să acorde atenție «semnificației» lingvistice și, sub influența lui Russel și Wittgenstein, se preocupă tot mai mult de problema limbii. Drumurile lor se intersectează însă, mai degrabă decât să se unească, iar logicienii preocupați de limbă nu-și găsesc întotdeauna interlocutori pe măsură. De fapt, lingviștii care doresc să acorde studiului limbii un statut științific se îndreaptă de preferință spre matematică, cercetează procedee de transcriere mai degrabă decât metode axiomatice, cedează mult prea ușor fascinației anumitor tehnici recente, cum ar fi teoria cibernetică sau cea informatică. Mult mai profitabil ar fi să reflecteze la mijloacele de aplicare în lingvistică a anumitor operații de logică simbolică. Logicianul scrutează condițiile de adevăr pe care trebuie să le satisfacă enunțurile care conturează știința. Respinge limbajul «obișnuit» ca fiind echivoc, nesigur și inconsecvent, și dorește să-și construiască o limbă cu totul simbolică. Obiectul lingvistului este însă tocmai acest «limbaj obișnuit» pe care-l înregistrează ca fapt și a cărui structură o explorează în întregime. Ar trebui măcar să încerce, în analiza claselor

lingvistice de orice ordin pe care le determină, să utilizeze instrumentele elaborate de logica mulțimilor, pentru a vedea dacă între aceste clase există relații motivate de simbolizare logică. Am avea, atunci, măcar o idee în ceea ce privește tipul de logică aflat la baza unei limbi, am vedea dacă există o diferență de natură între tipurile de relații proprii limbajului obișnuit și cele caracteristice limbajului utilizat în descrierile științifice sau, cu alte cuvinte, care este atitudinea limbajului acțiunii față de cel al inteligenței și invers. Nu e suficient să stabilim că unul dintre ele se lasă transcris într-o notație simbolică, iar celălalt nu, sau nu imediat; este evident că, atât unul cât și celălalt, au aceeași sursă și aceleași elemente de bază. Limba însăși propune această problemă.

Toate aceste considerații ne îndepărtează, la prima vedere, de temele de cercetare pe care lingvistica și le propunea cu mai multe zeci de ani în urmă. Ele sunt, de fapt, aceleași probleme dintotdeauna, chiar dacă sunt abordate astăzi pentru prima oară. Dimpotrivă, descoperim astăzi în legăturile cu alte domenii, căutate odinioară de lingviști, dificultăți pe care aceștia nu le bănuiau nici pe departe. Meillet scria în 1906: «Va trebui să determinăm structura socială corespunzătoare fiecărei structuri lingvistice date, precum și modul în care, în general, schimbările survenite în structura socială determină schimbări în structura lingvistică.» În ciuda câtorva tentative (Sommerfelt), acest program nu a fost urmat, pentru că începeau să apară tot mai multe discordanțe pe măsură ce se avansa mai mult în studiul comparativ al limbii și al societății. S-a constatat că, în această corespondență dintre cele două domenii, intervenea sistematic fenomenul difuziunii, atât în limbă cât și în structura socială, având în vedere că societăți cu aceeași cultură pot avea limbi eterogene, după cum limbi foarte apropiate pot reprezenta culturi complet diferite. Urmând același fir al gândirii, ne confruntăm cu probleme inerente analizei limbii, pe de o parte, și a culturii, pe de alta, precum și cu probleme comune de «semnificație», și anume cele pe care tocmai le-am menționat. Nu putem spune, totuși, că planul de cercetări propus de Meillet este nerealizabil. Problema care se pune este mai degrabă descoperirea unei baze comune limbii și societății, a unor principii care determină aceste structuri, după definirea, în prealabil, a unităților comparabile pe care le are fiecare dintre ele, pentru a pune în evidență interdependența acestora.

Bineînțeles că există și căi mult mai simple de abordare a problemei, însă acestea o transformă mai degrabă decât să o explice; să ne

gândim de exemplu la studierea amprentei culturale în limbă. În practică, totul se rezumă la lexic. Nu mai e vorba atunci de limbă, ci de alcătuirea vocabularului ei. E, de altfel, un material foarte bogat și, în ciuda aparențelor, destul de puțin exploatat. Dispunem acum de repertoare ample care au servit ca bază pentru mai multe cercetări, cum ar fi dicționarul comparativ al lui J. Pokorny sau cel de noțiuni al lui C.D. Buck în domeniul indo-european. Un alt domeniu promițător este studiul variațiilor semnificațiilor istorice. Lucrări importante au fost consacrate «semanticii» vocabularului, în aspectele sale teoretice, atât sociale cât și istorice (Stern, Ullmann). Dificultatea constă în degajarea, din masa crescândă de fapte empirice, a unor constante care să permită construirea unei teorii a semnificației lexicale. Aceste fapte par să infirme sistematic orice previziune. Dintr-un alt punct de vedere, acțiunea «credinței» asupra expresiei ridică numeroase semne de întrebare dintre care unele au fost cercetate: importanța tabu-ului lingvistic (Meillet, Havers), modificările formelor lingvistice care semnalează atitudinea vorbitorului față de lucrurile la care se referă (Sapir), ierarhia ceremonială a expresiilor, toate pun în lumină acțiunea complexă a comportamentelor sociale și a condiționărilor psihologice în folosirea limbii.

Ne apropiem astfel de problemele de «stil», în toate accepțiile termenului. În ultimii ani, studii de tendințe foarte diferite, dar la fel de importante (Bally, Cressot, Marouzeau, Spitzer, Vossler), s-au ocupat de procedeele de stil. În măsura în care un astfel de studiu pune în discuție, cu bună știință sau nu, criterii deopotrivă estetice, lingvistice și psihologice, el angrenează structura limbii, puterea sa de stimulare și reacțiile pe care le provoacă. Chiar dacă criteriile sunt încă mult prea adesea «impresive», merită apreciat efortul de precizare a metodei aplicabile acestor conținuturi afective, intenției care le suscită precum și limbii care furnizează instrumentul de expresie. Se ajunge aici prin studii destinate topicii, calității sunetelor, ritmului și prozodiei, sau resurselor lexicale și gramaticale ale limbii. Și aici, psihologia e folosită pe scară largă, nu numai pentru valorile de sentiment care sunt implicate în mod constant în analiză, ci și pentru tehnicile menite să le obiectiveze, teste de evocare, cercetări asupra audiției colorate, asupra timbrelor vocale etc., un întreg simbolism pe care învățăm, încet-încet, să-l descifrăm.

Se constată, așadar, un efort general de a supune lingvistica unor metode riguroase care urmăresc să elimine aproximarea, construcțiile subiective, apriorismul filosofic. Studiile lingvistice devin tot mai dificile din pricina acestor exigențe și datorită faptului că lingviștii descoperă că

limba este un complex de proprietăți specifice, analizabile cu metode ce trebuie construite. Condițiile proprii limbajului sunt de fapt atât de diferite, încât putem spune că există nu una, ci mai multe structuri ale limbii, fiecare făcând obiectul unei lingvistici complete. Conștientizarea lor ne va facilita rezolvarea conflictelor actuale. Ceea ce constituie un element distinctiv prin excelență al limbajului este coexistența sa constantă pe două planuri, cel al semnificantului și cel al semnificatului. Simpla analiză a acestei proprietăți constitutive a limbajului și a relațiilor de regularitate sau de dizarmonie pe care le antrenează, a tensiunilor și transformărilor pe care le generează în orice limbă, ar putea constitui fundamentul unei lingvistici. Limbajul este și un fapt uman; el reprezintă locul unde interacționează viața mentală și viața culturală, precum și instrumentul acestei interacțiuni. O altă lingvistică ar putea avea ca termeni fundamentali trinomul: limbă, cultură, personalitate. Limbajul poate fi considerat și ca un corp de emisii sonore articulate care fac obiectul unui studiu strict științific. Limba va putea face, așadar, obiectul unei descrieri exhaustive care să opereze prin segmentarea datelor observabile. Sau, dimpotrivă, putem considera limbajul ca fiind actualizat în enunțări care reprezintă manifestarea contingentă a unei infrastructuri ascunse. Obiectul lingvisticii îl va constitui, în acest caz, căutarea și descoperirea acestui mecanism latent. Limbajul poate fi privit și ca o structură de «joc», ca un ansamblu de «figuri» produse de relațiile intrinsece dintre elemente constante. Lingvistica poate deveni astfel teoria combinațiilor posibile între aceste elemente și a legilor universale care le guvernează. La fel de posibil ar fi și un studiu al limbajului ca ramură a unei semiotici generale care acoperă, în aceeași măsură, viața mentală și viața socială. Sarcina lingvistului va fi atunci definirea naturii proprii a simbolurilor lingvistice cu ajutorul unei formalizări riguroase și a unei metalimbi distincte.

Această enumerare nu e exhaustivă și nici nu ar putea să fie. Vor apărea și alte concepții. Am vrut doar să arătăm că, în spatele discuțiilor și afirmațiilor de principiu pe care le-am trecut în revistă, există adesea, fără ca lingviștii să o distingă prea clar, o opțiune prealabilă care determină poziția obiectului și natura metodei. Probabil că aceste teorii diverse vor conviețui, deși într-un stadiu sau altul al dezvoltării lor ele se vor întâlni în mod necesar, până în momentul în care statutul de știință al lingvisticii se va impune, nu ca o știință a faptelor empirice, ci ca știință a relațiilor și a deducțiilor, regăsind o unitate a planului în infinita diversitate a fenomenelor lingvistice.

CAPITOLUL II

Privire asupra dezvoltării lingvisticii

I

În ultimii ani au intervenit numeroase schimbări în studiile privitoare la limbaj și la limbi, a căror importanță a ajuns să depășească orizontul, și așa vast, al lingvisticii. Aceste schimbări nu pot fi sesizate la prima vedere; ele se sustrag prin chiar manifestările lor și, în timp, au îngreunat considerabil accesul la lucrările originale care adoptă o terminologie din ce în ce mai tehnică. Evident, ne vine foarte greu să citim studiile lingviștilor și încă și mai greu să le înțelegem preocupările. Către ce se îndreaptă și ce fac ei cu acest bun al tuturor care continuă să-i fascineze: limbajul? S-ar părea că, pentru lingviștii de astăzi, faptele de limbaj reprezintă niște abstracțiuni, materialele dezumanizate ale unor construcții algebrice sau argumente pentru niște discuții aride de metodă; că lingvistica se îndepărtează de realitățile limbajului, izolându-se de celelalte științe umane. Ori lucrurile stau tocmai invers. Constatăm, în același timp, că aceste noi metode lingvistice capătă valoare de exemplu și chiar de model pentru alte discipline, că problemele limbajului interesează astăzi discipline foarte diverse și tot mai numeroase, că există un curent de cercetare care antrenează științele umane în aceeași direcție și în același spirit care îi însuflețește pe lingviști.

De aceea ar fi poate util să explicăm cât se poate de limpede, având în vedere dificultatea acestui subiect, cum și de ce lingvistica s-a transformat astfel, de la începuturile sale.

Vom începe prin a observa că lingvistica are un obiect dublu, fiind știință a limbajului și știință a limbilor. Această distincție, care nu se face întotdeauna, este necesară: limbajul, facultate umană, caracteristică universală și imuabilă a omului, este cu totul altceva decât limbile, particulare și variabile, în care el se actualizează. Lingvistul se ocupă de limbi, în vreme ce lingvistica este înainte de toate teoria limbilor.

Din perspectiva pe care o abordăm aici, vom vedea că aceste căi diferite se intersectează adesea, pentru a ajunge să se unească în cele din urmă, deoarece problemele infinit de diverse ale limbilor au ceva în comun și anume faptul că, ajunse la un anumit grad de generalitate, aduc întotdeauna în discuție limbajul.

Știm cu toții că lingvistica occidentală s-a născut din filozofia greacă. Totul dovedește această filiație. Terminologia noastră lingvistică e alcătuită în mare parte din termeni grecești preluați ca atare sau în traducere latină. Însă interesul pe care gânditorii greci l-au manifestat încă de timpuriu pentru limbaj era exclusiv de natură filozofică. Ei se interesau mai mult de originea lui – este limbajul natural sau convențional? – mai degrabă decât de funcționarea sa. Categoriile pe care le-au introdus (substantiv, verb, gen gramatical etc.) au întotdeauna baze logice sau filozofice.

Timp de secole, de la presocratici și până la stoici sau alexandrini și continuând cu renașterea aristoteliciană care prelungește gândirea greacă până la sfârșitul Evului Mediu latin, limba a fost supusă speculației, nu observației. Nimeni nu a încercat să descrie o limbă pentru ea însăși, nici să verifice dacă acele categorii ale gramaticii grecești sau latinești aveau o validitate generală. Această atitudine a rămas neschimbată până în secolul al XVIII-lea.

Începutul secolului al XIX-lea inaugurează o etapă nouă, o dată cu descoperirea sanscritei. Tot atunci a fost remarcată înrudirea unor limbi, numite de atunci înainte indo-europene. Lingvistica se va dezvolta în cadrul gramaticii comparate, introducând metode din ce în ce mai riguroase, pe măsură ce descoperirile sau descifrările încurajau confirmarea principiului și lărgirea domeniului de studiu al acestei științe noi. Opera înfăptuită timp de un secol este amplă și frumoasă. Metoda aplicată în domeniul indo-european dobândește statut de exemplu. Îmbunătățită, ea se bucură astăzi de noi succese. Nu trebuie uitat totuși faptul că, până în primele decenii ale secolului nostru, lingvistica nu era mai mult decât o simplă genetică a limbilor. Sarcina pe care și-o fixase era studierea evoluției formelor lingvistice. Statutul său era cel de știință istorică, iar obiectul său de studiu, invariabil, o fază din istoria limbilor.

Și totuși, în plin succes, unele minți erau neliniștite: care este natura faptului lingvistic? care este realitatea limbii? să fie oare adevărat că, de fapt, ea nu este altceva decât o continuă schimbare? și totuși, cum de rămâne aceeași, în urma atâtor schimbări? cum funcționează ea și ce legături există între sunete și sens? Lingvistica istorică nu

putea da nici un răspuns la aceste întrebări, pentru că nu fusese niciodată obligată să și le pună. Alte dificultăți, de un alt ordin dar la fel de importante, erau pe cale să apară în aceeași perioadă. Lingviștii începeau să se intereseze de limbile nescrise și fără istorie, în special de limbile indiene din America, descoperind că acele cadre tradiționale operante în cazul limbilor indo-europene nu mai puteau fi aplicate aici. Aveau de-a face cu categorii complet diferite care, sustrăgându-se descrierii istorice, necesitau elaborarea unui nou aparat de definiții și a unei noi metode de analiză.

Treptat, în urma mai multor dezbateri teoretice și sub influența *Cursului de lingvistică generală* al lui Ferdinand de Saussure (1916), se conturează o nouă noțiune de limbă. Lingviștii devin conștienți de sarcina ce le revine: studierea și descrierea, cu o tehnică adecvată și în sincronie, a realității lingvistice actuale, fără amestecul nici unui concept prealabil, teoretic sau istoric, precum și analiza limbii în elementele sale formale.

Lingvistica intră astfel în cea de-a treia fază, în care se găsește și astăzi. Obiectul pe care și-l propune nu mai este filozofia limbajului, nici evoluția formelor lingvistice, ci înainte de toate realitatea intrinsecă a limbii, urmărind să devină o adevărată știință, formală, riguroasă, sistematică.

Au fost aduse din nou în discuție punctul de vedere istoric și cadrele stabilite pentru limbile indo-europene. Devenită descriptivă, lingvistica acordă o importanță egală tuturor tipurilor de limbi, scrise sau nu, fiind nevoită să-și adapteze metodele. Problema care se pune este de a ști în ce constă o limbă și cum funcționează ea.

Când au început să privească limba în ea însăși și pentru ea însăși, după exemplul lui F. de Saussure, lingviștii și-au însușit principiul care avea să fundamenteze lingvistica modernă, și anume faptul că limba formează un *sistem*. Acest lucru e valabil pentru orice limbă, indiferent de cultura în cadrul căreia funcționează și indiferent de etapa istorică avută în vedere. De la baza și până la vârful piramidei, de la sunete și până la formele de expresie cele mai complexe, limba este o organizare sistematică alcătuită din părți, din elemente formale articulate în combinații variabile dictate de anumite principii de *structură*. Iată al doilea termen cheie al lingvisticii, *structura*. Prin acest termen înțelegem, în primul rând, structura sistemului lingvistic, care se revelează progresiv pornind de la observația că o limbă cuprinde întotdeauna un număr redus de elemente de bază care, deși puțin numeroase, pot alcătui numeroase combinații. Nu le întâlnim, de altfel,

decât în aceste combinații. Ori, analiza metodică demonstrează că o limbă reține numai câteva astfel de combinații, foarte numeroase teoretic, care rezultă din aceste elemente minimale liber asamblate. O asemenea restricție generează anumite configurații specifice, care variază în funcție de sistemele lingvistice avute în vedere. Iată ce înțelegem prin structură înainte de toate: anumite tipuri de relații care articulează unitățile existente la un anumit nivel.

Fiecare unitate a unui sistem se definește așadar prin ansamblul de *relații* pe care le întreține cu celelalte unități și prin *opozițiile* în care intră; este o entitate relativă și opozitivă, spune Saussure. Vom abandona prin urmare ideea conform căreia datele limbii au valoare prin ele însele, constituind «fapte» obiective, mărimi absolute, susceptibile de a fi analizate independent. În realitate, entitățile lingvistice nu pot fi definite decât unele în raport cu altele, în cadrul sistemului care le organizează și le guvernează. Ele nu au valoare decât în calitate de elemente ale unei structuri. Înainte de toate, trebuie identificat și descris sistemul. În acest fel, se ajunge la elaborarea unei teorii a limbii ca sistem de semne și ca ansamblu de unități organizate ierarhic.

S-ar putea crede că o reprezentare atât de abstractă ne îndepărtează de ceea ce numim realitate. Dimpotrivă, ea este legată de o experiență lingvistică concretă. Distincțiile obținute prin analiză coincid cu cele practicate de locutor în mod instinctiv. S-a demonstrat experimental că fonemele, adică sunetele *distinctive* ale limbii, sunt realități psihologice de care locutorul poate fi făcut cu ușurință să-și dea seama: atunci când aude sunete, el identifică de fapt foneme; de asemenea, el recunoaște ca variante ale aceluiași fonem sunete adesea destul de diferite, sau deosebește foneme diferite în cazul unor sunete asemănătoare.

Observăm, deja, cât de mult diferă această accepție a lingvisticii de cea care era odinioară dominantă. Noțiunea pozitivistă de *fapt* lingvistic este înlocuită de cea de *relație*. În loc să considerăm fiecare element separat, încercând să-i aflăm «originea» într-o etapă mai veche, îl privim ca o parte a unui ansamblu sincron; «atomismul» face loc «structuralismului». Izolând, în datele lingvistice, segmente de natură și de dimensiuni variabile, distingem unități de mai multe tipuri; le vom defini ca aparținând unor niveluri distincte pe care le vom caracteriza în termeni adecvați. De aici pleacă dezvoltarea uimitoare a tehnicii și terminologiei de analiză, din moment ce toate demersurile trebuie explicitate.

Unitățile limbii țin, ce-i drept, de două planuri: *sintagmatic*, atunci când sunt privite din perspectiva raportului lor de succesiune mate-

rială în șirul vorbirii, și *paradigmatic*, atunci când se găsesc într-un raport de substituție posibilă pentru fiecare dintre ele la nivelul la care se găsește și în clasa formală din care face parte. Descrierea acestor raporturi, definirea acestor planuri presupun existența unei structuri formale a limbii; iar această formalizare a descrierii înseamnă – și nu e vorba de un paradox – concretizarea limbii prin reducerea ei la elementele semnificante care o alcătuiesc exclusiv și prin definirea acestor elemente în funcție de relevanța lor reciprocă. În locul unei serii de «evenimente» singulare, nenumărate, contingente, obținem un număr finit de unități și putem caracteriza o structură lingvistică prin distribuirea și prin combinațiile posibile ale acestora.

În urma analizării mai multor sisteme, ajungem la concluzia că o formă lingvistică reprezintă o structură care se definește în felul următor: 1. este o unitate globală, alcătuită din părți; 2. aceste părți se găsesc într-un aranjament formal, guvernat de principii constante; 3. ceea ce conferă unei forme caracterul de structură este proprietatea părților sale constitutive de a îndeplini o anumită *funcție*; 4. în sfârșit, aceste părți constitutive sunt unități care aparțin unui anumit nivel, astfel încât fiecare unitate a unui nivel devine subunitate a nivelului imediat superior.

Toate momentele esențiale ale limbii au un caracter discontinuu și pun în funcțiune unități discrete. Putem spune că limba se caracterizează mai puțin prin ceea ce exprimă decât prin ceea ce ea distinge la fiecare nivel:

– lexemele, care permit întocmirea unui inventar al noțiunilor desemnate;

– morfemele, care furnizează un inventar al claselor și subclaselor formale;

– fonemele, care ne oferă un inventar al distincțiilor fonologice nesemnificante;

– «merismele» sau trăsăturile care ordonează fonemele în clase.

Toate acestea fac ca limba să fie un sistem în care nimic nu înseamnă ceva în sine, prin vocație înnăscută, ci în care totul semnifică în cadrul întregului ansamblu; structura conferă «semnificație» sau funcție părților constitutive. Toate acestea permit și comunicarea nedefinită: limba fiind organizată sistematic și funcționând după regulile unui cod, cel care vorbește poate să construiască, plecând de la un număr foarte redus de elemente de bază, semne, apoi grupuri de semne și în cele din urmă enunțuri, toate acestea putând fi identificate de cel care le percepe datorită faptului că recunoaște în el însuși același sistem.

Am văzut că există o legătură foarte strânsă între noțiunile de sistem, de distincție și de opoziție care presupun, dintr-o necesitate logică, noțiunile de dependență și solidaritate. Solidaritatea dintre elementele unei opoziții determină o schimbare în statutul unui element în cazul în care celălalt a fost afectat în prealabil, ceea ce duce la o modificare în însuși echilibrul sistemului, de unde posibilitatea unei reechilibrări prin generarea unei noi opoziții în sistem. Din acest punct de vedere, fiecare limbă se bucură de o situație specială, în fiecare moment al istoriei sale. Această observație reintroduce astăzi în lingvistică noțiunea de evoluție, definind diacronia ca o relație între sisteme succesive.

Abordarea descriptivă, conștientizarea sistemului, preocuparea de a împinge analiza până la descoperirea unităților elementare, alegerea explicită a procedurilor sunt tot atâtea trăsături care caracterizează lucrările lingvistice moderne. Desigur, în practică există destule divergențe, conflicte între școli; însă avem în vedere principiile generale, iar principiile sunt întotdeauna mai interesante decât școlile.

Descoperim astăzi că această concepție despre limbaj și-a avut precursorii săi. Este vorba, în primul rând, despre cel pe care descriptiviștii moderni îl consideră a fi primul lor strămoș, gramaticianul indian Pānini care, la mijlocul secolului al IV-lea î.e.n., a codificat limba vedică în formule de o densitate inegalabilă: o descriere formală, completă, riguroasă, în care nu se amestecă nici o interpretare speculativă sau mistică. Trebuie să recunoaștem, însă, și meritul precursorilor negramaticieni ale căror opere fundamentale ni s-au transmis de cele mai multe ori anonime, fiind totuși atât de prezente în fiecare clipă a vieții noastre, încât nici nu le mai percepem: mă refer la cei care au inventat alfabetele noastre moderne. Existența unui alfabet care să ne permită, cu un număr mic de semne grafice, să reproducem în scris tot ceea ce pronunțăm demonstrează deja existența unei structuri articulate a limbajului. Alfabetul latin, alfabetul armean sunt exemple admirabile de notare pe care o putem numi fonematică. Analistul modern n-ar avea aproape nimic de rectificat: distincțiile reale sunt recunoscute, fiecare literă corespunde întotdeauna unui singur fonem și fiecare fonem e redat întotdeauna prin aceeași literă. Principiul scrierii alfabetice diferă, din acest punct de vedere, de cel al scrierii chineze, morfematice, sau de cel al scrierii cuneiforme, silabice. Cei care au combinat astfel de alfabete pentru a nota sunetele limbii lor și-au dat seama instinctiv – fonematicieni avant la lettre – că sunetele percepute în pronunțări diferite se reduc la un număr destul de limitat de unități distinctive, reprezentabile

prin tot atâtea unități grafice. Lingviștii moderni procedează în același fel atunci când notează limbile de tradiție orală. Recunoaștem în aceste alfabete cele mai vechi modele de analiză: unitățile grafice ale alfabetului și combinarea lor într-un număr mare de grupări specifice redau cea mai fidelă imagine pe care ne-o putem face despre structura formelor lingvistice pe care le reproduc.

II

Nu numai *forma* lingvistică trebuie deslușită cu ajutorul acestei analize; trebuie să cercetăm și *funcția* limbajului.

Limbajul *re-produce* realitatea. Acest lucru trebuie înțeles în sens pur literal: realitatea este produsă din nou prin intermediul limbajului. Cel care vorbește reînvie, în discursul său, un anumit eveniment, împreună cu experiența sa legată de acel eveniment. Cel care îl ascultă percepe mai întâi discursul și, prin el, evenimentul reprodus. În acest fel situația inerentă a exercițiului limbajului, legată de schimb și de dialog, conferă actului discursiv o funcție dublă: pentru locutor, el reprezintă realitatea; pentru auditor, el recreează această realitate. Iată ce face ca limbajul să constituie instrumentul propriu comunicării intersubiective.

Se conturează acum chestiuni deosebit de importante, pe care le vom lăsa în seama filozofilor, și anume problema adecvării minții la «realitate». În ceea ce-l privește, lingvistul consideră că nu poate exista gândire fără limbaj și că, prin urmare, cunoașterea lumii depinde de expresia pe care aceasta o împrumută. Limbajul reproduce lumea, însă impunându-i propriul mod de organizare. El este *logos*, discurs și rațiune împreună, așa cum spuneau grecii, prin însuși faptul că este limbaj articulat ce constă într-un aranjament organic al părților, într-o clasificare formală a obiectelor și a proceselor. Conținutul transmis (sau, dacă vreți, «gândirea») se va descompune după o schemă lingvistică. «Forma» gândirii e configurată de structura limbii. La rândul său, limba își dovedește funcția de mediere prin sistemul categoriilor sale. Un locutor nu se poate considera subiect decât implicând un altul, un partener care, având aceeași limbă, împărtășește același repertoriu de forme, aceeași sintaxă a enunțării și același mod de organizare a conținutului. Plecând de la funcția lingvistică și în virtutea polarității *eu/tu*, individul și societatea nu mai sunt termeni contradictorii, ci complementari.

De fapt, individul și societatea se determină reciproc în și prin limbă. Omul a fost întotdeauna conștient – și poeții au cântat-o ade-

sea – de puterea fondatoare a limbajului, care instaurează o realitate imaginară, însuflețește lucrurile inerte, revelează ceea ce nu există încă, reînvie ceea ce a dispărut. De aceea, în efortul de a explica cum, în zorii timpurilor, ceva s-a putut naște din nimic, atâtea mitologii au stabilit drept principiu creator al lumii această esență imaterială și suverană, Cuvântul. Și pe bună dreptate, nu există putere mai mare și, dacă ne gândim puțin, toate puterile omenești, fără excepție, decurg din el. Societatea nu ar fi posibilă fără limbă; și nici individul. Trezirea conștiinței copilului coincide întotdeauna cu învățarea limbajului care-l introduce treptat în societate.

Care este totuși sursa acestei puteri misterioase a limbii? De ce sunt individul și societatea, împreună și în mod necesar, *contopiți* în limbă?

Pentru că limbajul reprezintă forma cea mai avansată a unei facultăți inerente condiției umane, facultatea de *a simboliza*.

Înțelegem prin aceasta, în sens larg, facultatea de *a reprezenta* realul printr-un «semn» și de a înțelege «semnul» ca reprezentant al realului, deci de a stabili un raport de «semnificare» între ceva și altceva.

Să-l privim, mai întâi, sub aspectul său cel mai general, extralingvistic. A utiliza un simbol presupune capacitatea de a reține dintr-un obiect structura sa caracteristică și de a-l identifica în contexte diferite. Iată ce este specific omului și ceea ce face din el o ființă rațională. Facultatea simbolizantă permite, într-adevăr, formarea unui concept distinct de obiectul concret care nu reprezintă decât un exemplar al celui dintâi. Iată care este fundamentul procesului de abstractizare și, în același timp, principiul imaginației creatoare. Ori această capacitate reprezentativă de esență simbolică, aflată la baza funcțiilor conceptuale, nu apare decât la om. Ea se trezește destul de devreme la copii, înainte de apariția vorbirii, în zorii vieții lor conștiente. Lipsește însă cu desăvârșire la animale.

Vom menționa totuși o excepție meritorie în favoarea albinelor. Conform observațiilor memorabile ale lui K. von Frisch, atunci când o albină-cercetaș a descoperit o sursă de hrană în cursul zborului ei solitar, ea revine la stup cu această veste pe care o împărtășește executând un dans special pe alveole, vibrând și descriind anumite figuri care au putut fi analizate; ea le indică suratelor sale nerăbdătoare direcția și distanța până la hrană. Toate își vor lua zborul direct către țintă, de multe ori destul de îndepărtată de stup. Este o observație foarte importantă, care sugerează faptul că albinele comunică între ele cu ajutorul unui simbolism special, prin care-și transmit adevărate mesaje. Putem oare stabili o legătură între acest sistem de comu-

nicare și funcționarea atât de exemplară a stupului? Viața insectelor în comunitate presupune oare un anumit nivel al relațiilor simbolice? E deja prea mult că ne permitem să formulăm o astfel de întrebare. Ne găsim astfel, ezitând fascinați, în fața unei probleme capitale: va putea, oare, omul, depășind bariera biologică, să arunce pentru prima oară o privire într-o societate animală în încercarea de a-i surprinde principiul organizator?

După ce am dat glas acestei îndoieli, vom încerca să aflăm care este diferența dintre om și animal. Mai întâi trebuie să definim cu grijă două noțiuni care sunt confundate adesea atunci când se vorbește despre «limbajul animal»: semnalul și simbolul.

Un semnal este un fapt fizic aflat într-un raport natural sau convențional cu un alt fapt fizic: fulgerul care anunță furtuna; clopotul care anunță că masa este servită; țipătul care vestește pericolul. Animalul percepe semnalul și este capabil să reacționeze în mod adecvat. Poate fi chiar dresat să identifice diferite semnale, deci să pună în legătură două senzații prin intermediul unui semnal, așa cum o demonstrează din plin binecunoscutele reflexe condiționate ale lui Pavlov. Și omul, în calitatea sa de animal, reacționează la semnale. Însă el folosește și *simbolul*, *instituit* de om; sensul unui simbol trebuie învățat, trebuie interpretat în funcția sa semnificantă și nu doar perceput ca impresie senzorială, pentru că simbolul nu presupune o legătură naturală cu ceea ce el simbolizează. Omul inventează și înțelege simboluri; animalul nu. Totul decurge de aici. Necunoașterea exactă a acestei situații dă naștere la tot felul de confuzii sau false probleme. Se spune că un animal dresat înțelege vorbirea umană. În realitate, animalul ascultă de cuvânt pentru că a fost dresat să-l recunoască drept semnal; nu va ști însă niciodată să-l interpreteze ca simbol. Din același motiv, animalul își *exprimă* emoțiile, dar nu le poate *denumi*. Nu putem identifica un început sau o aproximare lingvistică în mijloacele de exprimare utilizate de animale. Între funcția senzo-motorie și funcția reprezentativă există un prag pe care numai umanitatea l-a putut trece.

Căci omul nu a fost creat de două ori, o dată fără limbaj și a doua oară împreună cu el. Evidențierea lui Homo în seria animală a putut fi favorizată de structura sa corporală sau de organizarea sa nervoasă; ea se datorează, înainte de toate, facultății sale de reprezentare simbolică, sursă comună a gândirii, limbajului și societății.

Această capacitate simbolică formează baza funcțiilor conceptuale. Gândirea nu e nimic altceva decât această putere de a construi repre-

zentări ale lucrurilor și de a interveni asupra lor. Ea este esențialmente simbolică[1]. Transformarea simbolică a elementelor realității sau experienței în *concepte* este procesul prin care se manifestă puterea minții de a raționa. Gândirea nu este o simplă reflectare a lumii; ea categorisește realitatea și este atât de strâns asociată limbajului în această funcție organizatoare încât am putea fi tentați, din acest punct de vedere, să identificăm gândirea cu limbajul.

Facultatea simbolică a omului își găsește manifestarea supremă în limbaj, expresie simbolică prin excelență; toate celelalte sisteme de comunicare, grafice, gestuale, vizuale etc. sunt derivate și îl presupun. Limbajul este însă un sistem simbolic special, organizat pe două planuri. Pe de o parte, este un fapt fizic: împrumută mijloacele aparatului vocal pentru a se materializa, ale aparatului auditiv pentru a fi perceput. Sub acest aspect, el poate fi observat, descris și înregistrat. Pe de altă parte, el este o structură imaterială, comunicare de semnificate, care înlocuiește evenimentele sau experiențele cu «evocarea» lor. Acesta este limbajul, o entitate dublă. De aceea simbolul lingvistic este un mediator. El organizează gândirea și se manifestă într-o formă specifică, face ca experiența interioară a unui subiect să fie accesibilă altuia într-o expresie articulată și reprezentativă, și nu printr-un semnal cum ar fi un strigăt modulat; el se realizează într-o anumită limbă, vorbită într-o anumită societate, nu este o emisie vocală comună unei specii întregii.

Limbajul reprezintă un model de structură relațională, în sensul cel mai literal și mai explicit, în același timp. El stabilește, în discurs, o relație între cuvinte și concepte, producând astfel, în reprezentarea obiectelor și a situațiilor, *semne* distincte de referenții lor materiali. El instituie transferuri analoage de denumiri pe care le numim metafore, factor atât de important al îmbogățirii conceptuale. El înlănțuie propozițiile în raționament și devine instrumentul gândirii discursive.

În sfârșit, limbajul reprezintă simbolismul cel mai economic. Spre deosebire de alte sisteme de reprezentare, el nu necesită nici un efort

---

[1] «Gândirea simbolică este gândire pur și simplu. Judecata creează simbolurile. Orice gândire este simbolică. Orice gândire construiește semne și lucruri în același timp. Producându-se, gândirea apelează inevitabil la simbol, din moment ce formularea sa este din capul locului simbolică, pentru că imaginile sub care constituie grupuri de lucruri reprezintă simboluri ale acestora și pentru că operează totdeauna asupra simbolurilor, obiectele asupra cărora se răsfrânge, părând că operează direct asupra lucrurilor, fiind de fapt simboluri. Și aceste simboluri, ea le ordonează într-o lume de simboluri, într-un sistem de semne, în funcție de raporturi și de legi.» H. Delacroix, *Le langage et la pensée*, p. 602.

muscular, nu antrenează deplasarea corpului, nu presupune o mânuire complicată. Să ne închipuim numai ce-ar fi trebuit să facem pentru a aduce în fața ochilor o «creație a lumii» dacă ar fi trebuit să o reprezentăm în imagini pictate, sculptate sau altfel, cu prețul unui efort nebunesc; să ne gândim, apoi, cum va fi redată aceeași povestire în discurs, suită de mici zgomote vocale care dispar de îndată ce au fost emise și receptate, însă sufletul e atins de ele, generații întregi le repetă și, de fiecare dată când cuvântul evocă un eveniment, o întreagă lume se construiește din nou. Nici o putere nu o va egala vreodată pe cea a limbajului, care realizează atât de mult cu atât de puțin.

Că un astfel de sistem de simboluri există, ne-o demonstrează una din datele esențiale, poate chiar cea mai importantă, a condiției umane: nu există o relație naturală, imediată și directă între om și lume, nici între un om și altul. Trebuie să existe un intermediar, acel aparat simbolic care a făcut posibile gândirea și limbajul. Lăsând deoparte sfera biologică, simbolismul este capacitatea cea mai specifică a ființei umane.

Nu ne rămâne decât să tragem concluziile acestor reflecții. Cercetând, prin intermediul limbajului, individul în relația sa cu natura sau cu un alt individ, ne referim, de fapt, la societate. Și nu e o coincidență istorică, ci o urmare necesară. Fiindcă limbajul se realizează întotdeauna într-o *limbă*, într-o structură lingvistică determinată și specifică, inseparabilă de o societate determinată și specifică. Limba și societatea nu pot fi concepute separat. Ambele sunt *date*. În același timp însă, ambele pot fi *învățate* de oameni, care nu posedă cunoașterea lor înnăscută. Copilul se naște și crește în societatea umană. Adulții, părinții lui, sunt cei care-l învață să vorbească. Dobândirea limbajului de către copil este o experiență dublată de conturarea simbolului și de construirea obiectului. Cunoaște obiectele cu numele lor; descoperă că totul are un nume și că învățând aceste nume poate înțelege ordinea lucrurilor. Mai descoperă și că el însuși are un nume, ceea ce-i permite să comunice cu cei din jurul său. În acest fel, se trezește în el conștiința mediului social în care se găsește și care-i va influența gândirea prin intermediul limbajului.

Pe măsură ce devine capabil de operații intelectuale tot mai complexe, el se integrează în *cultura* care-l înconjoară. Numesc cultură *mediul uman*, tot ceea ce, dincolo de îndeplinirea unor funcții biologice, conferă vieții și activității umane formă, sens și conținut. Cultura este inerentă societății omenești, indiferent de nivelul său de civilizație. Ea constă într-un ansamblu de noțiuni și de prescripții, dar și de *inter-*

dicții specifice; ceea ce o cultură interzice o caracterizează cel puțin la fel de mult ca și ceea ce ea prescrie. Lumea animală nu cunoaște interdicții. Ori acest fenomen uman, cultura, este un fenomen în întregime simbolic. Cultura se definește ca un ansamblu foarte complex de reprezentări, organizate de un cod de relații și de valori: tradiții, religie, legi, politică, etică, arte, cu care omul, oriunde s-ar naște el, își va impregna conștiința cea mai adâncă, și care-i va dirija comportamentul în toate formele activității sale. Ce poate fi altceva decât un univers de simboluri integrate într-o structură specifică, pe care limbajul o manifestă și o transmite? Prin limbă, omul asimilează cultura, o perpetuează sau o transformă. Și fiecare cultură, ca și fiecare limbă, pune în funcțiune un aparat specific de simboluri cu care se identifică fiecare societate în parte. Diversitatea limbilor, diversitatea culturilor, transformările lor dovedesc natura convențională a simbolismului care le articulează. În definitiv, simbolul este cel care stabilește această legătură vie între om, limbă și cultură.

Iată, în linii mari, perspectiva deschisă de dezvoltarea recentă a studiilor lingvistice. Aprofundând natura limbajului, descoperind relațiile sale cu înțelegerea, cu comportamentul uman sau cu fundamentele culturii, această cercetare începe să lămurească funcționarea profundă a gândirii în operațiile pe care ea le realizează. Științele conexe urmează acest progres și cooperează în propriul interes, inspirându-se din metodele și, uneori, chiar din terminologia lingvistică. Totul sugerează că aceste cercetări paralele vor da naștere unor discipline noi și vor contribui la o adevărată știință a culturii care va fonda teoria activităților simbolice umane. De altfel, se știe că descrierile formale ale limbilor au o utilitate directă în construirea mașinilor logice capabile să efectueze traduceri, și invers: ne putem aștepta din partea teoriilor informatice la o explicație mai clară a modului în care gândirea este codată în limbaj. În dezvoltarea acestor cercetări și a acestor tehnici care ne vor marca epoca, putem descifra rezultatul simbolizărilor succesive, tot mai abstracte, care-și află fundamentul originar și necesar în simbolismul lingvistic. Această formalizare crescândă a limbajului ne va duce probabil la descoperirea unei realități mai importante. Însă, nu ne-am putea nici măcar imagina asemenea reprezentări dacă structura limbajului nu ar conține deja modelul inițial și aproape presentimentul acestora.

CAPITOLUL III

Saussure după o jumătate de secol[1]

Ferdinand de Saussure s-a stins din viață la 22 februarie 1913. Iată-ne reuniți acum, după cincizeci de ani, la aceeași dată, 22 februarie 1963, pentru o comemorare solemnă, în orașul său natal, la universitatea sa[2]. Abia acum figura sa capătă trăsături autentice, ni se înfățișează în adevărata sa măreție. Nu există, astăzi, lingvist care să nu-i datoreze ceva. Nu există teorie generală care să nu-i menționeze numele. Viața sa, a unui om care s-a retras devreme în tăcere, e înconjurată de mister. Ne vom ocupa doar de operă. Unei asemenea opere i se cuvine un elogiu care să-i lumineze începuturile și să ne facă să-i înțelegem strălucirea.

Îl vedem astăzi pe Saussure cu totul altfel decât au putut-o face contemporanii săi. O mare parte din el, fără îndoială cea mai importantă, n-a fost cunoscută decât după moarte. Știința limbajului s-a transformat treptat sub influența sa. Ce a adus Saussure lingvisticii timpului său și ce influență a avut el asupra lingvisticii contemporane?

Pentru a putea răspunde la această întrebare am putea merge de la o lucrare a sa la alta, le-am putea analiza, compara, discuta. Un asemenea inventar critic ar fi, neîndoios, necesar. Lucrarea minunată și importantă a d-lui Godel[3] a realizat deja mare parte din aceste demersuri. Nu ne propunem să facem același lucru. Lăsând în seama altora descrierea în detaliu a acestei opere, vom încerca să-i descoperim principiul într-o exigență care o însuflețește și chiar o constituie.

---

[1] *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 20 (1963), Librairie Droz, Geneva.

[2] Aceste pagini reproduc esența unei conferințe ținute la Geneva pe 22 februarie 1963, la invitația Universității, pentru comemorarea a cincizeci de ani de la moartea lui Ferdinand de Saussure. Au fost omise câteva fraze liminare, personale. Nu trebuie uitat faptul că această expunere se adresa unui public mai larg, și că împrejurările excludeau posibilitatea oricărei discuții și chiar a oricărei fraze prea tehnice.

[3] *Les Sources manuscrites du* Cours de linguistique générale *de Ferdinand de Saussure*, 1957.

Fiecare creator are o anumită exigență, ascunsă, permanentă, care-l susține și îl devorează, care-i îndrumă gândurile, îi stabilește prioritățile, îl stimulează în momentele de slăbiciune și nu-l părăsește nici atunci când încearcă să i se sustragă. Nu poate fi întotdeauna ușor recunoscută în numeroasele demersuri, uneori șovăielnice, în care s-a angajat gândirea lui Saussure. Însă odată descoperită, ea lămurește sensul eforturilor sale și îl raportează la predecesorii săi, după cum îl raportează la noi, cei de astăzi.

Saussure este, mai întâi și întotdeauna, omul fundamentelor. Merge, din instinct, direct la caracterele primordiale care guvernează diversitatea faptului empiric. În privința limbii, el a intuit anumite proprietăți pe care nu le regăsim nicăieri în altă parte. Limba va părea întotdeauna diferită de orice altceva cu care am compara-o. În ce constă însă această diferență? Având în vedere această activitate, limbajul, căruia îi sunt asociați atâția factori, biologici, fizici și psihici, individuali și sociali, istorici, estetici, pragmatici, el se întreabă: unde putem găsi limba pură?

Am putea da acestei întrebări o formă mai precisă, reducând-o la următoarele două probleme, pe care le vom situa în centrul doctrinei saussuriene:

1. Care sunt datele de bază pe care se va întemeia lingvistica și cum le putem deosebi?

2. De ce natură sunt noțiunile limbajului și prin ce fel de relații se articulează între ele?

Observăm această preocupare la Saussure încă de la debutul său în știință, în a sa *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*, publicată la vârsta de douăzeci și unu de ani, care a rămas unul din titlurile sale de glorie. Genialul debutant ataca una dintre problemele cele mai dificile ale gramaticii comparate, o chestiune care de fapt nici nu fusese pusă și pe care a formulat-o cel dintâi, în termeni proprii. De ce oare a ales, într-un domeniu atât de vast și de promițător, un obiect atât de dificil? Să citim prefața. Mărturisește în ea că intenționa să studieze formele multiple ale lui *a* indo-european, că a fost însă nevoit să privească «sistemul vocalic în ansamblu». Acest lucru l-a făcut să se ocupe de «o serie de probleme de fonetică și de morfologie dintre care unele își așteaptă încă rezolvarea, iar altele nici nu au fost puse». Și pentru a se scuza că a avut «de traversat regiunile cele mai puțin desțelenite ale lingvisticii indoeuropene», adaugă această justificare edificatoare:

«Dacă totuși ne aventurăm, convinși dinainte că lipsa noastră de experiență ne va rătăci de mai multe ori în labirint, e pentru că ori-

cine s-ar ocupa de aceste studii, de asemenea chestiuni, nu o face din curaj, așa cum se consideră adesea, ci din necesitate; e prima școală prin care trebuie să trecem; pentru că e vorba aici nu de speculații de ordin transcendent, ci de căutarea de date elementare fără de care totul plutește, totul e arbitrariu și incertitudine.»

Aceste ultime rânduri ar putea figura ca epigraf al întregii sale opere. Ele conturează programul cercetării sale viitoare, îi prefigurează orientarea și scopul. Până la sfârșitul vieții și din ce în ce mai asiduu, chiar dureros putem spune, pe măsură ce avansează în reflecțiile sale, el nu va înceta să caute «datele elementare» care constituie limbajul, întorcând treptat spatele științei timpului său, în care nu vede decât «arbitrariu și incertitudine», și asta într-o epocă în care lingvistica indo-europeană, sigură de metodele sale, urma cu succes crescând comparatismul.

Datele elementare sunt cele care trebuie descoperite și se pune problema chiar (am vrea să scriem: mai ales) dacă ne propunem să mergem de la stadiul istoric al limbii la unul preistoric. Altfel, nu putem fonda devenirea istorică în legitimitatea sa pentru că, dacă există istorie, ea va fi istoria a ce? Ce se schimbă și ce rămâne? Cum putem să spunem despre un fapt lingvistic, considerat în două momente diferite ale evoluției sale, că este *același* fapt lingvistic? În ce constă această identitate și, fiindcă e stabilită de lingvist între două obiecte, cum o vom defini? Ne trebuie un corp de definiții. Trebuie să enunțăm raporturile logice pe care le stabilim între datele, trăsăturile sau punctele de vedere sub care le vom considera. Întoarcerea la fundamente este astfel singurul mijloc – și cel mai sigur – de a explica faptul concret și contingent. Pentru a accede la concretul istoric, pentru a repune contingentul în necesitatea sa proprie, trebuie să situăm fiecare element în rețeaua de relații care-l determină și să menționăm explicit că un fapt nu există decât în virtutea definițiilor pe care i le dăm. Aceasta este evidența care i s-a înfățișat lui Saussure încă de la început și pentru care o viață întreagă nu i-a fost de ajuns ca s-o impună în teoria lingvistică.

Însă, chiar dacă ar fi putut formula atunci ceea ce avea să predea mai târziu, n-ar fi făcut decât să accentueze lipsa de înțelegere sau ostilitatea pe care au întâlnit-o primele sale încercări. Maeștrii de atunci, siguri de adevărul lor, refuzau să plece urechea la această somație riguroasă, iar gradul de dificultate al *Memoriului* era de-ajuns ca să-i îndepărteze pe toți. Saussure ar fi putut sfârși prin a se descuraja. A fost nevoie de încă o generație pentru ca ideile sale să-și facă loc. Destinul i-a fost prielnic atunci când s-a îndreptat spre Paris. Și-a regăsit

întrucâtva încrederea în sine datorită unei împrejurări excepționale care l-a pus în legătură cu un mentor binevoitor, Bréal, și cu un grup de tineri lingviști ca A. Meillet și M. Grammont, care aveau să fie influențați puternic de învățătura sa. De atunci datează o nouă fază în gramatica comparată, când Saussure își inoculează doctrina, desăvârșind-o în același timp, unora dintre cei care aveau să o ducă mai departe. De aceea vom aminti, nu numai pentru a evalua influența personală a lui Saussure, cât și pentru a estima progresul ideilor pe care le anunță, cuvintele dedicației pe care Meillet o făcea maestrului său Saussure, în 1903, în a sa *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*, «cu ocazia a douăzeci și cinci de ani de la publicarea *Memoriului*... (1878-1903)». Dacă ar fi depins de Meillet, evenimentul ar fi fost încă mai puternic marcat: o scrisoare inedită a lui Saussure ne spune că Meillet ar fi vrut să scrie inițial: «pentru aniversarea publicării...»; Saussure i-a cerut prietenește să nu o facă.

Însă, nici măcar atunci, în 1903, după douăzeci și cinci de ani, nu fuseseră descoperite toate intuițiile *Memoriului* din 1878. Iată un exemplu strălucit. Saussure stabilise că sistemul vocalic al indo-europenei conținea mai mulți *a*. Din punct de vedere al cunoașterii pure, aceste mai multe tipuri de *a* reprezintă obiecte tot atât de importante ca particulele fundamentale în fizica nucleară. Ori unul dintre acești *a* avea proprietatea ciudată de a se comporta altfel decât congenerele sale vocalice. Multe descoperiri au pornit de la observații similare, un dezacord într-un sistem, o perturbare într-un câmp, o mișcare anormală pe o orbită. Saussure caracterizează acest *a* prin două trăsături specifice. Pe de o parte, nu e înrudit nici cu *e*, nici cu *o*; pe de alta, este coeficient sonantic, adică este susceptibil de a juca un rol dublu, vocalic și consonantic, ca nazalele și lichidele, și că poate fi combinat cu vocale. Observăm faptul că Saussure vorbește despre el ca despre un fonem și nu ca despre un sunet sau articulație. Nu ne spune cum se pronunța acest fonem, de ce sunet se apropia într-un anume sistem observabil; nici măcar dacă era o vocală sau o consoană. Substanța fonică nu e avută în vedere. Ne aflăm în prezența unei unități algebrice, un termen al sistemului, ceea ce el va numi mai târziu o entitate distinctă și opozitivă. Nu s-ar putea spune că, după douăzeci și cinci de ani de când a fost făcută, această observație a trezit un interes deosebit. Alți douăzeci și cinci de ani i-au fost necesari pentru a se impune, în împrejurări pe care nici imaginația cea mai îndrăzneață nu le-ar fi putut prevedea. În 1927, dl. Kuryłowicz regăsea într-o limbă istorică, hitita, recent descifrată pe atunci, sub forma sunetului scris *ḫ*,

fonemul definit cu cincizeci de ani mai înainte de Saussure ca fonem sonantic indo-european. Această observație minunată dădea realitate entității teoretice postulate de raționamentul său din 1878.

Firește, realizarea fonetică a acestei entități ca *ḫ* în hitită aducea în discuție un element nou, de natură diferită. Două orientări în cercetare au plecat de aici. Pentru unii era vorba, înainte de toate, de a avansa cu investigările teoretice, de a lămuri efectele și combinațiile acestui «coeficient sonantic» în morfologia indo-europeană. Astăzi știm că acest fonem nu este unic, că el face parte dintr-o clasă întreagă de foneme, numite «laringale», inegal reprezentate în limbile istorice. Alți lingviști, dimpotrivă, insistă pe analiza descriptivă a acestor sunete; ei caută să definească realitatea fonetică; și cum numărul acestor laringale e încă discutabil, vedem cum se multiplică, de la un an la altul, interpretări care prilejuiesc noi controverse. Această problemă se găsește astăzi în centrul teoriei indo-europenei, pasionându-i atât pe diacroniști cât și pe descriptiviști. Toate acestea dovedesc fecunditatea perspectivelor introduse de Saussure, împlinite abia în ultimele decenii, la jumătate de secol după ce au fost publicate. Chiar și lingviștii care n-au citit *Memoriul* îi sunt tributari.

Să ne întoarcem acum la tânărul Saussure, aflat la începutul carierei, cu steaua în frunte. Primit favorabil la Școala de Înalte Studii, unde și-a făcut imediat discipoli încântați și inspirați de gândirea sa, la Societatea de Lingvistică, unde Bréal îl numește curând secretar adjunct, el vede deschizându-i-se o carieră solidă; totul părea să anunțe un lung șir de descoperiri. Așteptările nu au fost înșelate. Să ne amintim numai de articolele sale fundamentale despre intonația baltică, demonstrând profunzimea analizei și constituind adevărate modele pentru cercetările în domeniu. E totuși un fapt evident – și regretat de cei care-l menționau pe Saussure în acei ani – că foarte curând activitatea sa a înregistrat o scădere. Se limita doar la câteva articole din ce în ce mai rare, pe care nu le scria decât la solicitările repetate ale prietenilor. Întors la Geneva pentru a ocupa o catedră la Universitate, va înceta să mai scrie. Și, totuși, nu și-a întrerupt nici o clipă cercetările. Ce-l împiedica să publice? Ne putem da seama deja. Această tăcere ascunde o dramă dureroasă, care trebuie să se fi agravat în timp, care nu și-a găsit niciodată rezolvarea. Ea ține, pe de o parte, de probleme personale, pe care mărturiile apropiaților și prietenilor săi ar putea să le lămurească într-o anumită măsură. Era o dramă a gândirii, înainte de toate. Saussure se îndepărta de epoca sa pe măsură ce era tot mai încredințat de adevărul său, adevăr care se opunea oricărei doctrine

despre limbaj considerată valabilă în acel timp. Însă, în același timp, ezita în fața acelei revizuiri radicale pe care o simțea neapărat necesară, nu se putea hotărî să publice nici cea mai mică observație înainte de a fi convins de bazele sale teoretice. Cât de profund era acest zbucium și cât de des Saussure s-a lăsat cuprins de deznădejde, ne dezvăluie un document interesant, un pasaj dintr-o scrisoare către Meillet (4 ianuarie 1894) în care îi încredințează următoarele referitor la studiile sale despre intonația baltică:

«Însă toate acestea mă dezgustă, ca și, în general, efortul de a scrie zece rânduri de bun simț în materie de fapte lingvistice. Preocupat de mult timp mai ales de clasificarea logică a acestor fapte, de clasificarea punctelor de vedere sub care sunt privite, îmi dau seama din ce în ce mai mult de munca imensă care e necesară pentru a-i arăta lingvistului *ce face*; reducând fiecare operație la categoria sa dinainte stabilită; și, în același timp, de inutilitatea aproape desăvârșită a tot ceea ce se poate face, la urma urmelor, în lingvistică.

În ultimă instanță, numai latura pitorească a unei limbi, care o diferențiază de toate celelalte, subliniindu-i apartenența la un anumit popor cu anumite origini, această latură aproape etnografică mai prezintă interes pentru mine: și tocmai aici îmi lipsește orice plăcere de a mă deda acestui studiu fără prejudecăți și de a mă bucura de faptul concret într-un mediu concret.

Toate acestea se vor regăsi, împotriva voinței mele, într-o carte în care voi explica, fără entuziasm sau pasiune, de ce nu există nici un termen utilizat în lingvistică căruia să-i pot găsi un sens. Mărturisesc că numai atunci voi fi în stare să-mi reiau munca din punctul în care am lăsat-o.

Iată o dispoziție care poate părea stupidă, dar care-l va face să înțeleagă pe Duvau de ce am întârziat mai bine de un an cu publicarea unui articol care nu prezenta practic nici o dificultate – fără să pot evita totuși expresiile pur și simplu odioase din punct de vedere logic; ar fi necesară o reformă cât se poate de radicală în acest sens».[1]

Ne putem închipui dilema în care se găsea Saussure. Cu cât cerceta mai adânc natura limbajului, cu atât era mai puțin satisfăcut de noțiunile dobândite. Va căuta atunci un refugiu în studiile de tipologie etno-lingvistică, însă obsesia inițială nu-l părăsește. Probabil că

---

[1] Textul e citat de dl. Godel, *op. cit.*, p. 31, însă după o copie defectuoasă, care trebuie corectată în mai multe locuri. Pasajul e reprodus aici după original.

(1695). A se vedea, aici, E. Benveniste, «Lettres de Ferdinand de Saussure à Antoine Meillet», *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 21 (1964), p. 92-135.

tot din dorința de a i se sustrage se va dedica mai târziu acelei căutări fără sfârșit de anagrame... Abia astăzi descoperim adevărata miză: drama lui Saussure avea să transforme lingvistica. Greutățile de care se lovește raționamentul său îl vor determina să stabilească noi dimensiuni care să ordoneze faptele de limbaj.

Din acest moment, Saussure devine conștient că studiul unei limbi presupune neapărat studiul limbajului. Avem impresia că putem cerceta un fapt de limbă în mod direct, ca pe o realitate obiectivă. De fapt, nu-l putem percepe decât dintr-un anumit punct de vedere, care trebuie mai întâi bine definit. Trebuie să abandonăm speranța că putem izola în limbă un obiect simplu, existent prin sine însuși, pe care să-l putem percepe integral. Prima sarcină este de a arăta lingvistului «ce face», ce operații prealabile realizează, fără să-și dea seama, atunci când operează cu date lingvistice.

Nimic nu era mai străin epocii sale ca aceste preocupări de logică. Lingviștii erau, pe atunci, angajați în efortul costisitor al investigației istorice, al aplicării materialelor de comparație și al elaborării de repertorii etimologice. Aceste demersuri de anvergură, foarte utile, nu lăsau loc preocupărilor teoretice. Saussure rămânea singur cu problemele sale. Anvergura sarcinii de îndeplinit, caracterul radical al reformei necesare îl puteau face să ezite, câteodată chiar să dispere. Visează la o carte în care să spună toate aceste lucruri, în care să-și definească punctul de vedere și să întreprindă o reevaluare completă a teoriei.

Cartea nu avea să fie scrisă niciodată; se păstrează însă schițe, sub forma unor note preliminare, precum și remarci făcute la repezeală, mâzgăleli, iar atunci când avea să pregătească un curs înscris în obligațiile universitare, va relua aceleași teme și le va dezvolta în forma în care le cunoaștem și astăzi.

Regăsim, într-adevăr, la lingvistul din 1910, aceleași intenții care-l animau pe debutantul din 1880: de a pune bazele lingvisticii. Respinge cadrele și noțiunile utilizate pretutindeni în jur, pentru că i se par străine naturii proprii a limbii. Care este această natură? O va lămuri pe scurt în câteva note, fragmente dintr-o reflecție la care nu poate nici să renunțe, nici să se oprească definitiv:

«Altundeva există lucruri, obiecte date, pe care suntem liberi să le privim, mai apoi, din puncte de vedere diferite. Aici există, mai întâi, puncte de vedere, corecte sau greșite, însă întotdeauna exclusiv puncte de vedere, cu ajutorul cărora sunt *create* ulterior lucrurile. Aceste creații corespund unor realități doar atunci când perspectiva este corectă, ceea ce nu se va întâmpla în caz contrar; însă, în ambele situații, nici

un lucru, nici un obiect nu este dat în sine. Nici măcar atunci când e vorba de faptul cel mai concret, aparent cel mai bine definit, cum ar fi o suită de sunete vocale[1].

Iată profesiunea mea de credință, în materie de lingvistică: în alte domenii putem vorbi despre lucruri *dintr-un punct de vedere sau altul*, fiind siguri de evidența obiectului însuși. În lingvistică refuzăm, în principiu, existența obiectelor date, a lucrurilor care-și continuă existența când schimbăm ordinea de idei și în consecință nu ne putem permite să considerăm «lucrurile» ca făcând parte din mai multe ordini, ca și cum ar fi fost date în ele însele».[2]

Aceste reflecții explică de ce Saussure considera atât de important să arate lingvistului «ce face». Dorea să demonstreze calea eronată pe care se angajase lingvistica atunci când a decis să studieze limbajul ca pe un lucru, ca pe un organism viu sau ca pe o materie de analizat printr-o tehnică instrumentală sau ca pe o creație umană liberă și fără sfârșit. Trebuie să ne întoarcem la origini, să descoperim acest obiect, limbajul, cu care nimic nu se poate compara.

Ce este așadar acest obiect, pe care Saussure îl situează pe o «tablă ștearsă» de toate noțiunile primite? Ne referim acum la doctrina saussuriană în tot ce are ea esențial, la un principiu care reprezintă o intuiție totală a limbajului, totală pentru că rezumă teoria sa în ansamblu și cuprinde obiectul său în totalitate. Conform acestui principiu, *limbajul este întotdeauna un obiect dublu*, indiferent de punctul de vedere din care l-am studia, format din două părți care dobândesc valoare exclusiv una prin intermediul celeilalte.

Cred că aici se află centrul doctrinei, principiul generator al întregului aparat de noțiuni și distincții care vor alcătui *Cursul* publicat. Într-adevăr, totul în limbaj trebuie definit în termeni dubli; totul poartă amprenta și pecetea dualității opozitive:

– dualitatea articulatoriu / acustic;
– dualitatea sunet / sens;
– dualitatea individ / societate;
– dualitatea limbă / vorbire;
– dualitatea material / nonsubstanțial;
– dualitatea «memorial» (paradigmatic) / sintagmatic;
– dualitatea identitate / opoziție;
– dualitatea sincronic / diacronic etc.

---

[1] *C.F.S.*, 12 (1954), p. 57 și 58.
[2] *Ibid.*, p. 58.

Încă o dată, nici unul din termenii acestor opoziții nu are valoare prin el însuși și nu trimite la o realitate substanțială; fiecare dintre ei își dobândește valoarea prin opoziția față de celălalt:

«Legea ultimă a limbajului este, îndrăznim să spunem, aceea că nu există niciodată ceva care să rezide într-un *singur* termen, ca urmare directă a faptului că simbolurile lingvistice sunt fără legătură cu ceea ce ele trebuie să desemneze și, deci, că *a* nu poate desemna fără ajutorul lui *b*, iar acesta fără ajutorul lui *a* sau că nici unul nu are valoare decât prin diferența lor reciprocă sau că nici unul nu are valoare, nici chiar printr-o parte oarecare a sa (mă refer la «rădăcină» etc.), altfel decât prin același „plex” de diferențe etern negative».[1]

«Din moment ce limbajul nu oferă în nici o manifestare a sa o substanță, ci doar *acțiuni* combinate sau izolate de forțe fiziologice, psihologice, mentale și din moment ce toate distincțiile pe care le facem, toată terminologia noastră, toate felurile de a vorbi presupun involuntar existența unei substanțe, nu putem să nu recunoaștem că sarcina esențială a teoriei limbajului este stabilirea distincțiilor noastre preliminare. Nu putem pretinde că avem dreptul să construim o teorie fără a întreprinde această muncă de definire, cu toate că această procedură comodă pare să fi satisfăcut până acum publicul lingvistic».[2]

Fără îndoială, putem considera drept obiect al analizei lingvistice un fapt material, de exemplu un segment de enunț căruia nu-i poate fi atașată nici o semnificație, dacă-l considerăm ca pe un simplu produs al aparatului vocal sau ca vocală izolată. A crede că ne aflăm în prezența unei substanțe e un fapt iluzoriu: numai printr-un proces de abstractizare și generalizare putem delimita un asemenea obiect de studiu. Saussure insistă pe faptul că numai punctul de vedere creează această substanță. Toate aspectele limbajului, pe care le considerăm date, sunt rezultatul unor operații logice pe care le îndeplinim în mod inconștient. Trebuie să le conștientizăm. Trebuie să fim convinși de adevărul că nu există nici un aspect al limbajului care să fie dat independent de celelalte și pe care să-l putem considera anterior și primordial față de celelalte. De aici și următoarea constatare:

«Pe măsură ce aprofundăm materia destinată studiului lingvistic, ne convingem tot mai mult de acest adevăr care – ar fi inutil să o ascundem – dă de gândit în mod deosebit: legătura pe care o stabilim între

---

[1] *C.F.S.*, 12 (1954), p. 63.
[2] *Ibid.*, p. 55 și 56.

lucruri preexistă, în acest domeniu, *lucrurilor în sine*, și servește la determinarea lor».[1]

E o teză care poate părea paradoxală și care poate surprinde chiar și în zilele noastre. Unii lingviști îi reproșează lui Saussure faptul de a se fi complăcut în evidențierea paradoxurilor întâlnite în funcționarea limbajului. Însă, limbajul e tot ce poate fi mai paradoxal pe lume și sunt de plâns cei care nu-și dau seama de acest fapt. Cu cât înaintăm mai mult, cu atât vom resimți mai acut acest contrast între unicitate, categorie a percepției pe care o avem despre obiecte, și dualitatea pe care limbajul o impune ca model reflecției noastre. Cu cât pătrundem mai adânc în mecanismul semnificării, cu atât mai clar vom vedea că lucrurile nu semnifică în funcție de calitatea lor de a fi ceva material, ci în virtutea trăsăturilor formale care le disting de celelalte lucruri aparținând aceleiași clase și pe care avem sarcina să le identificăm.

Pornind de la aceste considerații, a fost alcătuită doctrina pe care discipolii lui Saussure au formulat-o și au publicat-o. Astăzi, numeroși exegeți scrupuloși se consacră sarcinii necesare de a restaura lecțiile lui Saussure în spiritul lor originar, folosind toate materialele pe care le-au putut găsi. Prin grija lor vom avea o ediție critică a *Cursului de lingvistică generală*, care nu numai că ne va oferi o imagine fidelă a acestei învățături transmise pe cale orală, ci ne va permite și definirea riguroasă a terminologiei saussuriene.

Această doctrină sintetizează, într-un fel sau altul, întreaga lingvistică teoretică de astăzi. Acțiunea pe care ea a exercitat-o a fost favorizată de convergența dintre ideile saussuriene și cele formulate de alți teoreticieni. În Rusia, de pildă, Baudoin de Courtenay și discipolul său Kruszewski propuneau independent, în aceeași perioadă, o nouă concepție despre fonem. Ei diferențiau funcția lingvistică a fonemului de realizarea sa articulatorie. Această teorie corespundea, de fapt, la scară mai redusă, distincției saussuriene dintre limbă și vorbire, investind fonemul cu o valoare diferențială. Era germenul din care s-a dezvoltat ulterior o disciplină nouă, fonologia, teoria funcțiilor distinctive ale fonemelor, teoria structurilor și a relațiilor dintre ele. Atunci când au fondat-o, N. Trubețkoi și R. Jakobson i-au recunoscut explicit ca precursori pe Saussure și pe Baudoin de Courtenay.

Tendința structuralistă s-a afirmat încă din 1928 și s-a impus ulterior, avându-și rădăcinile în gândirea lui Saussure. Cu toate că acesta n-a utilizat niciodată în sens doctrinal termenul de «structură»

---

[1] *Ibid.*, p. 57.

(termen care, până la urmă, a ajuns să fie lipsit de orice conținut precis, fiind utilizat ca emblemă pentru mișcări foarte diferite), e cât se poate de evidentă filiația lui Saussure cu toți cei care caută în relația dintre foneme un model de structură generală pentru sistemele lingvistice.

Ar fi util, poate, să situăm pe aceeași linie una dintre școlile structuraliste cu un caracter național dintre cele mai evidente, și anume școala americană revendicată de la Bloomfield. Nu este suficient de cunoscut faptul că Bloomfield a scris despre *Cursul de lingvistică generală* o recenzie foarte elogioasă, în care, subliniind meritul lui Saussure de a fi făcut distincția dintre limbă și vorbire, formulează următoarea concluzie: «He has given us the theoretical basis for a science of human speech».[1] Oricât de diferită ar fi lingvistica americană contemporană, ea rămâne legată totuși de Saussure.

Ca toate ideile fecunde, concepția saussuriană despre limbă a avut consecințe care n-au fost imediat sesizate. O mare parte a învățăturii sale a rămas mult timp aproape în întregime inertă și neproductivă. E vorba despre cea care se referă la limbă ca sistem de semne și la analiza semnului în semnificant și semnificat. Regăsim aici un principiu nou, cel al unității cu două fețe. În ultimii ani, lingviștii s-au ocupat de noțiunea de semn: până unde se menține corespondența dintre cele două fețe, cum rezistă sau se disociază o unitate în diacronie etc. Multe aspecte ale teoriei mai trebuie încă examinate. Ne-am putea întreba, de pildă, dacă noțiunea de semn poate constitui un principiu de analiză la toate nivelele. Am precizat, deja, că fraza în sine nu permite segmentarea în unități de tip semiotic.

Ceea ce vrem să subliniem în cazul de față este ecoul acestui principiu al semnului instaurat ca unitate a limbii. Rezultă că limba devine un sistem semiotic: «sarcina lingvistului, spune Saussure, este să definească ceea ce face ca limba să fie un sistem special în ansamblul faptelor semiologice... Pentru noi, problema lingvistică e, înainte de toate, una semiologică».[2] Putem vedea, însă, cum actualmente acest principiu se propagă dincolo de disciplinele lingvistice, pătrunzând în disciplinele umaniste care-și descoperă propria lor semiotică. Limba nu și-a pierdut identitatea în societate; societatea începe să se recunoască drept «limbă». Analiști sociali se întreabă dacă anumite structuri sociale sau, la un alt nivel, acele discursuri complexe numite mituri n-ar putea fi privite ca semnificanți ai căror semnificați trebuie

[1] *Modern Language Journal*, 8 (1924), p. 319.
[2] *Cours de linguistique générale*, ed. I, p. 34 și 35.

descoperiți. Aceste investigații inovatoare ne îndeamnă să credem că acest caracter fundamental al limbii de a fi alcătuită din semne ar putea fi comun ansamblului de fenomene sociale care constituie *cultura*.

Ar fi necesară o distincție fundamentală între două tipuri de fenomene: pe de o parte, datele fizice și biologice, care constituie o natură «simplă» (indiferent de complexitatea lor) pentru că depind exclusiv de domeniul în care se manifestă și pentru că structurile lor se formează și se diversifică la nivele atinse succesiv, în ordinea acelorași relații; pe de altă parte, fenomenele specifice mediului interuman, care au proprietatea de a nu putea fi considerate niciodată ca simple date și nici de a fi definite conform propriei naturi, ci sunt întotdeauna duble pentru că se referă la altceva, oricare ar fi acest «referent». Un fapt cultural nu poate fi considerat ca atare decât în măsura în care trimite la altceva. Atunci când va fi conturată o știință a culturii, fundamentul său va fi probabil tocmai acest caracter primordial, iar propriile dualități vor fi elaborate, probabil, pornind de la modelul pe care Saussure l-a introdus pentru limbă, căruia nu va trebui totuși să i se conformeze. Nici o știință a omului nu se va putea sustrage acestei reflecții asupra propriului obiect și asupra locului ocupat în cadrul unei științe generale a culturii, pentru că omul nu se naște în natură, ci în cultură.

Ce destin ciudat au ideile; câteodată par să aibă viața lor proprie, revelând, dezmințind sau reconstituind figura creatorului lor. Putem medita îndelung asupra acestui contrast: viața temporală a lui Saussure, față de ecoul pe care l-au avut ideile sale. Un om singur cu propria gândire, aproape întreaga sa viață, care nu se putea împăca cu ideea de a preda ceea ce considera a fi fals sau iluzoriu, dorind să renoveze tot și, totuși, din ce în ce mai puțin dispus să o facă, pentru ca, în final, după mai multe diversiuni care nu-l puteau distrage de la neliniștile adevărului său, să comunice câtorva auditori idei legate de natura limbajului care nu i s-au părut nicicând îndeajuns de mature pentru a le încredința tiparului. Se stinge în 1913, puțin cunoscut în afara cercului restrâns de elevi și prieteni, aproape uitat de contemporani. Meillet, într-o frumoasă notă pe care i-a consacrat-o atunci, deplângea faptul că această viață se încheie lăsând în urmă o operă neterminată: «După mai bine de treizeci de ani, ideile expuse de Ferdinand de Saussure în opera sa de debut nu și-au epuizat fecunditatea. Și totuși, discipolii au sentimentul că el nu a ocupat nici pe departe locul pe care darurile sale geniale trebuiau să i-l asigure...»[1]

---

[1] *Linguistique historique et linguistique générale*, II, p. 174.

Sfârșea apoi cu un regret amar: «A dat cea mai frumoasă carte care s-a scris vreodată despre gramatica comparată, a semănat idei și a formulat teorii sigure, și-a pus amprenta asupra gândirii multor elevi și, totuși, nu și-a împlinit complet destinul.»[1]

La trei ani după moartea lui Saussure, apărea *Cursul de lingvistică generală*, redactat de Bally și Séchehaye după notițele studenților. În 1916, în iureșul luptelor, cui îi mai păsa de o lucrare de lingvistică? Nicicând n-au fost mai adevărate cuvintele lui Nietzsche care spunea că marile evenimente sunt purtate întotdeauna pe picioare de porumbel.

Se împlinesc astăzi cincizeci de ani de la moartea lui Saussure, două generații ne despart deja de el, și ce vedem? Lingvistica a devenit o știință majoră alături de celelalte preocupate de om și de societate, una dintre cele mai active în cercetarea teoretică și în dezvoltările sale tehnice. Ori această lingvistică reînnoită s-a născut prin Saussure, se recunoaște și se revendică de la Saussure. Toate curentele care o traversează, toate școlile care-o împărtășesc își recunosc în Saussure inițiatorul. Această sământă de claritate, sădită în câțiva discipoli, s-a transformat într-o lumină puternică, conturând un peisaj pe care-l umple cu prezența sa.

Putem spune, deja, că Saussure aparține istoriei gândirii europene. Precursor al doctrinelor care, de cincizeci de ani încoace, au transformat teoria limbajului, el a formulat puncte de vedere remarcabile despre facultatea cea mai înaltă și mai misterioasă a omului; așezând în orizontul științei și filozofiei noțiunea de «semn» ca unitate bilaterală, el a contribuit la dezvoltarea gândirii formale în științele sociale și culturale, precum și la constituirea unei semiologii generale.

Dacă privim retrospectiv ultima jumătate de secol, putem spune că Saussure și-a împlinit destinul. Dincolo de existența sa terestră, ideile sale luminează mult mai departe decât ar fi putut el spera, iar acest destin postum a devenit o a doua viață, care se confundă de-acum înainte cu propria noastră existență.

---

[1] *Ibid.*, p. 183.

II

Comunicarea

CAPITOLUL IV

Natura semnului lingvistic[1]

Teoria semnului lingvistic debutează cu Saussure, fiind actualmente afirmată sau implicată în majoritatea lucrărilor de lingvistică generală. Şi se consideră ca o evidenţă incontestabilă, deşi încă nu complet lămurită, faptul că Saussure a explicat natura semnului ca fiind *arbitrară*. Formula s-a impus imediat. Orice apreciere asupra esenţei limbajului sau asupra modalităţilor discursului începe cu enunţarea caracterului arbitrar al semnului lingvistic. Principiul are consecinţe atât de importante încât afirmaţiile care privesc orice parte a lingvisticii nu-l pot ocoli. Faptul de a fi invocat în permanenţă şi cel de a fi considerat întotdeauna ca evident constituie două motive pentru care se încearcă cel puţin înţelegerea sensului atribuit de Saussure, precum şi natura dovezilor care-l justifică.

În *Cursul de lingvistică generală*[2], această definiţie este justificată de enunţuri foarte simple. Se numeşte *semn* «ansamblul care rezultă din asocierea unui semnificant (= imagine acustică) cu un semnificat (= concept)»... «Astfel, ideea de *sœur* (= soră) nu e legată prin nici un fel de raport interior de şirul de sunete *s-ö-r* care-i serveşte de semnificant; ar putea fi reprezentată de oricare altul, ca dovadă diferenţele dintre limbi şi simpla existenţă a mai multor limbi: semnificatul «bœuf» are drept semnificant *b-ö-f* de o parte a frontierei şi *o-k-s* (*Ochs*) de cealaltă» (p. 102). Aceasta dovedeşte că «legătura care uneşte semnificantul de semnificat este arbitrară» sau, mai simplu, că «semnul lingvistic este arbitrar». Prin «arbitrar» autorul înţelege «*nemotivat*, adică arbitrar faţă de semnificatul cu care nu are nici o legătură naturală, în realitate» (p. 103). Acest caracter ar justifica însuşi faptul prin care el se verifică: a şti că expresiile pentru o anumită

---

[1] *Acta Linguistica*, I (1939), Copenhaga.
[2] Citat aici după prima ediţie, Lausanne-Pis, 1916.

noțiune variază în timp și spațiu și că, prin urmare, nu întrețin cu aceasta nici o relație necesară.

Nu dorim să discutăm această concluzie din perspectiva altor principii sau pornind de la mai multe definiții. Trebuie să știm doar dacă este coerentă și dacă, având în vedere dualitatea semnului (pe care o admitem), rezultă că semnul trebuie considerat arbitrar. Am văzut că pentru Saussure semnul lingvistic este alcătuit dintr-un semnificant și un semnificat. Ori – fapt esențial – el înțelege prin «semnificat» *conceptul*. Declară, în termeni proprii (p. 100): «semnul lingvistic nu reunește un obiect și un nume, ci un concept și o imagine acustică». Imediat după aceea, el afirmă că natura semnului este arbitrară pentru că nu prezintă cu semnificatul «nici o legătură naturală, în realitate». E cât se poate de clar că raționamentul șchioapătă datorită recursului inconștient și ilicit la un al treilea termen, absent din definiția inițială. Acest al treilea termen este obiectul însuși, realitatea. Deși spune că ideea de «soră» nu este legată de semnificantul *s-ö-r*, Saussure are în vedere realitatea noțiunii. Atunci când vorbește despre diferența dintre *b-ö-f* și *o-k-s*, el se referă de fapt la raportul lor cu o realitate unică. Iată deci cum *obiectul*, la început exclus în mod intenționat din definiția semnului, revine pe ușa din dos pentru a se stabili definitiv, întreținând o contradicție permanentă. Fiindcă, dacă admitem în principiu – și pe bună dreptate – că limba este *formă*, nu *substanță* (p. 163), trebuie să admitem – și Saussure a afirmat foarte clar – că lingvistica este exclusiv o știință a formelor. Cu atât mai imperios se manifestă atunci necesitatea de a lăsa «substanța» *sœur* sau *bœuf* în afara înțelegerii semnului. Însă numai atunci când ne gândim la animalul «bou», în manifestarea sa concretă și «substanțială», suntem îndreptățiți să considerăm ca «arbitrară» relația dintre *böf*, pe de o parte, și *oks*, pe de alta. Există așadar o contradicție între felul în care Saussure definește semnul lingvistic și natura fundamentală pe care i-o atribuie.

O asemenea anomalie a raționamentului atât de riguros al lui Saussure nu mi se pare că s-ar datora unei eventuale slăbiri a atenției sale critice. Aș vedea aici, mai degrabă, o trăsătură specifică gândirii istorice și relativiste de la sfârșitul secolului al XIX-lea, un demers propriu acelei forme de gândire filozofică pe care-o numim inteligență comparativă. Dacă vom observa, la mai multe popoare, reacțiile suscitate de același fenomen, vom fi uimiți de diversitatea nelimitată a atitudinilor și a judecăților care ne fac să credem că, aparent, nimic nu este necesar. De la diferența universală ajungem la contingența

universală. Concepția saussuriană este încă solidară cu acest sistem de gândire. A spune că semnul lingvistic e arbitrar pentru că același animal se numește *bœuf* într-o țară și *Ochs* într-alta echivalează cu a spune că noțiunea de doliu este «arbitrară» pentru că în Europa are drept simbol negrul, iar în China albul. Arbitrară, da, însă doar sub privirile nepăsătoare ale lui Sirius sau pentru cel care se mulțumește să constate din exterior legătura stabilită între o realitate obiectivă și un comportament uman, fiind nevoit atunci să nu remarce decât contingența. Sigur, raportate la aceeași realitate, toate denumirile au valoare egală; faptul că ele există e o dovadă că nici una nu poate revendica titlul de denumire absolută în sine. Adevărat. Cât se poate de adevărat – nici o noutate în acest sens. Adevărata problemă e mult mai profundă. Ea constă în găsirea unei structuri intime a fenomenului, pe care nu-l putem percepe decât din exterior, și în descrierea relației pe care el o întreține cu ansamblul manifestărilor de care depinde.

Tot astfel stau lucrurile și cu semnul lingvistic. Una din componentele semnului, imaginea acustică, reprezintă semnificantul; cealaltă, conceptul, e semnificatul său. Între semnificant și semnificat legătura nu este neapărat arbitrară; dimpotrivă, este chiar *necesară*. Conceptul («semnificatul») «bœuf» va coincide întotdeauna, în conștiința mea, cu ansamblul fonic («semnificant») *böf*. Cum s-ar putea altfel? Amândouă mi s-au întipărit în minte simultan; amândouă sunt evocate împreună în orice împrejurare. Între ele există o simbioză atât de perfectă, încât conceptul de «bœuf» e resimțit ca însuși sufletul imaginii acustice *böf*. Gândirea nu conține forme vide, concepte fără nume. Saussure însuși recunoaște: «Din punct de vedere psihologic, făcând abstracție de exprimarea sa în cuvinte, gândirea noastră nu e decât o masă amorfă și indistinctă. Atât filozofii cât și lingviștii au recunoscut că, fără ajutorul semnelor, n-am putea deosebi două idei în mod clar și constant. Privită în sine, gândirea e ca o nebuloasă în care nimic nu e delimitat în mod necesar. Nu există idei prestabilite și nimic nu e distinct înaintea apariției limbii» (p. 161). Invers, gândirea nu capătă formă sonoră decât dacă servește de suport unei reprezentări identificabile pentru ea; altfel o va respinge ca fiind necunoscută sau străină. Semnificantul și semnificatul, reprezentarea mentală și imaginea acustică sunt în realitate două fețe ale aceleiași noțiuni, constituindu-se împreună în calitate de conținător și de conținut. Semnificantul este traducerea fonică a unui concept; semnificatul este echivalentul mental al semnificantului. Această consubstanțialitate a semnificantului și a semnificatului asigură unitatea structurală a semnului lingvistic.

Tot la Saussure ne raportăm atunci când afirmă despre limbă: «Limba se mai aseamănă cu o foaie de hârtie: gândirea este fața recto, iar sunetul fața verso; nu putem decupa fața recto fără a decupa în același timp fața verso; tot astfel, în limbă, nu putem izola nici sunetul de gândire, nici gândirea de sunet; separarea nu ar fi realizabilă decât în urma unui proces de abstractizare care ne determină să facem fie psihologie pură, fie fonologie pură» (p. 163). Ceea ce spune aici Saussure e valabil, în primul rând, pentru semnul lingvistic, în care se afirmă fără putință de tăgadă caracterele primare ale limbii.

Putem vedea și delimita acum zona «arbitrariului». Ceea ce este arbitrar e faptul că un anume semn și nu altul se aplică unui anume element din realitate și nu altuia. În acest sens și doar în acest sens, putem vorbi de contingență, mai puțin pentru a soluționa problema cât pentru a o semnala și a o lăsa deoparte pentru moment. Fiindcă această problemă nu e altceva decât faimosul: φύσει sau θέσει? și nu poate fi tranșată decât printr-un decret. Transpusă în termeni lingvistici, e aceeași problemă metafizică a acordului dintre gândire și lume, problemă pe care lingvistul va fi, poate, în măsură s-o abordeze cândva cu succes, dar pe care deocamdată ar face bine s-o lase deoparte. A considera relația ca arbitrară reprezintă pentru lingvist un mod de a se apăra împotriva acestei probleme, precum și împotriva soluției pe care vorbitorul o formulează instinctiv. Pentru vorbitor, între limbă și realitate există o adecvare completă: semnul acoperă și determină realitatea; mai mult, el *este* această realitate (*nomen omen*, tabuuri ale cuvântului, puterea magică a verbului etc.). La drept vorbind, punctul de vedere al vorbitorului și cel al lingvistului diferă atât de mult în această privință, încât afirmația lingvistului despre arbitrariul desemnărilor nu reușește să anihileze sentimentul total contrar al vorbitorului. Orice-ar fi, însă, natura semnului lingvistic nu e cu nimic afectată, dacă o definim în termenii lui Saussure, din moment ce specificul acestei definiții e tocmai considerarea relației dintre semnificant și semnificat. Domeniul arbitrarului va fi, în acest fel, exclus din înțelegerea semnului lingvistic.

Devine acum inutil să apărăm principiul «arbitrariului semnului» împotriva obiecției pe care o reprezintă onomatopeele și cuvintele expresive (Saussure, p. 103-104), nu numai pentru că sfera lor de utilizare e relativ restrânsă sau pentru că expresivitatea ar fi un efect esențialmente tranzitoriu, subiectiv și adesea secundar, ci pentru că, și aici, indiferent de realitatea descrisă de onomatopee sau de cuvântul expresiv, aluzia la această realitate în cele mai multe cazuri nu este

imediată și nu este admisă decât printr-o convenție simbolică asemănătoare celei care acreditează semnele obișnuite ale sistemului. Regăsim, așadar, definiția și caracterele valabile pentru orice semn. Arbitrariul nu există, nici în acest caz, decât prin raportarea la fenomenul sau la obiectul *material* și nu intervine în constituirea propriu-zisă a semnului.

Vom cerceta în continuare, pe scurt, câteva dintre concluziile pe care Saussure le-a formulat în legătură cu principiul discutat mai sus și care au o importanță considerabilă. El spune, de exemplu, că putem avea în vedere, în același timp, pe de o parte imutabilitatea, iar pe de altă parte mutabilitatea semnului: imutabilitatea pentru că, fiind arbitrar, nu poate fi adus în discuție în numele unei norme logice; mutabilitatea pentru că, fiind arbitrar, va fi mereu susceptibil de alterări. «O limbă este complet neputincioasă în fața factorilor care deplasează neîncetat raportul dintre semnificat și semnificant. Este una dintre consecințele arbitrariului semnului» (p. 112). Meritul acestei analize nu se găsește cu nimic diminuat ci, dimpotrivă, subliniat, dacă specificăm mai îndeaproape relația la care ea se referă de fapt. Relația respectivă se modifică și rămâne imuabilă, în același timp, nu între semnificant și semnificat, ci între semn și obiect; cu alte cuvinte, *motivația obiectivă* a desemnării ca atare va fi supusă acțiunii diverșilor factori istorici. Ceea ce Saussure a demonstrat rămâne valabil, însă în ceea ce privește *semnificația*, nu semnul.

O altă problemă, nu mai puțin importantă, care interesează în mod direct definiția semnului este *valoarea*, în care Saussure vede o confirmare a ideilor sale: «... alegerea care impune o anumită secvență acustică pentru o anumită idee este perfect arbitrară. Dacă n-ar fi așa, noțiunea de valoare și-ar pierde din specificitate, pentru că ar conține un element impus din afară. De fapt, valorile continuă să fie cu totul relative și iată de ce legătura dintre idee și sunet este esențialmente arbitrară» (p. 163). Merită să reluăm succesiv părțile constitutive ale acestui raționament. Alegerea care impune o anumită secvență acustică pentru o anumită idee nu e nicidecum arbitrară; această tranșă acustică nu ar putea exista fără ideea care-i corespunde, și invers. În realitate, Saussure are permanent în vedere, deși vorbește despre «idee», reprezentarea *obiectului real* și caracterul evident non necesar, nemotivat, al legăturii care unește semnul cu *obiectul* semnificat. Dovada acestei confuzii se regăsește în fraza următoare, în care voi sublinia membrul respectiv: «Dacă n-ar fi așa, noțiunea de valoare și-ar pierde din specificitate, *pentru că ar conține un element impus din afară*.» E vorba de «un element impus din afară», deci de o realitate obiectivă

pe care raționamentul o ia ca axă de referință. Însă, dacă vom considera semnul în sine și în calitatea sa de purtător de valoare, arbitrariul va trebui inevitabil eliminat. Pentru că – ultima propoziție include foarte clar propria sa refutație – e adevărat că valorile rămân cu totul «relative», însă trebuie știut cum și față de ce. Vom porni de la următoarea afirmație: valoarea este un element specific semnului; dacă semnul în sine nu e arbitrar, așa cum s-a dorit să se demonstreze, rezultă că acest caracter «relativ» al valorii nu are cum să depindă de natura «arbitrară» a semnului. Din moment ce trebuie să facem abstracție de adecvarea semnului la realitate, cu atât mai mult va trebui să privim valoarea exclusiv ca pe un atribut al *formei*, și nu al substanței. A spune atunci că valorile sunt «relative» înseamnă a presupune că ele sunt relative *unele față de altele*. Ori nu avem tocmai aici dovada *necesității* lor? Nu mai e vorba acum de semnul izolat, ci de limba ca sistem de semne și nimeni n-a gândit sau descris mai riguros economia sistematică a limbii. Cine spune sistem spune asamblarea și includerea părților într-o structură care transcende și explică elementele care o compun. Totul este aici atât de *necesar* încât modificările de ansamblu sau de detaliu se condiționează reciproc. Relativitatea valorilor e cea mai grăitoare dovadă a faptului că ele sunt strâns dependente unele de altele în sincronia unui sistem mereu amenințat, întotdeauna restaurat. Pentru că toate valorile sunt opoziții care nu se definesc decât prin diferența dintre ele. Fiind opuse, ele se găsesc într-o permanentă relație de necesitate reciprocă. O opoziție presupune, prin forța lucrurilor, o necesitate, după cum necesitatea materializează o opoziție. Dacă limba este altceva decât un conglomerat oarecare de noțiuni neregulate și de sunete emise la întâmplare, există o necesitate imanentă structurii sale, ca oricărei alte structuri.

Se pare, deci, că partea de contingență inerentă limbii influențează procesul de denumire a realității ca simbol fonic și în raport cu aceasta. Semnul însă, element primordial al sistemului lingvistic, cuprinde un semnificant și un semnificat al căror raport trebuie recunoscut ca *necesar*, cele două componente fiind co-substanțiale una celeilalte. Înțeles astfel, *caracterul absolut al semnului lingvistic* determină la rândul său *necesitatea* dialectică a valorilor aflate în permanentă opoziție, constituind principiul structural al limbii. Generarea contradicției care o promovează reprezintă probabil cea mai elocventă mărturie a fecundității unei doctrine. Restaurând adevărata natură a semnului în condiționarea internă a sistemului, evidențiem, încă o dată, după Saussure, rigurozitatea gândirii saussuriene.

CAPITOLUL V

Comunicarea animală și limbajul uman[1]

Aplicată lumii animale, noțiunea de limbaj ar fi folosită abuziv. Știm acum că ne-a fost imposibil să stabilim faptul că animalele dispun, fie și într-o formă rudimentară, de un mod de exprimare care să aibă caracteristicile și funcțiile limbajului uman. Toate observațiile serioase formulate în legătură cu comunitățile animale, toate tentativele întreprinse, cu ajutorul unor tehnici variate, pentru a provoca sau a controla o formă oarecare a limbajului asimilat celui uman au eșuat. E îndoielnic că limbajele animalelor care emit diferite țipete manifestă, cu prilejul acestor emisiuni vocale, comportamente din care să putem deduce că-și transmit mesaje «vorbite». Condițiile fundamentale ale unei comunicări lingvistice autentice par să lipsească cu desăvârșire, chiar și din lumea animalelor superioare.

Problema se pune altfel în cazul albinelor sau, cel puțin, trebuie avut în vedere faptul că ea se va putea pune altfel de acum înainte. Totul dovedește – și faptul a fost observat de mult timp – că albinele pot comunica între ele. Organizarea remarcabilă a coloniilor, activitățile lor diferențiate și coordonate, capacitatea lor de a reacționa împreună în cazul unor situații neprevăzute dovedesc capacitatea lor de a-și transmite adevărate mesaje. Atenția observatorilor s-a îndreptat mai ales asupra modului în care albinele sunt avertizate atunci când una dintre ele a descoperit o sursă de hrană. Albina cercetaș care a găsit în zborul său o soluție dulce, de exemplu, de care a fost atrasă, se hrănește numaidecât. În acest timp, experimentatorul o marchează. Ea se întoarce apoi la stup. După câtva timp un grup de albine din același stup, dintre care lipsește albina marcată, sosește în același loc. Aceasta din urmă trebuie să le fi prevenit într-un fel pe celelalte. Se pare chiar că ele au fost informate foarte exact, din moment ce au

[1] *Diogène*, I (1952).

putut ajunge fără ghid la locul respectiv, aflat adesea destul de departe de stup și în afara câmpului lor vizual. Reperarea se face fără greș sau ezitări: dacă cercetașul a ales o floare dintre multe altele la fel de atrăgătoare, albinele care vin după întoarcerea sa o vor alege pe aceasta, lăsându-le deoparte pe celelalte. După cât se pare, albina explorator le-a indicat suratelor locul de unde s-a întors. Însă, prin ce mijloc?

Această problemă fascinantă a constituit mult timp o piatră de încercare pentru observatori. Îi datorăm lui Karl von Frisch (profesor de zoologie la Universitatea din München), în urma unor experiențe începute cu treizeci de ani în urmă, formularea principiilor care au condus la o soluție. Cercetările sale ne-au dezvăluit procesul de comunicare dintre albine. El a observat, într-un stup transparent, comportamentul albinei care se întoarce după descoperirea prăzii. Ea va fi înconjurată imediat de suratele sale cuprinse de agitație, care-și întind către ea antenele pentru a culege polenul încărcat, sau pentru a sorbi nectarul pe care-l varsă. Apoi, urmată de suratele sale, ea execută anumite dansuri. Este momentul esențial al procesului și actul în sine al comunicării. După caz, albina va executa două dansuri diferite. Primul constă în conturarea unor cercuri orizontale de la dreapta la stânga și, apoi, de la stânga la dreapta, succesiv. Celălalt, însoțit de o vibrație a abdomenului (*wagging-dance*), conturează figura unui opt: albina o ia drept înainte, apoi descrie un viraj complet la stânga, o ia din nou înainte, începe iar un viraj complet la dreapta și așa mai departe. După ce au urmărit dansurile, una sau mai multe albine părăsesc stupul și se duc țintă la sursa vizitată de prima dintre ele; după ce s-au ospătat, revin la stup unde, la rândul lor, reîncep aceleași dansuri care prilejuiesc alte plecări astfel încât, după câteva vizite, sute de albine se prezintă la locul în care cercetașul a descoperit prada. Dansul în cercuri și dansul în opt reprezintă, așadar, adevărate mesaje prin care descoperirea e anunțată stupului. Rămânea de stabilit doar diferența dintre cele două dansuri. K. von Frisch s-a gândit că ea se referea la natura pradei: dansul circular ar trebui să anunțe nectarul, iar dansul în opt polenul. Aceste date însoțite de interpretarea lor, expuse în 1923, sunt astăzi noțiuni curente și deja făcute publice[1].

---

[1] Cum ar fi Maurice Mathis, *Le Peuple des abeilles*, p. 70: «Doctorul K. von Frisch a descoperit ... comportamentul albinei ademenite, la întoarcerea în stup. În funcție de natura prăzii de exploatat, miere sau polen, albina ademenită va executa pe faguri un adevărat dans demonstrativ, virând circular pentru o materie dulce, descriind opturi pentru polen.»

Putem înțelege de ce au putut suscita un interes atât de viu. Însă, deși explicate, nu ne îndreptățesc să recunoaștem în ele un adevărat limbaj.

Perspectivele descrise au fost complet reînnoite în urma experiențelor pe care Karl von Frisch le-a continuat de atunci, lărgind și corectând primele observații. Le-a făcut cunoscute în 1948 în publicații tehnice și le-a rezumat foarte explicit în 1950, într-un volum de mici dimensiuni care reproducea conferințele ținute în Statele Unite[1]. După mii de experiențe, susținute de o răbdare și de o ingeniozitate admirabile, el a reușit să determine semnificația dansurilor. Noutatea fundamentală consta în faptul că acestea se raportează nu la natura prăzii, așa cum se crezuse la început, ci la distanța care separă prada de stup. Dansul în cerc anunță că hrana trebuie căutată la mică distanță, pe o rază de aproximativ o sută de metri de stup. Albinele ies atunci și se răspândesc în jurul stupului până când o găsesc. Celălalt dans, executat de cercetaș cu vibrații abdominale și descriind opturi (*wagging-dance*), indică faptul că punctul se situează la o distanță superioară, între o sută de metri și șase kilometri. Mesajul comportă două indicii distincte, unul despre distanță, celălalt despre direcție. Distanța rezultă din numărul de figuri desenate într-un timp determinat; ea variază întotdeauna invers proporțional cu frecvența acestora. De exemplu, albina descrie nouă sau zece «opturi» complete în cincisprezece secunde când distanța este de o sută de metri, șapte pentru două sute de metri, patru și jumătate pentru un kilometru și doar două pentru șase kilometri. Cu cât distanța este mai mare, cu atât dansul este mai lent. În ceea ce privește direcția în care trebuie căutată prada, ea va fi semnalată de axa față de soare a «optului»; înclinată la dreapta sau la stânga, această axă indică unghiul format de locul descoperirii cu soarele. Albinele sunt capabile să se orienteze chiar pe vreme închisă, datorită unei sensibilități speciale la lumina polarizată. În practică, există ușoare variații de la o albină la alta sau de la un stup la altul în evaluarea distanței, dar nu și în alegerea unui dans sau altul. Aceste rezultate sunt produsul a aproximativ patru mii de experiențe pe care alți zoologi, la început sceptici, le-au repetat în Europa și în Statele Unite, sfârșind prin a le confirma[2]. Dispunem

---

[1] Karl von Frisch, *Bees, their vision, chemical senses and language*, Cornell University Press, Ithaca, N.Y., 1950.

[2] A se vedea cuvântul înainte al lui Donald R. Griffin la cartea lui K. von Frisch, p. VII.

acum de mijlocul de a ne încredința că numai dansul, în cele două variante ale sale, servește albinelor în informarea suratelor despre descoperirile făcute și în îndrumarea lor prin indicații referitoare la direcție și distanță. Albinele, simțind mirosul cercetașului sau sorbind nectarul pe care-l varsă, mai pot afla și natura pradei. La rândul lor, își vor lua zborul și vor ajunge la locul respectiv fără greș. După tipul și ritmul dansului, observatorul poate să prevadă comportamentul stupului și să verifice indicațiile transmise.

Nu mai e nevoie să subliniem importanța acestor descoperiri pentru studiile de psihologie animală. Dorim să insistăm aici pe un aspect mai puțin vizibil al problemei, pe care K. von Frisch nu l-a discutat, ocupat cu descrierea obiectivă a experiențelor sale. Pentru prima oară suntem în măsură să specificăm cu oarecare precizie modul de comunicare utilizat într-o colonie de insecte; și, pentru prima oară, ne putem reprezenta funcționarea unui «limbaj» animal. Ar fi, poate, util să precizăm pe scurt de ce el este sau de ce nu este un limbaj, precum modul în care aceste observații asupra albinelor ne ajută să definim, prin asemănare sau prin contrast, limbajul uman.

Albinele par capabile să producă și să înțeleagă un adevărat mesaj, care conține mai multe date. Ele pot așadar să înregistreze relații de poziție și de distanță; le pot comunica simbolizându-le prin diferite comportamente somatice. Remarcabil este, înainte de toate, faptul că ele au aptitudinea de a simboliza: există, clar, o corespondență «convențională» între comportamentul lor și informația pe care acesta din urmă o traduce. Acest raport e perceput de celelalte albine în termenii în care el le este transmis, devenind motorul acțiunilor următoare. Am descoperit deci la albine condițiile fără de care limbajul nu ar fi posibil, și anume capacitatea de a formula și de a interpreta un «semn» care trimite la o anumită «realitate», amintirea experienței și aptitudinea de a o descompune.

Mesajul transmis conține trei date, singurele pe care le-am putut identifica până acum: existența unei surse de hrană, distanța și direcția sa. Am putea ordona aceste elemente și altfel. Dansul în cerc indică, pur și simplu, prezența hranei, sugerând că se găsește la mică distanță. Baza sa este principiul mecanic al lui «totul sau nimic». Celălalt dans reprezintă într-adevăr o comunicare; de această dată, existența hranei e implicată de cele două date (distanța și direcția), enunțate explicit. Observăm aici mai multe asemănări cu limbajul uman. Aceste procedee pun în acțiune un simbolism autentic, deși rudimentar, cu ajutorul căruia date obiective sunt transpuse în gesturi

formalizate, comportând elemente variabile cu o «semnificație» constantă. În plus, situația și funcția sunt cele ale unui limbaj, în sensul că sistemul este valabil în cadrul unei comunități date și că fiecare membru al acestei comunități este apt să-l utilizeze sau să-l înțeleagă în aceiași termeni.

Diferențele sunt însă considerabile și ne ajută să ne dăm seama de caracteristicile exclusive ale limbajului uman. Prima dintre ele este esențială și se referă la faptul că mesajul albinelor constă în întregime în dans, fără intervenția vreunui aparat «vocal», în timp ce limbajul nu poate exista fără glas. De aici, încă o diferență, de ordin fizic. Nefiind vocală, ci gestuală, comunicarea albinelor are loc neapărat în condiții care permit percepția vizuală, la lumina zilei, deci nu în întuneric. Limbajul uman nu cunoaște această limitare.

O diferență majoră se manifestă și în situația în care se desfășoară comunicarea. Mesajul albinelor nu necesită nici un răspuns din partea anturajului, ci o anumită conduită, care nu reprezintă de fapt un răspuns. Aceasta înseamnă că albinele nu cunosc dialogul, condiția de existență a limbajului uman. Le vorbim unora care, la rândul lor, vorbesc, iată realitatea umană. Acest fapt pune în evidență un alt contrast. Din moment ce nu există dialog între albine, comunicarea se referă doar la date obiective. Nu poate exista comunicare legată de date «lingvistice»; nu numai pentru că nu există răspuns, răspunsul fiind o reacție lingvistică la o manifestare lingvistică, ci și pentru că mesajul unei albine nu poate fi reprodus de o alta, care nu a văzut lucrurile anunțate de prima. Nu s-a observat ca o albină să meargă la alte stupuri și să transmită mesajul primit în stupul propriu, ceea ce ar reprezenta un mod de transmitere sau de legătură. Vedem deja diferența față de limbajul uman unde, în cadrul dialogului, referirea la experiența obiectivă și reacția la manifestarea lingvistică se împletesc în diferite feluri, la nesfârșit. Albina nu construiește un mesaj pornind de la un alt mesaj. Fiecare dintre cele care, înștiințate de dansul cercetașului, ies să se hrănească în locul indicat, reproduce la întoarcere exact aceeași informație, nu conform mesajului anterior, ci conform realității recent observate. Ori caracterul limbajului este acela de a furniza un substitut al experienței care să poată fi transmis la nesfârșit în timp și spațiu, ceea ce e propriu simbolismului nostru și reprezintă însăși baza tradiției lingvistice.

Dacă vom analiza acum conținutul mesajului, vom observa cu ușurință că el se raportează întotdeauna exclusiv la o dată, hrana, și că singurele variante pe care le comportă sunt legate de informații

spațiale. Este evident contrastul cu infinitatea de conținuturi ale limbajului uman. Mai mult, conduita care semnifică mesajul albinelor denotă un simbolism special, constând într-un decalc al situației obiective, al singurei situații care prilejuiește un mesaj, fără variații sau transpuneri posibile. Ori, în limbajul uman, simbolul în general nu configurează datele experienței, în sensul că nu presupune o legătură necesară între referința obiectivă și forma lingvistică. Am putea face aici numeroase distincții față de simbolismul uman a cărui natură și a cărui funcționare au fost prea puțin studiate. Diferența, însă, rămâne.

Ultima caracteristică a comunicării la albine o opune puternic limbilor umane. Mesajul albinelor nu poate fi analizat. Nu putem percepe decât un conținut global, singura diferență constând în poziția spațială a obiectului evocat. Acest conținut este, însă, imposibil de descompus în elemente formatoare, în «morfeme», pentru a le putea corela cu elemente din enunț. Limbajul uman este caracterizat tocmai de această posibilitate. Fiecare enunț se reduce la elemente care pot fi combinate în mod liber, după reguli bine definite, astfel încât un număr relativ redus de morfeme să permită realizarea unui număr considerabil de combinări, de unde varietatea limbajului uman, capabil să spună totul. O analiză mai amănunțită a limbajului dovedește că aceste morfeme, elemente ale semnificării, se reduc la rândul lor la foneme, elemente articulatorii lipsite de semnificație, încă și mai puține la număr, a căror îmbinare selectivă și distinctivă generează unități semnificante. Aceste foneme «goale», organizate în sisteme, constituie baza oricărei limbi. Fără discuție, limbajul albinelor nu permite izolarea unor astfel de constituenți; nu se poate reduce la elemente identificabile și distincte.

Toate aceste observații subliniază diferența esențială dintre procedeele de comunicare descoperite la albine și propriul nostru limbaj. Această diferență poate fi rezumată într-un termen care ni se pare că definește cel mai bine modul de comunicare utilizat de albine; nu e vorba de un limbaj, ci de un cod de semnale. Toate proprietățile decurg de aici: fixitatea conținutului, invariabilitatea mesajului, raportarea la o situație unică, natura nedecompozabilă a enunțului, transmiterea sa unilaterală. Rămâne totuși semnificativ faptul că acest cod, singura formă de «limbaj» descoperită până acum la animale, caracterizează insecte care trăiesc în comunitate. Deci, și societatea este unul dintre factorii care condiționează limbajul. Nu e mai puțin interesant faptul că descoperirile lui K. von Frisch, dincolo de reve-

lațiile asupra lumii insectelor, lămuresc în mod indirect condițiile limbajului uman și ale simbolismului pe care acesta îl presupune. E posibil ca progresul cercetărilor să ne permită o înțelegere mai cuprinzătoare a mecanismelor și a modalităților specifice acestui tip de comunicare, dar faptul că s-a stabilit că el există, felul în care este și în care funcționează ne fac deja să vedem mai clar unde începe limbajul și cum poate fi delimitat individul uman[1].

---

[1] (1965) Pentru o privire de ansamblu a cercetărilor recente asupra comunicării animale, în general, și asupra limbajului albinelor, în special, a se vedea un articol al lui T. A. Sebeok, apărut în *Science*, 1965, p. 1006 sq.

CAPITOLUL VI

Categorii de gândire și categorii de limbă[1]

Există o varietate infinită de moduri de utilizare a limbii pe care o vorbim; simpla lor enumerare ar fi coextensivă cu o listă de activități în care se poate angaja gândirea umană. Deși diferite, aceste utilizări au totuși două caracteristici comune. Una dintre ele este că realitatea limbii care le însoțește rămâne în general inconștientă; cu excepția studiilor propriu-zis lingvistice, nu conștientizăm decât puțin și fugitiv operațiile pe care le îndeplinim pentru a putea vorbi. Cealaltă este că, oricât de abstracte sau de specifice ar fi, operațiunile gândirii își găsesc expresia în limbă. Putem spune tot ce dorim și putem s-o spunem așa cum vrem. De aici, convingerea larg răspândită, ea însăși inconștientă ca tot ce ține de limbaj, că a gândi și a vorbi sunt două activități esențialmente distincte, care se reunesc din necesitatea practică de a comunica, fiecare păstrându-și însă domeniul și posibilitățile proprii; cele specifice limbii sunt resursele oferite minții pentru ceea ce numim exprimarea gândirii. Aceasta este problema de care ne ocupăm în linii mari, mai ales pentru a clarifica unele ambiguități ivite din însăși natura limbajului.

În mod cert, limbajul vorbit servește la transmiterea a «ceea ce vrem să spunem». Dar ceea ce numim astfel, «ceea ce vrem să spunem» sau «ce avem în minte» sau «gândurile noastre» sau oricum altcumva, este un conținut de gândire foarte greu de definit în sine, dar caracterizat de intenționalitate sau de structură psihică etc. Acest conținut capătă formă numai atunci când este enunțat. Capătă formă de la limbă și prin limbă, tiparul oricărei exprimări posibile; nu poate nici să se disocieze de ea și nici să o depășească. Ori întreagă această limbă se configurează ca întreg. Mai este organizată și ca șir de «semne» distincte și distinctive, susceptibile de diviziune în unități infe-

---

[1] *Les Études philosophiques*, nr. 4 (oct.-dec. 1958), P.U.F., Paris.

rioare sau capabile să se grupeze în unități complexe. Această structură amplă, care reunește structuri mai mici de niveluri diferite, își împrumută *forma* conținutului gândirii. Pentru a putea fi transmis, acest conținut trebuie distribuit unor morfeme de anumite clase, organizate într-o anumită ordine etc. Pe scurt, acest conținut trebuie să treacă prin limbă, de la care își împrumută tiparele. Altfel, gândirea s-ar reduce, dacă nu la nimic, în orice caz la ceva atât de vag și de nediferențiat încât nu l-am putea considera drept «conținut» deosebit de forma oferită de limbă. Forma lingvistică este, prin urmare, nu numai condiția de transmisibilitate, ci înainte de toate condiția de realizare a gândirii. Nu putem percepe gândirea decât în cadrele limbii. În afara ei nu există decât voință obscură, impulsuri manifestate prin gesturi, mimică. Înseamnă că problema de a ști dacă gândirea se poate lipsi de limbă sau o poate evita ca pe un obstacol nu mai are sens, dacă începem să analizăm riguros datele disponibile.

Și, totuși, dispunem deocamdată doar de o relație de fapt. A considera cei doi termeni, gândirea și limba, ca fiind solidari și reciproc necesari nu ne spune nimic despre cum sunt ei solidari, motivul pentru care i-am socoti indispensabili unul altuia. Între o gândire care nu se poate materializa decât în limbă și o limbă care nu are altă funcție decât aceea de a «semnifica», dorim să stabilim o relație specifică, deoarece este evident că termenii implicați nu sunt simetrici. A vorbi despre conținător și conținut este o simplificare a situației. Imaginea nu trebuie să ne înșele. La drept vorbind, gândirea nu este o materie căreia limba i-ar împrumuta forma, din moment ce «conținătorul» nu poate fi lipsit de «conținut» și nici «conținutul» nu poate fi independent de «conținătorul» său.

Chestiunea se va modifica atunci, după cum urmează. Dacă admitem că gândirea nu poate fi percepută decât formată și actualizată în limbă, putem oare stabili anumite caracteristici ale gândirii care să nu datoreze nimic expresiei lingvistice? Putem descrie limba privitor la ea însăși. Tot astfel ar trebui să putem aborda și gândirea. Dacă ar fi posibil să o definim prin trăsături care să-i aparțină exclusiv, am vedea în același timp modul în care ea se adaptează limbii, precum și felul relațiilor dintre ele.

Ni se pare utilă abordarea problemei din perspectiva «categoriilor», considerate ca elemente de mediere. Ele nu se înfățișează sub același aspect, în funcție de apartenența lor la gândire sau la limbă. Singură, această discordanță ne poate sugera natura lor. De pildă, observăm imediat că gândirea își poate specifica liberă categoriile sau poate

instaura altele noi, în timp ce categoriile lingvistice, aparținând unui sistem pe care fiecare locutor îl primește și îl păstrează, nu sunt modificabile după placul fiecăruia; observăm și o altă diferență, că gândirea poate pretinde instaurarea unor categorii universale, în timp ce categoriile lingvistice aparțin întotdeauna unei anumite limbi. La prima vedere, acest fapt ar confirma anterioritatea și independența gândirii față de limbă.

Nu putem continua, totuși, după atâția autori, să punem problema în termeni atât de generali. Trebuie să intrăm în concretul unei situații istorice, să scrutăm categoriile unei anumite gândiri și ale unei anumite limbi. Numai așa putem evita luările de poziție arbitrare și soluțiile speculative. Avem norocul, însă, că dispunem de date care se pretează examinării noastre, elaborate și prezentate într-o manieră obiectivă, integrate într-un ansamblu cunoscut: e vorba de categoriile lui Aristotel. Ne va fi permis să privim aceste categorii fără nici o preocupare de tehnicitate filozofică, ci pur și simplu ca pe un inventar de proprietăți pe care un gânditor grec le considera predicabile despre un obiect și, mai apoi, ca pe o listă de concepte *a priori* care, în opinia sa, organizează experiența. E un document deosebit de valoros pentru demonstrația noastră.

Amintim înainte de toate textul esențial, care oferă lista cea mai completă a acestor proprietăți, zece la număr (*Categorii*, cap. IV[1]):

«Fiecare din expresiile care nu intră într-o combinație semnifică: *substanța*; sau *cât*; sau *care*; sau *relativ la ce*; sau *unde*; sau *a fi în situația*; sau *a fi în starea*; sau *a face*; sau *a suporta*. «Substanța», de exemplu, în general, «om; cal»; – «cât», de exemplu «de doi coți; de trei coți» – «care», de exemplu «alb; educat»; – «relativ la ce», de exemplu «dublu; jumătate; mai mare»; – «unde», de exemplu «la Liceu; la piață»; – «când», de exemplu «ieri, anul trecut»; – «a fi în situația», de exemplu «este culcat; este așezat»; – «a fi în starea», de exemplu «este încălțat, este înarmat»; – «a face», de exemplu «taie; arde»; – «a suporta», de exemplu «este tăiat; este ars».

Aristotel trece în revistă totalitatea predicatelor pe care le putem afirma despre ființă, vizând definirea statutului logic al fiecăreia dintre ele. Ori, ni se pare – și vom încerca să demonstrăm – că de fapt Aristotel, judecând în mod absolut, nu face decât să redescopere anu-

---

[1] Am considerat inutil să reproducem textul original, din moment ce toți termenii grecești vor fi citați în continuare. Am tradus pasajul literar, pentru a transmite liniile generale înainte de orice analiză detaliată.

mite categorii fundamentale ale limbii în care gândește. Dacă vom acorda puțină atenție enunțului categoriilor și exemplelor care le însoțesc, vom observa că interpretarea noastră, deocamdată inedită, probabil, se verifică fără prea multe comentarii. Vom trece în revistă, succesiv, cei zece termeni amintiți.

Contează prea puțin dacă traducem οὐσία prin «substanță» sau prin «esență». Este vorba despre categoria care dă întrebării «ce?» răspunsul: «om» sau «cal», deci specimene ale clasei lingvistice a substantivelor, indicând obiecte, fie ele concepte sau indivizi. Vom reveni puțin mai târziu asupra termenului οὐσία pentru a-l defini ca predicat.

Cei doi termeni care urmează, ποσόν și ποιόν, formează un cuplu. Ei se referă la «a fi al câtulea», de unde abstractul ποσότης, «cantitate»*, și la «a fi care», de unde abstractul ποιότης, «calitate»**. Primul nu vizează «numărul» propriu-zis, care nu este decât o varietate a lui ποσόν, ci în general tot ce poate fi măsurat; teoria deosebește astfel «cantitățile» limitate, ca numărul sau limbajul, de «cantitățile» continue, cum ar fi dreptele, timpul sau spațiul. Categoria lui ποσόν cuprinde «calitatea» fără a se înțelege speciile. Cât despre următoarele trei, προς, τι, ποῦ, ποτέ, ele se raportează, fără urmă de ambiguitate, la «relație», la «loc» și la «timp».

Să ne oprim acum asupra naturii și grupării acestor șase categorii. Se pare că aceste predicate nu corespund nicidecum unor atribute descoperite în lucruri, ci unei clasificări sugerate de limba însăși. Noțiunea de οὐσία se referă la clasa substantivelor. Pentru ποσόν și ποιόν, citați împreună, corespund nu numai clasa adjectivelor în general, cât mai ales două tipuri de adjective pe care greaca le asociază strâns. Încă înaintea apariției primelor texte și a începuturilor gândirii filozofice, greaca asocia sau disocia cele două adjective πόσοι și ποῖοι cu formele corelative ὅσος și οἷος, precum și τόσος și τοῖος[1]. Erau formațiuni bine stabilite în greacă, derivate din teme pronominale dintre care cea de-a doua a fost productivă: în afară de οἷος, ποῖος, τοῖος, avem ἀλλοῖος, ὁμοῖος. Aceste două predicate

---

* și ** n. red.: Traducerea în română păstrează (din pricina faptului că aceste cuvinte nu sunt formate în interiorul limbii, ci sunt împrumuturi) ceea ce autorul subliniază prin: «quan-ité» și «qual-ité»: anume, etimologia celor două substantive, < lat. *quantus* (~ποσόν) și, respectiv, < lat. *qualis* (~ποιόν), etimologie care simplifică demonstrația autorului nostru.

[1] Nu ținem seama de diferența de accentuare între seria relativă și seria interogativă. E un aspect secundar.

necesare sunt așadar întemeiate în sistemul formelor limbii. Dacă vom trece la πρός τι, în spatele «relației» se va găsi o altă proprietate fundamentală a adjectivelor grecești, aceea de a furniza un comparativ (cum ar fi μεῖζον, dat de altfel și ca exemplu), care este forma «relativă» prin funcție. Celelalte două exemple, διπλάσιον, ἥμισυ, marchează «relația» într-un mod diferit: *conceptul* de «dublu» sau de «jumătate» este relativ prin definiție, în timp ce *forma* lui μεῖζον indică «relația». În ceea ce privește ποῦ, «unde», și ποτέ, «când», ele indică clasele de denumiri spațiale, respectiv temporale; și aici conceptele sunt modelate în funcție de caracterele acestor denumiri în greacă: nu numai că ποῦ și ποτέ se mențin prin simetria formației lor reproduse în οὗ ὅτε, τοῦ τότε, ci sunt cuprinse într-o clasă din care mai fac parte și alte adverbe (ἐχθές, πέρυσιν, de exemplu) sau expresii cazuale care împrumută forma locativului (cum ar fi ἐν Λυκείῳ, ἐν ἀγορᾷ. Prin urmare, nu din întâmplare aceste categorii au fost enumerate și grupate după cum am văzut. Primele șase se referă la forme *nominale*. Unitatea și-o regăsesc în particularitatea morfologiei grecești.

Din același punct de vedere, următoarele patru formează un alt ansamblu: sunt toate categorii *verbale*, care ni se par cu atât mai interesante cu cât natura a două dintre ele nu pare să fi fost identificată corect.

Ultimele două sunt foarte clare: ποιεῖν, «a face», cu exemplele τέμνει, καίει, «taie, arde»; πάσχειν, «a suporta», cu τέμνεται, καίεται, «este tăiat, este ars», reprezintă cele două categorii ale activului și pasivului și, de această dată, exemplele însele sunt alese pentru a sublinia opoziția *lingvistică*: în conceptele polare de ποιεῖν și de πάσχειν se oglindește opoziția morfologică a celor două «diateze» caracteristice unui număr mare de verbe grecești.

Ce se poate spune, însă, în legătură cu primele două categorii, κεῖσθαι și ἔχειν? Nici traducerea lor nu este deocamdată stabilă: unii îl traduc pe ἔχειν cu «a avea». Ce interes poate să prezinte o categorie ca aceea a «posturii» (κεῖσθαι)? Este ea oare un predicat tot atât de general ca «activul» sau «pasivul»? Are, cel puțin, aceeași natură? Ce să mai spunem atunci despre ἔχειν în exemple precum «este încălțat; este înarmat»? Exegeții lui Aristotel sunt tentați să le considere ca fiind episodice; filozoful nu le formulează decât pentru a epuiza toate predicațiile aplicabile unui om. «Aristotel, spune Gomperz, și-l închipuie pe om în picioare în fața lui, la Liceu de exemplu, și trece în revistă succesiv întrebările și răspunsurile care ar putea fi formulate în

privința lui. Toate predicatele imaginabile din acest punct de vedere se subordonează uneia sau alteia dintre cele zece categorii, începând cu întrebarea supremă: *ce obiect vedem aici?* până la întrebări subordonate legate de pura aparență exterioară, cum ar fi: *ceea ce poartă sunt încălțări sau arme?*... Enumerația e menită să cuprindă un maximum de predicate care pot fi puse pe seama unui lucru sau a unei ființe...»[1] Aceasta este, după cât se pare, opinia generală a erudiților. Dacă ar fi să le dăm crezare, filozoful nu era capabil să distingă prea bine importantul de accesoriu, dădea chiar acestor două noțiuni, considerate secundare, întâietate asupra unei distincții cum ar fi cea dintre activ și pasiv.

Și aici, noțiunile ni se par a avea o bază lingvistică. Să luăm mai întâi κεῖσθαι. La ce poate răspunde o categorie logică a verbului? Răspunsul este dat de exemplele citate: ἀνάκειται, «este culcat»; κάθηται, «este așezat». Sunt două specimene de verbe *medii*. Din punctul de vedere al limbii, ne confruntăm cu o categorie esențială. Contrar a ceea ce am fi tentați să credem, mediul este mai important decât pasivul, derivat din primul. În sistemul verbal al elinei, așa cum s-a păstrat el în epoca clasică, adevărata distincție este cea dintre activ și mediu[2]. Un gânditor grec era îndreptățit să absolutizeze un predicat care se enunța printr-o clasă specifică de verbe, cele care nu sunt decât medii (*media tantum*) și care indică, printre altele, «postura», «atitudinea». Ireductibil la activ sau la pasiv, mediul desemna un mod de a fi la fel de caracteristic ca și cel reprezentat de celelalte două.

Tot așa stau lucrurile și cu predicatul zis ἔχειν. Nu trebuie luat cu sensul său obișnuit de ἔχειν, «a avea», un «a avea» de posesie materială. Exemplele următoare sugerează ceea ce e specific și la prima vedere derutant în această categorie: ὑποδέδεται, «este încălțat», ὥπλισται, «este înarmat»; Aristotel insistă când revine asupra acestui subiect (în cap. IX al *Tratatului*); el reia, în legătură cu ἔχειν, aceleași exemple, de această dată la infinitiv: τὸ ὑποδεδέσθαι, τὸ ὡπλίσθαι. Cheia interpretării e dată de natura acestor forme verbale: ὑποδέδεται și ὥπλισται sunt *perfecte*. Și, ca să fim exacți, chiar perfecte medii. Însă caracteristica mediului este deja asumată, după cum am putut observa, prin κεῖσθαι, ale cărui verbe martori, ἀνάκειται și

---

[1] Citat împreună cu alte opinii de același fel și aprobate de H. P. Cooke în prefața la propria ediție a *Categoriilor* (Loeb Classical Library).

[2] În această problemă a se vedea un articol din *Journal de psychologie*, 1950, p. 121 sqq., reprodus mai jos p. 159 sq.

κάθηται, asupra cărora nu vom insista, nu au perfect. În cazul predicatului ἔχειν și al celor două forme alese pentru a-l ilustra, se va pune în evidență categoria perfectului. Sensul lui ἔχειν: atât «a avea», cât și, în utilizare absolută, «a fi într-o anumită stare», se potrivește cel mai bine cu diateza perfectului. Fără să intrăm în comentarii care, inevitabil, s-ar prelungi mai mult decât este necesar, vom observa numai că, pentru a sugera valoarea de perfect, trebuie să includem noțiunea de «a avea» în traducerea formelor citate; ele vor deveni așadar: ὑποδέδεται, «are pantofii în picioare», ὥπλισται, «are armele asupra sa». Vom observa și că cele două categorii, așa cum le înțelegem, sunt vecine în șirul enumerării, părând să alcătuiască o pereche, ca și ποιεῖν cu πάσχειν, care le urmează. Există, într-adevăr, între perfectul și mediul grec, diverse relații formale și funcționale care, moștenite din indo-europeană, au ajuns să formeze un sistem complex; o formă de perfect activ ca γέγονα, spre exemplu, merge împreună cu prezentul mediu γίγνομαι. Aceste relații au creat numeroase dificultăți gramaticienilor greci ai școlii stoice: ei au definit perfectul când ca pe un timp distinct, παρακείμενος sau τέλειος, când ca pe o componentă a clasei numite μεσότης, intermediară între activ și pasiv, alături de mediu. În orice caz, e sigur că perfectul nu se încadrează în sistemul temporal al elinei și, rămânând separat, poate indica, după caz, un anumit mod al temporalității sau un anumit fel de a fi al subiectului. În această calitate și având în vedere numărul noțiunilor care se exprimă în greacă exclusiv sub forma perfectului, putem înțelege de ce Aristotel l-a considerat un mod specific ființei, starea subiectului (sau *habitus*).

Putem acum să transpunem în termeni lingvistici lista celor zece categorii. Fiecare dintre ele e dată de numele pe care-l poartă, fiind urmată de un echivalent: οὐσία («substanță»), substantiv; ποσόν, ποιόν («care; în ce număr»), adjective derivate din pronume, de tipul latinescului *qualis* și *quantus*; πρός τι («relativ la ce»), adjectiv comparativ; ποῦ («unde»), ποτέ («când»), adverbe de loc și de timp; κεῖσθαι («a fi dispus»), mediu; ἔχειν («a fi în stare»), perfect; ποιεῖν («a face»), activ; πάσχειν («a suporta»), pasiv.

Prin alcătuirea acestui tabel al «categoriilor», Aristotel urmărea epuizarea tuturor predicatelor posibile ale propoziției, cu condiția ca fiecare termen să poată semnifica independent, neangajat într-o συμπλοκή, într-o sintagmă, am putea spune. Însă, fără să-și dea seama, a luat drept criteriu necesitatea empirică a unei *expresii* distincte pentru fiecare predicat în parte, fiind astfel condamnat să regăsească

distincțiile pe care limba însăși le operează între principalele clase de forme, pentru că numai prin aceste distincții formele și clasele capătă o semnificație lingvistică. Credea că definește atributele obiectelor, când, de fapt, el nu făcea decât să identifice entități lingvistice: limba este cea care, cu ajutorul categoriilor proprii, permite recunoașterea și specificarea lor.

Avem acum un răspuns la întrebarea formulată la început, care ne-a condus la analiza de mai sus. Ne întrebam de ce natură erau relațiile dintre categoriile gândirii și categoriile limbii. În măsura în care categoriile lui Aristotel sunt considerate valabile pentru gândire, ele reprezintă o transpunere a categoriilor limbii. Ceea ce putem *spune* delimitează și organizează ceea ce putem gândi. Limba furnizează configurația fundamentală a proprietăților pe care gândirea le atribuie lucrurilor. Această listă de predicate ne informează așadar, înainte de toate, cu privire la structura claselor prezente într-o anumită limbă.

Rezultă că ceea ce Aristotel consideră a fi un tablou de condiții generale și permanente nu reprezintă decât o proiecție conceptuală a unui stadiu lingvistic dat. Putem extinde chiar această remarcă. Dincolo de termenii aristotelicieni, deasupra acestei categorizări, se desfășoară noțiunea de «a fi», care include tot restul. Fără a fi un predicat în sine, «a fi» este condiția tuturor predicatelor. Toate varietățile lui «a fi astfel», ale «stării», toate concepțiile posibile despre «timp» etc., depind de noțiunea de «a fi». Ori, și acum, acest concept reflectă o proprietate lingvistică foarte specifică. Greaca nu numai că posedă un verb «a fi» (ceea ce nu e nicidecum necesar pentru toate limbile), ci a dat acestui verb utilizări cu totul aparte. I-a acordat o funcție logică, cea de copulă (Aristotel însuși observa că, într-o asemenea utilizare, verbul nu înseamnă de fapt nimic, operând pur și simplu o *synthesis*), fapt pentru care acest verb a s-a bucurat de o extindere mai largă decât a oricărui alt verb. Mai mult, «a fi» însoțit de un articol poate deveni noțiune nominală, tratată ca un lucru oarecare; comportă mai multe variante, ca de pildă participiul său prezent, substantivizat și el, în mai multe forme (τὸ ὄν; οἱ ὄντες; τὰ ὄντα); își poate servi singur drept predicat, ca în locuțiunea τὸ τὶ ἦν εἶναι, desemnând esența conceptuală a unui lucru, fără să mai vorbim de uimitoarea diversitate a predicatelor concrete cu care se poate construi, prin intermediul formelor cazuale și al prepozițiilor... Nu vom sfârși niciodată cu inventarierea bogăției de utilizări, însă e vorba despre date lingvistice, de sintaxă, de derivare. Trebuie să insistăm pe acest lucru, pentru că numai într-o de situație astfel caracterizată s-a putut

naște și dezvolta întreaga metafizică greacă a lui «a fi», imaginile magnifice din poemul lui Parmenide sau dialectica *Sofistului*. Limba nu a putut orienta, desigur, definiția metafizică a lui «a fi», fiecare gânditor a formulat-o pe a sa, dar a permis perceperea lui «a fi» ca pe o noțiune obiectivabilă pe care gândirea filozofică o putea mânui, analiza, situa, ca pe orice alt concept.

Că aici e vorba în primul rând despre un fapt de limbă, acest lucru va deveni evident în urma analizei comportamentului aceleiași noțiuni într-o limbă diferită. Va fi avantajos să alegem, alături de greacă, o limbă de un cu totul alt tip, pentru că diversele tipuri lingvistice diferă cel mai mult tocmai prin organizarea internă a acestor categorii. Vom preciza doar că tot ceea ce comparăm aici sunt fapte de expresie lingvistică, nu dezvoltări conceptuale.

În limba ewe (vorbită în Togo), pe care am ales-o pentru confruntare, noțiunea de «a fi» sau ceea ce am putea numi astfel se repartizează mai multor verbe[1].

Există mai întâi un verb *nyé* care, am putea spune, marchează identitatea subiectului și a predicatului; el enunță «a fi cine, a fi ce». Curios e faptul că *nyé* se comportă ca un verb tranzitiv, guvernând, în calitate de complement în acuzativ, ceea ce noi considerăm a fi un predicat de identitate.

Un al doilea verb este *le*, care exprimă «existența» propriu-zisă: *Mawu le*, «Dumnezeu există». Există însă și o utilizare predicativă; *le* se folosește cu predicate de situație, de localizare, «a fi» într-un loc, într-o stare, într-un timp, într-o calitate: *e-le-nyuie*, «e bine»; *e-le a fi*, «el e aici»; *e-le ḥo me*, «el e acasă». Orice determinare spațială sau temporală se exprimă, așadar, prin *le*. Ori, în toate aceste utilizări, *le* apare la un singur timp, aoristul, care îndeplinește funcțiile unui timp narativ trecut și ale unui perfect prezent. Dacă propoziția predicativă cu *le* trebuie trecută la alt timp, viitorul sau uzualul, *le* va fi înlocuit cu verbul tranzitiv *no*, «a rămâne»; cu alte cuvinte, în funcție de timpul folosit, sunt necesare două verbe diferite, *le* intranzitiv sau *no* tranzitiv, pentru a reda aceeași noțiune.

Verbul *wo*, «a face, a îndeplini, a produce un efect», alăturat anumitor substantive nume de materie, se comportă similar cu verbul nostru «a fi» urmat de un adjectiv de materie: *wo* cu *ke*, «nisip», dă *wo ke*, «a fi nisipos»; cu *tsi*, «apă»: *wo tis*, «a fi umed»; cu *kpe*, «piatră»: *wo kpe*, «a

---

[1] Faptele sunt descrise în detaliu de D. Westermann, *Grammatik der Ewe-Sprache*, § 110-111; *Wörterbuch der Ewe-Sprache*, I, p. 321, 384.

fi pietros». Ceea ce considerăm a fi un «a fi» natural este, în ewe, un «a face», după exemplul francez «il *fait* du vent».

Când predicatul este un termen referitor la funcție, la demnitate, verbul este *d̲u*, și deci *d̲u fia*: «a fi rege».

În sfârșit, cu anumite predicate de calitate fizică, de stare, «a fi» e redat prin *d̲i*: de exemplu *d̲i ku*, «a fi slab», *d̲i fo*, «a fi dator».

Există, practic, cinci verbe diferite care corespund, mai mult sau mai puțin, funcțiilor verbului nostru «a fi». Nu e vorba de o împărțire a aceleiași arii semantice în cinci porțiuni, ci de o distribuție care antrenează o organizare diferită, extinsă chiar și la noțiunile vecine. De exemplu, cele două noțiuni de «a fi» și de «a avea» sunt pentru noi tot atât de deosebite ca și termenii care le enunță. Ori, în ewe, unul din verbele amintite, *le*, verb de existență, împreună cu *asi*, «în mână», formează o locuțiune *le asi*, literalmente «a fi în mână», echivalentul imediat al lui «a avea» al nostru: *ga le asi-nye* (lit. «bani sunt în mâna mea»), «am bani».

Această descriere a stării de fapt în ewe comportă un aspect nefiresc. Este întocmită din punctul de vedere al limbii *noastre* și nu, așa cum ar fi fost normal, în cadrul limbii respective. În cadrul morfologiei sau sintaxei ewe, nimic nu sugerează o apropiere între aceste verbe. Numai din perspectiva propriilor noastre obiceiuri lingvistice le putem descoperi ceva în comun. Aici este și avantajul unei asemenea comparații «egocentriste»; ea ne lămurește ceva referitor la noi înșine; ne arată, în această varietate de utilizări ale lui «a fi» în greacă, un fapt specific limbilor indo-europene, nicidecum o situație universală sau o condiție necesară. Cu siguranță, gânditorii greci au avut o influență asupra limbii, i-au îmbogățit semnificațiile, au creat forme noi. În urma unei astfel de reflecții filozofice asupra lui «a fi» a rezultat substantivul abstract derivat de la εἶναι; am văzut cum a ajuns să se definitiveze în cursul istoriei sale: mai întâi a apărut ca ἐσσία, în pitagorismul dorian al lui Platon, iar ulterior ca οὐσία, care s-a impus. Ceea ce vrem să demonstrăm aici e faptul că structura lingvistică a elinei a predispus noțiunea de «ființă» unei vocații filozofice. Dimpotrivă, limba ewe nu ne oferă decât o noțiune restrânsă, utilizări specifice. N-am putea spune ce loc ocupă «ființa» în metafizica ewe, însă *a priori* noțiunea se articulează cu totul altfel.

Este specific limbajului să genereze două iluzii de sens contrar. Fiind asimilabilă, constând într-un număr întotdeauna limitat de elemente, limba ne face să credem că nu reprezintă decât unul dintre mijloacele posibile ale gândirii care este liberă, autarhică, individuală

și pentru care limba este doar un instrument. În realitate, de îndată ce încercăm să sesizăm cadrele proprii gândirii, nu identificăm decât categorii lingvistice. Cealaltă iluzie e în sens invers. Faptul că limba este un ansamblu ordonat, că dovedește existența unui plan, ne incită să căutăm în sistemul său formal decalcul unei «logici» inerente minții și, deci, exterioară și anterioară limbii. În realitate, nu construim astfel decât naivități și tautologii.

Fără îndoială, nu întâmplător epistemologia modernă a renunțat să construiască o listă a categoriilor. E mult mai profitabil să considerăm mintea ca virtualitate și nu ca tipar, ca dinamism și nu ca structură. S-a dovedit că, supusă exigențelor metodologiei științifice, gândirea parcurge aceleași demersuri în orice limbă în care dorim să descriem o experiență. În acest sens, ea devine independentă nu față de limbă, ci față de fiecare dintre structurile lingvistice în parte. Gândirea chineză a inventat inutil categorii specifice ca *tao*, *yin* și *yang*: ea nu este capabilă să asimileze conceptele dialecticii materialiste sau ale mecanicii cuantice, fără să se confrunte cu structura limbii chineze. Nici un tip de limbă nu poate, prin sine însuși și independent, să favorizeze sau să împiedice activitatea minții. Înflorirea gândirii e legată mult mai strâns de capacitățile umane, de condițiile generale ale culturii, de organizarea societății, decât de natura specifică limbii. Însă posibilitatea gândirii este legată de facultatea limbajului: limba este o structură informată de semnificație, iar gândirea presupune manipularea semnelor limbii.

CAPITOLUL VII

Observații asupra funcționării limbajului în descoperirea freudiană[1]

În măsura în care psihanaliza se vrea a fi o știință, suntem îndreptățiți să-i pretindem o anumită metodă, anumite demersuri, un anumit proiect, pentru a le compara cu cele ale «științelor» recunoscute. Dacă vom încerca să descoperim procedeele de judecată pe care se sprijină metoda analitică, vom ajunge la o constatare interesantă. De la constatarea tulburării și până la vindecare, totul se petrece ca și cum nu ar fi vorba despre ceva material. Nu întreprindem nimic care să se preteze unei verificări obiective. Nu putem stabili, de la o inducție la alta, acea relație de cauzalitate evidentă, caracteristică oricărui raționament științific. Atunci când, spre deosebire de psihanalist, psihiatrul încearcă să descopere leziunea care a provocat tulburarea, demersul său are cel puțin alura clasică a unei cercetări care descoperă «cauza» pentru a o trata. Nimic de acest fel în tehnica analitică. Pentru cei care nu cunosc analiza decât din relațiile pe care Freud le-a furnizat în acest sens (este cazul autorului acestor pagini) și care sunt interesați mai puțin de eficacitatea practică, aflată în afara acestei discuții, cât de natura fenomenelor și de raporturile sub care ele sunt tratate, psihanaliza pare să difere de orice altă disciplină. În principal, prin următoarele aspecte: analistul operează cu ceea ce subiectul îi *spune*. Îl apreciază din perspectiva discursurilor pe care acesta le ține, îl examinează în comportamentul său locutoriu, «fabulatoriu», și în spatele acestor discursuri el va distinge treptat un alt discurs pe care

---

[1] *La Psychanalyse, I* (1956). Trimiterile la textele lui Freud vor fi făcute cu următoarele abrevieri: *G.W.* împreună cu numărul volumului pentru *Gesammelte Werke*, ediție cronologică de texte germane, publicată la Londra, Imago publishing; *S.E.* pentru textul englez al *Standard edition* în curs de publicare la Hogarth press, la Londra; *C.P.* pentru textul englez al *Collected papers*, Hogarth press, Londra. Traducerile franceze citate se găsesc la P.U.F., dacă nu apar indicații contrare.

are sarcina să-l expliciteze, cel al complexului ascuns în inconștient. Succesul tratamentului depinde de revelarea acestui complex, dovedind în același timp măsura în care inducția a fost corectă. Așadar, de la pacient la analist și de la analist la pacient, întregul proces se derulează prin intermediul limbajului.

Această relație merită studiată; ea ne indică foarte precis tipul de analiză. Considerăm că ne dovedește că ansamblul simptomelor de natură felurită pe care analistul le întâlnește și le cercetează pe rând sunt produsul unei *motivații* inițiale a pacientului, inconștientă, dar tradusă în mai multe alte motivații, conștiente și, de cele mai multe ori, înșelătoare. Pornind de la această motivație care trebuie descoperită, toate comportamentele pacientului se lămuresc și se leagă între ele, până la tulburarea care, pentru analist, reprezintă simultan efectul și substitutul ei simbolic. Observăm, aici, o caracteristică esențială a metodei analitice: «fenomenele» sunt guvernate de un *raport de motivare*, echivalent cu ceea ce științele naturale numesc raport de cauzalitate. Suntem tentați să credem că, în cazul în care analiștii vor fi dispuși să admită acest punct de vedere, statutul științific al disciplinei lor cu specificul ei și particularitățile metodei lor vor fi mult mai bine fundamentate.

Există un indiciu foarte clar al funcției de «cauză» pe care o are motivația. Știm că demersul analistului este în întregime regresiv, urmărind să provoace, în amintirea și în discursul pacientului, apariția faptului în jurul căruia să se ordoneze exegeza analitică a procesului morbid. Analistul se află, așadar, în căutarea unui fapt «istoric» pierdut, ignorat, aflat în memoria subiectului, pe care acesta trebuie sau nu să consimtă să-l «recunoască» și să se identifice cu el. Am putea pretinde atunci că această refulare a unui fapt trăit, a unei experiențe biografice, reprezintă tocmai descoperirea unei «cauze». Însă ne vom da seama foarte curând că faptul biografic nu poate suporta, singur, greutatea unei conexiuni cauzale. Mai întâi, pentru că analistul nu-l poate cunoaște fără ajutorul pacientului, singurul care știe «ce i s-a întâmplat». Și, chiar dacă ar putea, n-ar ști ce valoare să-i atribuie. Chiar presupunând că, într-un univers utopic, analistul poate să regăsească, ca mărturii obiective, urma *tuturor* evenimentelor care alcătuiesc biografia pacientului, nu va avea de câștigat prea mult și în nici un caz – cu excepția unui accident fericit – esențialul. Pentru că, dacă îi sunt necesare mărturisirile complete ale subiectului și chiar un discurs al acestuia rostit la întâmplare, fără legătură cu vreun subiect anume, el nu urmărește să regăsească un fapt empiric înregistrat

exclusiv de memoria pacientului: evenimentele empirice nu sunt reale pentru analist decât în și prin «discurs», care le conferă autenticitatea experienței, indiferent de realitatea lor istorică, și chiar (ar trebui spus: mai ales) atunci când discursul eludează, transpune sau inventează biografia pe care subiectul și-o atribuie; tocmai pentru că analistul vrea să descopere motivațiile, mai degrabă decât să recunoască evenimentele. Dimensiunea constitutivă a acestei biografii constă în faptul de a fi verbalizată și asumată de cel care se povestește pe sine; exprimarea sa ține de limbaj; relația dintre analist și subiect ține de dialog.

Totul prefigurează afirmarea unei tehnici care face din limbaj propriul ei câmp de acțiune și instrumentul privilegiat al eficienței sale. Se pune atunci o întrebare fundamentală: care este acest «limbaj» care acționează în măsura în care se exprimă? Este el, oare, identic cu cel folosit în afara analizei? Este el, oare, cel puțin identic pentru cei doi parteneri? În memoriul său strălucit despre funcția și domeniul vorbirii și al limbajului în psihanaliză, doctorul Lacan spune despre metoda analitică (p. 103): «Mijloacele sale sunt cele ale vorbirii, în măsura în care conferă un sens funcțiilor individului; domeniul său este cel al discursului concret în calitate de realitate trans-individuală a subiectului; operațiile sale sunt cele ale istoriei, în măsura în care constituie emergența adevărului în real.» Pornind de la aceste definiții corecte și, mai ales, de la distincția dintre mijloace și domeniu, putem încerca o delimitare a varietăților «limbajului» care se manifestă în cazul de față.

Întâlnim, înainte de toate, universul vorbirii, care ține de subiectivitate. Observăm că, în cursul analizelor freudiene, subiectul se servește de vorbire și de discurs pentru a se «reprezenta» pe sine, așa cum vrea el să se vadă, așa cum vrea să constate «celălalt» că este. Discursul său este apel și recurs, solicitare uneori vehementă a celuilalt, cu ajutorul discursului prin care se prezintă cu disperare, recurs adesea mincinos față de celălalt, pentru a se individualiza în proprii săi ochi. Prin simplul act al adresării, cel care vorbește despre sine îl introduce pe celălalt în sine și astfel se percepe pe sine însuși, se confruntă, devine cel la care aspiră, ajungând să se istorizeze, în final, în această istorie incompletă sau falsificată. Așadar, limbajul este folosit aici ca vorbire, convertit în acea expresie a subiectivității trecătoare și eluzive, care constituie condiția dialogului. Limba furnizează instrumentul unui discurs în care personalitatea subiectului se eliberează și se creează, îl influențează pe celălalt și se face recunoscută de el. Ori, limba este o structură socializată, de care vorbirea se servește în scopuri individuale și intersubiective, adăugându-i astfel un scop nou

și exclusiv personal. Limba este un sistem comun tuturor; discursul este în același timp purtător de mesaj și instrument de acțiune. În acest sens, configurațiile vorbirii sunt de fiecare dată unice, deși se realizează în interiorul și prin intermediul limbajului. Există, deci, o antinomie între discurs și limbă, din punctul de vedere al subiectului.

Pentru analist, însă, antinomia se manifestă la un cu totul alt nivel și comportă un sens complet diferit. El trebuie să acorde atenție conținutului discursului, dar și disfuncționalităților acestuia. Dacă acest conținut îl informează despre reprezentarea pe care subiectul și-o face despre situație și despre poziția pe care și-o atribuie în cadrul ei, el caută în acest conținut un conținut nou, al unei motivații inconștiente, ivite din complexul abscons. Dincolo de simbolismul inerent limbajului, el percepe un simbolism specific pe care subiectul nu-l conștientizează și care se va forma nu numai din ceea ce el enunță, ci și din ceea ce va trece sub tăcere. În istoria în care subiectul se va autositua, analistul va provoca apariția unei alte istorii, care va explica motivația. Va folosi așadar discursul ca pe exponentul unui alt «limbaj», cu regulile sale, cu simboluri și cu «sintaxă» proprii, care să trimită la structurile profunde ale psihismului.

Am făcut aceste distincții, care ar necesita multe comentarii, dar pe care doar analistul le-ar putea preciza și nuanța, pentru a lămuri anumite confuzii care riscă să se stabilească într-un domeniu în care este deja destul de greu să știm despre ce vorbim atunci când studiem limbajul «naiv» și în care preocupările de analiză aduc o nouă dificultate. Freud a făcut lumină în privința activității verbale așa cum se revelează ea prin lipsurile sale, sub aspectele sale ludice, în divagațiile sale libere, atunci când puterea cenzurii e suspendată. Întreaga forță anarhică ce înfrânează sau sublimează limbajul normalizat își are originea în inconștient. Freud a observat, de asemenea, afinitatea profundă dintre aceste forme de limbaj și natura asociațiilor pe care le facem în vis, o altă expresie a motivațiilor inconștiente. A fost determinat astfel să reflecteze la funcționarea limbajului în relațiile sale cu structurile infra-conștiente ale psihismului și să se întrebe dacă nu cumva conflictele definitorii pentru acest psihism și-au lăsat amprenta în însăși forma limbajului.

A formulat această problemă într-un articol publicat în 1910 și intitulat *Despre sensurile opuse în cuvintele primitive*. Punctul de plecare îl constituie o observație esențială din a sa *Traumdeutung* legată de insensibilitatea la contradicție, caracteristică pentru logica visului: «Modul în care visul exprimă categoriile opozitive și contradictorii

este deosebit de surprinzător: nu le exprimă, pare să nu-l cunoască pe «nu». Excelează în reunirea contrariilor și în reprezentarea lor într-un singur obiect. El reprezintă astfel, adesea, un element oarecare prin contrariul său, astfel încât nu se poate ști dacă un element din vis, susceptibil de contradicție, trădează un conținut pozitiv sau negativ în gândirea visului.» Ori Freud consideră că a găsit într-un studiu de K. Abel dovada că «modul de a proceda deja amintit, obișnuit procesului de elaborare a visului, e caracteristic și celor mai vechi limbi cunoscute». După câteva exemple, conchide: «Concordanța dintre particularitățile de elaborare a visului, pe care le-am relevat la începutul acestui articol, și cele ale uzajului lingvistic, descoperite de filologie în limbile cele mai vechi, ne apare ca o confirmare a concepției noastre asupra exprimării gândirii în vis, concepție conform căreia această exprimare ar avea un caracter regresiv, arhaic. Nouă, psihiatrilor, ne-a venit atunci ideea că am putea înțelege și am putea traduce mai ușor limbajul visului, dacă am ști mai multe despre evoluția limbajului.»[1]

Autoritatea lui Freud riscă să impună această demonstrație ca gata făcută și, în orice caz, să acrediteze ideea că ar fi vorba de sugerarea unor cercetări fecunde. Fusese descoperită o analogie între procesul visului și semantica limbilor «primitive», în care unul și același termen ar enunța un lucru și contrariul său. Calea părea deschisă unei investigații care căuta structurile comune limbajului colectiv și psihismului individual. În fața acestor perspective, nu e inutil să precizăm că rațiuni practice nu dau nici un fel de credit speculațiilor etimologice ale lui Karl Abel, care l-au sedus pe Freud. În acest caz, nu mai avem de-a face cu manifestări psihopatologice ale limbajului, ci cu date concrete, generale, verificabile, furnizate de limbile istorice.

Nu întâmplător, nici un lingvist avizat, nici în perioada în care scria Abel (existau încă din 1884), nici ulterior ei, n-a menționat acest *Gegensinn der Urworte* în metoda sau în concluziile sale. Pentru că, dacă dorim să ne întoarcem pe firul istoriei semantice a cuvintelor pentru a le reconstitui preistoria, primul principiu al metodei este luarea în discuție a datelor de formă și de sens atestate succesiv la fiecare epocă a istoriei, până la cea mai veche dată, și neîntreprinderea unei reconstituiri decât din punctul ultim pe care îl poate atinge ancheta noastră. Acest principiu guvernează un altul, legat de tehnica

---

[1] *Essais de psychanalyse appliquée*, p. 59-67, Gallimard, 1933, *Collected Papers*, IV, p. 184-191. *G.W.*, VIII, p. 214-221.

comparativă, şi anume stabilirea unor corespondenţe regulate în comparaţiile dintre limbi. K. Abel operează fără respectarea acestor reguli şi alătură tot ce se aseamănă. Dintr-o asemănare între un cuvânt german şi un cuvânt englez sau latin de sens diferit sau contrar, el deduce existenţa unei relaţii originare de «sensuri opuse», ignorând etapele intermediare care ar justifica divergenţa, atunci când e vorba de o înrudire efectivă, sau ar înlătura posibilitatea unei înrudiri, dovedind că au origini diferite. E lesne de înţeles că nici una dintre dovezile invocate de Abel nu poate fi reţinută. Pentru a nu prelungi discuţia, ne vom limita la exemple luate din limbile occidentale, care i-ar putea deconcerta doar pe cititorii nelingvişti.

Abel furnizează o serie de corespondenţe între engleză şi germană, pe care Freud le-a relevat ca dovedind, de la o limbă la alta, sensuri opuse şi între care s-ar observa o «transformare fonetică pentru separarea contrariilor». Fără a insista deocamdată asupra unei grave erori de raţionament aflate la baza acestei simple observaţii, ne vom mulţumi doar să rectificăm aceste apropieri. Adverbul vechi german *bass*, «bine» e înrudit cu *besser*, dar nu are nici o legătură cu *bös*, «rău», aşa cum în engleza veche *bat*, «bun, mai bun» nu are legătură cu *badde* (astăzi *bad*), «rău». Englezescul *cleave*, «a crăpa» corespunde, în germană, nu lui *kleben*, «a lipi», cum spune Abel, ci lui *klieben* «a crăpa» (cf. *Kluft*). Englezescul *lock*, «a închide», nu se opune germanului *Lücke*, *Loch*, ci dimpotrivă, se potriveşte cu el, fiindcă vechiul sens al lui *Loch* este «adăpost, loc închis şi ascuns». Germanul *stumm* înseamnă de fapt «paralizat (la limbă)», fiind legat de *stammeln*, *stemmen*, şi nu are nimic în comun cu *Stimme*, care semnifică deja «voce» în forma sa cea mai veche, goticul *stibna*. Tot astfel în latină *clam*, «pe ascuns» se raportează la *celare*, «a ascunde» şi nicidecum la *clamare* etc. O a doua serie de dovezi, la fel de eronate, ne este furnizată de Abel pornind de la anumite expresii interpretate în sens contrar în aceeaşi limbă. Este cazul sensului dublu al latinescului *sacer*, «sacru» şi «blestemat». Aici ambivalenţa noţiunii n-ar trebui să surprindă, din moment ce atâtea studii despre fenomenologia sacrului i-au banalizat dualitatea intrinsecă: în Evul Mediu, un rege şi un lepros erau consideraţi, şi unul şi celălalt, «intangibili», ceea ce nu înseamnă că *sacer* cuprinde două sensuri contradictorii; condiţiile culturale au determinat atitudini opuse în privinţa obiectului «sacru». Dubla semnificaţie atribuită latinescului *altus*, ca «înalt» şi «adânc», se datorează iluziei care ne face să considerăm categoriile limbii noastre ca necesare şi universale. Chiar în franceză, vorbim despre «adâncimea» cerului

sau de «adâncimea» mării. Mai precis, noțiunea de *altus* este valorificată în latină pe direcția de jos în sus, adică din fundul puțului în sus sau de la rădăcina copacului în sus, indiferent de poziția observatorului, în timp ce în franceză *adânc* se definește în direcții opuse pornind de la observator către adânc, fie că e vorba de adâncul puțului sau de adâncul cerului. Nu e nimic «original» în aceste feluri diferite de construcție lingvistică a reprezentărilor noastre. Și nici nu trebuie să căutăm «la originile limbajului» explicația englezescului *with-out*, ci pur și simplu la originile limbii engleze. Contrar convingerilor lui Abel și ale altora, *with-out* nu conține expresiile contradictorii «cu fără»; sensul propriu al lui *with* este aici «contra» (cf. *with-stand*) și indică un efort orientat într-o anumită direcție. De aici *with-in*, «către interior» și *with-out*, «către exterior», de unde «în afara, fără». Pentru a înțelege că germanul *wider* înseamnă «contra», iar *wieder* (cu o simplă variație în grafie) înseamnă «înapoi», e suficient să ne gândim la același contrast aparent al lui *re-* în franceză între *re-pousser* și *re-venir*. Nu e nici un mister în toate acestea și aplicarea unor reguli elementare împrăștie mirajul.

În acest fel, însă, e anulată posibilitatea oricărei omologii între demersurile visului și procedeele «limbilor primitive». Chestiunea prezintă două aspecte. Unul dintre ele privește «logica» limbajului. În calitatea sa de instituție colectivă și tradițională, fiecare limbă își are anomaliile sale, ilogismele sale, care traduc o disimetrie inerentă naturii semnului lingvistic. Nu e, însă, mai puțin adevărat că limba este un sistem, că urmează un plan specific și că e articulată de un ansamblu de relații susceptibile de o anumită formalizare. Efortul lent, dar continuu, desfășurat în interiorul unei limbi nu se produce la întâmplare, se referă la acele relații sau opoziții care sunt sau nu sunt necesare, în scopul înnoirii sau multiplicării distincțiilor utile la toate nivelele de expresie. Organizarea semantică a limbii nu se sustrage acestui caracter sistematic. Pentru că limba este un instrument de organizare a lumii și a societății, se aplică unei lumi considerate «reale». Aici, însă, fiecare limbă e specifică și configurează lumea în felul său propriu. Distincțiile pe care le manifestă orice limbă trebuie raportate la logica specifică de la care pornesc și nu supuse imediat unei evaluări universale. În această privință, limbile vechi sau arhaice nu sunt, nici mai mult, nici mai puțin, deosebite decât cele pe care le vorbim astăzi, prezintă doar interesul pe care-l arătăm unor obiecte prea puțin familiare. Categoriile lor, orientate altfel decât ale noastre, își au propria lor coerență. Prin urmare, nu se poate dovedi *a priori* –

și o examinare atentă o va confirma – că aceste limbi, oricât de arhaice le-am considera, se sustrag «principiului contradicției», acordând aceleiași expresii două noțiuni reciproc exclusive sau cel puțin contrare. Încă mai așteptăm exemple serioase în acest sens. Presupunând că există o limbă în care «mare» și «mic» sunt redate prin același cuvânt, ea va fi o limbă pentru care distincția dintre «mare» și «mic» nu ar avea nici un sens și în care categoria dimensiunii nu există, nicidecum o limbă care admite exprimarea contradictorie a dimensiunii. Pretenția de a căuta această distincție și de a nu-i găsi nici o realizare dovedește insensibilitatea la contradicții nu din partea limbii, ci din partea celui care o caută, pentru că este contradictoriu să atribui unei limbi cunoașterea a două noțiuni contrare și exprimarea lor identică.

La fel se întâmplă și cu logica aparte a visului. Dacă vom caracteriza derularea visului prin libertatea deplină a asociațiilor și prin imposibilitatea de a admite o imposibilitate, acest fapt e realizabil înainte de toate pentru că îl reconstruim și îl analizăm în cadrele limbajului, a cărui caracteristică principală este aceea de a exprima doar ceea ce poate fi exprimat. Nici urmă de tautologie. Un limbaj este în primul rând o categorizare, o creație de obiecte și de relații între aceste obiecte. A ne imagina un stadiu al limbajului, oricât de «original», dar nu mai puțin real și «istoric», în care un anumit obiect ar fi *denumit* ca fiind el însuși și în același timp oricare altul și în care relația *exprimată* ar fi o relație de permanentă contradicție, relația nerelaționară în care totul ar fi identic cu sine și cu altul, nefiind nici sine și nici altul, ar fi pur și simplu o himeră. În măsura în care ne putem servi de mărturia limbilor «primitive» pentru a ajunge la originile experienței lingvistice, ar trebui să avem în vedere, dimpotrivă, complexitatea nemaipomenită a clasificării și numărul mare de categorii. Totul pare să se depărteze de o corelație «trăită» între logica onirică și logica unei limbi reale. Vom mai spune, în trecere, că tocmai societățile «primitive» nu admit nici o apropiere a limbii de structura visului; visul este cel care se adaptează categoriilor limbii, fiind interpretat în raport cu situațiile actuale și prin intermediul unui joc de echivalențe care-l supun unei adevărate raționalizări lingvistice.[1]

---

[1] Cf. *Science des rêves*, cap. II, p. 75, n. 1: «Cheile orientale pentru vise... explică sensul elementelor visului după asonanța sau asemănarea cuvintelor...». *G.W.*, II-III, p. 103, *S.E.*, IX, p. 99.

Ceea ce Freud a căutat fără succes în limbajul «istoric» ar fi putut să caute la fel de bine în mit sau în poezie. Anumite forme de poezie se pot înrudi cu visul și pot sugera o structurare identică, introducând în formele normale de limbaj acel suspans al sensului pe care visul îl proiectează în activitățile noastre. Și totuși, în mod paradoxal, Breton afirmă că Freud n-a putut înțelege că ar fi putut găsi ceea ce căutase în limbajul organizat tocmai în suprarealismul poetic.

Se pare că aceste încurcături apar sistematic, la Freud, în recursul său constant la «origini»: originile artei, ale religiei, ale societății, ale limbajului... El transpune invariabil ceea ce i se pare «primitiv» în om într-un primitivism originar, proiectând în istoria lumii noastre ceea ce am putea numi cronologia psihismului uman. Este oare legitim? Ceea ce ontogeneza permite analistului să considere drept arhetipal nu poate fi considerat astfel decât în raport cu ceea ce-l deformează sau îl refulează. Dacă vom face, însă, din această refulare ceva coextensiv societății din punct de vedere genetic, nu ne mai putem imagina o societate fără conflicte și nici conflicte în afara societății. Roheim a descoperit complexul lui Oedip în societățile cele mai «primitive». Dacă acest complex este inerent societății ca atare, un Oedip liber să se căsătorească cu mama sa ar fi o contradicție în termeni. Conflictul devine atunci un element nuclear al psihismului uman, caz în care noțiunea de «original» își pierde sensul.

Punând în legătură limbajul organizat cu psihismul elementar, introducem în raționament un element nou care rupe simetria pe care o credeam deja stabilită. Fără să-și dea seama, Freud însuși ne-a furnizat o dovadă în acest sens, într-un eseu foarte ingenios despre negație[1]. El reduce polaritatea afirmației și negației lingvistice la mecanismul biopsihic al admiterii în sine și al respingerii în afara sa, legat de aprecierea binelui și a răului. Însă, și animalele pot fi capabile de o asemenea evaluare care duce la admiterea în sine și la respingerea în afara sa. Specificitatea negației lingvistice stă în imposibilitatea de a anula ceea ce nu a fost enunțat, în obligația de a explicita pentru a suprima, în faptul că o judecată de non-existență are în mod necesar statutul formal al unei judecăți de existență. Negația este așadar, în primul rând, afirmație. Cu totul altfel se manifestă refuzul de admitere prealabilă, numit refulare. Freud însuși a enunțat o definiție a negației: «Un conținut refulat de reprezentare sau de gând se poate infiltra în conștiință cu condiția să ducă la propria sa *negare*. Negarea

[1] *G.W.*, XIV, p. 11-15. *C.P.*, V, p. 181-185.

este un mod de a lua cunoștință de ceea ce este refulat și poate chiar o suprimare a refulării, care nu este totuși o admitere a ceea ce este refulat... Rezultă un fel de admitere intelectuală a ceea ce este refulat, esența procesului de refulare continuând să existe.» Nu e, oare, evident faptul că factorul lingvistic este decisiv în acest proces complex și că negația este prezentă, într-un fel, în conținutul negat și, deci, în existența acestui conținut în conștiință și în suprimarea refulării? Ceea ce rămâne atunci din refulare nu mai e decât refuzul de a se identifica cu acest conținut; subiectul nu mai are, însă, nici o putere asupra existenței acestuia. Și aici, discursul său poate produce negații, dar nu poate aboli proprietatea fundamentală a limbajului de a considera că un anume lucru corespunde cu ceea ce se enunță, un anume lucru și nu «nimic».

Ajungem astfel la problema esențială în jurul căreia am organizat toate discuțiile și procedeele analitice: cea a simbolismului. Întreaga psihanaliză se bazează pe teoria simbolului. Ori, limbajul este simbolism pur. Diferențele dintre cele două simbolisme le ilustrează și le rezumă pe toate cele pe care le vom indica succesiv. Analizele profunde pe care Freud le-a întreprins în legătură cu simbolismul inconștientului luminează și căile diferite prin care se realizează simbolismul limbajului. Spunând despre limbaj că este simbolic, enunțăm numai proprietatea sa cea mai manifestă. Trebuie să adăugăm că limbajul se realizează neapărat într-o anumită limbă și atunci intervine o diferență care definește simbolismul lingvistic din punct de vedere uman: faptul că se poate *învăța,* că este coextensiv achiziției de către om a lumii și a înțelegerii, cu care sfârșește prin a se unifica. Rezultă că elementele principale ale acestor simboluri și sintaxa lor nu sunt separate, pentru el, de lucrurile și de experiența câștigată; le stăpânește pe măsură ce le descoperă ca realități. Cel care cuprinde, în diversitatea lor, aceste simboluri actualizate în termeni lingvistici va observa curând că relația dintre aceste simboluri și obiectele pe care par să le dubleze este doar constatată, nu și justificată. Acestui simbolism realizat în semne infinit de diverse, combinate în sisteme formale tot atât de numeroase și de distincte corespunzătoare fiecărei limbi în parte, simbolismul inconștientului descoperit de Freud îi opune caracteristici cu totul specifice și diferite. Va trebui să reținem unele dintre ele. În primul rând, universalitatea. În urma studiilor asupra viselor sau nevrozelor, se pare că simbolurile care le traduc alcătuiesc un «vocabular» comun tuturor popoarelor indiferent de limbă, nefiind nici învățate, nici recunoscute ca atare de cei care le produc. Mai

mult, relația dintre aceste simboluri și ceea ce ele relatează poate fi definită prin bogăția semnificanților și prin unicitatea semnificatului, ceea ce este legat de faptul că un conținut este refulat și nu se eliberează decât în imagini. În schimb, spre deosebire de semnele lingvistice, acești semnificanți multipli și acest semnificat unic sunt constant uniți de un raport de «motivare». Vom remarca, în sfârșit, că «sintaxa» în care se organizează aceste simboluri inconștiente nu ascultă de exigențele logice sau, mai degrabă, nu cunoaște decât o dimensiune, cea a succesiunii care, așa cum observa Freud, reprezintă la fel de bine și cauzalitatea.

Ne aflăm, așadar, în prezența unui «limbaj» atât de special încât Freud are tot interesul să-l distingă de ceea ce numim în mod obișnuit astfel. Doar subliniind această discordanță, îl putem situa în rândul expresiilor lingvistice. «Această simbolistică, spune Freud, nu e specifică visului, o regăsim în întreaga imagerie inconștientă, în toate reprezentările colective, mai ales populare: în folclor, mituri, legende, dictoane, proverbe, jocuri de cuvinte curente; aici e chiar mai completă decât în vis.» E bine să stabilim nivelul fenomenului. După felul în care se revelează această simbolistică inconștientă, putem spune că este în același timp infra- și supralingvistică. Infra-lingvistică, pentru că își are sursa într-o regiune mai adâncă decât cea în care educația instalează mecanismul lingvistic. Utilizează semne care nu se descompun și care comportă numeroase variante individuale, care se pot multiplica la rândul lor prin recursul la domeniul comun al culturii sau la experiența personală. Supralingvistică, prin faptul că utilizează semne foarte condensate care, în limbajul organizat, corespund mai degrabă unor unități discursive mari, nu minimale. Între aceste semne se stabilește o relație dinamică de intenționalitate care se reduce la o motivație constantă («împlinirea unei dorințe refulate») și care urmează căile cele mai ciudate cu putință.

Ne întoarcem astfel la «discurs». Continuând comparația, descoperim analogii fecunde între simbolistica inconștientului și anumite procedee tipice subiectivității manifestate în discurs. La nivel lingvistic putem specifica: este vorba de procedeele *stilistice* ale discursului. Pentru că mai ales în stil, și nu în limbă, putem găsi un termen de comparație pentru proprietățile pe care Freud le-a considerat a fi distinctive pentru «limbajul» oniric. Analogiile care se manifestă sunt cu totul surprinzătoare. Inconștientul se servește de o adevărată «retorică» comportând, ca și stilul, anumite «figuri»; vechiul catalog al tropilor furnizează un inventar potrivit pentru cele două registre de expri-

mare. De ambele părți găsim toate procedeele de substituție generate de tabu: eufemismul, aluzia, antifraza, preteriția, litota. Natura conținutului va prilejui toate varietățile de metaforă, din moment ce simbolurile inconștientului capătă sens și, în același timp, devin dificile printr-o conversiune metaforică. Mai utilizează ceea ce vechea retorică numește metonimie (conținător pentru conținut) sau sinecdocă (parte pentru întreg), iar dacă «sintaxa» înlănțuirilor simbolice evocă un procedeu de stil, va fi vorba de elipsă. Pe scurt, pe măsură ce vom întocmi un inventar de imagini simbolice în mit, vis etc., vom deosebi, probabil, mai clar structurile dinamice ale stilului și componentele lor afective. Pentru că ceea ce este intențional în motivație guvernează din umbră modul în care inventatorul unui stil șlefuiește materia comună și, în felul său, se eliberează. Pentru că ceea ce numim inconștient este răspunzător de felul în care individul își construiește propria persoană, de felul în care afirmă și respinge sau ignoră un lucru, motivându-l pe celălalt.

III

Structuri și analize

CAPITOLUL VIII
«Structura» în lingvistică[1]

În ultimii douăzeci de ani, termenul de «structură» a luat o amploare considerabilă în lingvistică, atribuindu-i-se o valoare doctrinală și într-o oarecare măsură programatică. De fapt, termenul esențial aplicat lingvisticii nu va fi cel de *structură*, ci adjectivul *structural*. *Structural* a atras imediat după sine utilizarea cuvintelor *structuralism* și *structuralist*. A luat naștere, astfel, un ansamblu de denumiri[2] pe care alte discipline le-au împrumutat din domeniul lingvistic și le folosesc astăzi cu referire la propriile valori[3]. Dacă parcurgem sumarul unei reviste de lingvistică e imposibil să nu întâlnim unul dintre acești termeni, adesea chiar în titlul respectivului studiu. Se înțelege de la sine că dorința de a fi în pas cu «moda» n-a fost întotdeauna străină de răspândirea lor și că nu toate declarațiile «structuraliste» acoperă lucrări originale sau de un interes indubitabil. Obiectul prezentei note nu este să denunțe abuzul, ci să explice folosirea termenilor. Nu se pune problema de a stabili domeniul și limitele lingvisticii «structurale», ci de a lămuri ce se află dincolo de preocuparea pentru *structură* și sensul acestui termen pentru acei lingviști care l-au folosit, primii, într-o accepție precisă[4].

---

[1] *Sens et usages du terme «structure» dans les sciences humaines et sociales*, Haga, Mouton & Co., 1962.

[2] Totuși, nici unul dintre termeni nu figurează deocamdată în *Lexique de la terminologie linguistique* al lui J. Marouzeau, a 3-a ed., Paris, 1951. Un studiu istoric general ne e oferit de J. R. Firth, «Structural Linguistics», *Transactions of the Philological Society*, 1955, p. 83-103.

[3] Însă, nici *a structura*, nici *structurare* nu s-au impus în lingvistică.

[4] Nu avem în vedere aici decât lucrările de limbă franceză; e cu atât mai necesar să insistăm asupra lor, cu cât această terminologie, deși internațională, nu corespunde exact acelorași noțiuni de la o limbă la alta. A se vedea sfârșitul acestui articol. Nu vom ține seama de utilizările non-tehnice ale termenului de «structură» la

Principiul «structurii» ca obiect de studiu a fost afirmat cu puțin înainte de 1930 de către un grup restrâns de lingviști care-și propuneau, în acest fel, să se opună unei concepții exclusiv istorice despre limbă, unei lingvistici care fragmenta limba în elemente izolate pentru a le urmări transformările. E unanim acceptată ideea că mișcarea își are originea în cursurile predate de Ferdinand de Saussure la Geneva, așa cum au fost reconstituite de discipolii săi și publicate sub titlul *Cours de linguistique générale*[1]. Saussure e considerat, pe bună dreptate, precursorul structuralismului modern[2]. Cât se poate de adevărat, mai puțin în ceea ce privește termenul de «structuralism». Este important să remarcăm, pentru o descriere exactă a acestui curent de idei care nu trebuie expediat prea ușor, că Saussure n-a folosit niciodată, sub nici un pretext, cuvântul «structură». Pentru el, noțiunea esențială e cea de *sistem*. Noutatea doctrinei sale se găsește aici, în această idee, bogată în consecințe care au fost puse în evidență și dezvoltate în urma unui studiu îndelungat, conform căreia limba formează un sistem. Așa o descrie *Cursul*, în termeni pe care ni se pare util să-i amintim: «Limba este un sistem care nu cunoaște decât propria sa ordine» (p. 43); «Limba, sistem de semne arbitrare» (p. 106); «Limba este un sistem ale cărui părți pot și trebuie să fie privite într-o solidaritate sincronică» (p. 124). Înainte de toate, însă, Saussure afirmă preeminența sistemului asupra elementelor care-l alcătuiesc: «E o mare greșeală să considerăm un termen ca fiind simpla îmbinare a unui anumit sunet cu un anumit concept. Dacă l-am defini astfel, ar însemna să-l izolăm de sistemul din care face parte; ar însemna să credem că putem pleca de la termeni pentru a construi sistemul, prin însumarea lor, în timp ce, dimpotrivă, trebuie pornit de la un tot unitar pentru a identifica, prin analiză, elementele care-l alcătuiesc» (p. 157). Această ultimă frază sintetizează întreaga concepție «structurală». Saussure nu se referă însă decât la *sistem*.

---

anumiți lingviști, cum ar fi J. Vendryes, *Le Langage*, 1923, p. 361, 408: «La structure grammaticale».

[1] Amintim că acest volum, apărut în 1916, este o publicație postumă. Îl cităm aici în cea de-a patra ediție, Paris, 1949. Despre geneza redactării sale a se vedea R. Godel, *Les Sources manuscrites du* Cours de linguistique générale *de F. de Saussure*, Geneva, 1957.

[2] «Précurseur de la phonologie de Prague et du structuralisme moderne» (B. Malmberg, «Saussure et la phonétique moderne», *Cahiers F. de Saussure*, XII, 1954, p. 17). A se vedea și A. J. Greimas, «L'actualité du saussurisme», *Le français moderne*, 1956, p. 191 sq.

Această noțiune era familiară discipolilor parizieni ai lui Saussure[1]; cu mult timp înainte de elaborarea *Cursului de lingvistică generală*, Meillet o amintește în repetate rânduri, atribuind-o maestrului său despre care spunea că «ceea ce a încercat să stabilească, de-a lungul întregii sale vieți, a fost sistemul limbilor pe care le studia»[2]. Când Meillet spune că «fiecare limbă este un sistem riguros alcătuit, în care totul stă în picioare»[3], face aluzie la meritul lui Saussure de a fi demonstrat acest fapt în sistemul vocalismului indo-european. Revine de mai multe ori asupra acestui fapt: «explicarea unui detaliu nu poate fi considerată niciodată drept legitimă, dacă nu se are în vedere sistemul general al limbii în care el se manifestă»[4]; «O limbă constituie un sistem complex de mijloace de expresie, sistem în care totul stă în picioare...»[5] Tot astfel, Grammont îl prețuia pe Saussure pentru a fi demonstrat «că fiecare limbă formează un sistem în care totul stă în picioare, în care faptele și fenomenele se condiționează reciproc și nu pot fi nici izolate, nici contradictorii»[6]. Referindu-se la «legile fonetice», el declară: «Nu există schimbări fonetice izolate... Ansamblul de articulații ale unei limbi constituie un adevărat sistem în care totul stă în picioare, în care totul se află într-o interdependență foarte strânsă. Rezultă de aici că, atunci când se produce o modificare a uneia dintre părțile sistemului, e foarte probabil ca întregul sistem să fie afectat, pentru păstrarea coerenței.»[7]

Așadar, noțiunea de limbă ca sistem era vehiculată de mult timp de către cei care primiseră învățătura lui Saussure, mai întâi în gramatica comparată, iar apoi în lingvistica generală[8]. Dacă vom adăuga și celelalte două principii, tot saussuriene, că limba este o formă, nu o substanță, și că unitățile limbii nu se pot defini decât prin relațiile dintre ele, am conturat deja bazele doctrinei care, câțiva ani mai târziu, avea să pună în evidență *structura* sistemelor lingvistice.

---

[1] Saussure (1857-1913) a predat la Paris, la École des Hautes Études, între 1881 și 1891.

[2] Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, II (1936), p. 222.

[3] *Ibid.*, p. 158.

[4] *Linguistique historique et linguistique générale*, I (1921), p. 11.

[5] *Ibid.*, p. 16.

[6] Grammont, *Traité de phonétique*, 1933, p. 153.

[7] *Ibid.*, p. 167.

[8] Tot de la doctrina saussuriană se revendică și studiul lui G. Guillaume, «La langue est-elle ou n'est-elle pas un système?», *Cahiers de linguistique structurale de l'Université de Québec*, I (1952).

Această doctrină își găsește o primă expresie în propunerile redactate în franceză pe care trei lingviști ruși, R. Jakobson, S. Karcevsky, N. Trubețkoi, le adresau în 1928 la primul Congres internațional al lingviștilor de la Haga, în vederea studierii sistemelor de foneme[1]. Acești inovatori i-au desemnat și ei pe cei pe care-i considerau drept precursori în domeniu, Saussure pe de o parte, Baudoin de Courtenay pe de alta. Ideile lor căpătaseră însă deja individualitate; în 1929 erau formulate în franceză în tezele publicate la Praga pentru primul Congres al filologilor slavi[2]. Aceste teze anonime, un adevărat manifest, inaugurau activitatea Cercului lingvistic de la Praga. Aici apare termenul de *structură*, cu valoarea pe care o vor ilustra în continuare câteva exemple. Titlul anunța deja: «Probleme de metodă ce decurg din concepția limbii ca sistem», iar în subtitlu: «... comparație structurală și comparație genetică». Se preconizează «o metodă capabilă să descopere legile structurale ale sistemelor lingvistice și ale evoluției acestora»[3]. Noțiunea de «structură» e strâns legată de cea de «relație», în interiorul sistemului: «Conținutul senzorial al unor astfel de elemente fonologice este mai puțin important în raport cu relațiile lor reciproce din cadrul sistemului (*principiul structural al sistemului fonologic*)»[4]. De unde, următoarea regulă de metodă: «Caracterizarea sistemului fonologic trebuie... să presupună obligatoriu specificarea relațiilor existente între fonemele amintite, adică alcătuirea unei scheme a structurii respectivei limbii.»[5] Aceste principii sunt aplicabile tuturor părților limbii, chiar și «categoriilor de cuvinte, sistem a cărui amploare, precizie și structură interioară (relațiile reciproce dintre elementele sale) trebuie să fie studiate pentru fiecare limbă în parte»[6]. «Nu putem determina locul unui cuvânt într-un sistem lexical, decât în urma studierii *structurii* sistemului respectiv.»[7] În culegerea care cuprinde aceste teze, mai multe alte articole semnate de lingviști cehi (Mathesius, Havranek), de asemenea scrise în franceză, includ cuvântul «structură»[8].

---

[1] *Actes du Ier Congrès international de Linguistes*, 1928, p. 36-39, 86.
[2] *Travaux du Cercle linguistique de Prague*, I, Praga, 1929.
[3] *Ibid.*, p. 8.
[4] *Ibid.*, p. 10.
[5] *Ibid.*, p. 10-11.
[6] *Ibid.*, p. 12.
[7] *Ibid.*, p. 26.
[8] Lingviștii citați au participat din plin la activitățile Cercului lingvistic de la Praga, în special la inițiativa lui V. Mathesius, de unde și denumirea mișcării ca «școala de la

Vom observa faptul că, în cele mai explicite dintre aceste citate, «structura» se definește ca «structură a unui sistem». Acesta este și sensul cuvântului, cu care el apare și la Trubețkoi, mai târziu, într-un articol în limba franceză despre fonologie[1]: «A defini un fonem înseamnă a indica locul pe care el îl ocupă în sistemul fonologic, ceea ce nu ar fi posibil dacă nu am avea în vedere structura acelui sistem... Fonologia, universalistă prin natura sa, pornește de la sistem ca de la un întreg organic a cărui structură încearcă să o lămurească.»[2] De aici rezultă că sisteme diferite pot și trebuie să fie confruntate: «Dacă aplicăm principiile fonologiei mai multor limbi diferite pentru a pune în evidență sistemele lor fonologice și dacă studiem structura acestor sisteme, nu vom întârzia să remarcăm faptul că anumite combinații de corelații se regăsesc în tot felul de limbi, în timp ce altele nu se manifestă nicăieri. Avem de-a face cu legi care guvernează structura sistemelor fonologice»[3]... «Un sistem fonologic nu este, pur și simplu, suma fonemelor izolate, ci un întreg organic ale cărui membre sunt fonemele și a cărui structură se supune unor legi.»[4] În acest fel, dezvoltarea fonologiei se armonizează cu cea a științelor naturale: «Fonologia actuală se caracterizează mai ales prin structuralismul și universalismul său sistematic... epoca în care trăim se caracterizează prin tendința tuturor disciplinelor științifice de a înlocui atomismul prin structuralism și individualismul prin universalism (în sensul filozofic al termenilor, desigur). Această tendință se manifestă în fizică, chimie, biologie, psihologie, științe economice etc. Fonologia actuală nu este, așadar, izolată. Ea se înscrie într-o mișcare științifică mai amplă.»[5]

O dată ce am admis faptul că limba este un sistem, nu ne rămâne decât să-i analizăm *structura*. Fiind alcătuit din unități care se condiționează reciproc, fiecare sistem se deosebește de celelalte prin ordonarea internă a unităților sale, ordonare care reprezintă propria sa structu-

---

Praga». Pentru ilustrarea evoluției sale, colecția *Travaux du Cercle linguistique de Prague* constituie o sursă principală. A se vedea în special R. Jakobson, «La scuola linguistica di Praga», *La Cultura*, XII (1933), p. 633-641; «Die Arbeit der sogenannten «Prager Schule», *Bulletin du Cercle linguistique de Copenhague*, III (1938), p. 6-8; Prefața la *Principes de Phonologie* de N. S. Trubețkoi, trad. fr., Paris, 1949, p. XXV-XXVII.

[1] N. Trubețkoi, «La phonologie actuelle», *Psychologie du langage*, Paris, 1933, p. 227-246.

[2] *Ibid.*, p. 233.

[3] *Ibid.*, p. 243.

[4] *Ibid.*, p. 245.

[5] *Ibid.*, p. 245-246.

ră[1]. Unele combinații apar frecvent, altele mai rar, în sfârșit altele, posibile din punct de vedere teoretic, nu se realizează niciodată. A privi limba (sau fiecare compartiment al unei limbi, fonetica, morfologia etc.) ca pe un sistem organizat conform unei structuri care trebuie descoperită și descrisă înseamnă a adopta un punct de vedere «structuralist»[2].

Aceste puncte de vedere aparținând primilor fonologiști, care se bazau pe descrieri precise ale mai multor sisteme fonologice, au câștigat în numai câțiva ani destul de mulți adepți, chiar din afara Cercului lingvistic de la Praga, ceea ce a permis fondarea, în 1939, la Copenhaga, a unei reviste, *Acta Linguistica*, intitulată: *Revue internationale de linguistique structurale*. Într-o declarație inaugurală în limba franceză a lucrării, lingvistul danez Viggo Bröndal justifica orientarea revistei prin importanța pe care «structura» o dobândise în lingvistică. În această privință, el face o referire la definiția cuvântului *structură* la Lalande, «pentru a desemna, spre deosebire de o simplă combinație de elemente, un ansamblu format din fenomene solidare în care fiecare depinde de celelalte și nu are identitate decât în și prin relația sa cu acestea»[3]. Tot el sublinia paralelismul dintre lingvistica structurală și psihologia «gestaltistă», invocând definiția din «Gestalttheorie», formulată de Claparède: «Această concepție constă în a considera fenomenele nu ca pe o însumare de elemente care trebuie mai întâi izolate, analizate, disecate, ci ca pe niște ansambluri (*Zusammenhänge*) constituite ca unități autonome, care manifestă o solidaritate internă și sunt guvernate de legi proprii. Așadar, existența fiecărui element depinde de structura ansamblului și de legile care-l guvernează.»[4]

Preluând, după dispariția lui V. Bröndal, direcția revistei *Acta Linguistica*, Louis Hjelmslev redefinește în 1944 domeniul lingvisticii structurale: «Prin *lingvistică structurală* înțelegem un ansamblu de *cercetări*

---

[1] Cei doi termeni «structură» și «sistem» se află într-un alt fel de raport în articolul lui A. Mirambel, «Structure et dualisme de système en grec moderne», *Journal de Psychologie*, 1952, p. 30 sq. Raportul dintre ei este de asemenea diferit la W. S. Allen, «Structure and System in the Abaza Verbal Complex», *Transactions of the Philological Society*, 1956, p. 127-176.

[2] Această atitudine față de limbă a fost studiată dintr-o perspectivă filozofică de Ernst Cassirer, «Structuralism in Modern Linguistics», *Word*, I (1945), p. 99 sq. Despre situația lingvisticii structurale în raport cu alte științe umane, a se vedea A. G. Haudricourt, «Méthode scientifique et linguistique structurale», *L'Année Sociologique*, 1959, p. 31-48.

[3] Lalande, *Vocabulaire de philosophie*, III, s.v. Structure.

[4] Bröndal, *Acta Linguistica*, I (1939), p. 2-10. Articol reeditat în *Essais de Linguistique générale*, Copenhaga, 1943, p. 90 sq.

bazate pe o *ipoteză* conform căreia este perfect legitim, din punct de vedere științific, să descriem limba ca fiind *esențialmente* o *entitate autonomă de dependențe interne*, sau, într-un cuvânt, o *structură*... Analiza acestei entități ne permite să distingem mereu părți care se condiționează reciproc și care depind, fiecare, de altele și nu ar putea fi concepute sau definite fără a se face apel la acestea din urmă. Obiectul său de studiu este o rețea de dependențe, fiecare fapt lingvistic existând în virtutea celorlalte.»[1]

Acesta a fost debutul cuvintelor «structură» și «structural» ca termeni tehnici.

În zilele noastre, însăși dezvoltarea studiilor lingvistice[2] tinde să scindeze «structuralismul» în funcție de interpretări atât de diferite încât unul dintre cei care se revendică de la această doctrină nu ezită să scrie că «sub eticheta comună și înșelătoare a «structuralismului» se regăsesc școli de inspirație și de tendințe foarte divergente... Utilizarea aproape generalizată a anumitor termeni ca „fonem" și chiar „structură" contribuie adesea la camuflarea unor diferențe profunde».[3] O astfel de diferență, fără îndoială cea mai însemnată, se constată între utilizarea de peste ocean a termenului «structură» și definițiile mai sus menționate[4].

Pentru a ne limita la accepția cu care cuvântul «structură» este utilizat în mod obișnuit în lingvistica europeană de limbă franceză, vom sublinia câteva trăsături care-i pot contura o definiție minimală. Principiul fundamental este că limba constituie un sistem ale cărui părți sunt reunite într-un raport de solidaritate și de dependență. Acest sistem este alcătuit din unități, semne articulate, care se diferențiază și se delimitează reciproc. Doctrina structuralistă susține preeminența sistemului asupra elementelor, are în vedere degajarea structurii sistemului pornind de la relațiile dintre elemente, atât în șirul vorbirii cât și în paradigmele formale, și demonstrează caracterul organic al schimbărilor intervenite în limbă.

---

[1] *Acta Linguistica, IV*, fasc. 3 (1944), p. v. Aceleași noțiuni au fost prezentate în limba engleză de către L. Hjelmslev, într-un articol intitulat «Structural analysis of Language», *Studia Linguistica* (1947), p. 69 sq. Cf., de asemenea, *Proceedings of the VIIIth International Congress of Linguists*, Oslo, 1958, p. 636 sq.

[2] O privire de ansamblu se găsește în articolul nostru «Tendințe recente în lingvistica generală», *Journal de Psychologie*, 1954, p. 130 sq. (capitolul I al lucrării de față).

[3] A. Martinet, *Économie des changements phonétiques*, Berna, 1955, p. 11.

[4] O confruntare instructivă a punctelor de vedere ne e oferită de A. Martinet, «Structural Linguistics», în *Anthropology Today*, ed. Kroeber, Chicago, 1953, p. 574 sq. Mai multe definiții au fost culese de Eric P. Hamp, *A Glossary of American Technical Linguistic Usage*, Utrecht-Anvers, 1957, s.v. Structure.

CAPITOLUL IX

Clasificarea limbilor[1]

În privința unui subiect care ar putea fi discutat într-un volum întreg de descrieri și analize, așa cum ar cere importanța pe care o prezintă, o conferință nu poate pretinde nici să cuprindă toate aspectele, nici să fondeze o nouă metodă. Ne propunem, doar, să trecem în revistă teoriile care se impun astăzi, să arătăm care sunt principiile care le guvernează și care sunt rezultatele pe care le pot obține. Problema generală a clasificării limbilor cuprinde un anumit număr de probleme specifice a căror natură variază în funcție de tipul de clasificare avut în vedere. Însă, ceea ce este comun problemelor specifice este faptul că, formulate cu rigurozitate, fiecare dintre ele pune în discuție atât clasificarea în ansamblu, cât și limba de clasificat sub toate aspectele sale – ceea ce sugerează deja importanța demersului, dificultățile sale inerente, precum și distanța dintre scopul avut în vedere și mijloacele de care dispunem pentru a-l realiza.

Prima clasificare de care s-au ocupat lingviștii este cea care împarte limbile în familii despre care se presupune că provin dintr-un prototip comun. Este așa-zisa clasificare genetică. Primele scrieri în acest sens datează încă din perioada Renașterii, când tiparul a permis accesul la cunoașterea limbilor vorbite de popoare vecine sau mai îndepărtate. Observațiile cu privire la asemănarea acestor limbi au condus rapid la ideea de grupare a lor pe familii, mai puțin numeroase decât limbile actuale și ale căror diferențe erau explicate prin recursul la miturile originare. O dată cu descoperirea sanscritei și cu începuturile gramaticii comparate, metoda de clasificare se raționalizează și, fără a abandona complet ideea monogenezei limbilor, conturează tot mai precis condițiile ce trebuie îndeplinite în vederea stabi-

[1] Extras din *Conférences de l'Institut de linguistique de l'Université de Paris*, XI, 1952-1953.

lirii unei relații genetice. Astăzi, lingviștii au extins procedeele verificate prin analiza limbilor indo-europene la toate limbile. Ei au grupat cea mai mare parte a idiomurilor lumii în clase genetice. O lucrare care descrie limbile lumii nu poate fi făcută într-un alt fel de cadru. Însă, chiar după abandonarea oricărei ipoteze glotogonice, chiar în condițiile în care pot fi măsurate mai bine limitele cognoscibilului și demonstrabilului, nu înseamnă că s-a renunțat nici la căutarea relațiilor dintre limbile vorbite în regiuni puțin explorate, cum ar fi cele din America de Sud, și nici la încercarea de a grupa în unități mai cuprinzătoare familii întregi, indo-europene sau semitice etc. Așadar, nu știința limbilor este cea care a permis alcătuirea unei baze de clasificare ci, dimpotrivă, pornindu-se de la o clasificare, oricât de naivă și de confuză, a putut fi elaborată progresiv știința limbilor. Asemănările constatate între limbile vechi sau moderne ale Europei au reprezentat datele primare care au condus la o teorie a acestor asemănări.

Această observație motivează, într-un fel, conflictele ivite în jurul acestei metode de clasificare. Pentru că tocmai în cadrul unei lingvistici eminamente genetice și istorice s-a putut dezvolta, de câteva decenii încoace, o lingvistică generală. Și pentru că această lingvistică generală dorește în prezent să se elibereze de perspectiva istorică și să impună un studiu sincronic al limbilor, ea se vede obligată adeseori să ia poziție împotriva principiului genetic al clasificării, în favoarea altor metode. Ar fi interesant de văzut în ce măsură aceste diferențe de doctrină afectează problema de care suntem interesați.

Orice clasificare trebuie să pornească de la afirmarea unor criterii. Cele care țin de clasificarea genetică sunt de natură istorică. Se urmărește explicarea asemănărilor – și diferențelor – constatate, chiar și a celor mai puțin evidente, dintre limbile vorbite într-o anumită zonă, prin demonstrarea originii lor comune. Pornind de la fapte, lingvistul folosește o metodă comparativă și inductivă. Dacă dispune de mărturii vechi, inteligibile și destul de cuprinzătoare, va urmări refacerea unei continuități între stadiile succesive ale unei limbi sau ale unui ansamblu de limbi. Pornind de la această continuitate, se poate presupune în mai multe rânduri că limbile foarte diferite de astăzi derivă dintr-o limbă unică. Dovezile acestei înrudiri sunt asemănările regulate, definite prin corespondențe, dintre forme complete, morfeme, foneme. Corespondențele sunt, la rândul lor, ordonate în serii, cu atât mai numeroase cu cât înrudirea este mai strânsă. Pentru ca aceste corespondențe să fie edificatoare, trebuie demonstrat faptul că ele nu se datorează nici întâmplării, nici împrumutului dintr-o limbă într-alta sau al unor limbi

dintr-o sursă comună și nici convergenței. Dovezile vor fi decisive dacă pot fi grupate în mănunchiuri. Astfel, corespondența dintre lat. *est*: *sunt*, germ. *ist*: *sind*, fr. *e*: *sõ* etc., dovedește în același timp echivalențe fonetice, aceeași structură morfologică, aceeași alternanță, aceleași clase de forme verbale și același sens, fiecare dintre aceste identități putându-se diviza mai departe într-un anumit număr de trăsături concordante, fiecare dintre acestea evocând paralele cu alte forme din limbile respective. Pe scurt, este necesar să se găsească reunite niște condiții suficient de specifice pentru a putea stabili o relație de înrudire.

Metoda este binecunoscută și a fost verificată prin stabilirea mai multor familii. Există dovada că ea se poate aplica la fel de bine și în cazul limbilor fără istorie, a căror înrudire e stabilită în zilele noastre, indiferent de structură. Un exemplu concludent în acest sens e oferit de Bloomfield care compară patru limbi principale din grupul algonquin central, fox, ojibway, cree și menomini. Pe baza corespondențelor regulate, el a pus în evidență dezvoltarea a cinci grupuri consonantice diferite în funcție de al doilea element *k* al limbilor respective și a refăcut, în algonquin central primitiv, prototipurile *čk šk xk hk nk*. Existau însă dificultăți în privința corespondenței legate de forma «el este roșu», redată în fox prin *meškusiwa*, în ojibway prin *miškuzi*, în cree prin *mihkusiw*, iar în menomini prin *mehkōn*; fox și ojibway prezintă forme neregulate: grupului *hk* din cree și menomini ele îi opun grupul *šk*. De aceea s-a postulat existența unui grup distinct *çk* proto-algonquin. Numai după aceea Bloomfield a avut ocazia să cerceteze un dialect creean din Manitoba, în care forma deja amintită apărea ca *mihtkusiw*, cu un grup *-htk-* diferit de *-hk,* justificând *a posteriori* existența lui *-çk-*, postulat din motive teoretice[1]. Regularitatea corespondențelor fonetice și posibilitatea de a prevedea anumite evoluții nu se limitează la un anumit tip lingvistic sau la o anumită regiune. Prin urmare, nu avem motive să credem că limbile «exotice» sau «primitive» necesită aplicarea altor criterii de comparație față de limbile indo-europene sau semitice.

Demonstrarea unei înrudiri originare presupune un efort, adesea îndelungat și substanțial, de *identificare*, întreprins la toate nivelele de analiză: foneme izolate, grupuri de foneme, morfeme, semnificanți complecși, construcții întregi. Procesul pornește de la analiza *substanței* concrete a elementelor comparate: pentru a justifica apropierea

---

[1] Bloomfield, *Language*, I, p. 30, și IV, p. 99, precum și din *Language*, p. 359-360.

latinescului *fere-* de sanscritul *bhara-*, trebuie să explic de ce latina are un *f* acolo unde, în sanscrită, apare un *bh*. Nici o demonstrație de înrudire nu se poate sustrage acestei obligații; orice clasificare va însuma un număr mare de asemenea identificări substanțiale pentru a stabili locul ocupat de fiecare limbă. Și în acest caz, condițiile sunt valabile pretutindeni și sunt indispensabile demonstrației.

Nu putem institui, însă, condiții universale în ceea ce privește *forma* pe care o poate lua clasificarea aplicată unor limbi a căror înrudire se dorește a fi demonstrată. Imaginea pe care ne-o facem despre o familie genetică și poziția pe care o acordăm limbilor grupate într-o asemenea familie reflectă, în realitate – e bine să conștientizăm acest fapt – modelul unei anumite clasificări, cea a limbilor indo-europene. Putem admite fără rezerve că este cea mai completă și cea mai satisfăcătoare pentru cerințele actuale. Lingviștii caută să imite acest model, mai mult sau mai puțin conștient, de fiecare dată când încearcă să definească grupările limbilor mai puțin cunoscute, și e cu atât mai profitabil că sunt stimulați pe această cale să adopte proceduri tot mai riguroase. Însă, înainte de toate, nu este deloc sigur că toate criteriile aplicate în privința indo-europenei au valoare universală. Unul dintre argumentele forte în vederea stabilirii unității indo-europene a fost asemănarea numeralelor, recognoscibile până în zilele noastre, după mai bine de două mii cinci sute de ani. Stabilitatea acestor unități poate avea însă cauze specifice, cum ar fi dezvoltarea activității economice sau schimburile înregistrate în lumea indo-europeană încă din cele mai vechi timpuri, mai degrabă decât cauze «naturale» sau universale. În realitate, se întâmplă ca numeralele să fie împrumutate sau chiar ca întreaga serie de numerale să fie înlocuită, din motive de comoditate de pildă[1].

În al doilea rând, nu este deloc sigur că modelul construit pentru indo-europeană reprezintă tipul constant de clasificare genetică. Ceea ce este specific indo-europenei e faptul că fiecare limbă participă în egală măsură la tipul comun. Chiar ținând cont de inovații, repartiția trăsăturilor esențiale ale structurii de ansamblu este relativ aceeași pentru limbi la fel de vechi, așa cum s-a putut demonstra în cazul hititei sau așa cum rezultă din studiul materialului destul de restrâns de care dispunem în cazul frigienei sau galezei. Să vedem, acum, cum sunt distribuite caracterele comune limbilor unei familii destul de bine

---

[1] A se vedea, în acest sens, observațiile lui M. Swadesh, *I.J.A.L.*, XIX (1953), p. 31 sq.

stabilite, bantu. Aria bantu e împărțită în zone geografice, fiecare zonă cuprinzând grupuri de limbi care împărtășesc anumite trăsături fonetice și gramaticale; în cadrul acestor grupe, se disting anumite ansambluri subdivizate în dialecte. Clasificarea e provizorie și se bazează pe o documentație foarte inegală. O vom prezenta așa cum este, specificând câteva din caracteristicile distinctive pentru aceste zone[1]:

Zona de nord-vest: prefixe monosilabice; flexiune verbală mai puțin dezvoltată; prefixe nominale cu formă specifică;

Zona de nord: prefixe nominale disilabice; formarea locativului cu prefixe; mare bogăție de formațiuni prefixale augmentative;

Zona Congo: prefixe mai ales monosilabice; armonie vocalică; dezvoltarea neobișnuită a derivatelor verbale cu sufixe; sistem tonal destul de complicat;

Zona centrală: prefixe monosilabice și disilabice; clase nominale pentru augmentativ, diminutiv, locativ; dezvoltare largă a derivatelor verbale; dezvoltarea ideofonelor; sistem bazat pe trei tonuri;

Zona orientală: fonetică relativ simplă; sistem bazat pe trei sunete; forme verbale simplificate; formarea locativului cu forme intermediare între prefixare și sufixare;

Zona de nord-est: aceleași caracteristici, cu morfologie simplificată, sub influența arabei;

Zona de centru-est: face tranziția între zonele centrale și cele orientale;

Zona de sud-est: prefixe monosilabice și disilabice; locativul și diminutivele sufixate; sistem tonal complicat; fonetica include implozive, fricative laterale și, uneori, clicuri;

Zona de centru-sud: tranziție între zonele centrale și de sud-est, cu unele asemănări cu zona de centru-est: sistem bazat pe trei tonuri; fenomene fonetice specifice, implozive, africate; prefixe nominale monosilabice cu vocală inițială latentă;

Zonele de vest și de centru-vest: «tipul buffer», între zonele de vest și centrală, cu unele trăsături din zona Congo; asimilare vocalică extremă; subdiviziuni ale claselor nominale în animat și inanimat.

Un asemenea tablou, chiar redus la câteva indicații schematice, demonstrează că, în hotarele ariei bantu, de la o zonă la alta, se înregistrează tranziții care presupun accentuarea anumitor caracteristici

---

[1] Utilizez aici unele indicații extrase din sinteza excelentă alcătuită de Clement M. Doke, *Bantu* (International African Institute, 1945). Pentru mai multe detalii, a se vedea Malcolm Guthrie, *The Classification of the Bantu Languages*, 1948, ale cărui rezultate nu înregistrează diferențe esențiale.

într-un anume sens. Putem ordona aceste caracteristici în serii, de la o zonă la alta: prefixe monosilabice, apoi disilabice, cu regiuni în care cele două tipuri coexistă; dezvoltarea ideofonelor; sistem bazat pe trei tonuri, apoi cu tonuri multiple. Indiferent de complexitățile structurale, despre care aceste trăsături nu ne oferă decât un aspect parțial, se pare că începând cu limbile «semi-bantu», vorbite în Sudan, și până la zulu, fiecare zonă se definește în raport cu zona vecină, mai degrabă decât prin referire la o structură comună.

Mai grăitoare, în acest sens, ni se pare a fi legătura marilor unități lingvistice în Extremul Orient[1]: de la chineză la tibetană, de la tibetană la birmaneză, apoi la limbile din Salwen (palaung, wa, riang), la mon-khmer și până în Oceania, se disting, fără a putea fi complet definite, conexiuni cu caracter de serie, fiecare unitate intermediară fiind legată într-un fel de cea precedentă și de cea care-i urmează, astfel încât, trecând de la una la alta, ajungem să ne îndepărtăm substanțial de tipul inițial, toate aceste limbi continuând totuși să păstreze un «aer de familie». Botaniștii cunosc prea bine aceste «înrudiri în lanț» și e posibil ca acest tip de clasificare să fie singurul aplicabil în cazul unităților mari care constituie termenul actual al reconstrucțiilor noastre.

Dacă lucrurile stau într-adevăr așa, atunci punctele slabe inerente clasificării genetice devin cu atât mai evidente. Pentru a-și păstra caracterul integral, ea trebuie să dispună, ținând cont de natura sa esențialmente istorică, de toate elementele ansamblului, în toate ipostazele evoluției acestora. Experiența ne dovedește însă, de multe ori, că nivelul cunoștințelor noastre nu poate satisface această cerință. Numai pentru o minoritate restrânsă de limbi, documentația, fie ea și incompletă, acoperă stadii mai vechi. Pe de altă parte, se întâmplă ca familii întregi să dispară, lăsând în urmă un singur membru, imposibil de clasificat: se pare că așa stau lucrurile cu sumeriana. Chiar și atunci când putem trasa o istorie continuă, susținută de numeroase mărturii scrise, ca în cazul familiei indo-europene, prin însuși faptul că această istorie continuă să se deruleze, ne putem imagina că e foarte posibil ca ea să atingă în viitor un stadiu în care apartenența limbilor la o familie genetică să nu mai poată fi definită în termeni istorici, decât pentru fiecare în parte, și nu în termeni relaționali pentru ansamblul lor. Fără îndoială, putem întocmi clasificări numai datorită evoluției destul de lente a limbilor și faptului că nu toate compar-

---

[1] A se vedea și studiul lui R. Shafer despre austro-asiatică, *B.S.L.*, XLVIII (1952), p. 111 sq.

timentele acestora înregistrează modificări identice. Se păstrează astfel reziduuri arhaice care facilitează reconstrucția prototipurilor. Uneori, însă, chiar și aceste vestigii dispar în timp, astfel încât nu mai regăsim, la nivelul limbilor contemporane, mărci care să facă posibilă această identificare. Clasificarea nu poate fi sigură de criteriile cu care operează decât în măsura în care dispune, cel puțin pentru câteva dintre limbile respective, de evidența unor stadii mai vechi ale acestora. În situația în care o asemenea tradiție nu există, sarcina lingvistului e la fel de dificilă ca atunci când ar trebui să se pronunțe asupra posibilității de înrudire dintre irlandeză, albaneză și bengali, aflate într-un stadiu și mai avansat de evoluție. Iar dacă ne putem imagina acea parte din istoria lingvistică a umanității pe care n-o vom recupera niciodată și al cărei rezultat este repartiția actuală a limbilor, vom descoperi cu ușurință limitele clasificărilor actuale ale limbilor, precum și ale capacității noastre de a clasifica. Toate științele care pornesc de la date empirice pentru a contura o genetică evolutivă se află într-o situație similară. Sistematizarea plantelor nu e mai riguroasă decât cea a limbilor. Iar dacă vom introduce, în domeniul lingvistic, noțiunea de «înrudire în lanț», utilizată de botaniști, nu facem decât să ascundem faptul că nu încercăm, în acest fel, decât să atenuăm neputința de a restaura forme intermediare și conexiuni articulate care să organizeze datele disponibile. Din fericire, în practică, această considerație nu împiedică întotdeauna stabilirea grupurilor lingvistice între care există relații strânse și nici nu trebuie să blocheze încercările sistematice de a reuni aceste grupuri în unități mai largi. Ceea ce vrem să subliniem este faptul că, prin firea lucrurilor, o clasificare genetică nu se poate face decât pe baza a două date. Distanța dintre ele depinde aproape în aceeași măsură de rigurozitatea analizei și de condițiile obiective ale cunoștințelor de care dispunem.

Poate căpăta această rigurozitate o expresie matematică? S-a încercat considerarea numărului de concordanțe dintre două limbi ca măsură a probabilității lor de înrudire și, apoi, aplicarea calculului probabilităților la tratamentul numeric al acestor concordanțe, pentru a decide gradul sau chiar existența unei înrudiri genetice. B. Collinder a utilizat această metodă pentru a afla dacă uraliana se înrudește sau nu cu altaica. Concluzia la care a ajuns a fost că alegerea dintre înrudire, pe de o parte, și afinitate sau împrumut, pe de altă parte, rămâne «inaccesibilă calculului»[1]. Aceeași decepție s-a înregistrat și în

---

[1] B. Collinder, «La parenté linguistique et le calcul des probabilités», *Uppsala Universitets Årsskrift*, 1948, 13, p. 24.

cazul aplicării statisticii în determinarea raporturilor dintre hitită și celelalte limbi indo-europene; autorii acestei tentative, Kroeber și Chrétien, au recunoscut ei înșiși că rezultatele erau neașteptate și inacceptabile[1]. E mai mult decât evident faptul că a opera cu asemănări stabilite în funcție de expresia lor matematică și, apoi, a considera *a priori* hitita ca fiind un membru rătăcit sau aberant al unei familii lingvistice deja stabilite o dată pentru totdeauna înseamnă a anula cu bună știință orice investigații viitoare. Nici numărul asemănărilor care fundamentează o înrudire genetică și nici numărul limbilor care se înscriu într-o asemenea relație nu pot constitui date fixe ale unui calcul. Trebuie să ne așteptăm, prin urmare, să constatăm grade diferite de înrudire între membrii marilor familii lingvistice, așa cum se pot observa și între membrii unităților dialectale mici. De asemenea, trebuie prevăzut și faptul că gradele de rudenie se pot modifica în urma unei descoperiri. Exemplul hititei ilustrează cel mai bine condițiile teoretice ale problemei. Având în vedere că hitita diferă de indo-europeana tradițională în mai multe privințe, Sturtevant a ajuns la concluzia că între cele două nu există decât o înrudire colaterală, împreună alcătuind o nouă familie, «indo-hitita». Asta ar însemna să considerăm indo-europeana lui Brugmann ca fiind o entitate naturală și să considerăm drept excepții limbile care nu se conformează exact modelului clasic. Dimpotrivă, hitita ar trebui integrată într-o indo-europeană a cărei definiție și relații interne necesită transformări în urma acestui aport. După cum vom arăta în continuare, structura logică a raporturilor genetice nu permite anticiparea numărului de elemente constitutive ale ansamblului. Singurul mijloc de a păstra un sens lingvistic pentru orice clasificare genetică este considerarea acestor «familii» ca fiind deschise și a relațiilor dintre ele ca fiind supuse întotdeauna reevaluării.

Stabilind existența și gradul de înrudire dintre anumite limbi, o clasificare genetică determină și *tipul* comun acestora. Identificările materiale dintre forme și elementele formelor conduc la degajarea unei structuri formale și gramaticale proprii familiei definite. De unde rezultă că o clasificare genetică va fi întotdeauna una tipologică. Asemănările tipului pot fi chiar mai evidente decât cele formale. Se naște atunci întrebarea: ce valoare are criteriul tipologic în cadrul unei clasificări? Mai precis: putem fonda o clasificare genetică exclusiv

---

[1] Kroeber și Chrétien, *Language*, XV, p. 69; Reed și Spicer, *Ibid.*, XXVIII, p. 348 sq.

pe baza unor criterii tipologice? Este și întrebarea pe care ne-o punem în urma interpretării date de N. Trubețkoi problemei indo-europenei, într-un articol sugestiv și prea puțin exploatat[1].

Trubețkoi se întreabă: după ce recunoaștem o limbă indo-europeană? Se arată foarte sceptic în privința «concordanțelor materiale» observate între limba în chestiune și alte limbi, pentru a demonstra înrudirea lor. Părerea lui este, în esență, că nu trebuie exagerată valoarea acestui criteriu, din moment ce nu putem cunoaște nici numărul exact și nici natura corespondențelor care să demonstreze identitatea indo-europeană a unei limbi și din moment ce nici una nu poate constitui, singură, evidența acestei înrudiri. El acordă mult mai multă importanță unui ansamblu de șase caractere structurale pe care le enumeră și le justifică în detaliu. Fiecare dintre aceste trăsături structurale, spune el, se regăsește și în alte limbi, ne indo-europene; însă numai limbile indo-europene le prezintă pe toate șase.

Am dori să examinăm mai îndeaproape tocmai această parte a demonstrației, datorită importanței sale evidente, teoretice și practice. Sunt cuprinse aici două întrebări care trebuie analizate separat 1. Cele șase trăsături caracterizează împreună numai indo-europeana? 2. Sunt ele suficiente pentru a fonda noțiunea de indo-europeană?

Prima întrebare este una de fapt. Răspunsul va fi afirmativ dacă și numai dacă nici o altă familie lingvistică nu posedă cele șase caractere enunțate de Trubețkoi ca fiind proprii limbilor indo-europene. Pentru a verifica acest lucru, am luat la întâmplare un specimen dintr-o limbă cert ne indo-europeană. Limba se numește takelma, limbă indiană din Oregon, pentru care dispunem de o descriere excelentă și foarte accesibilă datorată lui Edward Sapir[2] (1922). Vom enumera așadar trăsăturile în termenii definiți de Trubețkoi, indicând pentru fiecare situația prezentă în takelma:

1. *Nu există armonie vocalică* (Es besteht keinerlei Vokalharmonie).

Nici în takelma nu există, armonia vocalică nu apare nicăieri.

2. *Consonantismul inițialei nu e mai sărac decât cel al interiorului sau al finalei* (Der Konsonantismus des Anlauts ist nicht ärmer als der des Inlauts und des Auslauts).

În takelma, după prezentarea tabloului complet al consoanelor, Sapir precizează în mod expres (§ 12): «Orice consoană prezentă în

---

[1] Trubețkoi, «Gedanken über das Indogermanenproblem», *Acta Linguistica*, I (1939), p. 81 sq.

[2] Sapir, «The Takelma Language of South-Western Oregon», *Handbook o Amer, Ind. Langu.*, II.

tabel poate apărea ca inițială.» Singura restricție pe care o semnalează relativ la absența lui $^{-cw}$ e anulată de el însuși atunci când adaugă faptul că ^{cw} nu apare decât în combinație cu *k* și că, prin urmare, doar k^{cw} poate constitui un fonem. Așadar, în takelma, consonantismul inițial nu comportă nici o deficiență.

3. *Cuvântul nu începe neapărat cu rădăcina* (Das Wort muss nicht unbedingt mit der Wurzel beginnen).

Takelma cunoaște atât prefixarea, cât și infixarea sau sufixarea (exemple în Sapir, § 27, p. 55).

4. *Formele nu se realizează exclusiv cu ajutorul afixelor, ci și prin alternanțe vocalice la nivelul morfemelor radical* (Die Formbildung geschieht nicht nur durch Affixe, sondern auch durch vokalische Alternationen innerhalb der Stammorpheme).

În descrierea takelmei, un paragraf destul de substanțial (p. 59-62) este dedicat așa numitei «vowel-ablaut» cu valoare morfologică.

5. *Nu numai alternanțele vocalice, ci și alternanțele consonantice libere pot avea rol morfologic* (Ausser den vokalischen spielen auch freie konsonantische Alternationen eine morphologische Rolle).

În takelma, «consonant-ablaut, a rare method of word-formation, plays a rather important part in the tense-formation (aorist and non-aorist) of many verbs» (Sapir, § 32, p. 62).

6. *Subiectul unui verb tranzitiv e tratat în același fel ca subiectul unui verb intranzitiv* (Das Subjekt eines transitiven Verbums erfährt dieselbe Behandlung wie das Subjekt eines intransitiven Verbums).

Principiul se verifică întocmai în cazul takelmei: *yap'a wílī k'emèī*, lit. «people house they-make-it» = «oamenii (*yap'a*) construiesc o casă»; *gidī alxalī yap'a*, «thereon they-sit people» = «oamenii se așează pe el/ea», cu aceeași formă *yap'a* în ambele construcții[1].

Se poate observa așadar că takelma întrunește toate cele șase trăsături care, după Trubețkoi, ar caracteriza împreună exclusiv limbile indo-europene. E foarte probabil ca o cercetare mai extinsă să pună în evidență cazuri analoage în alte familii. Definiția propusă de Trubețkoi se găsește, în orice caz, infirmată de faptele prezentate mai

---

[1] Exemple culese din textul takelma redat de Sapir, p. 294-295. E important de remarcat faptul că takelma admite câteva afixe nominale, dar nu prezintă flexiune nominală, și că utilizează pe scară largă încorporarea pronumelor subiect și obiect. Ceea ce se dorea demonstrat era doar aplicabilitatea criteriului sintactic al lui Trubețkoi și în acest caz.

sus. Desigur, ceea ce conta din punctul său de vedere era descoperirea unor mărci structurale minimale care să poată distinge indo-europeana de grupurile vecine: semitice, caucaziene, fino-ugrice. Într-un asemenea cadru, criteriile ar putea fi justificate. Nu se vor mai bucura însă de aceeaşi încredere în urma confruntării indo-europenei cu toate celelalte tipuri lingvistice. În acest caz, sunt necesare caracteristici mult mai numeroase şi mai specifice.

Cea de-a doua întrebare era dacă indo-europeana poate fi definită exclusiv pe baza unui ansamblu de caractere tipologice. Trubeţkoi n-a ajuns atât de departe; recunoaşte, desigur, că sunt necesare anumite corespondenţe materiale, puţin numeroase, însă. Nu putem decât să fim de acord în această privinţă. Altfel ar însemna să ne creem, inutil, greutăţi insurmontabile. Că vrem sau că nu vrem, termeni ca indo-europeană, semitică etc. desemnează în acelaşi timp filiaţia istorică a anumitor limbi şi înrudirea lor tipologică. Prin urmare, nu putem păstra un cadru istoric pe care să-l justificăm numai printr-o definiţie neistorică. Limbile definite istoric ca fiind indo-europene prezintă, într-adevăr, câteva trăsături comune suplimentare. Dar întrunirea acestor trăsături dincolo de cadrul istoric nu poate justifica identitatea indo-europeană a unei limbi. Cu alte cuvinte, o clasificare genetică nu poate fi transpusă într-una tipologică, sau invers.

Intenţia cu care am formulat critica de mai sus trebuie înţeleasă corect. Ea se referă la o afirmaţie mult prea categorică a lui Trubeţkoi şi nu la fondul gândirii sale. Dorim numai ca ambele noţiuni cărora le este asociat de obicei termenul de «înrudire lingvistică» să poată fi disociate cu uşurinţă. Înrudirea structurală poate fi motivată de o origine comună; ea poate proveni, însă, la fel de bine, din dezvoltările înregistrate independent de limbi diferite, dincolo de orice relaţie genetică. Aşa cum foarte bine remarca R. Jakobson[1] în legătură cu afinităţile fonologice conturate adesea la limbi învecinate, «asemănarea structurală este independentă de raportul genetic al limbilor în chestiune şi poate fi comună atât limbilor cu origine comună, cât şi celor cu ascendenţă diferită. Prin urmare, asemănarea structurală nu se opune, ci se suprapune «înrudirii originare» a limbilor.» Interesul trezit de grupurile de afinitate provine tocmai din faptul că ele asociază adesea, în aceeaşi arie, limbi diferite din punct de vedere genetic. Trebuie să remarcăm, totuşi, faptul că distincţia dintre filia-

---

[1] În articolul său despre afinităţile fonologice, reprodus într-un apendix la *Principes de Phonologie* de Trubeţkoi, trad. Cantineau, p. 353.

ție și afinitate nu se poate face decât în condițiile prezentei observații. Un grup de afinitate stabilit preistoric pare să fie, din perspectivă istorică, un indiciu de înrudire genetică. Și aici se pot observa limitele noțiunii de clasificare genetică.

Diferențele de tip dintre limbile lumii au fost atât de clare și de evidente, încât lingviștii s-au gândit de multă vreme să caracterizeze familiile lingvistice cu ajutorul definițiilor tipologice. Aceste clasificări, fondate pe structura morfologică, reprezintă materializarea unui efort de sistematizare rațională. De la Humboldt încoace și în același spirit, pentru că asemenea teorii au fost formulate cu precădere în Germania, s-a încercat ilustrarea diversității limbilor prin câteva tipuri principale. Finck[1] a fost cel mai important reprezentant al acestei tendințe care numără și în zilele noastre ca adepți personalități eminente[2]. Știm că Finck distingea opt tipuri principale, reprezentate de câte o limbă caracteristică și definite după cum urmează: subordonant (turca); încorporant (groenlandeza); înseriant, anreihend (subiya, bantu); izolant-radical, wurzelisolierend (chineza); izolant-tematic, stammisolierend (samoan); flexionar-radical, wurzel-flektierend (araba); flexionar-tematic, stammflektierend (greaca); flexionar de grup, gruppenflektierend (georgiana). Fiecare dintre definiții spune câte ceva despre tipul înregistrat și poate situa în linii mari oricare dintre limbile respective. Un astfel de tablou nu este totuși nici complet, nici sistematic, nici riguros. Nu se regăsesc în el tipurile atât de diverse și de complexe ale limbilor amerindiene sau ale limbilor sudaneze, care se pot încadra în același timp în mai multe categorii; nu s-a ținut cont nici de diferitele procedee care pot duce la aceeași structură aparentă, creând iluzia unei înrudiri tipologice între chineză și engleză, de pildă. Mai mult, aceiași termeni desemnează caracteristici cu sensuri diferite: cum se poate vorbi de «rădăcini», atât pentru chineză, cât și pentru arabă? și cum va putea fi atunci definită «rădăcina» în eskimo? Pe scurt, aceste distincții nu par să contureze o teorie unitară care să legitimeze și să ordoneze caractere neomogene cum ar fi rădăcina, încorporarea, sufixul, tema, seria, flexiunea, grupul, dintre care unele privesc natura morfemelor, iar altele dispunerea lor.

---

[1] F. N. Finck, *Die Haupttypen des Sprachbaus*, a 3-a ed., 1936.

[2] Categoriile lui Finck sunt utilizate, e drept, cu adăugiri și cu îmbunătățiri notabile, în scrierile a doi lingviști originali, J. Lohmann și E. Lewy. Cf. mai ales acestuia din urmă, «Der Bau der europäischen Sprachen», *Proceedings of the R. Irish Academy*, 1942.

Limbile sunt ansambluri atât de complexe încât se pot clasifica în funcție de criterii foarte numeroase. O tipologie care se vrea consistentă și limpede va trebui să țină seama de distincții de grade diferite și să ierarhizeze trăsăturile morfologice caracteristice lor. Este ceea ce a avut în vedere cea mai amănunțită clasificare propusă până în momentul de față, care se datorează lui Sapir[1]. Ajutat de o intuiție pătrunzătoare a structurii lingvistice și de o experiență bogată legată de limbile cele mai deosebite cu putință, cele vorbite în America indiană, Sapir a construit o clasificare a tipurilor lingvistice în funcție de un criteriu triplu: tipuri de «concepte» exprimate; «tehnica» preponderentă; gradul de «sinteză».

Mai întâi, el are în vedere natura «conceptelor», în funcție de care distinge patru grupe: I, concepte de bază (obiecte, acțiuni, calități, exprimate prin cuvinte independente); II, concepte derivaționale, mai puțin concrete, cum ar fi afixarea elementelor neradicale la unul dintre elementele radicale, fără a modifica sensul enunțului; III, concepte relaționale concrete (număr, gen etc.); IV, concepte relaționale abstracte (relații pur «formale» legate de sintaxă). Grupele I și IV se regăsesc pretutindeni. Celelalte două (II și III) pot fi prezente sau pot lipsi, împreună sau separat. Acest fapt ne permite să individualizăm patru tipuri lingvistice:

A. Limbi caracterizate numai de grupele I și IV: limbile fără afixare («simple pure-relational languages»).

B. Limbi caracterizate de conceptele caracteristice grupelor I, II și IV: utilizând o sintaxă pur relațională, dar și afixarea sau modificarea internă a radicalelor («complex pure-relational languages»).

C. Limbi care respectă conceptele grupelor I și III: relații sintactice asigurate de elemente mai degrabă concrete, dar fără ca elementele radicale să fie supuse afixării sau modificării interne («simple mixed-relational languages»).

D. Limbi care respectă conceptele I, II și III: relații sintactice «mixte», ca în cazul C, dar cu posibilitatea de modificare a sensului elementelor radicale prin afixare sau modificare internă («complex mixed-relational languages»). Fac parte din această categorie limbile flexionare și multe dintre limbile «aglutinante».

În fiecare dintre cele patru clase este introdusă o diviziune cvadruplă, în funcție de «tehnica» utilizată de limba în chestiune: a)

---

[1] Sapir, *Language*, 1921, cap. VI.

izolantă, b) aglutinantă, c) fuzională, d) simbolică (alternanțe vocalice), fiecare putând fi evaluată independent.

În sfârșit, se cuvine să apreciem gradul de «sinteză» prezent la nivelul unităților limbii, cu ajutorul unor calificative precum: analitică, sintetică, polisintetică.

Rezultatul acestor operațiuni se oglindește în tabloul în care Sapir a clasificat câteva dintre limbile lumii, specificând statutul acestora. Putem observa, astfel, că chineza reprezintă grupa A (simple pure-relational): sistem relațional abstract, «tehnică» izolantă, analitică. Turca figurează în grupa B (complex pure-relational): utilizarea afixării, «tehnica» aglutinantă, sintetică. În grupa C nu apar decât limbile bantu (în privința francezei, Sapir ezită între C și D), slab aglutinante și sintetice. Grupa D (complex mixed-relational) cuprinde, pe de o parte, latina, greaca și sanscrita, în același timp fuzionale și ușor aglutinante în derivare, dar cu o nuanță de simbolism și cu caracter sintetic; de cealaltă parte, se află araba și ebraica, reprezentând tipul simbolic-fuzional și sintetic; în sfârșit, limba chinook, fuzional-aglutinantă și ușor polisintetică.

Sapir avea un sentiment al realității lingvistice mult prea acut ca să declare această clasificare definitivă. De aceea îi acordă un statut provizoriu, o prezintă în mod intenționat mai degrabă ca pe o tentativă. O vom privi și noi cu aceeași rezervă cerută de autor. Fără îndoială, putem observa un progres semnificativ față de vechile clasificări, sumare și inoperante etc. Meritul acestei teorii este dublu: 1. este mai complexă decât cele care o preced, în sensul că este mai fidelă complexității nemaipomenite a organismelor lingvistice; avem de-a face cu o combinație abilă a trei serii de criterii etajate; 2. între aceste criterii se instaurează o anumită ierarhie, în funcție de gradul de permanență al caracterelor descrise. Și într-adevăr, acestea din urmă nu se supun în aceeași măsură schimbării. «Gradul de sinteză» va fi afectat cel dintâi de evoluție (trecerea de la sintetic la analitic); «tehnica» (natura fuzională sau aglutinantă a combinațiilor morfologice) e mult mai stabilă; în sfârșit, «tipul conceptual» manifestă o persistență extraordinară. Prin urmare putem apela mai degrabă la acest procedeu de clasificare pentru a identifica cu oarecare precizie trăsăturile cele mai caracteristice ale unei morfologii. Greutatea constă, însă, în utilizarea acestei clasificări, nu atât din cauza complexității sale, cât datorită aprecierii subiective pe care o prilejuiește, în multe situații. Lingvistul trebuie să decidă – pe baza căror indicii? – dacă o limbă este într-un anumit fel mai degrabă decât într-altul,

dacă, de exemplu, cambodgiana este mai «fuzională» decât polineziana. Limita dintre grupele C și D nu e foarte sigură; Sapir însuși recunoaște acest lucru. În mulțimea de nuanțări gradate de la un tip la altul, e dificil să recunoaștem criteriile constante care conturează o definiție permanentă. Sapir a observat foarte bine toate acestea: «La urma urmei, spune el, limbile sunt structuri istorice extrem de complexe. E mai puțin importantă încadrarea fiecărei limbi într-un anumit compartiment, față de alcătuirea unei metode suple care să ne permită s-o situăm, din două sau trei puncte de vedere independente, în raport cu o altă limbă.»[1]

Chiar presupunând că această clasificare, cea mai limpede și mai detaliată de până acum, nu satisface decât parțial exigențele unei metode exhaustive, trebuie să abandonăm oare speranța că în viitor va putea fi întocmită una corespunzătoare din toate punctele de vedere? Va trebui să ne resemnăm, oare la a descrie tot atâtea tipuri câte familii genetice există, adică să interzicem orice clasificare concepută altfel decât în termeni istorici? Am vedea mai bine unde trebuie să ajungem, dacă ne-am da seama ce le lipsește sistemelor deja propuse. Dacă vom compara între ele două limbi de origini diferite, pe care aceste teorii le grupează în aceeași categorie, vom vedea că analogia modului în care ele își construiesc formele nu constituie decât o caracteristică superficială, atâta timp cât structura profundă nu e pusă în evidență. Motivul este că analiza se concentrează asupra formelor empirice și combinațiilor empirice. Sapir deosebește, pe bună dreptate, «tehnica» anumitor procedee morfologice, adică forma materială sub care acestea se prezintă, de «sistemul relațional». Dar dacă această «tehnică» e ușor de definit și de recunoscut de la o limbă la alta, cel puțin în anumite cazuri (de exemplu, atunci când limba respectivă prezintă sau nu alternanțe vocalice semnificative sau dacă afixele sunt distincte sau fuzionate), cu totul altfel se prezintă situația «tipului relațional», mult mai greu de definit și mai ales de transpus, deoarece descrierea înseamnă înainte de toate interpretare. În acest caz, totul va fi lăsat la latitudinea lingvistului și a modului în care el «simte» limba.

Modalitatea de a anula această dificultate fundamentală nu va fi rafinarea crescândă a criteriilor, care va presupune aplicabilitatea lor tot mai redusă, ci, dimpotrivă, recunoașterea faptului că forma nu

---

[1] *Op. cit.*, p. 149.

reprezintă decât posibilitatea structurii și, deci, elaborarea unei teorii generale a structurii lingvistice. Desigur, vom porni de la nivelul experienței, dar pentru a ajunge la un ansamblu de definiții constante care au în vedere, pe de o parte, elementele structurilor respective, iar, pe de altă parte, relațiile dintre ele. Dacă vom ajunge să formulăm propoziții constante cu privire la natura, numărul și combinările elementelor constitutive ale unei structuri lingvistice, vom obține în acest fel mijlocul de ordonare în scheme uniforme a structurilor limbilor reale. Clasificarea se va face atunci în termeni identici și e foarte probabil că nu va semăna deloc cu clasificările actuale.

Vom preciza două condiții necesare acestui efort, una dintre ele vizând metoda de abordare, cealaltă cadrul său de expunere.

Pentru a ajunge la o formulare adecvată a definițiilor, vom recurge la procedeele logicii, singurele adecvate, după cât se pare, exigențelor unei metode riguroase. Desigur, există mai multe feluri de logică, mai mult sau mai puțin formalizate, dintre care, însă, chiar și cele mai simplificate par destul de dificil de utilizat de către lingviști în operațiile lor specifice. Să privim, totuși, mai îndeaproape clasificarea genetică actuală care, în empirismul ei, e deja logică; primul lucru care trebuie făcut este conștientizarea acestui fapt, pentru a-l putea explicita și ameliora. În simpla enumerare a etapelor succesive prin care se ajunge, de la o limbă actuală, la prototipul ei preistoric, putem recunoaște o construcție logică asemănătoare celei pe care se bazează clasificările zoologice. Iată, foarte pe scurt, câteva principii logice care se pot desprinde dintr-un tablou clasic, precum cel al limbilor indo-europene clasificate istoric.

Fie raportul dintre provensală și indo-europeană. El se va descompune analitic în: provensală < galo-romană < romană comună < italică < indo-europeană, pentru a ne opri la diviziunile majore. Fiecare dintre acești termeni, în afară de limba individuală de clasificat, mai desemnează și o *clasă* de limbi, iar aceste clase sunt dispuse ierarhic în unități superioare și inferioare, fiecare dintre ele înglobând unitatea inferioară și fiind cuprinsă în unitatea superioară, într-un proces iterativ de înglobare. Ordonarea depinde de extensiunea și de cuprinderea lor. Rezultă atunci că termenul individual, provensala, are extensiune minimă și cuprindere maximă, aflându-se la polul opus față de indo-europeană, caracterizată de extensiune maximă și cuprindere minimă. Între cele două extreme se află o serie întreagă de clase a căror extensie și cuprindere variază întotdeauna invers proporțional, pentru că fiecare clasă posedă, în afara propriilor caracteristici, toate

celelalte pe care le-a moștenit din clasa imediat superioară. O clasă intermediară prezintă mai multe caracteristici decât cea precedentă, mai extinsă, și mai puține decât cea care-i urmează, mai intensă. Putem aprecia, în trecere, cât de interesantă ar fi o reconstruire, în termeni lingvistici, pe baza acestui model explicit, a filiației provensalei față de indo-europeană, stabilind ce are în plus provensala față de galo-romana comună și, apoi, ce are în comun aceasta din urmă cu romana comună etc.

Dispunând în acest fel relațiile genetice, observăm anumite caracteristici logice care par să definească aranjarea lor. Înainte de toate, fiecare membru individual (idiom) face parte din ansamblul de clase ierarhice și aparține fiecăreia dintre ele la nivele diferite. Prin faptul că provensala este comparată cu galo-romana, se afirmă implicit caracterul său romanic, latin etc. În al doilea rând, fiecare clasă succesivă include și este inclusă, la rândul său. O include pe cea care-i urmează și este inclusă în cea care-i precede, între cei doi termeni extremi ai clasei ultime și ai limbii individuale care trebuie clasificată: romana include galo-romana și este inclusă în italică. În al treilea rând, între clasele aflate pe aceeași treaptă ierarhică nu există nici o relație prin care cunoașterea uneia dintre ele să garanteze cunoașterea alteia. Identificarea și caracterizarea limbilor italice nu furnizează nici o informație cu privire la natura sau chiar la existența limbilor slave. Aceste clase nu pot fi interdependente, din moment ce n-au nimic în comun. În al patrulea rând, rezultă că toate clasele unui ansamblu de același nivel nu vor fi niciodată întru totul complementare, din moment ce nici una dintre ele nu ne spune nimic despre ansamblul din care face parte. Prin urmare, ne putem aștepta oricând ca noi clase lingvistice să se adauge celor care se găsesc deja la un anumit nivel. În sfârșit, după cum fiecare limbă nu realizează decât o parte din combinațiile prevăzute de sistemul său fonetic și morfologic, tot astfel fiecare clasă, chiar și cele pe care le cunoaștem în întregime, nu conține decât o parte din limbile care s-ar fi putut realiza din punct de vedere teoretic. În această privință, clasele de limbi nu vor fi niciodată exhaustive. De unde rezultă că nu se poate prevedea existența sau inexistența unei clase de o anumită structură. De unde, o nouă consecință: fiecare clasă va fi definită, în raport cu celelalte aflate la același nivel, de o serie de trăsături absente sau prezente; ansambluri complexe ca italica sau celta vor fi caracterizate prin simplul fapt că o anumită trăsătură a celei dintâi nu va fi specifică celei de-a doua și invers.

Aceste considerații sumare ne permit să întrevedem posibilitatea de a construi un model logic de clasificare, fie ea și empirică, a familiilor lingvistice, de pildă. La drept vorbind, înlănțuirea logică pe care o avem în vedere nu pare să satisfacă exigențele unei formalizări avansate, după cum nu este cazul nici în privința speciilor zoologice și botanice, de aceeași natură ca și familiile lingvistice.

Mai promițătoare ar fi o clasificare, de data aceasta, a elementelor structurii lingvistice, în sensul deja stabilit, deși dificultățile sunt mult mai importante, iar perspectiva mult mai îndepărtată. Condiția preliminară a unui astfel de demers ar fi abandonarea principiului care, deși nerostit, guvernează, cu atât mai mult, mare parte din lingvistica actuală, dobândind aproape statut de evidență: nu există decât o lingvistică a faptelor, iar limbajul depinde exclusiv de manifestările sale concrete. Dacă așa ar fi stat lucrurile, calea ar fi fost pe veci închisă oricărei investigații temeinice a naturii și manifestărilor limbajului. Faptul lingvistic este un rezultat, iar ceea ce trebuie căutat este cauza care l-a produs. O privire mai atentă asupra modului în care o limbă, de fapt orice limbă, se construiește, ne dovedește că fiecare limbă are de rezolvat un anumit număr de probleme, toate legate de chestiunea centrală a «semnificației». Formele gramaticale traduc răspunsul dat acestor probleme, într-un simbolism care constituie marca distinctivă a limbajului; cercetând aceste forme, selectarea lor, gruparea lor, propria lor organizare, putem deduce natura și forma necesității intra-lingvistice căreia îi corespund. Întregul proces se desfășoară inconștient, fiind aproape imperceptibil, însă nu mai puțin esențial. Există, de exemplu, în limbile bantu, o caracteristică structurală împărtășită de numeroase alte limbi: «clasele nominale». Ne putem limita la descrierea structurii lor materiale sau putem merge mai departe, încercând să descoperim originea fenomenului. I-au fost consacrate numeroase studii; ne vom ocupa însă de o problemă care n-a mai fost pusă până acum, cea a modului în care funcționează o asemenea structură. Ori, se poate dovedi cu ușurință, și vom încerca s-o facem cu altă ocazie, că toate sistemele care pornesc de la «clase nominale» sunt funcțional analoage cu diversele moduri de exprimare a «numărului gramatical» în alte tipuri lingvistice și că procedee lingvistice concretizate în forme complet diferite trebuie grupate în aceeași categorie din perspectiva funcției pe care o îndeplinesc. Trebuie să începem să privim dincolo de forma materială și să nu limităm lingvistica la simpla descriere a formelor lingvistice. Dacă structurile materiale constatate și analizate de lingvistica descriptivă

pot fi reduse la figuri diferite ale aceluiași joc și explicate prin referința la un anumit număr de principii definite înseamnă că avem deja o bază pentru o clasificare rațională a elementelor, formelor și, în cele din urmă, a ansamblurilor lingvistice. Nimic nu ne împiedică să credem, dacă vom dori să prelungim această perspectivă, că lingviștii vor ști să găsească în structurile lingvistice legi de transformare asemănătoare celor care permit, în cadrul schemelor operaționale din logica simbolică, trecerea de la o structură la o structură derivată și definirea unor relații constante. Sunt perspective îndepărtate, fără îndoială, și mai degrabă teme de reflecție decât rețete practice. Un lucru e, însă, sigur: din moment ce o clasificare integrală presupune o cunoaștere integrală, nu vom putea ajunge la o clasificare rațională decât printr-o înțelegere tot mai profundă și printr-o definire tot mai strictă a semnelor lingvistice. Distanța pe care o parcurgem nu e atât de importantă ca direcția în care ne îndreptăm.

CAPITOLUL X

Nivelele analizei lingvistice[1]

Atunci când studiem, din perspectivă științifică, un obiect cum este limbajul, devine curând evident faptul că toate problemele se pun, în același timp, pentru toate faptele lingvistice și că ele se referă, înainte de toate, la ce trebuie considerat ca *fapt*, la criteriile care-l definesc ca atare. Marea schimbare survenită în lingvistică privește tocmai următorul aspect: s-a hotărât, mai întâi, că limbajul trebuie descris ca o structură formală, dar că această descriere necesită, în prealabil, stabilirea unor proceduri și criterii adecvate și că, în ansamblu, realitatea obiectului nu poate fi separată de metoda care-l definește. Confruntați cu complexitatea extraordinară a limbajului, trebuie să introducem o ordine nu numai în ceea ce privește fenomenele studiate, pentru a le clasifica conform unui principiu rațional, ci și în ceea ce privește metodele de analiză, pentru a întocmi o descriere coerentă, care să respecte aceleași concepte și criterii.

Noțiunea de *nivel* ni se pare a fi esențială pentru determinarea procedurii de analiză. Este singura care poate justifica natura *articulată* a limbajului și caracterul *discret* al elementelor sale; singura care ne permite să recunoaștem, dincolo de complexitatea formelor, arhitectura specifică părților și întregului. Domeniul în care-l vom studia este cel al limbii ca sistem organic de semne lingvistice.

Întreaga procedură de analiză tinde să delimiteze *elementele* pornind de la *relațiile* care le unesc. Această analiză comportă două operații interdependente care le guvernează pe toate celelalte: 1. segmentarea; 2. substituția.

---

[1] *Proceedings of the 9th International Congress of Linguists*, Cambridge, Mass., 1962, Mouton & Co., 1964.

Indiferent de proporțiile textului analizat, el trebuie segmentat înainte de toate în părți din ce în ce mai mici, ajungându-se până la elemente imposibil de descompus. În același timp, aceste elemente vor fi identificate operând toate substituțiile posibile. Fr. *raison* ajunge astfel să fie descompus în [r] – [ɛ] – [z] – [õ], în care putem opera substituțiile: [s] în locul lui [r] *saison* (= anotimp); [a] în locul lui [ɛ] *rasons* (= radem); [y] în locul lui [z] *rayon* (= rază); [ɛ̃] în locul lui [õ] *raisin* (= strugure). Aceste substituții pot fi inventariate: clasa substitutelor posibile ale lui [r] în [rɛzõ] cuprinde [b], [s], [m], [t], [v]. Aplicând aceeași procedură celorlalte trei elemente din [rɛzõ] putem construi un repertoriu al tuturor substituțiilor admisibile, fiecare delimitând un segment identificabil în alte semne. Trecând de la un semn la altul, obținem toate elementele identificate și, pentru fiecare dintre ele, toate substituțiile posibile. Iată în ce constă, pe scurt, metoda distribuției: definirea fiecărui element cu ajutorul ansamblului de contexte în care el poate să apară, prin intermediul unei duble relații, relația dintre element și celelalte elemente prezente simultan în același segment al enunțului (relație sintagmatică) și relația dintre element și celelalte elemente reciproc substituibile (relație paradigmatică).

Să vedem, acum, care este diferența dintre cele două operații în domeniul în care ele se aplică. Segmentarea și substituția nu au aceeași extindere. Elementele se definesc în raport cu alte segmente cu care se găsesc în relație de substituție; substituția poate interveni însă și în cazul elementelor non-segmentabile. Dacă elementele segmentabile minimale sunt *fonemele*, analiza poate continua pentru a izola, în cadrul fonemelor, *trăsăturile distinctive*. Aceste trăsături distinctive ale fonemelor nu mai sunt însă segmentabile, deși pot fi identificate și substituite. În [d'] recunoaștem patru trăsături distinctive: ocluzia, dentalismul, sonoritatea, aspirația. Nici una dintre acestea nu poate fi realizată independent de articulația fonetică în care se manifestă. Nu le putem asocia nici o ordine sintagmatică; oclusivitatea nu poate fi separată de dentalism, sau aspirația de sonoritate. Toate admit, însă, substituția. Oclusivitatea poate fi înlocuită de fricativitate; dentalismul de labialitate; aspirația de glotalism etc. În cele din urmă, ajungem să deosebim două clase de elemente minimale: cele care sunt segmentabile și substituibile, fonemele; cele care sunt numai substituibile, trăsăturile distinctive ale fonemelor. Datorită faptului că nu sunt segmentabile, trăsăturile distinctive nu pot alcătui clase sintagmatice; pot forma, însă, clase paradigmatice, pentru că sunt sub-

stituibile. Prin urmare, analiza ne ajută să recunoaștem și să distingem un nivel fonematic, la care se pot aplica ambele operații, de segmentare și de substituție, și un nivel hipo-fonematic, al trăsăturilor distinctive, non-segmentabile, care țin exclusiv de substituție. Aici se oprește analiza lingvistică. Mai departe, datele furnizate de tehnici instrumentale recente, fiind infra-lingvistice, țin de fiziologie sau de acustică.

Cele două procedee descrise ne ajută să atingem ultimele nivele de analiză, cel al entităților segmentabile minimale, fonemele, nivelul *fonematic*, și cel al trăsăturilor distinctive, pentru care propunem denumirea de *merisme* (gr. *merisma, -ato*, «delimitare»), nivelul *merismatic*.

Vom defini empiric relația dintre ele, ținând cont de poziția pe care o ocupă unul față de celălalt, ca fiind relația dintre două nivele atinse succesiv, combinația merismelor producând fonemul, iar fonemul segmentându-se în merisme. Care este însă identitatea *lingvistică* a relației? O vom găsi dacă vom continua analiza; pentru că nu mai putem coborî, ne vom opri la nivelul superior. Va trebui să operăm, în acest caz, cu fragmente de text mai lungi și să încercăm să realizăm operațiile de segmentare și de substituție în situația în care nu mai urmărim să obținem cele mai mici unități posibile, ci unități mai ample.

Să presupunem că în șirul de foneme al englezescului [li:viŋθiŋz] «leaving things (as they are)» am identificat, în diferite locuri, unitățile fonematice [i], [θ], [ŋ]. Vom încerca să vedem dacă aceste unități ne permit să delimităm o unitate superioară care să le conțină. Folosind metoda logică a exhaustivității, obținem cele șase combinații posibile ale celor trei unități: [iθŋ], [iŋθ], [θiŋ], [θŋi], [ŋiθ], [ŋθi]. Observăm că două dintre ele apar efectiv în șirul respectiv, dar realizate în așa fel încât vor avea întotdeauna două foneme în comun; va trebui să alegem una dintre ele, excluzând-o pe cealaltă: în [li:viŋθiŋz] vom avea fie [ŋθi], fie [θiŋ]. Răspunsul este categoric: vom respinge [ŋθi] și vom alege [θiŋ] ridicând-o la rangul de unitate nouă /θiŋ/. De unde provine autoritatea acestei decizii? Din condiția lingvistică a *sensului*, pe care trebuie să o satisfacă delimitarea noii unități de nivel superior: [θiŋ] are sens, [ŋθi] nu are. Se adaugă aici criteriul distribuțional pe care-l aplicăm într-un punct sau altul al analizei în faza actuală, în situația în care dispunem de un număr suficient de texte dezvoltate: [ŋ] nu este admis în poziție inițială, iar secvența [ŋθ] nu e posibilă; [ŋ] face parte din categoria fonemelor finale, iar [θi] și [iŋ] pot fi admise amândouă.

Într-adevăr, *sensul* este condiția fundamentală pe care trebuie s-o îndeplinească unitățile de orice nivel pentru a dobândi statut lingvistic. Am spus bine de orice nivel: fonemul nu are valoare decât ca discriminator de semne lingvistice, iar trăsătura lingvistică e un discriminator de foneme. Limba nu poate funcționa altfel. Toate operațiile care pot fi practicate în cadrul acestui lanț respectă aceeași condiție. Segmentul [ŋθi] nu poate apărea la nici un nivel; nu poate fi înlocuit de un alt segment și nici nu-l poate înlocui, nu poate fi recunoscut ca formă liberă și nici nu se poate găsi în relație sintagmatică complementară cu alte segmente din enunț; ceea ce am spus despre [ŋθi] e valabil pentru un segment decupat anterior din același lanț, ca [i:vi], sau, ceva mai departe, [ŋz]. Nici segmentarea și nici substituția nu pot fi aplicate. Dimpotrivă, analiza orientată de sens va identifica două unități în [θiŋz], una dintre ele semn liber, /θiŋ/, iar cealaltă [z] recognoscibilă ulterior ca variantă a semnului conjunct /-s/. Decât să evităm «sensul» și să imaginăm procedee complicate – și inoperante – care să-l scoată din joc pentru a reține exclusiv trăsăturile formale, este de preferat să recunoaștem sincer că sensul reprezintă una dintre condițiile indispensabile ale analizei lingvistice.

Trebuie văzut, însă, cum și la ce nivel de analiză putem introduce sensul în demersurile noastre.

Din analizele sumare de mai sus rezultă că segmentarea și substituția nu pot fi aplicate oriunde în lanțul vorbirii. De fapt, nu putem defini distribuția unui fonem, latitudinile sale combinatorii de ordin sintagmatic și paradigmatic, deci realitatea însăși a unui fonem, fără să ne referim mereu la o *unitate specifică* de nivel superior în care este inclus. Este o condiție esențială, ale cărei consecințe vor fi discutate mai târziu. Devine atunci evident faptul că acest nivel nu este exterior analizei; el se află *în* analiză; nivelul este un operator. Fonemul nu se definește decât ca un constituent al unei unități superioare, morfemul. Funcția discriminatorie a fonemului rezultă din includerea sa într-un element care, pentru simplul fapt că include fonemul, aparține unui nivel superior.

Să reținem așadar următoarele: o unitate lingvistică nu va putea fi considerată ca atare decât dacă va fi identificată *în cadrul* unei unități superioare. Tehnica analizei distribuționale nu reușește să surprindă acest tip de relații între nivele diferite.

Ne deplasăm, în acest fel, de la nivelul fonematic la nivelul *semnului*, acesta putându-se identifica, după caz, cu o formă liberă sau

cu o formă conjunctă (morfemul). Pentru a simplifica analiza noastră, putem neglija această diferență, considerând că semnele sunt o specie unică, practic echivalente cu *cuvântul*. Sper că ne va fi permis, tot pentru simplificarea analizei, să folosim în continuare acest termen echivoc – și totuși de neînlocuit.

Cuvântul ocupă o poziție funcțională intermediară care ține de natura sa dublă. Pe de o parte, se descompune în unități fonematice, de nivel inferior; pe de altă parte, este inclus, în calitate de unitate semnificantă și împreună cu alte unități semnificante, într-o unitate de nivel superior. Aceste două proprietăți trebuie puțin discutate.

Când spunem: cuvântul se descompune în unități fonematice, trebuie să insistăm pe faptul că această descompunere se realizează chiar și atunci când cuvântul este monofonematic. De exemplu, se întâmplă ca fonemele vocalice din franceză să coincidă practic cu un semn autonom al limbii. Mai bine spus: anumiți semnificanți din franceză se realizează ca foneme unice, reprezentate de câte o vocală. Analiza acestor semnificanți nu va recurge la descompunere, operație necesară pentru a accede la o unitate de nivel inferior. Avem așadar fr. *a*, unde *à* se analizează în /*a*/; – fr. *est* se analizează în /e/; – fr. *ait*, în /ɛ/; – fr. *y, hie* în /i/; – fr. *eau*, în /o/; fr. *eu*, în /y/; – fr. *où* în /u/; – fr. *eux* în /ø/. Tot așa se întâmplă și în rusă, unde unitățile au un semnificant monofonematic, vocalic sau consonantic: conjuncțiile *a, i*; prepozițiile *o; u și k; s; v*.

Relațiile sunt mai greu de definit în sens invers, între cuvânt și unitatea de nivel superior. Această unitate nu este un cuvânt mai lung sau mai complex: ea se înscrie într-un alt ordin de noțiuni, adică în frază. Fraza este alcătuită din cuvinte, dar aceste cuvinte nu constituie propriu-zis segmente ale frazei. O frază este un întreg ireductibil la suma părților constitutive; sensul inerent acestui întreg se repartizează ansamblului de constituenți. Cuvântul este un constituent al frazei, el îi asigură semnificația; însă el nu apare în frază neapărat cu același sens pe care-l are ca unitate autonomă. Cuvântul se poate defini, așadar, ca fiind cea mai mică unitate semnificantă liberă care poate forma o frază, alcătuită la rândul său din foneme. În practică, cuvântul se consideră a fi, în primul rând, un element sintagmatic care intră în alcătuirea enunțurilor empirice. Relațiile paradigmatice contează mai puțin atunci când cuvântul se raportează la frază. Cu totul altfel stau lucrurile atunci când cuvântul este studiat izolat, ca lexem; în acest caz trebuie incluse în aceeași unitate toate formele flexionare etc.

Tot pentru a specifica natura relațiilor dintre cuvânt și frază, este necesar să facem o distincție între cuvinte *autonome*, având funcția de

constituenți de frază (așa cum se întâmplă cu marea majoritate), și cuvinte *sinnome* care nu pot face parte din frază decât împreună cu alte cuvinte: este cazul fr. *le* (*la*...), *ce* (*cette*...); *mon* (*ton*...), sau *de*, *à*, *dans*, *chez*; însă nu toate prepozițiile: cf. fr. pop. *c'est fait pour; je travaille avec; je pars sans*. Această distincție între «cuvinte autonome» și «cuvinte sinnome» nu coincide cu cea propusă, de la Marty încoace, între «autosemantice» și «sinsemantice». Din categoria «sinsemanticelor» fac parte, de exemplu, verbele auxiliare, pentru noi «autonome», prin simplul fapt că sunt verbe și mai ales pentru că intră în alcătuirea frazelor în mod nemijlocit.

Cu ajutorul cuvintelor și, mai apoi, al grupurilor de cuvinte, alcătuim *fraze*; constatăm, empiric, existența unui nivel ulterior, atins într-o progresie aparent lineară. De fapt, ne confruntăm aici cu o situație complet diferită.

Pentru a înțelege mai bine natura schimbării petrecute la trecerea de la cuvânt la frază, trebuie să vedem felul în care unitățile se articulează la nivelele în care se înscriu și să explicăm o serie de consecințe importante ale raporturilor pe care le întrețin. Tranziția de la un nivel la următorul presupune existența unor proprietăți specifice și subtile. Fiind discrete, entitățile lingvistice admit două feluri de relații: între elemente de același nivel sau între elemente de niveluri diferite. Aceste relații trebuie departajate corespunzător. Între elemente de același nivel, relațiile sunt *distribuționale*; între elemente de nivele diferite, ele vor fi *integrative*. Numai acestea din urmă necesită lămuriri.

Atunci când descompunem o unitate, nu obținem unități de nivel inferior, ci segmente formale ale unității respective. Dacă descompunem fr. /ɔm/ *homme* (= om) în [ɔ] – [m], nu obținem decât două segmente. Nimic nu ne îndreptățește să le identificăm ca unități fonematice. Pentru a putea fi siguri, trebuie să apelăm la /ɔt/ *hotte*, /ɔs/ *os*, pe de o parte, și la /om/ *heaume*, /ym/ *hume*, pe de altă parte. Iată două operații complementare, de sens opus. Un semn este, materialmente, funcție a elementelor sale constitutive; singurul mod de definire a acestor elemente ca fiind constitutive este identificarea lor în cadrul unei unități distinctive în care îndeplinesc o funcție *integrativă*. O unitate va fi recunoscută ca distinctivă la un anumit nivel dacă poate fi identificată ca «parte integrantă» a unității de nivel superior, pentru care devine *integrant*. Astfel /s/ are statut de fonem pentru că funcționează ca integrant al lui /-al/ în *salle*, al lui /-o/ în *seau*, al lui /-ivil/ în *civil* etc. În virtutea aceleiași relații transpuse la nivel superior, /sal/ este semn deoarece funcționează ca integrant pentru: –

à manger; – *de bains*...; /so/ este semn deoarece funcționează ca integrant pentru: – *à charbon*; *un* – *d'eau*; și /sivil/ este semn deoarece funcționează ca integrant pentru: – *ou militaire*; *état* –; *guerre* –. Modelul «relației integrante» este cel al «funcției propoziționale» a lui Russell[1].

Ce întindere ocupă, în sistemul de semne al unei limbi, această distincție între constituent și integrant? Ea este cuprinsă între două limite. Limita superioară e definită de frază, alcătuită din constituenți, dar care, după cum vom arăta în continuare, nu poate integra o unitate superioară. Limita inferioară este cea a «merismului» care, ca trăsătură distinctivă a fonemului, nu comportă nici un constituent de natură lingvistică. Prin urmare, fraza nu se definește decât prin constituenții săi; merismul nu se definește decât ca integrant. Între cele două entități se conturează clar un nivel intermediar, cel al semnelor, autonome sau sinnome, cuvinte sau morfeme, care conțin constituenți și funcționează ca integranți în același timp. Aceasta este structura acestor relații.

Care va fi, în cele din urmă, funcția pe care o putem atribui acestei distincții între constituent și integrant? Importanța ei este capitală. Credem că am descoperit aici principiul rațional care guvernează relația dintre FORMĂ și SENS, în ceea ce privește unitățile de nivele diferite.

Iată problema obsedantă a lingvisticii moderne, raportul formă/sens, pe care mulți lingviști ar vrea să-l reducă la noțiunea de formă, fără a se putea debarasa de corespondentul său, sensul. Câte nu s-au făcut pentru a evita, ignora sau expulza sensul! Degeaba: acest cap al Meduzei continuă să rămână problema centrală a limbii, fascinându-i pe cei care-l privesc.

Forma și sensul se definesc fiecare cu ajutorul celeilalte și sunt articulate împreună în limbă. Raporturile dintre ele par a fi implicate în însăși structura nivelurilor și a funcțiilor corespunzătoare acestora, pe care le desemnăm aici în termenii de «constituent» și «integrant».

Atunci când reducem o unitate la constituenți, o reducem la elementele sale *formale*. Așa cum am spus mai devreme, analiza unei

---

[1] B. Russell, *Introduction à la Philosophie mathématique*, trad. fr. p. 188: «O „funcție propozițională" este o expresie care conține unul sau mai mulți constituenți nedeterminați astfel încât, atunci când li se atribuie valori, expresia devine propoziție... „x este uman" este o funcție propozițională; atâta timp cât x rămâne nedeterminat, nu va fi nici adevărată, nici falsă; însă, de îndată ce-i vom atribui lui x un sens anume, ea va deveni o propoziție adevărată sau falsă.»

unități nu furnizează neapărat alte unități. Chiar în unitatea superioară ultimă, fraza, disocierea în constituenți nu duce decât la o structură formală, așa cum se întâmplă de fiecare dată când un întreg este fracționat în părți. Putem regăsi ceva similar în codul scris, care ne ajută să ne formăm această reprezentare. Față de unitatea reprezentată de cuvântul scris, literele care-l alcătuiesc, considerate separat, nu sunt decât segmente materiale care nu păstrează nimic din unitatea respectivă. Dacă vom alcătui SAMEDI prin asamblarea a șase cuburi pe care e desenată câte o literă, cubul M, cubul A etc., nu vom reprezenta nici a șasea parte și nici măcar o fracțiune din *cuvântul* considerat ca atare. Tot astfel, operând o analiză a unităților lingvistice, nu facem decât să izolăm constituenți pur formali.

Ce trebuie făcut pentru a identifica în acești constituenți formali eventuale unități aparținând unui anumit nivel? Operația trebuie făcută mai întâi în sens invers, pentru a vedea dacă acești constituenți au o funcție integrativă la nivel superior. Obținem astfel tot ce ne trebuie: disocierea dezvăluie structura formală; integrarea furnizează unitățile semnificante. Fonemul, discriminator, este integrantul, alături de alte foneme, de alte unități semnificante care-l conțin. Aceste semne vor fi incluse, la rândul lor, ca integranți, în unități superioare, dotate cu semnificație. Demersurile analizei, îndreptată în direcții opuse, vor pune în evidență forma și respectiv sensul acelorași entități lingvistice.

Putem formula așadar următoarele definiții:

Forma unei unități lingvistice se definește ca fiind capacitatea acesteia de a se disocia în constituenți de nivel inferior.

Sensul unei unități lingvistice se definește ca fiind capacitatea acesteia de a integra o unitate de nivel superior.

Forma și sensul ne apar astfel ca două unități conjuncte, date necesar și simultan, inseparabile în funcționarea limbii[1]. Raporturile lor reciproce se regăsesc în structura nivelurilor lingvistice, parcurse de operațiile descendente și ascendente ale analizei, grație naturii articulate a limbajului.

---

[1] Se pare că F. de Saussure considera «sensul» ca fiind o componentă internă a formei lingvistice, deși nu s-a exprimat cu privire la acest subiect decât printr-o comparație menită să combată o altă comparație: «S-a comparat adesea această unitate cu două fețe (asocierea semnificantului și a semnificatului) cu unitatea persoanei umane, alcătuită din corp și suflet. Apropierea este puțin satisfăcătoare. Ar trebui să ne gândim mai degrabă la un compus chimic, cum ar fi apa; este o combinație de hidrogen și de oxigen; luate separat, fiecare dintre aceste elemente nu prezintă nici una dintre proprietățile apei» (*Cours*, ed. a 2-a, p. 145).

Însă, noțiunea de sens comportă un aspect suplimentar. Probabil tocmai pentru că nu s-a făcut distincție între ele, problema sensului a devenit atât de obscură.

În limba organizată în semne, existența sensului unei unități presupune dotarea ei cu un sens, faptul că este semnificantă. E totuna cu a spune că o identificăm în funcție de capacitatea sa de a îndeplini o «funcție propozițională». Este condiția necesară și suficientă pentru a putea considera că această unitate este semnificantă. Într-o analiză mai exigentă, ar trebui să enumerăm «funcțiile» pe care unitatea respectivă le poate îndeplini și – în cele din urmă – ar trebui să le cităm pe toate. Un asemenea inventar ar fi destul de sumar pentru *méson* sau *chrysoprase*, dar imens pentru *chose* sau *un*; indiferent de dimensiuni, el va trebui să urmeze întotdeauna același principiu al identificării prin capacitatea de integrare. În orice caz, suntem în măsură să stabilim dacă un anumit segment al limbii «are sau nu un sens».

Cu totul altceva este să întrebăm: *care* este acest sens? Aici, «sens» are o accepție cu totul diferită.

Atunci când spunem că un element al limbii, lung sau scurt, are un sens, ne referim la proprietatea pe care o posedă acest element, în calitatea sa de semnificant, de a constitui o unitate distinctivă, opozitivă, delimitată de alte unități și identificabilă de vorbitorii nativi, pentru care această limbă este *limba*. Acest «sens» este implicit, inerent sistemului lingvistic și părților sale. Însă, în același timp, limbajul se referă la un univers de obiecte, considerate global, în enunțurile sale complete, sub forma frazelor, care se raportează la situații concrete și specifice, și sub forma unităților inferioare care se raportează la «obiecte» generale sau specifice, luate din experiență sau introduse prin convenție lingvistică. Fiecare enunț și fiecare termen al enunțului are astfel un referent, a cărui cunoaștere e presupusă în utilizarea nativă a limbii. Ori a spune *care* este acest referent, a-l descrie, a-i enumera trăsăturile specifice, este o sarcină distinctă, adesea dificilă, care nu are nimic în comun cu utilizarea corectă a limbii. Nu putem întârzia, aici, asupra tuturor consecințelor care rezultă din această distincție. E suficient că am menționat-o pentru a delimita noțiunea de «sens» de cea de «semnificație». Ambele sunt necesare. Le regăsim, distincte dar împreună, la nivelul *frazei*.

Acesta este ultimul nivel la care ajunge analiza noastră, cel al *frazei*, despre care tocmai am spus că nu reprezintă doar un grad în plus al domeniului cuprins de segmentul avut în vedere. Cu fraza depășim o limită, intrăm într-un domeniu nou.

Primul lucru nou, aici, este criteriul care guvernează acest tip de enunț. Putem segmenta fraza, dar nu o putem utiliza în integrare. Nu există nici o funcție propozițională pe care să o poată îndeplini o propoziție. O frază nu poate servi așadar ca integrant al unui alt tip de unitate. Acest fapt ține, în primul rând, de o trăsătură distinctivă inerentă frazei, aceea de a constitui un *predicat*. Toate celelalte trăsături pe care i le-am putea recunoaște se află pe un plan secund. Numărul de semne care pot face parte din frază e nedefinit: știm că un singur semn e suficient pentru a constitui un predicat. Prezența unui «subiect» alături de predicat nu e indispensabilă: termenul predicativ al propoziției își este suficient sieși, din moment ce este, de fapt, un determinant al «subiectului». «Sintaxa» propoziției nu este decât codul gramatical care-i organizează ansamblul. Varietățile de intonație nu au valoare universală și rămân la latitudinea aprecierii subiective. Deci, numai caracterul predicativ al propoziției are valoare de criteriu. Vom situa propoziția la nivel *categorematic*[1].

Ce vom găsi însă la acest nivel? Până aici denumirea nivelului se raporta la unitatea lingvistică relevantă. Nivelul fonematic este cel al fonemului; și, într-adevăr, există foneme concrete, care pot fi izolate, combinate, numărate. Dar categoremele? Există de fapt categoreme? Predicatul este o proprietate fundamentală a frazei, nu o unitate a acesteia. Nu există varietăți de predicație. Și nimic nu va putea anula această constatare dacă înlocuim «categorem» cu «frazem»[2]. Fraza nu este o clasă formală ale cărei unități să fie «frazemele» delimitate și *opozabile între ele*. Tipurile de fraze pe care le putem distinge se reduc la unul singur, propoziția predicativă, și nu există nici o frază în afara predicației. Trebuie să admitem, în consecință, că nivelul categorematic comportă o singură formă specifică de enunț lingvistic, propoziția; aceasta nu constituie o clasă de unități distinctive. De aceea, propoziția nu poate face parte dintr-un ansamblu de rang superior. O propoziție poate doar să preceadă sau să urmeze unei alte propoziții, într-un raport de consecuție. Un grup de propoziții nu constituie o unitate de ordin superior propoziției. Nu există nivel lingvistic superior nivelului categorematic.

Prin faptul că fraza nu constituie o clasă de unități distinctive, membri virtuali ai unor unități superioare de tipul fonemelor sau

---

[1] Gr. *kategorema* = lat. *praedicatum*.

[2] Dacă s-a construit *lexem* de la gr. *lexis*, nimic nu ne împiedică să construim *frazem* de la gr. *phrasis*, «frază».

morfemelor, ea se distinge net de celelalte unități lingvistice. Fundamentul acestei diferențe este faptul că fraza conține semne, deși nu reprezintă ea însăși un semn. Odată recunoscut acest lucru, se conturează clar contrastul dintre ansamblurile de semne pe care le-am întâlnit la nivele inferioare și entitățile nivelului de care ne ocupăm acum.

Fonemele, morfemele, cuvintele (lexemele) sunt numărabile; sunt în număr finit. Frazele, nu.

Fonemele, morfemele, cuvintele (lexemele) prezintă, la nivelul lor, fenomenul distribuției și o utilizare la nivel superior. Frazele nu au nici distribuție, nici utilizare.

Un inventar al utilizărilor unui cuvânt ar putea să nu se mai sfârșească; un inventar al utilizărilor unei fraze n-ar putea nici măcar să înceapă.

Fraza, creație nedefinită, varietate fără limite, este viața însăși a limbajului în acțiune. Cu aceasta putem concluziona că fraza este limita domeniului limbii ca sistem de semne și că o dată cu ea intrăm într-un alt univers, cel al limbii văzute ca instrument de comunicare, a cărui expresie este discursul.

Avem de-a face, într-adevăr, cu două universuri diferite, deși referitoare la aceeași realitate, care generează două lingvistici diferite, deși drumurile li se intersectează în permanență. Pe de o parte, există limba, ansamblu de semne formale delimitate cu ajutorul unor proceduri riguroase, etajate în clase, combinate în structuri și în sisteme, iar, pe de altă parte, există manifestarea limbii în procesul comunicării.

Fraza aparține, fără îndoială, discursului. Chiar așa putem s-o și definim: fraza este unitatea discursului. Găsim o confirmare în modalitățile de care e susceptibilă: întâlnim peste tot propoziții asertive, propoziții interogative, propoziții imperative, distincte prin trăsături specifice de sintaxă și de gramatică, care au la bază tot predicația. Ori, aceste trei modalități nu fac decât să reflecte cele trei comportamente fundamentale ale omului care vorbește și care acționează prin discurs asupra interlocutorului său: vrea să-i transmită un element de cunoaștere sau să obțină o informație sau să-i dea un ordin. Sunt cele trei funcții interumane ale discursului, reflectate în cele trei modalități ale unității frazei, fiecare corespunzând unei atitudini a locutorului.

Fraza este o unitate, în măsura în care este un segment al discursului și nu în măsura în care se distinge de alte unități de același nivel, ceea ce ea nu face, după cum am văzut. Este însă o unitate

completă care comportă sens și referință, în același timp: sens pentru că este informată de semnificație și referință pentru că se referă la o situație dată. Cei care comunică au tocmai acest lucru în comun, o anumită referință a situației, fără de care comunicarea ca atare nu se poate realiza, «sensul» fiind inteligibil, dar «referința» rămânând necunoscută.

Recunoaștem, în această dublă proprietate a frazei, condiția care o face analizabilă pentru locutorul însuși, începând cu învățarea discursului care însoțește deprinderea facultății de a vorbi și continuând cu exercițiul permanent al activității sale lingvistice în orice situație. Ceea ce-i va atrage atenția, într-o măsură mai mare sau mai mică, va fi diversitatea infinită a conținuturilor transmise, contrastând cu numărul redus de elemente utilizate. Apoi va dobândi în mod inconștient, pe măsură ce se familiarizează tot mai mult cu sistemul, o noțiune absolut empirică despre semn, pe care am putea s-o definim în frază în felul următor: semnul este unitatea minimală a frazei, susceptibilă de a fi recunoscută în împrejurări diferite sau de a fi înlocuită cu o unitate diferită în aceleași împrejurări.

Locutorul se poate opri aici; a conștientizat existența semnului sub formă de «cuvânt». A început o analiză lingvistică pornind de la frază, în exercițiul discursului. Atunci când, la rândul său, lingvistul va încerca să deosebească nivelele de analiză, va opera un demers invers, pornind de la unitățile elementare, pentru a considera ca nivel ultim fraza. Limba se formează și se configurează numai în discurs, actualizat în fraze. Aici începe limbajul. Putem spune, calchiind o formulă clasică: nihil est in *lingua* quod non prius fuerit in *oratione*.

CAPITOLUL XI

Sistemul sublogic al prepozițiilor în latină[1]

În importanta sa lucrare *La Catégorie des cas* (I, p. 127 sq.), Louis Hjelmslev a pus bazele «sistemului sublogic» pe care se sprijină distincția cazurilor, în general, și care permite construirea ansamblului de relații cazuale din perspectivă idiosincronică. Acest sistem sublogic comportă trei dimensiuni, fiecare fiind susceptibilă de mai multe modalități: 1. direcție (apropiere-îndepărtare); 2. coerență-incoerență; 3. subiectivitate-obiectivitate. Deși preocupat în exclusivitate de cazuri, Hjelmslev nu a putut să nu se refere, în analiza întreprinsă, și la prepoziții, cel puțin între paranteze; și pe bună dreptate, într-atât de strâns este raportul funcțional dintre cele două categorii. Trebuie să insistăm pe faptul că fiecare prepoziție a unui idiom dat conturează, în diferitele sale utilizări, o anumită figură care cuprinde sensul și funcțiile sale și pe care este important să o reconstruim dacă dorim să dăm o definiție coerentă ansamblului său de particularități semantice și gramaticale. Această figură depinde de același sistem sublogic care guvernează și funcțiile cazuale. Se înțelege de la sine că o astfel de descriere ghidată de principiul deja amintit trebuie să cuprindă totalitatea prepozițiilor și totalitatea relațiilor cazuale ale unei anumite etape lingvistice, pentru a avea deplină forță demonstrativă. Nu e mai puțin adevărat faptul că ea poate porni de la câteva fapte particulare și vom rezuma în continuare o cercetare independentă care urmărește să demonstreze, înainte de toate, că o astfel de descriere permite rezolvarea problemelor concrete pe care le pune utilizarea unei prepoziții[2].

---

[1] Extras din «Travaux du Cercle linguistique de Copenhague», vol. V, *Recherches structurales*, 1949.

[2] Nu vom face aici distincția între prepoziții și preverbe.

Pentru indicarea poziției «în față», latina are două prepoziții, *pro* și *prae*. Latiniștii[1] le atribuie aproximativ același sens, ceea ce satisface nevoile imediate ale unei traduceri, dar disimulează adevărata lor relație lingvistică. Diferența profundă care le separă nu mai poate fi regăsită. Însă, pentru a defini configurația lor, trebuie să stabilim exact această diferență.

1. *Pro* nu înseamnă atât de mult «în fața», cât «în afara, în exteriorul»; este un «înaintea» realizat printr-o mișcare de ieșire sau de expulzare în afara unui loc considerat interior sau acoperit (cf. *prodeo*, *progenies*); 2. această mișcare marchează o separare între poziția inițială și poziția *pro*; de aceea, *pro*, indicând ceea ce vine să se situeze «în fața» punctului de plecare, poate indica, după caz, acoperire, protecție, apărare, sau echivalență, permutare, substituție; 3. sensul însuși al acestei mișcări creează între punctul de plecare și punctul *pro* o relație obiectivă, care nu se va schimba dacă poziția observatorului se modifică.

Prin toate aceste caracteristici, *pro* se distinge de *prae*, pe care îl vom analiza cu atenție. Se deosebesc, în *prae*, următoarele trăsături: 1. indică poziția nu «în fața», ci «în fruntea» unui obiect; 2. acest obiect va fi considerat întotdeauna ca fiind *continuu*, astfel încât *prae* se referă la porțiunea anterioară a obiectului în opoziție cu cea posterioară; 3. relația stabilită de *prae* presupune că subiectul constituie sau ocupă partea posterioară; de aici pornește mișcarea *prae*, către ceea ce se găsește în frunte, în vârf, în anticipare sau în exces, însă întotdeauna fără putința de continuitate a ceea ce este posterior, poziție «normală», spre înainte, poziție «extremă».

Definiția se verifică cu ușurință în utilizările cele mai frecvente. În expresii precum *i prae, iam ego te sequar* (Pl., *Cist*., 773) sau *praefert cautas subsequiturque manus*, «cu grijă el își întinde înainte mâinile pe care le urmează» (Ov., *Fast*., II, 336); practic, necesitatea internă dictează folosirea lui *sequi* în continuarea lui *prae*: o dată ce se enunță *prae*, obiectul este prezentat ca fiind continuu. E suficient să trecem în revistă câțiva compuși nominali și verbali pentru a ne convinge de constanța acestei relații: *praeeo*, «a fi în capul» (cu condiția să urmeze trupele), *praeire verbis*, «a precede cuvântului consacrat, a pronunța mai întâi formula pe care un altul trebuie să o repete»; *praecipio*, «a primi dinainte dispoziții (care vor fi urmate)», *praecingo*, «a se încinge pe dinainte»; *praecido, -seco, -trunco*, «a tăia extremitatea»; *praefringere*

---

[1] A se vedea în special Bruno Kranz, *De particularum «pro» et «prae» in prisca latinitate vi atque usu*, Diss. Breslau, 1907, și J. B. Hofmann, *Lat. Synt*., p. 532 sq.

bracchium, «a-și rupe brațul (la extremitatea corpului, într-un accident care antrenează întregul corp)»; *praeacuo*, «a ascuți vârful»; *praerupta saxa*, «stânci rupte la margini (și sfârșind deasupra unei prăpăstii)»; *praehendo*, «a prinde de margine» (*praehendere pallio, auriculis*, cu continuitate între partea prinsă și restul obiectului); *praedico, -divino, -sagio, -scio*, «... dinainte» (anticipând evenimentul sau devansându-le pe celelalte); *praeripio*, «a sustrage din fața cuiva»: *huc mihi venisti sponsam praeriptum meam*, «pentru a mi-o răpi sub ochii mei» (Pl., *Cas*., 102); *praescribo*, «a scrie primul (ceea ce un altul trebuie să scrie)», de unde «a prescrie»; *praebeo*, lit. «a întinde înaintea sa» (cf. *prae se gerere*), a oferi (ceva care ține de corp), *praebere collum*; de aici *praebia*, «amulete la gâtul copiilor», lit. «lucruri care se pun dinainte (pentru a întoarce nenorocul); *praefari carmen*, «a preludia cu un *carmen* (ceremonia care urmează)»; de asemenea *praefari*, «a spune un cuvânt (de scuză) înainte de ceea ce urmează să se spună (inoportun)»; dintre compușii nominali: *praenomen*, «ceea ce vine înaintea lui *nomen* (care trebuie să urmeze neapărat)»; *praefurnium*, «ceea ce se află înaintea lui *furnus*, intrarea în cuptor»; *praecox, -maturus*, «care este copt înainte, care devansează ora (normală) a maturității»; *praeceps*, «cu capul înainte (și restul urmează)»; *praegnas*, lit. «în starea care precede nașterea, a cărei naștere e asigurată dinainte și trebuie să urmeze», adică «gravidă»; *praepes*, lit. «care devansează propriul zbor (al păsării), care se repede în zbor grăbit» etc.

Un anumit adjectiv merită o atenție specială: este vorba de *praesens*. Soluția la problema de sens pe care o ridică le scapă adesea chiar și filologilor reputați. *Praesens* nu depinde de *praesum*, fără îndoială. Pentru a suplini absența participiului provenit din *esse* și corespunzător gr. ὤν, latina a format compuși cu ajutorul lui *-sens*, ca *absens* de la *absum*. Prin urmare, ne-am aștepta să avem **adsens* de la *adsum*. Nu-l găsim însă decât pe *praesens*, cu sensul pe care ar fi trebuit să i-l atribuim lui **adsens*. De ce? J. Wackernagel, neputând găsi un motiv intern pentru această anomalie, s-a gândit că *praesens* a fost creat ca un calc de la gr. παρών[1]. Însă, pe lângă faptul că *prae* nu este simetric cu gr. παρά, nu se răspunde în acest fel nici la întrebarea esențială: dacă **adsens* era cerut de proporția *absum: absens/adsum: x*, ce motiv a impus alegerea lui *prae-*? Soluția nu poate fi sugerată decât de sensul însuși al lui *prae*. Trebuie să începem, însă, prin restaurarea semni-

---

[1] Wackernagel, *Jahrb. d. Schweizer Gymnasiallehrervereins*, XLVII (1919), p. 166 sq., urmat de Hofmann, op. cit.

ficației exacte a lui *praesens*, care nu este cea clasică. Ea rezultă dintr-un pasaj din Pl., *Pseud.*, 502, unde sunt comparate două rele: *illud malum aderat, istuc aberat longius; illud erat praesens, huic erant dieculae.* Legătura dintre *adesse* și *praesens* e evidentă, dar același lucru se poate spune și despre diferența dintre ele. Prin *praesens* se înțelege nu atât «ceea ce este», cât «ceea ce se află în fața mea», și deci «iminent, urgent», cam aceeași imagine sugerată de engl. *ahead*; ceea ce este *praesens* nu suferă întârziere (*dieculae*), nu este separat printr-un interval oarecare de momentul vorbirii. Mai cităm: *iam praesentior res erat*, «lucrul devenea mai presant» (Liv., II, 36, 5); *praesens pecunia*, «bani peșin», lit. «ceea ce se află la termen, care este dat fără întârziere, imediat»; *praesens poena*, «pedeapsă imediată» (Cic., *Nat. Deor.*, II, 59), *praesens* (*tempus*), *in praesenti*, «moment care trebuie să sosească imediat». *Praesens* va continua să fie utilizat pentru ceea ce se găsește «sub ochi, vizibil, prezent imediat» și i se poate alătura fără teama unui pleonasm lui *adesse*, cum se întâmplă în textul citat din Plaut sau în: *praesens adsum* (Pl., Cic.); *lupus praesens esuriens adest* (Pl., *Stich.*, 577); *belua ad id solum quod adest quodque praesens est se accommodat*, «ceea ce este prezent și se află sub ochi» (Cic., *Off.*, I, 4). Prin urmare, această valoare etimologică puternică a putut fi transpusă foarte de timpuriu în locuțiuni – *praesente testibus*, *praesente amicis* (Pompon., *Com.*, 47, 168), unde *praesente*, devenit aproape o prepoziție, nu mai înseamnă doar «*qui adest*, παρών», ci și «care se găsește sub ochi, imediat actual». Atunci se poate observa cum *praesens* a făcut inutilă, prin utilizările sale, crearea lui **adsens*, deși nu este echivalentul său exact, și cum s-a asociat curând cu *adesse*. Cel mai important lucru este semnificația însăși a lui *praesens*, care confirmă definiția dată lui *prae*.

Până acum a fost destul de simplu să verificăm în compuși sensul general atribuit lui *prae*. Greutățile încep, însă, abia atunci când încercăm să explicăm utilizările cauzale și comparative ale prepoziției, două categorii independente care apar încă din cele mai vechi stadii ale latinei. Știm că *prae* poate exprima cauza: *cor Ulixi frixit prae pavore* «inima i-a înghețat de spaimă» (Liv. Andr., *Od.*, 16). Poate exprima și comparația: *videbant omnes prae illo parvi futuros* (Nep., *Eum.*, 10). Avem aici utilizări ale lui *prae* pe care *pro* nu le asumă niciodată și a căror origine nu poate fi căutată decât în însuși sensul lui *prae*. Geneza acestora nu e deloc evidentă și trebuie spus că nici una dintre interpretările formulate până acum nu ne ajută câtuși de puțin să le înțelegem. B. Kranz își închipuie că a rezolvat problema, susținând că *prae* cauzal provine din *prae*(*sente*), ceea ce e complet neverosimil.

După Brugmann, trebuie pornit de la sensul local: «Etwas stellt sich vor etwas und wird dadurch Anlass und Motiv für etwas.»[1] Încă nu e clar unde poate duce o definiție ambiguă? Ce vrea să spună «*vor* etwas»? Am putea crede că *prae* poate semnifica anterioritatea unui eveniment față de un altul, și deci cauza, ceea ce e cu neputință. Viciul unui raționament devine evident atunci când acesta este aplicat în traducerea unui exemplu concret. Iată ce găsim la Plaut: *prae laetitia lacrimae prosiliunt mihi*, «de bucurie mi-au dat lacrimile». Putem spune că «ceva» se află «înaintea» bucuriei? Și totuși, așa ar cere explicația lui Brugmann. Ar trebui să avem în latină «plâng înaintea bucuriei», dacă vrem să spunem «plâng de bucurie». În ce limbă ne putem exprima vreodată astfel? Nu numai că ar fi o ciudățenie, ci în primul rând o contradicție logică, fiindcă, dacă *prae gaudio* înseamnă «înaintea bucuriei», ar trebui să admitem că «înaintea bucuriei» e același lucru cu «în urma bucuriei» și că o propoziție care enunță cauza indică în același timp consecința. Cu alte cuvinte, dacă *prae gaudio* vrea să spună «înaintea bucuriei», iar *prae* indică ceea se află înainte și ceea ce constituie cauza, rezultă că în *prae gaudio lacrimae prosiliunt mihi*, lacrimile vin înaintea bucuriei și o produc. Iată rezultatul unei explicații care pornește de la un punct de vedere greșit, sfârșind în confuzie. Nu putem fi de acord așadar cu J. B. Hofmann care consideră că sensul cauzal al lui *prae* s-a dezvoltat «aus lokaler-temporaler Grundlage». Cu asta, n-am rezolvat nici problema lui *prae* comparativ, dacă presupunem că *prae*, «înaintea», a putut să dea «față de, în comparație cu». Încă o dată, eroarea s-a instalat în raționament și a dus la această traducere ambiguă cu «înaintea». Trebuie să spunem din nou că *prae* nu înseamnă niciodată «înaintea» cu sensul de «în față», implicând comparația unui obiect cu un altul, pentru motivul principal că n-ar putea confrunta două obiecte diferite din moment ce sugerează continuitatea și prin urmare unicitatea obiectului. Toate interpretările care neglijează acest aspect fundamental sunt pe lângă subiect.

Odată îndepărtate aceste pseudo-soluții, rezolvarea trebuie căutată în condițiile pe care le îndeplinește semnificația generală a prepoziției. *Prae* cauzal și *prae* comparativ trebuie explicate împreună cu ajutorul aceleiași scheme sublogice aflate la baza utilizărilor comune ale lui *prae*. Să cercetăm mai întâi sensul cauzal. Care sunt limitele între care

[1] Brugmann, *Grundr.*², II, 2, p. 881, § 692 B.

prae poate fi utilizat în exprimarea cauzei? Orice latinist știe că *prae* nu le poate înlocui pe *ob, erga* sau *causā* în funcțiile lor obișnuite. Ar fi imposibil să înlocuim *ob eam causam* cu **prae ea causa*. Cum vom putea specifica atunci funcția lui *prae*? Să citim în întregime exemplele oferite de Plaut:

> *prae laetitia lacrimae prosiliunt mihi* (*Stich*., 466);
> *neque miser me commovere possum prae formidine* (*Amph*., 337);
> *ego miser vix asto prae formidine* (*Capt*., 637);
> *prae lassitudine opus est ut lavem* (*Truc*., 328);
> *prae maerore adeo miser atque aegritudine consenui* (*Stich*., 215);
> *terrore meo occidistis prae metu* (*Amph*., 1066);
> *prae metu ubi sim nescio* (*Cas*., 413);
> *prae timore in genua in undas concidit* (*Rud*., 174);
> *omnia corusca prae tremore fabulor* (*Rud*., 526).

Devine curând limpede că această utilizare se supune unor condiții stricte: 1. *prae* cauzal are întotdeauna drept complement un termen care redă un anumit sentiment (*laetitia*, *formido*, *lassitudo*, *maeror*, *metus*, *terror*, *tremor*, *timor*); 2. acest termen de sentiment afectează întotdeauna subiectul verbului, astfel încât condiția enunțată de *prae* se află în relație internă și «subiectivă» cu procesul vorbirii, subiectul procesului fiind întotdeauna posesorul sentimentului. Atunci când *prae* marchează cauza, această cauză nu este plasată obiectiv în afara subiectului și raportată la un factor exterior, ci rezidă într-un anumit sentiment propriu subiectului, mai precis, ține de un anumit *grad* al acestui sentiment. Într-adevăr, toate exemplele ilustrează *gradul extrem* al sentimentului resimțit de subiect. Aceasta ar fi explicația lui *prae*, care înseamnă literalmente «în partea din față, în vârful» afecțiunii respective, deci «în culmea». Sensul se potrivește peste tot: *prae laetitia lacrimae prosiliunt mihi*, «în culmea fericirii mele, mi-au dat lacrimile»; *cor Ulixi frixit prae pavore*, «inima îi îngheță lui Ulise, în culmea groazei» etc. Putem menționa toate exemplele pe care le putem găsi la autori: nici unul nu face excepție – *vivere non quit prae macie* (Lucr., IV, 1160); *prae iracundia non sum apud me*, «în culmea mâniei, nu mă mai stăpânesc» (Ter., *Heaut*., 920); *prae amore exclusti hunc foras*, «din prea multă dragoste, l-ai dat afară» (*Eun*., 98); *oblitae prae gaudio decoris*, «uitând de conveniențe, în culmea bucuriei lor» (Liv., IV, 40); *in proelio prae ignavia tubae sonitum perferre non potes* (*Auct. ad Her*., IV, 21); *ex imis pulmonibus prae cura spiritus ducebat* (*id.*, IV, 45); *nec divini humanive iuris quicquam prae impotenti ira est servatum*

(Liv., XXXI, 24); *vix sibimet ipsi prae necopinato gaudio credentes* (*id.*, XXXIX, 49) etc. Peste tot avem aceeași valoare «paroxistică», care nu este decât un caz particular al sensului general al lui *prae*. Indicând mișcarea către partea anterioară și aflată înaintea unui corp continuu, *prae* lasă întrucâtva restul obiectului în inferioritate; de aceea predomină expresiile negative: *non me commovere possum prae formidine*, «în culmea groazei, nu mai pot mișca». Prin urmare, n-ar trebui să se vorbească aici de un sens «cauzal». *Prae* nu aduce o cauză obiectivă; el marchează doar un punct extrem, un exces care are drept consecință o anumită dispoziție, cel mai adesea negativă, a subiectului.

Dispunem acum și de elementele necesare pentru explicarea lui *prae* comparativ. E important numai să observăm în prealabil – ceea ce doar Riemann, din câte știm, a remarcat[1] – că, «în general, complementul lui *prae* îl desemnează pe acel termen din doi care este *superior* celuilalt». Pornind de aici, putem face legătura ușor între această utilizare și precedenta, în următoarea frază din Caesar de pildă: *Gallis prae magnitudine corporum suorum brevitas nostra contemptui est*, «în ochii galilor, statura noastră mică față de înălțimea lor este demnă de dispreț» (*B.G.*, II, 30, 4). Și în acest caz, funcția comparativă a lui *prae* rezultă din noțiunea de «culme», pentru că *prae magnitudine* înseamnă «în culmea mărimii = atât de înaltă le este statura (încât le părem mici)». Lărgindu-și sfera de utilizare, *prae* se va putea alătura oricărui substantiv și chiar oricărui pronume, pentru a-i sublinia superioritatea: *omnium unguentum prae tuo nauteast* (Pl., *Curc.*, 99); *sol occaecatust prae huius corporis candoribus* (Pl., *Men.*, 181); *pithecium est prae illa* (Pl., *Mil.*, 989); *te... volo adsimulare prae illius forma quasi spernas tuam* (id., 1170); *solem prae multitudine iaculorum non videbitis* (Cic.); *omnia prae divitiis humana spernunt* (Liv., III, 26, 7). Ajungem, în sfârșit, și la realizarea comparației: *non sum dignus prae te* (Pl., *Mil.*, 1140). Valoarea rezultă din condiția proprie lui *prae* și nu diferă în realitate de (așa-zisul) *prae* cauzal decât printr-o singură trăsătură: dacă, în categoria precedentă, *prae* guverna un cuvânt abstract desemnând situația subiectului, aici, printr-o lărgire a domeniului de utilizare, *prae* se raportează la un obiect exterior subiectului. Așadar, doi termeni vor fi puși în paralel. Pornind de la *prae gaudio loqui nequit*, «în culmea bucuriei, nu poate vorbi», ajungem la *prae candoribus tuis sol occaecatust*, «în culmea strălucirii tale, soarele a pălit» și, în cele din urmă, la *prae te pitheciumst*, «pe lângă tine, ea este o pocitanie».

---

[1] Riemann, *Synt. lat.*, p. 195, n. 1.

Toate utilizările lui *prae* se supun astfel unei definiții constante. Cu ajutorul unui exemplu am dorit să demonstrăm cum, în studiul prepozițiilor, indiferent de idiomul sau de epoca avute în vedere, este necesar și posibil să aplicăm o nouă tehnică descriptivă pentru a reconstrui structura fiecărei prepoziții și pentru a integra aceste structuri într-un sistem general. Sarcina asumată presupune obligația de a reinterpreta toate datele obținute și de a reconsidera categoriile stabilite.

CAPITOLUL XII

Pentru analiza funcțiilor cazurilor: genitivul latin[1]

Dintre studiile publicate în ultimii ani referitoare la sintaxa cazurilor, unul dintre cele mai demne de reținut este cel consacrat de A.W. de Groot genitivului latin[2]. Prin preocuparea manifestă de a construi o descriere strict structurală, ceea ce în opinia autorului înseamnă strict «gramaticală»[3], precum și prin abundența exemplelor și lămuririlor teoretice, studiul poate nu numai să contribuie la reformarea categoriilor desuete care încarcă și astăzi destule manuale, ci și să demonstreze modul în care descrierea sintactică se poate reforma ea însăși.

Pentru a denunța confuziile care predomină în clasificările tradiționale, A.W. de Groot trece în revistă cele aproximativ treizeci de utilizări distincte ale genitivului, înregistrate aici. După ce le comentează, le respinge în mare parte, și pe bună dreptate. Concluzia sa este că latina prezintă *opt* utilizări gramaticale regulate ale genitivului. Prin urmare, o teorie structuralistă a genitivului latin ar trebui să considere aceste opt utilizări ca fiind valabile. E interesant de văzut care sunt și cum se justifică ele. Iată-le, așa cum le dă autorul, repartizate în cinci categorii:

I. Substantiv sau grup de substantive alăturat unui substantiv:

A. Genitivul propriu: *eloquentia hominis*;

B. Genitivul calității: *homo magnae eloquentiae*.

II. Alăturat unui «nominal» (pronume, adjectiv etc.):

C. Genitivul unui ansamblu de persoane: *reliqui peditum*.

---

[1] *Lingua*, vol. XI (1962), Amsterdam.

[2] A.W. de Groot, «Classification of the Uses of a Case illustrated on the Genitive in Latin», *Lingua*, VI (1956), p. 8-65.

[3] *Ibid.*, p. 8: «A structural description is a description of grammar in terms of grammar.»

III. Conjunct («complement») al unui verb copulativ:
D. Genitivul tipului de persoană: *sapientis est aperte odisse.*
IV. Alăturat unui verb (nu unei copule):
E. Genitivul proiectului: *Aegyptum proficiscitur cognoscendae antiquitatis.*
F. Genitivul localizării: *Romae consules creabantur.*
IVa. Alăturat unui participiu prezent:
G. Genitiv cu participiu prezent: *laboris fugiens.*
V. Independent:
H. Genitivul exclamativ: *mercimoni lepidi!*

Acest rezultat este de o deosebită importanță, datorită faptului că autorul elimină din principiu toate varietățile extra-gramaticale ale genitivului, reținându-le exclusiv pe cele care satisfac criterii pur «gramaticale». Și totuși, odată ajunși la capătul acestui comentariu sistematic, ne găsim în fața unei situații foarte greu de descris pentru că, chiar fără a insista asupra utilizărilor «neregulate» pe care autorul le reține separat, trebuie să admitem că genitivul latin prezintă nu mai puțin de opt utilizări diferite și ireductibile, toate «regulate», adică «liber productive»[1].

Suntem, atunci, tentați să împingem analiza puțin mai departe, plecând de la concluziile lui A.W. de Groot, pentru a vedea în ce măsură toate criteriile utilizate sunt valabile, dacă nu cumva ar trebui introduse altele și dacă, prin urmare, nu s-ar putea obține o simplificare în clasificarea acestor utilizări. O reducere a numărului acestora este cu siguranță posibilă.

Ceea ce este denumit «genitivul localizării» corespunde «locativului» din sintaxa tradițională, adică tipului *Romae*, *Dyrrachii*. Clasificarea acestui caz ca genitiv răspunde unui criteriu morfologic. Însă distribuția formelor este specifică, restrânsă atât în privința clasei de cuvinte (nume proprii de locuri), cât și a clasei semantice (nume de orașe și de insule; utilizarea numelor de țări este tardivă sau produsă prin analogie, cum se întâmplă cu *Romae Numidiaeque* la Sallustius), și a clasei flexionare (teme în *-o-* și în *-ā-*). Aceste limitări sunt atât de specifice, încât pun sub semnul întrebării legitimitatea criteriului morfologic care dictează atribuirea acestei utilizări. Detaliul care ni se pare esențial în acest caz este faptul că genitivul numit «genitivul localizării» nu apare decât în cazul *numelor proprii* de localități, mai precis pentru un anumit segment al acestora, în condiții precise în ceea ce privește forma flexionară și desemnarea. Avem de-a face aici cu un sistem lexical distinct,

---

[1] *Ibid.*, p. 22: «A regular category may be said to be „freely productive"».

cel al numelor proprii de locuri, și nu doar cu o simplă varietate de genitiv. Numai în cadrul sistemului de nume proprii am putea evalua și defini natura acestei utilizări. Tot în cadrul acestui sistem se va pune și problema conflictelor, schimburilor sau coincidențelor dintre genitiv și ablativ, aici complementare. Ar trebui chiar să separăm substantivele nume de locuri de alte substantive proprii (nume de persoane, de popoare), și cu atât mai mult de substantivele comune, și să descriem funcțiile cazurilor pentru fiecare specie de substantive în parte. Nimic nu ne permite să anticipăm că, pentru toate speciile, cazurile funcționează în același fel. Dimpotrivă, avem motive să credem că ele funcționează diferit la substantivele nume de locuri și la substantivele comune: 1. «Genitivul» de tipul *Romae* se limitează la o clasă lexicală, din moment ce nu are omolog în clasele de substantive comune; nu se regăsește, în epoca clasică, la numele de continente, de munți etc. 2. Relația *Thais Menandri* care, în cazul substantivelor nume de persoană, poate indica Thais a) fata, b) mama, c) femeia, d) soția, e) sclava lui Menandru[1], nu poate fi redată de două substantive comune, oricare ar fi ele etc. De aceea, în aprecierea «genitivului localizării», dublul criteriu al apartenenței lexicale și al distribuției complementare genitiv/ablativ, la care se adaugă restricția în ceea ce privește domeniul de utilizare trebuie să prevaleze asupra criteriului referitor la concordanța formală dintre *Romae* și *rosae*. «Genitivul localizării» nu-și are locul într-o clasificare a utilizărilor genitivului, ci doar (sau, în orice caz, înainte de toate) în sistemul cazual al toponimelor.

«Genitivul exclamativ», de tipul: *mercimoni lepidi!*, ocupă în enumerare o situație aparte din mai multe puncte de vedere. Este singurul genitiv «independent» care nu determină nici un alt termen din enunț, pentru că reprezintă el însuși o modalitate de enunț. În plus, apare întotdeauna determinat de un adjectiv, ceea ce reprezintă o restricție de utilizare. Nu se aplică unei persoane, ceea ce reprezintă o nouă restricție. În sfârșit, cea mai importantă observație este că are o valoare «expresivă», definită de De Groot în felul următor: «expression of an emotional attitude of the speaker to something, perhaps always a non-person»[2]. O astfel de utilizare e dificil de reconciliat cu funcția, esențialmente relațională, a genitivului. La toate acestea se adaugă, ca un punct culminant al acestor anomalii, o altă trăsătură care le reduce câmpul de acțiune: faptul că acest «genitiv exclamativ» se întâlnește

---

[1] De Groot, p. 32.
[2] *Ibid.*, p. 56.

extrem de rar. Nu putem cita decât șase sau șapte exemple în întreaga latinitate, dintre care numai două la Plaut, unde locuțiunile exclamative abundă totuși, două sau trei la poeții savanți (unul, ambiguu, la Catul; unul la Properțiu; unul la Lucan) și două la autorii creștini. În opinia noastră, Riemann aprecia corect această situație, atunci când scria:

«Genitivul exclamativ, atât de des întâlnit în greacă pentru exprimarea *cauzei* unui sentiment sau altul, tradus printr-o interjecție (φεῦ, τοῦ ἀνδρός), printr-o apostrofă adresată zeilor (ὦ Πόσειδον, δεινῶν λόγων) etc., nu se întâlnește practic în latină, ca să spun așa. Îl putem cita pe Plaut, *Most.*, 912: «Di immortales, *mercimoni lepidi*!» și câteva exemple poetice imitate, fără îndoială, după greacă. Genitivul este însoțit, aici, întotdeauna de un adjectiv.»[1]

Această construcție, foarte rară, calchiată după greacă, nu a reprezentat niciodată o utilizare regulată și productivă a genitivului latin. O putem menționa, cel mult, în rândul utilizărilor ocazionale, ca variantă stilistică a acuzativului.

Natura exactă a «genitivului de proiect»[2] necesită o examinare detaliată. Criteriul comparației preistorice e introdus inutil în acest caz; se face o reconstituire a situației din umbriană pentru a declara ca fiind moștenită în latină construcția de tipul: *Aegyptum proficiscitur cognoscendae antiquitatis*. Însă chiar și pe acest teren am putea discuta. Umbriana nu este pre-latină. Pe deasupra, sintaxa exemplului unic din *Tablele Iguvine* VI *a 8 ocrer peihaner*, «arcis piandae», e discutabilă; unii acceptă[3], alții resping[4] apropierea de construcția latină. Mai bine să lăsăm deoparte umbriana și să ne referim la latină. Nu putem trece cu vederea restricțiile utilizării la gerundiv sau ale sintagmei substantiv + adjectiv în *-ndus*; și nici dependența acestei sintagme de un verb care, prin sensul său, implică «proiectul». Cum poate, oare, exprima o simplă formă cazuală o valoare cum ar fi «intenția»? În realitate, această valoare rezultă din ansamblul constituenților sintactici care însoțesc acest genitiv, precum și din funcția însăși a adjectivului în *-ndus*. Aici se adaugă, într-o măsură mai mare decât am fi înclinați să credem, factorii semantici. Să-l luăm pe Terențiu, *Ad.*, 270, pe care trebuie să-l cităm complet: *vereor coram in os te laudare amplius / ne id assentandi magis quam quo habeam gratum facere existimes*, «nu îndrăznesc să te laud mai

---

[1] *Synt. lat.* [7], p. 135.
[2] Genitive of purpose, *op. cit.*, p. 46.
[3] J. W. Poultney, *The Bronze Tables of Iguvium*, 1959, § 153 i, p. 154.
[4] G. Devoto, *Tabulae Iguvinae* [2], p. 519.

mult pe față, de teamă să nu crezi că o fac din lingușire mai degrabă decât din recunoștință». Valoarea de «intenție» atribuită genitivului *assentandi*[1] este sugerată, în același timp, de antecedentul *facere* și de membrul simetric, explicit de data aceasta, *quo* (= *ut* sau *quia*) *habeam*. Mai cităm din Liv., IX, 45, 18: *ut Marrucini mitterent Romam oratores pacis petendae*. Trebuie ținut cont de *mittere*, care orientează sintagma *pacis petendae* către o funcție de «destinație», și, poate, încă mai mult de *oratores* pentru că, în limba veche, *orator* este un termen care cere un determinant nominal în genitiv, din motive semantice: *foederum, pacis, belli, indutiarum oratores fetiales*[2]. Un *orator* e menit să ceară sau să propună ceva în numele celor care-l trimit; el este neapărat «orator alicuius rei». De aceea putem spune *orator pacis* și nimic mai mult, «purtător de cuvânt însărcinat să ceară pace»; de exemplu Liv., IX, 43: *ad senatum pacis oratores missi*. Atunci, exemplul pe care l-am dat mai devreme, *ut mitterent Romam oratores pacis petendae*, ar putea foarte bine să nu mai conțină construcția respectivă, dacă reunim într-o sintagmă cu rol de determinant *oratores pacis petendae*, dezvoltare a sintagmei *oratores pacis*.

În termeni mai generali, sintagma genitiv + gerundiv sau adjectiv în *-ndus* trebuie studiată împreună cu cea dependentă de un *esse*, într-o construcție ca: *cetera minuendi luctus sunt*, «celelalte (dispoziții legale) sunt menite să restrângă doliul» (Cic.), unde sintagma predicat în genitiv cu *esse* este o modalitate de exprimare a «apartenenței» (cf. mai jos). Se pot da numeroase exemple de locuțiuni simple sau complexe, în care genitivele fie depind de antecedenți sintactici imediați, fie participă la construcții predicative, apropiindu-se de construcția de care ne ocupăm[3]. În aceeași categorie vom include «genitivul de proiect», chiar fără să apelăm la imitarea construcției grecești τοῦ + infinitiv. Ținând cont de restricțiile foarte severe care-l guvernează, nu-l putem considera ca utilizare autonomă a genitivului;

---

[1] Comentariul lui De Groot, *op. cit.*, p. 46-7 la acest exemplu, îl consideră pe *id* ca fiind regimul lui *assentandi*: «Indefinite case of the substantival neuter pronoun with the genitive of a gerundive, *id assentandi* ... (p. 47). Consequently, *id assentandi* may, in a sense, be said to be the equivalent of *eius rei assentandi*; there are, however, no examples of the latter construction, and no examples of *assentari* with a noun object, *assentari aliquam rem.*» De fapt, *id* nu este și nici nu ar putea fi regimul lui *assentandi*; fraza n-ar mai fi inteligibilă; *id* trebuie construit, evident, cu *facere*.

[2] Cic., *Leg.*, II, 9.

[3] A se vedea în special A. Ernout, *Philologica*, p. 217 sqq., care ne oferă o colecție bogată de exemple. Cf. de asemenea Ernout-Thomas, *Syntaxe latine*, p. 225-6.

făcând abstracție de gerundiv sau de participiul în *-ndus*, îl putem numi pur și simplu genitiv de dependență.

Cât despre «genitivul tipului de persoană», considerat de A.W. de Groot (p. 43 sq.) ca desemnând o calitate specifică unei clase de persoane, vom observa că el nu caracterizează decât o singură categorie de expresii: *pauperis est numerare pecus*; – *est miserorum ut invideant bonis*; – *constat virorum esse fortium toleranter dolorem pati*; – *Gallicae consuetudinis est...* etc. Trăsătura semantică («calitate tipică unei clase de persoane») nu este o evidență primară; ni se pare a fi mai degrabă produsul unei construcții predicative a genitivului, care reprezintă de fapt trăsătura principală. Interpretarea noastră trebuie să urmeze, atunci, altă cale. Genitivul predicat al lui *esse* indică «apartenența»: *haec aedes regis est*, «această casă aparține regelui»[1]. Dacă substantivul subiect e înlocuit de un infinitiv, obținem *hominis est (errare)*: «aparține omului, este un dat al omului...». Recunoaștem în această utilizare o sub-clasă a «predicației de apartenență», în care variația sintactică (infinitivul pe post de subiect) nu schimbă cu nimic trăsătura distinctivă, utilizarea genitivului, care rămâne aceeași. Ori, acest genitiv predicat construit cu *esse* nu este, la rândul său, decât un derivat sintactic al genitivului numit «posesiv»: numai utilizarea obișnuită a genitivului *aedes regis* face posibilă construcția *haec aedes regis est*; relația dintre *aedes* și *regis* se menține și atunci când se trece de la sintagma determinativă *aedes regis* la enunțul asertiv *haec aedes regis est* și, de aici, la *pauperis est numerare pecus*, variantă a acestui enunț.

De asemenea, nu putem găsi un argument destul de convingător pentru a individualiza un «genitive of the set of persons», menționat de altfel cu destule rezerve[2], pentru că nu prezintă nici o caracteristică *gramaticală* care să-l deosebească de genitivul normal. Diferența dintre *arbor horti* și *primus equitum*, *plerique hominum* este exclusiv lexicală, din moment ce alegerea lui *unus* (*duo* etc.) sau a lui *plerique* (*multi* etc.) anunță deja că determinantul va desemna un «set of persons» (restricția la «persoane» și nu la «lucruri» nu e decât un fapt de uz, nu de gramatică). Cel mult putem include, în cadrul utilizărilor «normale» ale genitivului, sub-categoria sintagmelor în care membrul determinat este pronume, numeral sau adjectiv de poziție, pentru a le putea distinge de sintagmele în care ambii membri sunt substantive.

---

[1] Apartenența, redată de genitiv, trebuie deosebită cu grijă de posesie, predicată în dativ; cf. *Archiv Orientální*, XVII (1949), p. 44-45.

[2] De Groot, p. 42: «if I am right in taking this as a separate grammatical category...»

Problema se pune cu totul altfel în cazul genitivului care determină un participiu prezent *laboris fugiens*; *cupiens nuptiarum*; *neglegens religionis* etc. A. W. de Groot deosebește pe bună dreptate acest genitiv cu participiu prezent de genitivul cu adjectiv[1]. Legătura cu verbul – trebuie să insistăm asupra acestui fapt – reprezintă chiar o trăsătură distinctivă a acestei utilizări. Vedem în această legătură o funcție esențială. Acest tip de sintagmă trebuie deosebit de celelalte și așezat pe un plan distinct. Ceea ce-i conferă specificitate este faptul că oferă o «versiune» nominală unei construcții verbale tranzitive; *fugiens laboris* provine din *fugere laborem*; *neglegens religionis* < *neglegere religionem*; *cupiens nuptiarum* < *cupere nuptias*. Trebuie mers totuși mai departe, pentru a menționa, alături de *neglegens religionis,* sintagma *neglegentia religionis*; substantivul abstract *neglegentia* se află în același raport cu verbul ca și *neglegens* și este determinat de același genitiv. Atunci putem spune că în cazul acestei utilizări, diferită de toate celelalte, funcția genitivului este aceea de a transpune în dependență nominală relația exprimată de un acuzativ regim al unui verb tranzitiv. Este vorba, deci, despre un genitiv de *transpunere* pe care o solidaritate mai aparte îl unește cu un alt caz, aici omolog, acuzativul, în virtutea funcțiilor pe care le îndeplinesc. De fapt, nu numai genitivul este produsul unei transpuneri, ci întreaga sintagmă (sau nume de acțiune) + genitiv; termenul de «genitiv de transpunere» trebuie înțeles cu această rezervă. Un asemenea genitiv diferă de celelalte utilizări tocmai prin faptul că derivă dintr-un alt caz transpus, prin faptul că o reacție verbală se transformă în determinare nominală. Având în vedere faptul că aceste două clase de substantive (participiile prezente și numele de acțiuni) sunt dependente de verb, și nu invers, sintagmele pe care le formează cu genitivul trebuie să fie interpretate ca derivate prin transpunere de la recțiunea verbului personal: *tolerans frigoris* și *tolerantia frigoris* nu sunt realizabile decât pornind de la *tolerare frigus*. Prin urmare, vom recunoaște aici genitivul într-o funcție specifică, rezultată din conversiunea formei verbale personale în formă nominală de participiu sau de substantiv abstract.

Însă din momentul în care includem în această utilizare substantivele verbale, nu mai avem nici un motiv să ne limităm la cele derivate din verbe tranzitive. Trebuie incluse aici și substantivele verbale provenite din verbe intranzitive, al căror determinant în genitiv va fi interpretat tot prin raportare la forma cazuală echivalentă

---

[1] *Ibid.*, p. 52.

sintagmei verbale. Ori, de această dată, forma cazuală transpusă în genitiv nu mai este acuzativul, ci un nominativ: *adventus consulis* provine din *consul advenit*; – *ortus solis* din *sol oritur*. Genitivul determinant transpune aici un nominativ subiect, nu un acuzativ regim.

De aici decurge o dublă consecință. În această utilizare a genitivului se reunesc prin transpunere două cazuri opuse: acuzativul regim al unui verb tranzitiv și nominativul subiect al unui verb intranzitiv. Opoziția nominativ/acuzativ, fundamentală pentru sintagma verbală, se găsește neutralizată formal și sintactic în genitivul determinant nominal. Ea se va reflecta, însă, în distincția logico-semantică dintre «genitivul subiectiv» și «genitivul obiectiv»: *patientia animi* < *animus patitur*; – *patientia doloris* < *pati dolorem*.

În al doilea rând, ar trebui să considerăm acest genitiv, rezultat dintr-un nominativ sau dintr-un acuzativ transpuse, drept «modelul» relației genitivale în general. Membrul determinat al sintagmei nominale din exemplele precedente provine din forma verbală transpusă; însă, odată constituită această schemă a determinării internominale, calitatea de membru determinat al sintagmei poate fi asumată de orice substantiv, și nu doar de cele provenite dintr-o formă verbală prin conversie. Se pornește de la sintagme de conversie de tipul *ludus pueri* < *puer ludit*; – *risus pueri* < *puer ridet*; relația poate fi extinsă după aceea la *somnus pueri*, apoi la *mos pueri* și, în cele din urmă, la *liber pueri*. Considerăm că toate utilizările genitivului derivă din această relație de bază, de natură pur sintactică, și care subordonează genitivul nominativului și acuzativului, într-o ierarhie funcțională.

În final, conform concepției expuse mai sus, observăm că genitivul se definește ca rezultat al transpunerii unei sintagme verbale în sintagmă nominală; genitivul este singurul caz care stabilește, între două substantive, funcția rezervată fie nominativului, fie acuzativului, în enunțurile cu verbe la moduri personale. Toate celelalte utilizări ale genitivului derivă de aici, după cum am arătat mai sus, alcătuind subclase cu valori semantice specifice sau varietăți de natură stilistică. «Sensul» atașat fiecărei utilizări în parte este, de asemenea, derivat de la valoarea gramaticală de «dependență» sau de «determinare», inerentă funcției sintactice primordiale a genitivului.

IV

Funcții sintactice

CAPITOLUL XIII

Fraza nominală[1]

De la publicarea articolului memorabil în care A. Meillet (*M.S.L.*, XIV) descria situația frazei nominale în indo-europeană, conferindu-i astfel pentru prima oară statut lingvistic, mai multe studii referitoare mai ales la limbile indo-europene vechi au contribuit la descrierea istorică a acestui tip de enunț. Caracterizată sumar, fraza nominală cuprinde un predicat nominal, fără verb sau copulă, și este considerată a fi o exprimare obișnuită în indo-europeană, dacă eventuala formă verbală poate fi «a fi» la persoana a 3-a singular. Aceste definiții au fost utilizate pe larg, chiar dincolo de domeniul indo-european, fără a duce însă la un studiu paralel al condițiilor care au făcut posibilă această situație lingvistică. Teoria acestui fenomen sintactic ieșit din comun nu a progresat nici pe departe atât cât i-ar fi permis-o descoperirea gamei sale de manifestări.

Acest tip de frază nu se limitează la o familie sau la anumite familii lingvistice. Cele în care a fost semnalată nu sunt decât primele dintr-o listă care s-ar putea extinde astăzi considerabil. Fraza nominală nu se întâlnește doar în indo-europeană, în semitică, în fino-ugrică, în bantu, ci și în limbi dintre cele mai diverse: sumeriană, egipteană, caucaziană, altaică, dravidiană, indoneziană, siberiană, amerindiană etc. Este un fenomen atât de general încât, pentru a-i măsura extinderea statistică sau geografică, ne-ar lua mai puțin timp să numim limbile flexionare care nu-l cunosc (limbile europene occidentale de astăzi), decât pe cele care-l manifestă. Nu apare peste tot la fel. Se pot distinge câteva varietăți. Nu e mai puțin adevărat faptul că structuri lingvistice foarte diferite admit sau chiar pretind ca, în anumite situații, predicatul verbal să nu fie exprimat sau ca predicatul nominal să fie de-ajuns. Ce face, însă, ca fraza nominală să fie atât de necesară încât un număr impre-

---

[1] *Bulletin de la Societé de Linguistique de Paris*, XLVI (1950), fasc. I, nr. 132.

sionant de limbi să o producă în același fel, și – întrebarea poate părea ciudată, dar ciudățenia este justificată de fapte – cum se face că verbul existenței e singurul verb care are privilegiul de a fi prezent într-un enunț în care nu figurează? Încă de la începutul studierii problemei, suntem constrânși să considerăm în ansamblu raportul verbului cu substantivul și, apoi, natura specială a verbului «a fi».

În privința diferenței dintre verb și substantiv, dezbătută adeseori[1], definițiile propuse se reduc în general la una din următoarele două: verbul indică un proces; substantivul, un obiect; sau: verbul implică timpul; substantivul, nu. Nu suntem primii care constată inacceptibilitatea lor din punct de vedere lingvistic. Trebuie să arătăm, pe scurt, de ce.

O opoziție între «proces» și «obiect» nu poate avea în lingvistică nici validitate universală, nici criteriu constant și nici chiar sens bine definit. Motivul constă în faptul că noțiuni precum *proces* sau *obiect* nu reproduc caracteristici obiective ale realității, ci rezultă dintr-o exprimare deja lingvistică a realității, iar această exprimare nu poate fi decât particulară. Nu sunt proprietăți intrinseci ale naturii înregistrate de limbaj, sunt categorii formate în anumite limbi și proiectate asupra naturii. Distincția dintre proces și obiect nu i se impune decât celui care judecă pornind de la clasificările existente în limba sa maternă, pe care le transpune în date universale; același individ, întrebat despre fundamentul acestei distincții, va recunoaște în scurt timp că «cal» este un obiect pentru că este substantiv, iar «a alerga» un proces, pentru că este verb. O definiție care încearcă să găsească o justificare «naturală» pentru modul în care un anumit idiom își organizează noțiunile e condamnată să se învârtă într-un cerc vicios. Ajunge s-o aplicăm unor limbi de alt tip, ca să vedem că raportul dintre obiect și proces poate fi inversat și chiar anulat, relațiile gramaticale rămânând aceleași. În hupa (Oregon), formele verbale active sau pasive de persoana a 3-a se folosesc ca substantive: *nañya*, «el coboară», este cuvântul pentru «ploaie»; *nilliñ*, «curge», desemnează «pârâul»; *naxōwilloi*$^{\varepsilon}$, «e încolăcit în jurul lui» denumește cureaua etc[2]. În zuñi, substantivul *yätokä*, «soare», este o formă verbală de la *yäto-*, «a traversa»[3]. Invers, formele verbale se pot constitui pe baza

[1] Ultima oară în mai multe articole din *Journal de psychologie*, 1950 (fascicol intitulat: *Grammaire et psychologie*).

[2] Cf. Goddard, *Handb. of the Amer. Ind. Langu.*, I, p. 109, § 23.

[3] Bunzel, *H.A.I.L.*, III, p. 496.

unor noțiuni care nu corespund cu ceea ce noi numim proces. În siuslaw (Oregon), particule precum *wahá*, «din nou», *yā̆xa*, «mult», se conjugă verbal[1]. Conjugarea adjectivelor, a pronumelor interogative și mai ales a numeralelor e specifică unui număr mare de limbi amerindiene. Cum pot fi atunci identificate lingvistic obiectele și procesele?

Ar trebui să facem aceleași observații pentru cealaltă definiție, cea care consideră exprimarea timpului ca fiind trăsătura distinctivă a verbului. Nu poate fi negat faptul că, în mai multe familii de limbi, forma verbală desemnează, pe lângă alte categorii, și timpul. De aici nu rezultă, însă, că timpul este o expresie necesară verbului. Există limbi ca hopi, în care verbul nu antrenează absolut nici o modalitate temporală, ci doar moduri aspectuale[2], și altele ca tübatulabal (din același grup uto-aztec ca și hopi), în care cea mai evidentă exprimare a trecutului nu aparține verbului, ci substantivului: *hani·l*, «casa»; *hani·pï·l*, «casa la trecut» (= ceea ce a fost o casă și nu mai este)[3]. Limbile neflexionare nu sunt singurele care utilizează expresii temporale non verbale. Chiar acolo unde există verb, poate să nu fie exprimată nici o funcție temporală, iar timpul poate fi redat și altfel decât prin verb.

Se înțelege de la sine și faptul că nu putem fundamenta această diferență dintre substantiv și verb numai pe baza analizei empirice a faptelor de morfologie. Modul în care substantivul și verbul se disting într-un anumit idiom (prin morfeme specifice sau prin latitudini combinatorii etc.), sau faptul că într-altul ele nu se disting formal nu ne furnizează nici un criteriu cu privire la natura diferenței lor și nu ne permite nici măcar să afirmăm cu certitudine că ar exista vreuna. Dacă am putea descrie pe rând toate morfologiile, am constata doar că verbul și substantivul pot fi deosebite sau nu, existând și un anumit număr de varietăți intermediare. Faptele nu pot preciza însă natura acestei deosebiri, atunci când ea se manifestă, și nici natura sa.

Rezultă prin urmare că, pentru a caracteriza corect (și fără a ține cont de tipul lingvistic) opoziția dintre verb și substantiv, nu putem utiliza nici noțiuni ca obiect și proces, nici categorii precum cea a timpului și nici diferențe morfologice. Criteriul există totuși: este de ordin sintactic și depinde de funcția îndeplinită de verb în enunț.

---

[1] Frachtenberg, *H.A.I.L.*, II, p. 604.

[2] Cf. Whorf, *Lingu. struct. of native Amer.*, p. 165.

[3] Voegelin, *Tübatulabal Grammar*, p. 164.

Vom defini verbul ca fiind elementul indispensabil alcătuirii unui enunț asertiv finit. Pentru a evita pericolul unei definiții circulare, vom adăuga imediat că un enunț asertiv comportă cel puțin două caracteristici formale independente: 1. e delimitat de două pauze; 2. are o intonație specifică, «finală», care se opune, în orice idiom, celorlalte intonații specifice (suspensivă, interogativă, exclamativă etc.).

Funcția verbală, așa cum am definit-o, rămâne întrucâtva independentă de forma verbală, deși cele două coincid adesea. Problema care se pune este tocmai stabilirea relației exacte existente între această funcție și această formă. În cadrul enunțului asertiv, funcția verbală este dublă: funcția coezivă, care presupune organizarea elementelor enunțului într-o structură completă; funcția asertivă, care presupune dotarea enunțului cu un predicat al realității. Prima funcție nu mai trebuie definită și altfel. La fel de importantă, deși pe alt plan, este funcția asertivă. Prin simplul fapt că este o aserțiune, aserțiunea finită presupune raportarea enunțului la un alt ordin, cel al realității. Relației gramaticale care reunește membrii enunțului i se adaugă implicit un «acest lucru *există*!», care leagă lanțul lingvistic de sistemul realității. Conținutul enunțului e considerat a fi conform ordinii lucrurilor. În acest fel, structura sintactică a aserțiunii finite permite deosebirea a două planuri: planul coeziunii gramaticale, în care verbul asigură coerența, și planul afirmării realității, de unde verbul capătă funcția de element asertiv. Verbul are această dublă capacitate într-un enunț asertiv finit.

E important de subliniat faptul că această definiție se referă la funcția sintactică esențială a verbului, și nu la forma sa materială. Funcția verbală este asigurată, indiferent de caracteristicile morfologice ale formei verbale. Trebuie menționat, desigur, faptul că în maghiară, de exemplu, forma conjugării obiective *varo-m*, «îl aștept», se suprapune formei nominale posesive *karo-m*, «brațul meu», iar *kere-d*, «îl rogi» lui *vere-d*, «sângele tău», dar asemănarea dintre forma verbală obiectivă și forma nominală posesivă nu trebuie să ne facă să uităm că numai *varom* și *kered* pot forma aserțiuni finite, și nu *karom* sau *vered*, ceea ce este suficient pentru distingerea formelor verbale de cele neverbale. Mai mult decât atât, nu este necesar ca un idiom să dispună de un verb diferențiat din punct de vedere morfologic pentru ca această funcție verbală să se realizeze, pentru că orice limbă, indiferent de structură, poate genera aserțiuni finite. Rezultă că deosebirea morfologică dintre verb și substantiv vine imediat după cea sintactică. În ierarhia funcțiilor, contează în primul rând faptul că doar anumite

forme pot institui aserțiuni finite. Se poate întâmpla, și se întâmplă destul de des, ca aceste forme să fie caracterizate, *în plus*, și de indici morfologici. Distincția dintre verb și substantiv se manifestă atunci în plan formal, iar forma verbală poate primi o definiție strict morfologică. Este cazul limbilor în care verbul și substantivul au structuri diferite și în care funcția verbală, așa cum o înțelegem, primește ca suport o formă verbală. Această funcție nu are însă nevoie de o formă specific verbală pentru a apărea în enunț.

Am putea descrie mai precis, atunci, structura funcțională a formei verbale în enunțul asertiv. Ea cuprinde două elemente, unul explicit și variabil, celălalt implicit și invariabil. Variabila este forma verbală ca fapt material: variabilă în expresia semantică, variabilă în numărul și natura modalităților pe care le vehiculează, timp, persoană, aspect etc. În această variabilă rezidă un invariant, inerent enunțului asertiv: afirmația de conformitate între ansamblul gramatical și faptul asertat. Reunirea unei variabile cu un invariant constituie forma verbală în funcția sa de formă asertivă a unui enunț finit.

Care este legătura dintre această proprietate sintactică și forma verbală caracterizată morfologic? Trebuie să distingem aici între dimensiunea formelor și natura acestora. Un enunț asertiv minimal poate avea aceleași dimensiuni ca un element sintactic minimal, însă natura acestui element sintactic minimal nu este specificată dinainte. În latină, enunțul asertiv *dixi* poate fi considerat minimal. Pe de altă parte, *dixi* este un element sintactic minimal, în sensul că nu putem identifica o unitate sintactică inferioară într-o sintagmă din care ar face parte și *dixi*. Rezultă că enunțul minimal *dixi* este identic cu elementul sintactic minimal *dixi*. Ori, în latină, aserțiunea *dixi*, echidimensională cu unitatea sintactică *dixi*, coincide, în același timp, cu forma verbală *dixi*. Însă generarea unui enunț asertiv cu termen unic nu presupune neapărat ca acest termen să coincidă cu o formă de natură verbală, ca în exemplul citat. În alte limbi, el poate coincide cu o formă nominală.

Trebuie să precizăm mai întâi următorul lucru. În ilocano (Filipine)[1], avem adjectivul *mabisin*, «înfometat». De altfel, un enunț asertiv poate include, la primele două persoane, o formă nominală cu afix pronominal: *ari'-ak*, «rege-eu» (= sunt rege); *mabisin-ak*, «înfometat-eu» (= sunt înfometat). Ori, la persoana a 3-a, cu semn pronominal zero, va fi formulat același enunț: *mabisin*, «este înfometat». Iată, așadar,

[1] Cf. Bloomfield, *Language*, XVIII, 1942, p. 196.

aserțiunea minimală *mabisin*, «este înfometat», identică nu cu o formă verbală, ci cu o formă nominală, adjectivul *mabisin*, «înfometat». Același lucru se întâmplă și în tübatulabal, unde forma nominală *tá·twál*, «omul», poate funcționa ca enunț asertiv într-o opoziție în care variază numai indicele de persoană: *tá-twál-gi*, «omul-eu» (= sunt omul), *tá·twál*, «omul (-el)» (= el este omul). Sau cu o formă nominală însoțită de sufix de perfect: *tíkapígandn-gi*, «mâncător trecut-eu» (= eu sunt cel care a mâncat); *tíkapiganán* «mâncător trecut (-el)» (= el este cel care a mâncat)[1]. Și aici enunțul asertiv minimal coincide cu un element sintactic care, din punct de vedere morfologic, aparține clasei substantivelor. O formă caracterizată ca substantivală din punct de vedere morfologic își asumă o funcție verbală din perspectivă sintactică.

Astfel, am intrat în chestiunea propriu-zisă a frazei nominale.

Ne-am ocupat până acum de verb, de natura și de funcția sa, lăsând deoparte, intenționat, problema verbului «a fi». Acum, când abordăm analiza frazei nominale, vom continua să-l excludem. De fapt, dacă dorim să risipim umbrele care plutesc deasupra problemei, e important să separăm complet studiul frazei nominale de cel al frazei cu verbul «a fi». Sunt două moduri de exprimare distincte, care converg în anumite limbi, însă nu peste tot și nu întotdeauna. O frază cu verbul «a fi» este o frază verbală, asemenea oricărei fraze verbale. Nu o vom considera varietate a frazei nominale, dacă vrem să evităm contradicțiile. Un enunț este fie nominal, fie verbal. Vom respinge prin urmare, ca fiind generatoare de confuzie, expresii precum «frază nominală pură» sau «frază nominală cu verbul «*a fi*».

Fraza nominală comportă varietăți pe care o descriere completă se vede obligată să le deosebească cu grijă. Situația frazei nominale diferă după cum limba avută în vedere posedă sau nu verbul «a fi» și după cum, în consecință, fraza nominală reprezintă o expresie posibilă sau o expresie necesară. Ar trebui să deosebim, de asemenea, în funcție de limbi, aria frazei nominale: restrânsă la persoana a 3-a sau admisă la toate persoanele. O altă caracteristică importantă este dacă fraza nominală se constituie liber sau dacă depinde de o ordine fixă în enunț. Acesta din urmă este cazul limbilor în care o sintagmă cu două elemente e considerată a fi predicativă sau atributivă în funcție de topică. Aserțiunea finită rezultă aici întotdeauna dintr-o disociere

---

[1] Cf. Voegelin, *op. cit.*, p. 149, 162.

marcată de o pauză între subiect și predicat, dintr-o ordine inversă celei cerute de atribuție: irl. *infer maith*, «bunul om», dar *maith infer*, «omul este bun»; turcă *qirmizi ev*, «casa roșie», dar *ev qirmizi*, «casa este roșie»; maghiară *a meleg viz*, «apa caldă»[1], dar *a viz meleg*, «apa este caldă»; coos (Oregon) *tsáyux" tânîk* (adj + substantiv), «micul râu», dar *tânîk tsáyux"* «râul este mic»[2] etc. Se poate întâmpla și ca fraza nominală să comporte ea însăși două varietăți cu distincție formală, dar nu semantică, legată de succesiunea elementelor. Putem spune în greaca veche ἄριστον μὲν ὕδωρ (atestată) sau, ὕδωρ μὲν ἄριστον fără ca sensul sau natura enunțului să se modifice, după cum nu se schimbă nici forma elementelor. În maghiară, *a haz magas*, «casa (este) mare», se poate enunța și ca *magas a haz* «mare (este) casa». Însă în tagalog (Filipine)[3], deși se înregistrează ambele forme, ele se disting prin absența sau prezența unei particule. Putem spune *sumùsúlat aŋ báta'*, «writing (is) the child», *mabaít aŋ báta'*, «bun (este) copilul», sau, la fel de bine, *aŋ báta' ay sumùsúlat* (pronunțat *aŋ báta y sumùsúlat*), *aŋ báta' ay mabaít* (pronunțat *aŋ báta y mabaít)*, fără diferență de sens. A doua construcție este marcată de prezența particulei atone *ay*, caracterizând exprimarea asertivă, în timp ce particula *aŋ* (de fapt aceeași cu articolul) transformă aceeași secvență în sintagmă atributivă: în acest fel *aŋ báta y mabaít*, «copilul este bun» se deosebește de *aŋ báta ŋ mabaít*, «copilul care este bun, bunul copil». Numeroase deosebiri ar putea fi marcate în acest fel.

Cu excepția acestor particularități, problema frazei nominale se poate pune în termeni lingvistici prin referirea la definiția verbului mai sus amintită. În interesul unei descrieri coerente, trebuie să ne limităm la un singur tip lingvistic. Vom alege tipul indo-european vechi, de altfel nu cu mult diferit de altele, cum ar fi tipul fino-ugric.

Vom spune că, în indo-europeană, fraza nominală constituie un enunț asertiv finit, cu structură similară oricărui alt enunț cu aceeași definiție sintactică. Termenul cu funcție verbală e alcătuit tot din două elemente: unul invariant, implicit, care conferă enunțului forță asertivă; celălalt variabil și explicit, reprezentând, de data aceasta, o formă a clasei morfologice a substantivelor. Este singura diferență

---

[1] Despre condițiile frazei nominale în fino-ugrică, în afară de articolul lui R. Gauthiot, *M.S.L.*, XV, p. 201-236, a se vedea cel al lui T. A. Sebeok, *Language*, XIX (1943), p. 320-7. Cf. de asemenea A. Sauvageot, *Lingua*, I (1948), p. 225 sq.

[2] Cf. Frachtenberg, *H.A.I.L.*, II, p. 414.

[3] Bloomfield, *Tagalog Texts*, II, p. 153, § 89.

față de enunțul a cărui funcție verbală se sprijină pe o formă care aparține clasei verbale. Diferența se referă la morfologie, nu la funcție, pentru că cele două tipuri sunt echivalente din punct de vedere funcțional. Putem introduce în ecuație, într-un membru: *omnia praeclara – rara* (sau *omnia praeclara – quattuor*, sau *omnia praeclara – eadem*), iar în celălalt membru: *omnia praeclara – pereunt*, fără să putem remarca vreo diferență în structura enunțului sau în calitatea sa asertivă. Nu vedem de ce – dacă nu din obișnuință – ar trebui să considerăm *omnia praeclara – rara* ca diferit sau cel puțin ca mai puțin «regulat» decât *omnia praeclara – pereunt*. O dată ce am hotărât că fac parte din același tip, fiind deci deopotrivă de justificate, putem vedea mai bine prin ce diferă, după cum funcția verbală rezidă într-o formă a clasei verbale sau într-o formă a clasei nominale.

Diferența rezultă din proprietățile specifice fiecărei clase. În fraza nominală, elementul asertiv, fiind nominal, *nu este* susceptibil de determinări vehiculate de forma verbală: modalități temporale, personale etc. Aserțiunea va avea caracteristica de a fi non-temporală, impersonală, non-modală, pe scurt, de a se referi la un termen redus exclusiv la conținutul său semantic. A doua consecință ar fi că această aserțiune nominală nu poate participa nici la proprietatea esențială a unei aserțiuni verbale, aceea de a pune în legătură timpul evenimentului cu timpul discursului despre evenimentul respectiv. Fraza nominală indo-europeană afirmă o anumită «calitate» (în sensul cel mai larg) ca fiind proprie subiectului enunțului, însă dincolo de orice determinare temporală sau de alt tip și dincolo de orice relație cu locutorul.

Construind definiția pe astfel de baze, înlăturăm dintr-o dată o serie întreagă de noțiuni învățate despre acest tip de enunț. Mai întâi, rezultă că fraza nominală are un verb. Este tot atât de completă ca oricare alt enunț verbal. N-o mai putem considera nici ca frază cu copulă zero, din moment ce, în indo-europeană, între fraza nominală și fraza verbală cu «a fi» nu putem stabili o relație formă zero/ formă plină. În interpretarea noastră, *omnis homo – mortalis* devine simetrică lui *omnis homo – moritur* și nu este «forma cu copulă zero» a lui *omnis homo mortalis est*. Desigur, există o opoziție între *omnis homo mortalis* și *omnis homo mortalis est*; ea ține însă de natură, nu de grad. Din punctul de vedere indo-european, sunt două enunțuri de tip distinct, după cum vom încerca să demonstrăm în continuare. Nu vom adopta nici termenul de «propoziție ecuațională» pentru a numi toate modalitățile frazei nominale. Îl putem limita doar la cazurile în care doi termeni aparținând aceleiași clase sunt cuprinși într-o ecuație, ceea ce, în

limbile indo-europene, nu se întâmplă niciodată în afara locuțiunilor tradiționale (*the sooner the better*; *Ehestand, Wehestand* etc.). Altfel, nu există cu adevărat egalitate între subiect și termenul nominal cu funcție verbală.

Rămâne să completăm aceste indicații după ce am examinat situația verbului «a fi» în raport cu fraza nominală. Trebuie insistat neapărat pe necesitatea de a refuza orice implicare a unui «a fi» lexical în analiza frazei nominale și de a reforma obișnuințele de traducere impuse de structura diferită a limbilor occidentale moderne. O interpretare strictă a frazei nominale nu poate începe decât dacă ne eliberăm de această servitudine și dacă recunoaștem că în indo-europeană *esti* este un verb ca toate celelalte. Și nu numai pentru că poartă toate mărcile morfologice ale clasei sale sau pentru că îndeplinește aceeași funcție sintactică, ci și pentru că trebuie să fi avut un sens lexical definit înainte să decadă – la capătul unei îndelungi evoluții istorice – la rangul de «copulă». Nu mai putem accede direct la acest sens, dar faptul că **bhū-*, «a crește», a furnizat o parte a formelor lui **es-* ne permite să-l presupunem. În orice caz, chiar interpretat ca «a exista, a avea consistență reală» (cf. sensului de «adevăr» atașat adjectivelor v. isl. *sannr*, lat. *sons*, skr. *satya-*), el se găsește suficient definit de funcția sa de intranzitiv susceptibil de a fi utilizat fie absolut, fie însoțit de un adjectiv apozitiv; în acest fel, *esti* absolut sau *esti* + adj. funcționează, ca atâtea alte verbe intranzitive, în această dublă poziție (ca și: *sembler, paraître, croître, se tenir, gésir, jaillir, tomber* etc.). Lat. *est mundus* e la concurență cu *stat mundus*, *fit mundus*. Iar în *mundus immensus est*, forma *est* poate fi înlocuită de *videtur*, *dicitur*, *apparet*... Există o echivalență sintactică între *puer studiosus est* și *puer praeceps cadit*. Este necesar să-i restituim verbului «a fi» întreaga sa forță și funcție autentică pentru a măsura distanța dintre o aserțiune nominală și una cu «a fi». Din perspectiva indo-europenei, cea de-a doua nu este o variantă mai limpede sau mai plină decât prima și nici prima o formă deficientă a celei de-a doua. Ambele sunt posibile, dar nu pentru aceeași exprimare. O aserțiune nominală, completă în sine, situează enunțul dincolo de orice localizare temporală sau modală și dincolo de subiectivitatea locutorului. O aserțiune verbală în care **esti* se află pe același plan cu **esmi* sau **essi* sau cu orice altă formă temporală a aceluiași verb introduce în enunț toate determinările verbale și îl situează în raport cu locutorul.

Observațiile de mai sus rămân teoretice dacă nu le vom confrunta cu datele unei limbi istorice. Nu le vom putea considera valide decât dacă reflectă o imagine fidelă a relațiilor reale și dacă, în același timp,

ne ajută la înțelegerea lor. Vom alege, pentru această probă necesară, greaca veche, datorită varietății mărturiilor și ușurinței cu care ne putem testa observațiile.

Așa cum se întâmplă și în indo-iraniană sau în latină, în greacă cele două tipuri de enunț coexistă și le vom considera ca atare, fără a încerca să le derivăm unul din altul printr-un proces genetic pentru care nu avem nici o dovadă. Problema care se pune este de a lămuri această dublă exprimare și de a vedea dacă ea reprezintă o utilizare liberă și arbitrară sau dacă reflectă o diferență, și care anume. Am insistat, până acum, pe diferența dintre cele două enunțuri pentru a arăta că ele nu afirmă în același fel. Răspunde însă această diferență, bazată pe argumente teoretice, utilizării în greacă a frazei nominale și respectiv a frazei cu ἐστι? Verificarea va fi aplicată pe două texte de dimensiuni considerabile, la fel de vechi, la fel de reprezentative; unul este un specimen de poezie cultă, *Pythicele* lui Pindar; celălalt, de proză narativă, *Istoriile* lui Herodot. Vom încerca să observăm, în aceste două mărturii atât de diferite ca ton, stil și conținut, dacă fraza nominală servește la specificarea anumitor exprimări, sau dacă este pur și simplu forma de circumstanță a unui enunț care ar fi putut cuprinde la fel de bine un verb explicit.

Iată, pentru *Pythicele* lui Pindar, o listă completă a frazelor nominale:

ναυσιφορήτοις δ' ἀνδράσι πρώτα χάρις... πομπαῖον ἐλθεῖν οὖρον, «când bărbații se îmbarcă, prima favoare pe care o doresc este un vânt prielnic» (I, 33);

χάρμα δ' οὐκ ἀλλότριον νικαφορία πατέρος, «bucuria prilejuită de triumful unui tată nu rămâne străină unui fiu» (I, 59);

τὸ δὲ παθεῖν εὖ πρῶτον ἀέθλων· εὖ δ' ἀκούειν δευτέρα μοῖρα, «fericirea este primul bun de cucerit; bunul renume vine în al doilea rând» (I, 99);

τὸ πλουτεῖν δὲ σὺν τύχᾳ πότμου σοφίας ἄριστον, «bogăția alăturată fericirii de a fi înțelept, iată cea mai bună soartă pentru om» (II, 56);

καλός τοι πίθων παρὰ παισίν, αἰεὶ καλός, «maimuța le pare frumoasă copiilor, întotdeauna frumoasă» (II, 71);

ἄλλοτε δ' ἀλλοῖαι πνοαὶ ὑψιπετᾶν ἀνέμων, «vânturile care suflă în văzduh se schimbă fără încetare» (III, 104);

μία βοῦς Κρηθεῖ τε μάτηρ καὶ θρασυμήδες Σαλμωνεῖ, «aceeași vacă îi este mamă lui Cretheu și curajosului Salmoneu» (IV, 142;

faptul este enunțat ca un adevăr pentru a pune bazele unei împăcări între descendenții celor două personaje);

ῥᾳδιον μὲν γὰρ πόλιν σεῖσαι καὶ ἀφαυροτέροις, «e ușor să zgudui o cetate; și ultimii mitocani sunt în stare de asta» (IV, 272);

ὁ πλοῦτος εὐρυσθενής, ὅταν τις κτλ., «bogăția e atotputernică, atunci când...» (V, 1);

κάλλιστον αἱ μεγαλοπόλιες 'Αθᾶναι προοίμιον... κρηπῖδ' ἀοιδᾶν... βαλέσθαι, «cel mai frumos preludiu pentru a compune un cântec este marea cetate a Atenei...» (VII, 1);

κέρδος δὲ φίλτατον, ἑκόντος εἴ τις ἐκ δόμων φέροι, «câștigul cel mai bun este cel adus de o casă pe care stăpânul v-o dăruiește» (VIII, 14);

τί δέ τις; τί δ' οὔ τις; σκιᾶς ὄναρ ἄνθρωπος, «ce este fiecare dintre noi? ce nu este? omul este visul unei umbre» (VIII, 95);

ὠκεῖα δ' ἐπειγομένων ἤδη θεῶν πρᾶξις ὁδοί τε βραχεῖαι, «când zeii au o dorință, îndeplinirea ei este promptă și căile sunt scurte» (IX, 67);

ἀρεταὶ δ' αἰεὶ μεγάλαι πολύμυθοι, «marile virtuți sunt întotdeauna o resursă bogată» (IX, 76);

κωφὸς ἀνήρ τις, ὅς Ἡρακλεῖ στόμα μὴ περιβάλλει, «ar trebui să fii mut ca să nu-ți consacri gura laudei lui Heracles» (IX, 86);

ὁ χάλκεος οὐρανὸς οὔ ποτ' ἀμβατὸς αὐτῷ, «cerul de plumb îi rămâne inaccesibil» (X, 27; sentință, nu relatare);

τὰ δ' εἰς ἐνιαυτὸν ἀτέκμαρτον προνοῆσαι, «ce se va întâmpla peste un an, nici un semn nu ne-o poate arăta» (X, 63);

τὸ δὲ νέαις ἀλόχοις ἔχθιστον ἀμπλάκιον, «această crimă este cea mai cumplită pentru tinerele soții» (XI, 26);

τὸ δὲ μόρσιμον οὐ παρφυκτόν, «destinul rămâne inevitabil» (XII, 30).

Simpla enumerare a acestor exemple delimitează utilizările frazei nominale: 1. apare întotdeauna în discurs direct; 2. servește întotdeauna asertiunilor cu caracter general, chiar sentențios[1]. Aceasta înseamnă, prin contrast, că doar fraza verbală (cu ἐστί) e folosită la nararea unui fapt, la descrierea unui mod de a fi sau a unei situații. Fraza nominală urmărește să convingă enunțând un «adevăr general»; presupune

---

[1] Faptul că fraza nominală exprimă adesea «adevăruri generale» a fost deja semnalat, cf. Meillet, *M.S.L.*, XIV, p. 16, și Meillet-Vendryes, *Traité de gramm. comp.*, ed. a 2-a, p. 595, § 871. Încercăm să oferim o bază acestei constatări empirice, reprezentate de însăși structura enunțului.

discursul și dialogul; nu comunică o stare de fapt, ci stabilește un raport atemporal și permanent care funcționează ca argument de autoritate. Dacă vrem o altă dovadă că acesta este cu adevărat domeniul frazei nominale, o găsim în *Erga* ale lui Hesiod, unde abundă exemple precum: ἔργον δ' οὐδὲν ὄνειδος, ἀεργίη δέ τ' ὄνειδος, «munca nu e o rușine; a nu face nimic este o rușine» (310); χρήματα δ' οὐχ ἁρπακτά, θεόσδοτα πολλὸν ἀμείνω, «bogăția nu trebuie furată; dată de sus este preferabilă» (320); πῆμα κακὸς γείτων, «un vecin rău este o nenorocire» (346) etc. Întreaga operă se constituie într-o admonestare personală, un șir întreg de sfaturi și de mustrări care cuprind, inserate în fraze nominale, adevărurile general valabile care se doresc a fi impuse. Niciodată, însă, fraza nominală nu e utilizată pentru a descrie un fapt particular.

Vom studia în continuare utilizarea și proporția frazelor nominale într-un text de proză narativă. Herodot povestește întâmplări, descrie țări și obiceiuri. Abundă în textul său fraza cu ἐστι, care informează în mod obiectiv asupra unor situații de fapt, de tipul: τὸ δὲ Πανιώνιόν ἐστι τῆς Μυκάλης χῶρος ἱρός· ἡ δὲ Μυκάλη ἐστὶ τῆς ἠπείρου ἄκρη (I, 148). Asemenea fraze se întâlnesc permanent la reputatul istoric, tocmai pentru că este istoric; dicționarul lui Powell înregistrează 507 exemple de ἐστί cu această funcție. Ce se poate spune despre frazele nominale? O lectură bogată (dar nu exhaustivă) ne-a adus mai puțin de zece exemple, *toate* în discurs raportat și toate exprimând «adevăruri generale»: οὕτω δὴ καὶ ἀνθρώπου κατάστασις, «aceasta este condiția omului» (II, 173); ἄξιος μὲν Αἰγυπτίων οὗτος γε ὁ θεός, «este cu adevărat demn de egipteni, acel zeu!» (III, 29); ἀγαθόν τοι πρόνοον εἶναι, σοφὸν δὲ ἡ προμηθίη, «e bine să ne gândim la viitor, prevederea înseamnă înțelepciune» (III, 36); φιλοτιμίη κτῆμα σκαιόν· ... τυραννὶς χρῆμα σφαλερόν, «iubirea de sine e o nerozie;... tirania este un lucru riscant» (III, 52); δηλοῖ καὶ οὗτος ὡς ἡ μουναρΧίη κράτιστον, «el însuși dovedește că monarhia este tot ce poate fi mai bun» (III, 82); ἔνθα γὰρ σοφίης δεῖ, βίης ἔργον οὐδέν, «acolo unde e nevoie de pricepere, violența nu servește la nimic» (III, 127); ἴση γε ἡ χάρις... «(prin acest dar) favoarea este egală (cu cea a unui dar mare)» (III, 140); ὄλβιος οὗτος ἀνὴρ ὅς... «fericit omul care...» (V, 92; oracol metric); αὐτόματον γὰρ οὐδέν, «căci nimic nu se face de la sine» (VII, 9 γ). Raritatea acestor fraze și caracterul lor stereotip ilustrează contrastul dintre poezia sentențioasă și proza narativă; fraza nominală nu apare decât acolo unde intervine discursul direct sau pentru a enunța o aserțiune de tip «proverbial».

Însă atunci când un istoric vrea să spună «Creta este o insulă», nu va scrie *ἡ Κρήτη νῆσος; numai ἡ Κρήτη νῆσός ἐστι se potrivește.

Plecând de la aceste constatări, bazate pe texte de genuri diferite, putem aprecia mai bine utilizarea homerică, unde fraza nominală și fraza cu ἐστί coexistă aproape în aceeași măsură. Această coexistență nu s-ar putea explica dacă nu ar fi bazată pe diferențele pe care tocmai le-am indicat. În realitate, ținând cont de caracterul compozit al operei și de necesitățile metrului, distribuția frazelor nominale și a frazelor verbale la Homer respectă motivele pe care le-am numit. Nu putem întreprinde aici o verificare exhaustivă, nici măcar pentru un fragment din text. Problema merită să fie cercetată pentru întreg textul, pentru întreaga epopee. Deocamdată e suficient să justificăm, cu ajutorul câtorva exemple, distincția dintre cele două tipuri.

Ne putem încredința cu ușurință că la Homer fraza nominală apare numai în discurs, nu în părțile narative sau descriptive, și că redă aserțiuni cu valoare permanentă, nu situații ocazionale. Tipul este: οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη sau Ζεὺς δ' ἀρετὴν ἄνδρεσσιν ὀφέλλει τε μινύθει τε | ὅππως κεν ἐθέλησιν· ὁ γὰρ κάρτιστος ἅπαντων (Γ 242); ἀργαλέος γαρ ʻΟλύμπιος ἀντιφέρεσθαι (Α 589). Nu s-a semnalat îndeajuns faptul că fraza nominală homerică apare frecvent în relație *cauzală* cu contextul, susținută de γάρ. Astfel formulată, enunțarea poate servi de referință, de justificare, atunci când se urmărește convingerea, tocmai datorită caracterului permanent al conținutului său. Este motivul apariției atât de frecvente a clausulelor de tipul ὣς γὰρ ἄμεινον – τὸ γὰρ ἄμεινον – ὅπερ σέο πολλὸν ἀμείνων (Η, 114); ἀλλά πίθεσθε καὶ ὔμμες, ἐπεὶ πείθεσθαι ἄμεινον (Α, 274) – ὁ γὰρ αὖτε βίη οὗ πατρὸς ἀμείνων (Α, 404) – φιλοφροσύνη γὰρ ἀμείνων (Ι, 256) etc., sau κρείσσων γὰρ βασιλεύς (Α, 80) – ληιστοὶ γὰρ βόες... κτητοί τρίποδες, ἀνδρὸς δὲ ψυχὴ... οὔτε ληιστή κτλ. (Ι, 406) – στρεπτοι δέ τε καὶ θεοὶ αὐτοί (Ι, 497) – ἡ δ' Ἄτη σθενάρη τε καὶ ἀρτίπος (Ι, 505) – οὔπω πάντες ὁμοῖοι ἀνέρες ἐν πολέμῳ (Ζ, 270). Din același motiv se înregistrează în greacă atâtea locuțiuni de tipul χρή sau cu adjective neutre, δῆλον, χαλεπόν, θαυμαστόν, fixate ca aserțiuni nominale cu valoare atemporală și absolută. Dimpotrivă, fraza cu ἐστί se referă la situații *actuale*: ἠπείλησα μῦθον, ὃ δὴ τετελεσμένος ἐστι (Α, 388; e într-adevăr împlinit) – εἰ δ' οὕτω τοῦτ' ἐστίν... «dacă într-adevăr este așa» (Α, 564) – ἀλλ ὅ γε φέρτερός ἐστιν, ἐπεί πλεόνεσσιν ἀνάσσει, «faptul că poruncește mai multor oameni dovedește că este cu adevărat superior» (Α, 281) – ἀφρήτωρ,

ἀθέμιστος, ἀνέστιός ἐστι ἐκεῖνος | ὅς... descrie situația reală a celui care...» etc. (I, 63). – ὁ δ' ἀγήνωρ ἐστὶ καὶ ἄλλως, «e destul de orgolios și așa» (I, 699).

Același contrast în exprimarea posesiei. Cu fraza nominală, această posesie e înfățișată ca fiind permanentă și absolută: ἴση μοῖρα μένοντι, καὶ εἰ μάλα τις πολεμίζοι, ἐν δὲ ἰῇ τιμῇ ἠμὲν κακὸς ἠδὲ καὶ ἐσθλός (I, 318) – οὐ γαρ ἐμοὶ ψυχῆς ἀντάξιον (I, 401) – οὐ γάρ πώ τοι μοῖρα θανέειν (H, 52) – σοί τὸ γέρας πολὺ μείζων (A, 167, atribuire de drept și permanentă). Expresia verbală indică însă o posesie actuală: τῶν δ' ἄλλων ἅ μοι ἐστι, «a ceea ce-mi aparține» (A, 300) – ἔστι δέ μοι μάλα πολλά (I, 364) – οὐδ' εἴ μοι δοίη ὅσσά τέ οἱ νῦν ἔστι «chiar de mi-ar da tot ce are în acest moment» (I, 380) – μήτηρ δέ μοι ἐστ' 'Αφροδίτη (Γ, 209) etc.

Un studiu exhaustiv al frazei nominale la Homer, necesar de altfel, ar duce la nuanțarea acestor distincții, fără îndoială, prilejuind formule, variante, imitații. Principiul în sine al distribuției ar rămâne intact.

Acest principiu rezultă clar din textele reproduse. Fraza nominală și fraza cu ἐστι nu afirmă în același fel și nu aparțin aceluiași registru. Prima aparține discursului; cea de-a doua, narațiunii. Una postulează absolutul; cealaltă descrie o situație. Aceste două trăsături sunt solidare și sunt motivate de faptul că, în enunț, funcția asertivă se sprijină pe o formă nominală sau pe o formă verbală. Legătura structurală a acestor condiții este cât se poate de evidentă. Putând genera aserțiuni absolute, fraza nominală are valoare de argument, de dovadă, de referință. E introdusă în discurs pentru a acționa și pentru a convinge, nu pentru a informa. Constituie, în afara timpului, a persoanelor și a circumstanțelor, un adevăr proferat ca atare. De aceea, fraza nominală se potrivește atât de bine acelor enunțări, la care tinde de altfel să se limiteze după ce a cunoscut mai multă suplețe, de tipul sentințelor sau proverbelor.

Condițiile sunt aceleași în celelalte limbi indo-europene vechi; cf. lat. *triste lupus stabulis*; *varium et mutabile semper femina* etc. În sanscrită contrastul dintre cele două tipuri ar putea fi ilustrat cu cel dintre *tvám váruṇaḥ*, «tu ești Varuṇa», omologie absolută stabilită între Agni, căruia i se adresează, și Varuṇa cu care se identifică, și formula *tat tvam asi*, «hoc tu es», care-l lămurește pe om despre condiția sa actuală. Fraza nominală în vedică reprezintă expresia prin excelență a *definiției* atemporale. Dacă, în iraniana veche, fraza nominală abundă în Gāthās, unde nu găsim practic nici un exemplu de frază cu *asti*, acest lucru se datorează caracterului scrierilor Gāthās: catehism abrupt, șir

de afirmații de adevăr și de definiții implacabile, recapitulare autoritară a principiilor revelate. Dimpotrivă, în bucățile epice și narative din Yašts, fraza nominală cu *asti* își reintră în drepturi.

Descrierea frazei nominale indo-europene ar trebui, așadar, revăzută în întregime în cadrul pe care l-am conturat[1]. Am omis numeroase detalii pentru a sublinia diferențele de natură și de valoare, deoarece un studiu dedicat acestui fenomen sintactic, ca oricărui alt fapt lingvistic, trebuie să înceapă cu definirea *diferenței*. Atâta timp cât acest tip de enunț a fost considerat frază verbală deficitară de verb, natura sa specifică nu putea deveni evidentă. Trebuie comparat și confruntat cu enunțul verbal, pentru a vedea dacă avem două moduri distincte de enunțare. De îndată ce introducem o formă verbală, fraza nominală își pierde valoarea proprie, care rezidă în *non-variabilitatea* raportului dintre enunțul lingvistic și ordinea lucrurilor. Dacă fraza nominală poate defini un «adevăr general» este tocmai deoarece exclude orice formă verbală care ar putea particulariza exprimarea; din acest punct de vedere, ἐστι este tot atât de particular ca și εἰμί, ca ἦν sau ca ἔσται. După ce ne-am eliberat de tirania inconștientă a categoriilor noastre moderne și de tentația de a le proiecta asupra limbilor care nu le cunosc, nu vom întârzia să recunoaștem în indo-europeana veche o distincție în privința căreia, de altfel, totul contribuie pentru a o pune în evidență.

---

[1] Cititorul care va compara observațiile noastre cu importanta expunere a lui L. Hjelmslev despre «Le verbe et la phrase nominale» publicat în *Mélanges J. Marouzeau*, Paris, 1948, p. 253-281, va putea constata între cele două demonstrații unele puncte de acord și o divergență gravă, pe care ne vom limita să o indicăm pe scurt. Suntem de acord să considerăm termenul de «frază nominală» în sensul său strict. De altfel, definiția finală a lui Hjelmslev: «est verbe une conjonction de proposition» (*op. cit.*, p. 281) nu diferă cu nimic de una dintre cele două proprietăți prin care am caracterizat verbul; și totuși cealaltă, funcția asertivă, ni se pare la fel de necesară. Punctul critic al demonstrației lui Hjelmslev ni se pare a fi comutarea cu ajutorul căreia degajă în conținutul lui *omnia praeclara rara* trei elemente implicite: infectum, prezent și indicativ. «La preuve est fournie par le fait que, dès qu'on voudrait remplacer l'infectum par l'autre aspect, le présent par un autre temps, ou l'indicatif par un autre mode, l'expression changerait nécessairement du même coup» (*op. cit.*, p. 259). Este tocmai operația pe care sensul frazei nominale ni se pare că-l interzice. Hjelmslev susține că, între fraza nominală *omnia praeclara rara* și o frază verbală precum *omnia praeclara sunt rara*, nu există decât o diferență de emfază sau de relief (p. 265). Noi am încercat, dimpotrivă, să stabilim că avem de-a face în acest caz cu două tipuri cu funcții distincte. Prin urmare, comutarea nu este posibilă de la unul la celălalt și nu suntem îndreptățiți să căutăm o exprimare implicită a timpului, a modului și aspectului într-un enunț nominal, prin natura sa atemporal, nemodal și neaspectual.

O confirmare independentă a acestui fapt e adusă, pentru irlandeză, de excelenta descriere a idiomului din Kerry, întocmită de L. Sjoestedt. Găsim aici cea mai justă apreciere a valorii specifice frazei nominale: «Valoarea frazei nominale apare atunci când o confruntăm cu fraza cu verb de existență. Fraza nominală este o ecuație calitativă care stabilește o echivalență (totală sau parțială, în funcție de extensia relativă a subiectului și a predicatului) între două elemente nominale. Fraza cu *táim* exprimă o stare și modalitățile acestei stări. Astfel, predicatul frazei nominale, chiar dacă este adjectiv, are o valoare esențială și exprimă o parte integrantă a ființei subiectului, în timp ce complementul verbului de existență nu are decât valoare circumstanțială și exprimă un accident (fie și permanent) al modului de a fi al subiectului»[1].

Faptul că această distincție s-a pierdut, în mare parte, nu reprezintă o garanție că nu va reapărea. Chiar într-o limbă modernă în care fraza nominală a făcut loc frazei verbale, poate apărea uneori o diferențiere în sânul verbului «a fi». Este cazul spaniolei cu distincția clasică dintre *ser* și *estar*. Desigur, nu întâmplător distincția dintre *ser*, «a fi» de esență, și *estar*, «a fi» de existență sau de circumstanță, coincide în mare parte cu cea pe care am semnalat-o, între fraza nominală și fraza verbală într-o etapă lingvistică mult mai veche. Chiar dacă nu există continuitate istorică între cele două expresii, putem distinge în faptul spaniol manifestarea reînnoită a unei trăsături care a marcat profund sintaxa indo-europeană. Utilizarea concurentă a celor două tipuri de aserțiune, sub diverse forme, constituie una dintre soluțiile cele mai instructive la o problemă actuală pentru mai multe limbi și, uneori, pentru mai multe momente din cursul evoluției lor.

---

[1] L. Sjoestedt, *Description d'un parler irlandais du Kerry*, Paris, 1938, p. 116, § 154.

CAPITOLUL XIV

Activ și mediu în verb

Distincția dintre activ și pasiv este un exemplu de categorie verbală menit să bulverseze obiceiurile gândirii noastre: ea pare a fi necesară – și totuși multe limbi nu o cunosc; simplă – și totuși întâmpinăm mari dificultăți în interpretarea ei; simetrică – și totuși abundă în expresii discordante. Chiar în limbile noastre, unde această distincție pare să se impună ca o determinare fundamentală a gândirii, ea este atât de puțin esențială pentru sistemul verbal indo-european, încât îi putem urmări procesul de formare în cursul unei istorii nu chiar atât de vechi. În locul unei opoziții între activ și pasiv, avem în indo-europeana istorică o triplă diviziune: activ, mediu, pasiv, reflectată și în terminologie: între ἐνέργεια (= activ) și πάθος (= pasiv), gramaticienii greci au instituit o clasă intermediară, «mediul» (μεσότης), care pare să facă tranziția între celelalte două, considerate primare. Doctrina greacă nu face, însă, decât să transpună în concepte specificitatea unui anumit stadiu al limbii. Această simetrie a celor trei «diateze» nu are nimic organic. Prilejuiește, bineînțeles, un studiu de sincronie lingvistică, dar numai pentru o anumită perioadă din istoria elinei. În perspectiva dezvoltării generale a limbilor indo-europene, comparatiștii au stabilit demult că pasivul este o modalitate a mediului, din care și provine și cu care păstrează legături strânse chiar după constituirea sa în categorie distinctă. Stadiul indo-european al verbului se caracterizează, așadar, prin opoziția a numai două diateze, activă și medie, conform denumirilor tradiționale.

Devine atunci evident faptul că semnificația acestei opoziții pentru împărțirea în categorii a verbului trebuie să fi fost cu totul alta decât am fi putut crede pornind de la o limbă guvernată doar de opoziția dintre activ și pasiv. Nu se pune problema să privim deosebirea «activ-mediu» ca mai mult sau mai puțin autentică decât deosebirea «activ-pasiv». Și una și cealaltă sunt cerute de necesitatea

unui sistem lingvistic și primul punct este recunoașterea acestor necesități, inclusiv cea înregistrată într-o perioadă intermediară în care mediul și pasivul coexistă. Dacă vom considera însă evoluția în ambele sensuri, vedem că o formă verbală activă se opune mai întâi unei forme medii și apoi unei forme pasive. În cazul acestor două tipuri de opoziții, avem de-a face cu categorii diferite și chiar termenul comun lor, cel de «activ», nu poate avea același sens, în opoziție cu «mediul», pe care îl are atunci când îl opunem «pasivului». Contrastul familiar nouă dintre activ și pasiv poate fi reprezentat – în linii mari, însă mai mult nu ne interesează aici – ca fiind cel dintre acțiunea îndeplinită și acțiunea suportată. Ce sens vom atribui atunci distincției dintre activ și mediu? Este o problemă pe care o vom examina pe scurt.

Trebuie să măsurăm importanța și locul acestei categorii între cele exprimate de verb. Orice formă verbală finită ține în mod necesar de o diateză sau alta cărora chiar unele forme nominale ale verbului (infinitive, participii) li se supun. Cu alte cuvinte, timpul, modul, persoana, numărul sunt exprimate diferit la activ și la mediu. Avem de-a face cu o categorie cu adevărat fundamentală legată, în cazul verbului indo-european, de celelalte determinări morfologice. Ceea ce caracterizează net verbul indo-european este faptul că se referă exclusiv la subiect, nu la obiect. Spre deosebire de verbul din limbile caucaziene sau amerindiene, de exemplu, el nu oferă nici un indiciu cu privire la termenul (sau la obiectul) procesului. Prin urmare ne este cu neputință, în fața unei forme verbale izolate, să spunem dacă este tranzitivă sau intranzitivă, pozitivă sau negativă în contextul ei, dacă comportă un regim nominal sau pronominal, singular sau plural, personal sau nu etc. Totul este prezentat și ordonat în raport cu subiectul. Categoriile verbale reunite în desinențe nu sunt la fel de specifice: persoana este marcată și de pronume; numărul, de pronume și de substantiv. Mai rămân doar modul, timpul și, mai presus de toate, «diateza», răsfrângerea subiectului în verb; ea redă o anumită atitudine a subiectului față de proces, prin care procesul se găsește determinat în principiul său.

Lingviștii sunt de acord în general cu privire la sensul mediului. Refuzând definiția gramaticienilor greci, ei se bazează pe distincția pe care Pāṇ ini, cu un discernământ remarcabil pentru timpul său, o stabilește între *parasmaipada*, «cuvânt pentru un altul» (= activ), și *ātmanepada*, «cuvânt pentru sine» (= mediu). La origine, ea rezultă de fapt din opoziții de genul celor care se manifestă în hindusă: skr. *yajati*,

«el sacrifică» (pentru un altul, ca preot), și *yajate*, «el sacrifică» (pentru sine, ca aducător de ofrande[1]). Fără îndoială, această definiție corespunde realității în general, însă este departe de a putea fi aplicată ca atare tuturor faptelor, chiar și în sanscrită, și de a putea motiva accepțiile destul de variate ale mediului. Dacă avem în vedere ansamblul limbilor indo-europene, faptele par a fi adesea destul de nesigure; suntem nevoiți să ne mulțumim cu o formulă destul de vagă pentru a ne putea referi la toate; regăsim la toți comparatiștii același lucru: mediul ar indica numai o anumită relație între acțiune și subiect, sau un «interes» al subiectului în acțiune. Se pare că nu putem fi mai specifici de atât, fără să ne referim la utilizări specializate în care mediul favorizează o accepție restrânsă, fie posesivă, fie reflexivă, fie reciprocă etc. Suntem purtați astfel de la o definiție foarte generală la exemple foarte specifice, împărțite pe grupuri mici deja diversificate care au, desigur, un punct comun, această referire la *ātman*, la «pentru sine» al lui Pāṇini, dar natura lingvistică a acestei referințe ne scapă deocamdată, iar fără ea sensul diatezei riscă să nu fie altceva decât o fantomă.

Această situație conferă o oarecare singularitate categoriei «diatezei». N-ar trebui să ne îndoim oare de faptul că celelalte categorii verbale, modul, timpul, persoana, numărul, acceptă definiții destul de precise și că tocmai categoria de bază, diateza verbală, nu se lasă delimitată cât de cât riguros? Sau a început să dispară încă înaintea apariției dialectelor? E puțin probabil, judecând după constanța utilizării ei și după numeroasele corespondențe stabilite de la o limbă la alta în repartizarea formelor. Trebuie să ne întrebăm, prin urmare, cum urmează să abordăm problema și care sunt faptele cele mai potrivite să ilustreze această diferență de «diateză».

Până în prezent, lingviștii au ajuns la concluzia, formulată explicit sau nu, că mediul trebuia definit plecând de la formele – și sunt numeroase – care admit două serii de desinențe, așa cum se întâmplă în skr. *yajati* și *yajate*, gr. ποιεῖ și ποιεῖται. Principiul este ireproșabil, dar nu atinge decât accepții deja restrânse sau o semnificație de ansamblu destul de vagă. Această metodă nu este totuși singura cu putință, pentru că proprietatea de a primi desinențe active sau medii, oricât de generală ar fi, nu este inerentă tuturor formelor verbale. Anumite verbe nu prezintă decât o singură serie de desinențe; o parte dintre ele sunt verbe exclusiv active, iar celelalte verbe exclusiv medii.

---

[1] Am folosit intenționat, în acest articol, exemple citate în toate lucrările de gramatică comparată.

Nimeni nu ignoră existența acestor clase de *activa tantum* și de *media tantum*, însă ele sunt descrise întotdeauna ca un fenomen marginal[1]. Și, totuși, nu sunt nici rare, nici lipsite de importanță. Pentru a nu aminti decât una dintre dovezi, găsim în categoria verbelor deponente latinești o clasă întreagă de *media tantum*. Putem presupune că aceste verbe cu diateză unică erau considerate din capul locului fie ca active, fie ca medii, astfel încât nu puteau admite diateza dublă aplicabilă celorlalte verbe. Trebuie să încercăm măcar să vedem de ce au rămas ireductibile. Nu vom avea însă posibilitatea să confruntăm cele două forme ale aceluiași verb. Va trebui să comparăm două clase verbale diferite, pentru a observa caracteristicile care interzic fiecăreia dintre ele să adopte altă diateză.

Dispunem de un anumit număr de fapte sigure, mulțumită comparației. Vom enumera pe scurt principalele verbe reprezentate în fiecare clasă.

I. – Sunt exclusiv active: a fi (skr. *asti*, gr. ἐστι); a merge (skr. *gachati*, gr. βαίνει); a trăi (skr. *jīvati*, lat. *vivit*); a curge (skr. *sravati*, gr. ῥεῖ); a urca (skr. *sarpati*, gr. ἕρπει); a se retrage (skr. *bhujati*, gr. φεύγει); a sufla (despre vânt, skr. *vāti*, gr. ἄησ'); a mânca (skr. *atti*, gr. ἔδει); a bea (skr. *pibati*, lat. *bibit*); a da (skr. *dadāti*, lat. *dat)*.

II. – Sunt exclusiv medii: a se naște (gr. γίγνομαι, lat. *nascor*); a muri (skr. *mriyate*, *marate*, lat. *morior*); a urma, a adopta o mișcare (skr. *sacate*, lat. *sequor*); a fi stăpân (av. *xšayete*, gr. κτάομαι; și skr. *patyate*, lat. *potior*); a fi culcat (skr. *śete*, gr. κεῖμαι); a fi așezat (skr. *āste*, gr. ἧμαι), a reveni la o stare obișnuită (skr. *nasate*, gr. νέομαι); a se bucura, a profita (skr. *bhuṅkte*, lat. *fungor*, cf. *fruor*); a suferi, a îndura (lat. *patior*, cf. gr. πένομαι); a încerca o stare de agitație mentală (skr. *manyate*, gr. μαίνομαι); a lua măsuri (lat. *medeor*, *meditor*, gr. μήδομαι); a vorbi (*loquor*, *for*, cf. φάτο) etc. Ne vom mulțumi să selectăm din ambele clase acele verbe pentru care acordul a cel puțin două limbi în privința diatezei pe care o conservă în utilizarea istorică ne garantează vechimea acesteia. E destul de ușor să îmbogățim această listă cu verbele specific medii în fiecare limbă, precum skr. *vardhate*, «a crește»; *cyavate* (cf. gr. σεύομαι), «a se zgudui»; *prathate*, «a se lărgi»; sau gr. δύναμαι, βούλομαι, ἔραμαι, ἔλπομαι, αἴδομαι, ἅζομαι etc.

[1] Din câte știu, numai Delbrück, *Vergl. Synt.*, II, p. 412 sq., le așază la baza descrierii sale. Din păcate însă, a segmentat faptele în mici categorii semantice, în loc să aibă în vedere o definiție generală. Procedând astfel, nu va putea rezulta că aceste verbe cu diateză unică ilustrează în mod necesar un stadiu mai vechi decât verbele cu diateză dublă.

Din această confruntare se desprinde destul de clar principiul unei distincții specific lingvistice, referitoare la relația dintre subiect și proces. La activ, verbele desemnează un proces care se îndeplinește pornind de la subiect și în afara lui. La mediu (diateza de definit prin opoziție), verbul indică un proces al cărui subiect constituie sediul; subiectul este interior procesului.

Definiția de mai sus este valabilă indiferent de natura semantică a verbelor pe care le avem în vedere; verbele de stare și verbele de acțiune sunt reprezentate, în aceeași măsură, în cele două clase. Așadar, nu se pune problema de a stabili un raport direct proporțional între diferența dintre activ și mediu și diferența dintre verbele de acțiune și verbele de stare. O altă confuzie de evitat poate rezulta din reprezentarea «instinctivă» pe care ne-o facem despre anumite noțiuni. Am putea fi surprinși, de exemplu, de faptul că «a fi» aparține categoriei *activa tantum*, alături de «a mânca». Este vorba, însă, despre un fapt la care interpretarea noastră trebuie să se conformeze: în indoeuropeană, «a fi» reprezintă un proces care nu implică participarea subiectului, cum se întâmplă și în cazul lui «a merge» sau «a curge». Spre deosebire de această definiție, exactă doar în măsura în care este negativă, cea a mediului cuprinde trăsături pozitive. În acest caz, subiectul este sediul procesului chiar dacă acest proces, așa cum se întâmplă cu lat. *fruor* sau cu skr. *manyate*, necesită un obiect; subiectul este în același timp centru și actor al procesului; el îndeplinește ceva care se împlinește în el, *a se naște, a dormi, a zăcea, a-și imagina, a crește* etc. Este interior procesului al cărui agent este.

Să presupunem, atunci, că un verb mediu tipic precum gr. κοιμᾶται, «el doarme», ar fi înzestrat și cu o formă activă. Ar rezulta o schimbare în relația dintre subiect și proces în sensul că subiectul, devenit exterior procesului, se transformă în agentul acestuia, iar procesul, nemaiavând subiectul drept sediu, va fi transferat unui alt termen care devine astfel obiect. Mediul se convertește în tranzitiv. Așa se întâmplă atunci când κοιμᾶται, «el doarme», dă κοιμᾷ, «el adoarme (pe cineva)»; sau când skr. *vardhate*, «el crește», trece în *vardhati*, «el mărește (ceva)». Tranzitivitatea este produsul necesar al convertirii mediului în activ. Pornind de la mediu, se formează în acest fel activele numite tranzitive sau cauzative sau factitive și care se caracterizează întotdeauna prin faptul că subiectul, scos în afara procesului, îl determină ca actor, iar procesul, în loc să aibă subiectul ca sediu, se va termina într-un obiect: ἔλπομαι, «sper» > ἔλπω, «produc speranță (cuiva)»; ὀρχέομαι, «dansez» > ὀρχέω, «fac să danseze (pe cineva)».

Revenind la verbele cu diateză dublă, pe departe cele mai numeroase, constatăm că definiția motivează și opoziția activ/mediu. De această dată, însă, contrastul se stabilește în cadrul aceleiași expresii semantice. Activul nu mai este motivat doar de absența mediului, este un activ propriu-zis, producerea unui act, care pune în evidență și mai bine poziția *exterioară* a subiectului față de proces; mediul va servi la definirea subiectului ca fiind *interior* procesului: δῶρα φέρει, «el duce daruri»/ δῶρα φέρεται, «el duce daruri care-l implică personal» (= duce daruri pe care le-a primit); – νόμους τιθέναι, «a stabili legi»/ νόμους τιθέσθαι, «a stabili legi valabile și pentru sine» (= a-și da sieși legi); – λύει τὸν ἵππον , «el dezleagă calul»/ λύεται τὸν ἵππον, «el dezleagă calul, ceea ce-l afectează» (de unde rezultă că acest cal este al său); – πόλεμον ποιεῖ «el prilejuiește război» (= îl prilejuiește sau dă semnalul de luptă)/ πόλεμον ποιεῖται, «el poartă un război la care participă» etc. Jocul acesta de opoziții poate fi diversificat oricât de mult, iar greaca a făcut-o cu multă suplețe; întotdeauna opozițiile se referă la situarea pozițiilor pe care le ia subiectul vizavi de proces, după cum este exterior sau interior acestuia, și la definirea subiectului ca agent, în măsura în care acționează, la activ, sau în măsura în care acționează în același timp și asupra sa, la mediu. Se pare că această formulare răspunde atât semnificației formelor, cât și exigențelor unei definiții și în același timp ne scutește să mai recurgem la noțiunea, destul de vagă și de altfel extra-lingvistică, a «interesului» subiectului în proces.

Această reducere a conținutului unei opoziții la un criteriu pur lingvistic antrenează mai multe consecințe. Una dintre ele nu va putea fi decât menționată aici. Dacă este valabilă, definiția de față ar trebui să ne conducă la o nouă interpretare a pasivului, în măsura în care pasivul depinde de «mediu» a cărui transformare o întruchipează, în perspectivă istorică, și care contribuie la rândul ei la transformarea sistemului din care face parte. Această problemă nu poate fi însă discutată în trecere. Pentru a ne situa în continuare în limitele sistemului, trebuie să indicăm locul pe care-l ocupă această diateză în sistemul verbal indo-european și în ce scopuri este ea utilizată.

Sugestia oferită de terminologia tradițională este atât de influentă încât doar cu greu ne putem reprezenta ca necesară o opoziție care funcționează între o formă «activă» și o formă «medie». Chiar și lingvistului i se poate părea incompletă o asemenea distincție, deloc suplă, puțin bizară, în orice caz gratuită, în comparație cu simetria considerată inteligibilă și satisfăcătoare dintre «activ» și «pasiv». Dacă

vom accepta să substituim termenilor de «activ» și de «mediu» noțiunile de «diateză externă» și de «diateză internă», această categorie își va găsi mult mai ușor locul necesar în grupul celor care țin de forma verbală. Diateza se asociază mărcilor de persoană și de număr pentru a caracteriza desinența verbală. În același element vor fi reunite, prin urmare, un ansamblu de trei referințe care, fiecare în felul ei, situează subiectul față de proces și a căror grupare definește ceea ce am putea numi câmp pozițional al subiectului: persoana, în măsura în care subiectul e cuprins în relația de persoană «eu-tu» sau în măsura în care «este o non-persoană» (în terminologia uzuală «persoana a 3-a»[1]); numărul, după cum este individual sau plural; în sfârșit, diateza, după cum este exterior sau interior procesului. Aceste trei categorii reunite într-un element unic și constant, desinența, se disting de opozițiile modale, marcate în tema verbală. Există, așadar, o solidaritate între morfeme și funcțiile semantice pe care le poartă, însă în același timp există o repartiție și un echilibru al funcțiilor semantice în structura delicată a formei verbale: cele reprezentate de desinență (printre care și diateza) indică raportul dintre subiect și proces, în timp ce variațiile modale și temporale caracteristice temei afectează reprezentarea însăși a procesului, independent de situația subiectului.

Pentru ca această distincție a diatezelor să fi putut avea în indo-europeană o importanță egală cu cea a persoanei și a numărului, trebuie ca ea să fi permis realizarea opozițiilor semantice care nu se puteau exprima altfel. Putem constata, într-adevăr, că limbile de tip vechi au utilizat diateza în diferite scopuri. Unul dintre ele este opoziția, menționată de Pāṇini, dintre «pentru altul» și «pentru sine», în formele citate mai sus, de tipul skr. *yajati* și *yajate*. În această distincție, foarte concretă și ilustrată cu numeroase exemple, nu mai distingem formula generală a categoriei, ci doar unul din felurile în care ea a fost utilizată. Mai sunt și altele, tot atât de reale: de pildă, posibilitatea de a obține anumite modalități ale reflexivului, pentru a semnala procese care afectează fizic subiectul, și totuși fără ca subiectul să se considere el însuși obiect; noțiuni analoage cu cele ale fr. *s'emparer de*, *se saisir de*, capabile de nuanțări. În sfârșit, cu ajutorul acestei diateze, limbile au stabilit opoziții lexicale pentru anumite noțiuni polare în care același verb, prin jocul desinențelor, putea însemna fie «a lua», fie «a da»: skr. *dāti*, «el dă»/ *ādāte*, «el primește»; gr. μισθοῦν, «a da cu chirie...»/

---

[1] Această distincție este justificată într-un articol din *Bull. Soc. Lingu.*, XLIII (1946), p. I sq.; vezi mai jos, p. 215 sq.

μισθοῦσθαι, «a lua cu chirie...»/ – δανείζειν, «a împrumuta de la cineva»: δανείζεσθαι, «a împrumuta cuiva»; lat. *licet* «(obiectul) este scos la licitație»/ *licetur* «(omul) acționează ca beneficiar». Sunt noțiuni importante atunci când raporturile umane se bazează pe reciprocitatea prestațiilor private sau publice, într-o societate în care trebuie să te angajezi pentru a obține ceva.

În acest fel se organizează în «limbă» și în «vorbire» o categorie verbală ale cărei structuri și funcții semantice am încercat să le conturăm, cu ajutorul criteriilor lingvistice, pornind de la opozițiile pe care le manifestă. Este în natura faptelor lingvistice, din moment ce sunt semne, să se realizeze în opoziții și să nu semnifice decât în acest fel.

CAPITOLUL XV

Construcția pasivă a perfectului tranzitiv[1]

În urma studiului adesea menționat în care H. Schuchardt proclama «caracterul pasiv al tranzitivului în limbile caucaziene»[2], interpretarea unor construcții printr-o expresie pasivă și-a găsit confirmarea într-un număr mereu crescând de limbi aparținând unor familii dintre cele mai diverse[3]. S-a ajuns chiar să se presupună că pasivul ar fi expresia necesară a verbului tranzitiv într-un anumit stadiu al dezvoltării limbilor flexionare. Această problemă foarte cuprinzătoare e legată de analiza faptelor de sintaxă și de recțiune specifice, în multe limbi, utilizării unui caz «tranzitiv» (ergativ etc.), distinct de cazul subiect și a cărui funcție este realizarea construcției tranzitive. Însă, în același timp, în măsura în care descrierea lingvistică urmărește construirea unui corp de definiții constante și riguroase, apar dificultăți grave în caracterizarea obiectivă a structurii unor categorii precum pasivul și tranzitivul[4]. Ar fi de dorit o revizuire generală a acestor noțiuni, precum și a faptelor de limbă cărora le-au fost aplicate.

Am dori să prefațăm acum această discuție examinând problema din perspectiva aspectului sub care se prezintă în indo-europeană. În general, se admite că cel puțin două limbi indo-europene vechi prezintă o expresie pasivă în verbul tranzitiv, fapt invocat în sprijinul unor evoluții similare în afara indo-europenei. Intenționăm să situăm faptele în adevărata lor lumină și propunem o explicație cu totul diferită.

---

[1] *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, vol. XLVIII (1952), fasc. I.

[2] H. Schuchardt, *Ueber den passiven Charakter des Transitivs in den kaukasischen Sprachen* (SB. Wien. Akad., Vol. 133, 1895).

[3] O trecere în revistă poate fi găsită în articolul lui Hans Schnorr v. Carolsfeld, *Transitivum und Intransitivum*, I. F., LII (1933), p. 1-31.

[4] A se vedea, de exemplu, studiul recent al lui H. Hendriksen, *The Active and the Passive*, în Uppsala Univers. Arsskrift, 1948, 13, p. 61 sq.

Încă din 1893, W. Geiger menționa, în titlul unui articol devenit celebru, «construcția pasivă a preteritului tranzitiv în iraniană»[1]. Se baza pe un fapt invocat ulterior în repetate rânduri în același sens: expresia veche persană *ima tya manā krtam*, «iată ce am făcut», lit. «ceea ce a fost făcut de către mine», pentru a decide, de-a lungul întregii istorii a iranienei până la idiomurile moderne, că preteritul a avut încă de la început și nu a încetat să conserve o construcție pasivă. Se știe că expresia veche persană a determinat forma preteritului tranzitiv și a pronumelui în persana medie, unde *man kart* îl continuă pe *manā krtam* și prefigurează preteritul persan *man kardam*, redevenit activ și tranzitiv prin adăugarea desinențelor personale. Se împlinește o jumătate de secol de când această teorie a reușit să se impună și de când descrierile dialectelor vechi sau moderne ale iranienei[2] se raportează, în ceea ce privește analiza formelor preteritului tranzitiv, la o construcție originară sau doar actualmente pasivă[3].

Cum vechea persană reprezintă mărturia cea mai elocventă a acestui tip de construcție, analiza trebuie să aibă în vedere formele persane pentru a le putea evalua în ansamblu. Vom ține seama de o singură rectificare importantă: nu este vorba de un «preterit», ci de un perfect sau mai degrabă de o construcție care înlocuiește vechiul perfect în persana veche[4].

Vom reda în continuare toate exemplele persane utilizabile, deși lipsite de orice diversitate:

ima tya manā krtam, «iată ce am făcut» (B. I, 27; IV, I, 49);

utāmaiy vasiy astiy krtam, «am mai făcut multe (lucruri)» (B. IV, 46);

tya manā krtam (B. IV, 49; rest. NRb 56), *tyamaiy krtam* (NRb 48; X. Pers. b 23; d 19), «ce am făcut»;

avaišām avā[5] *naiy astiy krtam yaθā manā... krtam*, «ei n-au făcut atât cât am făcut eu» (B. IV, 51);

avaθāšām hamaranam krtam, «astfel au purtat bătălia» (B. II, 27, 36, 42, 47, 56, 62, 98; III 8, 19, 40, 47, 63, 69);

tya manā krtam utā tyamaiy pissa krtam, «ceea ce am făcut și ceea ce tatăl meu a făcut» (X. Pers. a 19-20; c 13-14);

---

[1] W. Geiger, *Die Passivconstruktion des Präteritums transitiver Verba im Iranischen*, în *Festgruss an Rudolf v. Roth*, 1893, p. I sqq.

[2] Inclusiv lucrarea noastră *Grammaire du vieux-perse*[2], p. 124.

[3] De exemplu, G. Morgenstierne, *N.T.S.*, XII, 1940, p. 107, n. 4, pentru explicarea preteritului tranzitiv în pashto.

[4] *Gramm. du v. p.* 2, p. 122 sq.

[5] Forma și sensul v. p. *avā*, «atât», sunt explicate într-o notă din *B.S.L.*, XLVII (1951), p. 31.

tya manā kṛtam idā utā tyamaiy apataram kṛtam, «ceea ce am făcut aici și ceea ce am făcut în afară» (X. Pers. b 23);

tyataiy gaušayā (xšnūtam[1]*)*, «ceea ce ai (auzit) cu urechile tale» (D. NRb 53).

Aproximativ treizeci de exemple dovedesc o constanță remarcabilă a utilizării, datorată înainte de toate caracterului formular al textului. În enumerarea de mai sus, fie că subiectul e reprezentat de un substantiv sau de un pronume cu formă plină (*manā*) sau de un enclitic (*-maiy, -taiy, -šām*), forma cazuală e aceeași. Agentul este indicat de genitiv-dativ.

Se pune atunci următoarea întrebare: conform cărui criteriu recunoaștem această construcție ca pasivă? Putem considera că o construcție în care agentul este la genitiv-dativ, iar verbul este reprezentat de adjectivul verbal se poate defini ca pasiv prin însuși acest fapt? Pentru a furniza o dovadă indiscutabilă, ar trebui să regăsim această construcție într-un enunț al cărui caracter pasiv să fie asigurat de utilizarea unei forme verbale din clasa morfologică a pasivelor. Trebuie să vedem, prin urmare, în ce fel o formă verbală caracterizată de mărcile pasivului se poate construi în vechea persană și, mai ales, cum va arăta atunci forma agentului.

Textele persane conțin două exemple de construcție cu verb pasiv:

tyašām hačāma aθahya, «ceea ce de către mine le era ordonat» (B. I, 19-20; NRa 20; X. Pers. h 18);

yaθāšām hačāma aθahya, «după cum de către mine le era ordonat» (B. I, 23-24).

Iată o construcție pasivă asigurată de morfologia formei verbale. Se observă imediat diferența față de construcția cu perfectul. Agentul este enunțat aici nu prin genitiv-dativ, ci prin ablativul cu *hačā*. Astfel, *tyašām hačāma aθahya* se traduce literalmente prin «quod-illis *a-me* iubebatur». Este singura construcție sintactică pe care suntem îndreptățiți să o atribuim pasivului persan[2], suficientă totuși pentru a ruina părerea tradițională conform căreia perfectul *tya manā kṛtam* ar constitui o expresie pasivă. Această diferență în forma cazuală a

---

[1] Reconstituirea participiului e discutabilă; se pot avea în vedere și alte forme. În orice caz, e nevoie de un participiu și doar construcția contează aici.

[2] E curios faptul că aceste exemple, singurele care ilustrează construcția pasivului, nu sunt nici măcar menționate la Kent, *Old Persian*, § 275, în paragraful foarte redus care tratează despre pasiv.

pronumelui, *mană* pe de o parte, *hačāma* pe de alta, demonstrează faptul că perfectul trebuie văzut ca o categorie aparte, în orice caz distinctă de pasiv.

Având în vedere faptul că specificul perfectului este agentul în genitiv-dativ, trebuie să stabilim acum, pentru o interpretare corectă a construcției, funcția normală a genitiv-dativului, independent de chestiunea pe care o avem în vedere. Nu ne vom opri asupra utilizării pentru determinarea nominală (*mană pitā*, «tatăl meu»). Mai interesantă este funcția dativului care apare în encliticul *-šām* din exemplele citate: «(ceea ce) lor (le era ordonat)». Însă faptul cel mai însemnat este că genitiv-dativul împreună cu o formă a lui «a fi» indică predicatul posesiei: *utātaiy yāvā tauhmā ahatiy*, «și atâta timp cât vei avea sămânța»[1] (B IV, 74, 78); *utātaiy tauhmā vasiy biyā*, «și de-ai avea multă sămânță» (B. IV, 75); *dārayava(h)auš pus̯ā aniyaičiy ahantā*, lit. «lui Darius îi erau alți fii, Dario (non Darii) alii filii erant» (X. Pers. f 28), adică «Darius avea alți fii»[2]; *avahyā ka(n)būjiyahyā brātā brdiya nāma āha*, «acest Cambyses avea un frate numit Brdiya» (B, I, 29-30). Este util să amintim aici că, așa cum observa Meillet[3], limbile indoeuropene n-au cunoscut mult timp decât construcția *est mihi aliquid* în exprimarea raportului de posesie și că verbul «a avea» reprezintă peste tot o achiziție recentă. Vechea persană se conformează vechii utilizări cu **mană pus̯a astiy*, «mihi filius est»[4], pentru a semnifica «am un fiu».

Din această remarcă se desprinde explicarea perfectului. Avem două construcții care se suprapun perfect, una posesivă, **mană pus̯a astiy*, cealaltă de perfect, *mană krtam astiy*. Acest paralelism complet dezvăluie sensul perfectului persan, care este *posesiv*. Pentru că, după cum *mană pus̯a astiy*, «mihi filius est», echivalează cu «habeo filium», tot astfel *mană krtam astiy* trebuie înțeles ca «mihi factum est», echi-

---

[1] Pentru traducerea lui *tau[h]mā*, cf. *B.S.L.* XLVII, p. 37.

[2] Traducerea Kent: «other sons of Darius there were» (*Old Persian*, 150) nu este decât aparent literală. Kent s-a înșelat asupra adevăratului sens al frazei, pentru că nu a remarcat funcția predicativă a genitiv-dativului în acest caz. Numele lui Darius este adevăratul pivot al dezvoltării: «Darius avea alți fii în afară de mine, dar mie mi-a acordat întâietatea». Aceeași remarcă pentru traducerea B. I., 29-30: «Of that Cambyses there was a brother.»

[3] A. Meillet, „Le développement du verbe «avoir»", *Antidoron... J. Wackernagel*, 1924, p. 9-13.

[4] Pentru ușurința demonstrației, expresia a fost extrasă din ultimul exemplu persan citat. Ea s-a păstrat, de altfel, în persana medie: *ēn zan kē-š yak pust ast*, «această femeie care are un copil» (*H.R.*, II, p. 91).

valent cu «habeo factum». Perfectul s-a conformat modelului oferit de construcția posesivă, iar sensul său este posesiv dincolo de orice îndoială din moment ce reproduce, cu ajutorul unei construcții complet diferite, sensul literal al tipului *habeo factum*. Asemănarea celor două expresii devine evidentă de îndată ce le confruntăm:

**manā pus̯sa astiy*, «mihi filium est» = «habeo filium»;
manā krtam astiy, «mihi factum est» = «habeo factum».

Interpretarea perfectului persan se modifică. Este un perfect *activ* exprimat *posesiv* care realizează, începând cu iraniana veche occidentală, tipul perifrastic pe care l-am considerat a fi o inovație tardivă, restrânsă la iraniana medie orientală (cf. mai jos, p. 175).

Putem considera că este o realitate faptul că așa-zisa construcție «pasivă» a perfectului tranzitiv s-a născut dintr-o interpretare greșită a mărturiilor persane. Din nefericire, această definiție inexactă a contaminat descrierile și a împiedicat recunoașterea corectă a adevăratei valori și a interesului real prezentat de această formă de-a lungul întregii sale istorii. Analiza faptelor de iraniană medie și modernă va trebui reluată plecând de la această constatare, care reface unitatea dezvoltării iranienei, integrând-o în curentul de evoluție paralelă al celorlalte limbi indo-europene.

Suntem acum în măsură să abordăm o problemă, cu totul diferită în aparență, a cărei singură legătură cu cea precedentă este referirea la perfect, însă într-o altă limbă. E vorba despre perfectul tranzitiv în armeana clasică, văzut și ca un exemplu de construcție pasivă. Cele două probleme nu sunt similare; doar admit aceeași soluție.

O distincție riguroasă separă în armeană perfectul tranzitiv de perfectul intranzitiv. Găsim o bună descriere a celor două tipuri în lucrarea lui S. Lyonnet, *Le parfait en arménien classique*, 1933. Punctul lor comun este enunțarea printr-o construcție perifrastică. Diferă, însă, prin forma cazuală a numelui de agent. Perfectul intranzitiv are următoarea schemă: subiect în nominativ + participiu invariabil în *-eal* + «a fi». Astfel, perfectul *es cneal em* înseamnă literalmente «ego natus sum», în aceeași ordine; de asemenea, *žamanak haseal ē*, «timpul a sosit»; *Yisus ekeal ēr*, «Iisus venise» etc. Nimic nu necesită lămuriri în această sintaxă, totul respectă normele limbilor care posedă o formă perifrastică a perfectului intranzitiv.

În cazul perfectului tranzitiv, construcția rămâne aceeași, alcătuită din aceleași elemente. Diferența constă în faptul că, de această dată, subiectul nu mai stă în nominativ, ci în *genitiv*, obiectul în acuzativ

având recțiune tranzitivă: *nora bereal ē*, «el a purtat» (cu *nora* «al lui»); *ēr nora hraman areal*, «el primise decretul»; *zayn nšan arareal ēr nora*, «el împlinise această minune» (*nora* gen.; *z-ayn nšan* ac.); *zinč' gorc gorceal ē k'o*, «ce ai făcut?», lit. «ce acțiune (ac.) ai făcut tu (*k'o* gen.)?» *oroc' teseal ēr zna*, «cei care îl văzuseră» (lit. *oroc*, «ai lor», gen.); *zpayn im ač'awk' teseal ē*, «am văzut payn cu ochii mei» (*im*, «ai mei», gen.).

Singularitatea acestei construcții a perfectului tranzitiv contrastează cu schema atât de regulată a intranzitivului. Totul este la fel, în afara faptului că subiectul, a cărui funcție «activă» ar trebui redată de o formă tranzitivă, stă în genitiv. Ne aflăm nu doar în fața unei discordanțe inexplicabile față de perfectul intranzitiv, ci și în fața unei construcții insolite pentru care nu găsim echivalent în nici o altă limbă indo-europeană. În cele din urmă, chiar după lungi dezbateri, acest perfect continuă să rămână o enigmă.

Nu vom mai insista astăzi pe ipoteza unei acțiuni a limbilor caucaziene asupra armenei, pe care Meillet, negăsind nimic în acest sens, a încercat să o compare cu restul limbilor indo-europene[1]. Un specialist reputat, G. Deeters, a demonstrat, în urma unui examen atent, că faptele caucaziene[2] (este vorba de «construcția pasivă a verbului tranzitiv» acreditată de Schuchardt), mai exact *kartvèles*, nu au nimic în comun cu construcția armeană și nu pot contribui la elucidarea ei[3]. «Această construcție», spune el, «ar fi tot atât de insolită într-o limbă caucaziană, pe cât ar fi în oricare altă limbă indo-europeană.»[4] Însă, în același timp, Meillet propunea o explicație care să motiveze utilizarea genitivului subiect printr-o reinterpretare a formei în *-eal*. Această formă n-ar fi participiul, așa cum se întâmplă în cazul perfectului intranzitiv, ci un vechi nume de acțiune în **-lo*, astfel încât *nora bereal ē*, «el a purtat» ar însemna literalmente: «există (*ē*) a purta (*bereal*) al lui (*nora*)»[5]. Dificultatea este atunci îndepărtată, iar anomalia genitivului subiect s-ar rezolva printr-un genitiv predicat.

La acest punct de vedere, propus în 1903 și pe care Meillet l-a menținut până la capăt, s-au raliat toți cei care s-au ocupat de această problemă, inclusiv cei mai recenți exegeți ai verbului armean[6]. Și,

---

[1] Meillet, *M.S.L.*, IX, p. 385 și *Esquisse*, p. 68.

[2] Singura prezentare globală rămâne, din câte cunoaștem, cea a lui Dirr, *Einführung*, p. 63 sqq.

[3] G. Deeters, *Armenisch und Südkaukasisch*, 1927, p. 77 sqq.

[4] *Op. cit.*, p. 113.

[5] Meillet, *Esquisse*[1], p. 68; *Esquisse*[2], p. 128.

[6] Brugmann, *Grundr.*[2], II, p. 502; Pedersen, *K.Z.*, XL, p. 151 sqq. și *Tocharisch*, 1941, p. 46; Schuchardt, *W.Z.K.M.*, XIX, p. 208 sq.; Deeters, *Arm. und Südkaukas.*,

totuși, unii dintre aceștia au semnalat cel puțin una dintre obiecțiile care pot fi aduse. De ce nu s-a folosit aceeași construcție pentru perfectul intranzitiv? Dacă s-a spus «există a purta al meu» pentru «am purtat», s-ar fi putut spune la fel de bine «există a veni al meu» pentru «am venit». Ori armeana spune literalmente «am venit». O altă dificultate legată de prima privește interpretarea dată formei în *-eal*. Ar trebui considerat că *-eal* este participiu în cadrul perfectului intranzitiv, dar nume de acțiune în cadrul perfectului tranzitiv și numai aici, fără ca această distribuție să fie motivată în vreun fel. Problema se plasează în acest caz în preistoria formelor în *-l* și mai exact a infinitivului, al cărui raport cu acest nume de acțiune în *-eal* devine foarte neclar. Nici sensul perfectului nu se explică cu ajutorul acestei interpretări: «există a purta al meu» ar trebui să însemne «port» sau «sunt în curs de a purta», mai degrabă decât «am purtat». Apelul la sintaxă, pe care această explicație îl impune, izolează și singularizează în continuare expresia armeană. Nu vedem nici o ieșire din aceste dificultăți.

O teorie acceptabilă ar trebui să rezolve problema menținând fiecare element al construcției cu funcția obișnuită atribuită de sintaxa armeană. Termenii de bază sunt genitivul substantivului sau al pronumelui agentului și forma nominală în *-eal*. Aceasta din urmă este, în armeană, nici mai mult nici mai puțin decât o formă de participiu, intranzitiv (*ekeal* «venit») sau pasiv (*bereal* «purtat»). Nu ne putem abate de la această constatare. Genitivul subiectului-agent va trebui considerat, prin urmare, ca un genitiv caracterizat de una dintre funcțiile pe care acest caz le îndeplinește în mod normal. Iată miezul problemei.

Nu trebuie să uităm că flexiunea nominală armeană cuprinde o singură formă pentru genitiv și dativ; aceste două cazuri nu se deosebesc decât la singularul flexiunii pronominale. Ori armeana utilizează genitivul cu «a fi» ca *predicat de posesie*. Textele clasice cuprind un număr destul de mare de astfel de utilizări, dintre care menționăm:

Lc III, 11: *oyr ic'en erku handerjk'*, «cel care are două haine, ὁ ἔχων δύο χιτῶνας», lit. «(cel) ale căruia (*oyr*) sunt două haine»; *Mt.* XXII, 28: *oyr yewt'anc'n elic'i na kin*, «care dintre cei șapte va avea femeia? τίνος τῶν ἑπτὰ ἔσται γυνή;», lit. «a căruia (*oyr*) din șapte va fi

---

1927, p. 79; Mariès, *Rev. Ét. Arm.*, X (1930), p. 176; Lyonnet, *Le parfait en arménien classique*, 1933, p. 68.

femeia?»; *Lc* VI, 32; *zinč šnorh ē jer*, «ce mulțumire aveți?»; ποία ὑμῖν χάρις ἐστίν;», lit. «ce mulțumire este a voastră (jer.)?»; *Lc* VII, 41: *erku partapank' ēin urumn p'oxatui*, «un creditor avea doi debitori, δύο χρεοφειλέται ἦσαν δανιστῇ τινι», lit. «doi debitori erau ai unui anume (*urumn*, gen. de la *omn* nedef.) creditor»; *Mt* XXI, 28: *aṙn mioj ēin erku ordik'*, «un om avea doi fii, ἄνθρωπος εἶχε δύο τέκνα», lit. «ai unui om (*arn*) erau doi fii»; *Mc* XII, 6: *apa ordi mi ēr iwr sireli*, «el avea încă un fiu drag, ἔτι ἕνα εἶχεν υἱὸν ἀγαπητόν», lit. «încă un fiu era al său (*iwr*) drag»; *Lc* XVI, 28: *en im and elbark' hing*, «căci am cinci frați, ἔχω γαρ πέντε ἀδελφούς», lit. «căci ai mei (*im*) sunt cinci frați»; J. VIII, 41: *mi ē hayr mer astuac*, «avem un singur tată, Domnul, ἕνα πατέρα ἔχομεν τὸν Θεόν», lit. «un tată este al nostru (*mer*)». Inutil să cităm mai multe texte pentru a dovedi funcția posesivă a acestui genitiv predicat[1].

Să ne întoarcem acum la perfectul tranzitiv și, rezervând participiului în *-eal* sensul pasiv pe care se cuvine să-l aibă, vom analiza genitivul subiect în utilizarea posesivă care tocmai a fost ilustrată. Construcția *nora ē gorceal* se va traduce cu «eius est factum», ceea ce reprezintă echivalentul armean obișnuit al unei expresii posesive[2]; în același fel, vom spune *nora ē handerj*, «eius est vestimentum», construcția substantivului sau a participiului rămânând aceeași. Confruntând cele două construcții, vom observa o structură identică, de unde rezultă sensul specific perfectului tranzitiv:

nora ē handerj, «eius est vestimentum» = «habet vestimentum»;
nora ē gorceal, «eius est factum» = «habet factum».

Perfectul tranzitiv nici nu imită o structură străină, nici nu are formă anomală. Este o expresie *posesivă,* construită în armeană după un model idiomatic pentru a reda ceea ce părea a fi sensul specific perfectului tranzitiv. Forma nu numai că-și pierde în felul acesta caracterul singular, dar câștigă chiar un interes special, atât pentru definiția perfectului în general, cât și pentru istoria verbului armean.

Originalitatea sintactică a acestui perfect constă în aceea că prezintă încă de la început recțiune tranzitivă, marcată de particula *z-*; de exemplu, *oroc' teseal ēr z-na*, «cei care îl văzuseră, οἱ θεωροῦντες

---

[1] Alte exemple se găsesc la Meillet, *M.S.L.*, XII, p. 411, precum și în studiul lui G. Cuendet despre traducerea gr. ἔχειν în armeana clasică, *Rev. Et. Indo-europ.*, I (1938), p. 390 sq.

[2] (Aceste pagini erau deja tipărite, când mi-am adus aminte că J. Lohmann, *K.Z.*, LXIII (1936), p. 51 sq., ajunsese la aceeași interpretare a perfectului armean pe altă cale, plecând de la fapte georgiene.).

αὐτόν» (J. IX, 8). Cu alte cuvinte, *z-gorc gorceal ē nora*, «el a împlinit lucrul», nu înseamnă «eius facta est opera», ci «eius factum est operam». Având în vedere că «eius factum est» reprezintă echivalentul lui «habet factum», nu ne surprinde că «eius factum est» adoptă recțiunea tranzitivă a vechiului *fecit* pe care-l înlocuiește în armeană și că implică un obiect determinat. Este o dovadă a faptului că perfectul tranzitiv, în ciuda formei sale perifrastice, funcționa ca formă simplă, bine stabilită. Deși nu se poate demonstra, e posibil ca tipul «eius factum est operam» să fi fost precedat de o construcție de genul «eius facta est opera». În orice caz, din perspectivă istorică, perfectul tranzitiv manifestă, în ceea ce privește obiectul său, comportamentul sintactic al unei forme simple tranzitive.

Am examinat în două limbi diferite exprimarea «pasivă» a perfectului tranzitiv. În ambele cazuri, așa-zisa construcție «pasivă» se rezumă la o expresie posesivă care ajunge să constituie însăși marca perfectului tranzitiv. Fiecare dintre cele două dezvoltări își are propria rațiune de a fi, în propria sa istorie. Între ele nu există raporturi sau relații de influență, într-un sens sau altul. Acordul iranienei și armenei este cu atât mai remarcabil cu cât au ajuns să atingă același rezultat, pe căi și la date diferite.

Consecința imediată a acestei analize este că, în locul unei situații singulare, inexplicabile, ca în armeană, sau al unei transpuneri sintactice gratuite, ca în vechea persă, regăsim în cele două limbi o construcție binecunoscută; perfectul tranzitiv este redat cu ajutorul lui «a avea» sau al unui substitut al lui «a avea». Vechea persă și armeana fac parte din rândul limbilor care au recurs la auxiliarul «a avea» pentru a crea sau a recrea un perfect, începând cu hitita și terminând cu limbile occidentale moderne[1].

Din perspectiva iranienei, fapte cunoscute de multă vreme capătă altă valoare. Exprimarea perfectului cu *dār-*, «a avea», era o curiozitate a sogdienei, descoperită ulterior și în chorasmiană[2]. Era inexplicabil cum două dialecte ale iranienei orientale medii, atât de apropiate

---

[1] Un tablou al acestei evoluții a fost întocmit de J. Vendryes, *Mélanges J. van Ginneken*, 1937, p. 85-92 (articol retipărit în lucrarea sa *Choix d'études linguistiques et celtiques*, 1952, p. 102-109).

[2] Construirea perfectului în chorasmiană, paralelă cu cea din sogdiană, a fost menționată de W. Henning, *Z.D.M.G.*, 1936, p. *33*. Cf. și A.A. Freiman, *Xorezmiiskii Yazyk*, 1951, pp. 41 și 112. În khotaneză, perfectul tranzitiv se construiește cu *yan-*, «a face». Cf. Konow, *Primer of Khotanese Saka*, 1949, p. 50.

geografic, au ajuns la aceeași exprimare a perfectului, cu «a avea», pe care au dobândit-o limbile occidentale. Punctul de propagare a inovației ne scăpa. Acum, însă, ne putem da seama că evoluția respectivă nu este decât una dintre manifestările unui proces mai vast și mai vechi, care cuprinde și iraniana occidentală sub forma vechii persane. Evoluția perfectului către o exprimare posesivă și perifrastică a început chiar aici, în persana veche. Probabil că sogdiana veche sau un alt dialect al iranienei orientale a cunoscut același proces de evoluție pentru care dispunem de o fază mai recentă în sogdiana și în chorasmica istorică (dialecte ale epocii medii). Vechea persană spune «mihi factum est»; sogdiana spune «habeo factum». Iată toată diferența. Cele două construcții semnifică același lucru, după cum nu există nici o diferență de dată între lat. *mihi cognitum est* și *habeo cognitum*. Ar trebui reluată descrierea iranienei occidentale medii din perspectiva sintaxei perfectului[1], pentru a fi pus în evidență procesul de tranzitivizare treptată, mai întâi prin determinarea obiectului și apoi prin refacerea desinențelor personale.

Ceea ce s-a întâmplat în armeană dovedește convergența evoluției pe întregul domeniu indo-european, chiar și pentru limbile care par să fi deviat cel mai mult de la vechea normă. Construcția, privită la început ca o anomalie gravă a sintaxei armene, devine în timp tocmai una dintre cele care mărturisesc o continuare a moștenirii indo-europene. Faptul că armeana și persana veche se numără astăzi în rândul limbilor care au convertit vechiul perfect într-o exprimare a acțiunii «posedate» de agent și că această evoluție se dovedește a fi, în cele din urmă, o trăsătură esențială a sistemului verbal reînnoit dovedește existența unei legături strânse și a unei relații necesare de succesiune între forma simplă a perfectului indo-european și forma posesivă și descriptivă care a înlocuit-o în numeroase limbi.

Este esențial de reținut importanța acestei exprimări posesive la perfect și varietatea formelor sub care ea se poate manifesta (sau disimula). Faptul că această construcție posesivă a fost interpretată multă vreme ca «pasivă» este o dovadă a dificultăților care apar atunci când se încearcă evaluarea unei limbi în sine, fără a o încadra într-o structură familiară. Combinarea unei forme a lui «a fi» cu participiul trecut, precum și forma subiectului la un caz indirect definesc

---

[1] Fapte esențiale în ceea ce privește persana medie se găsesc la W. Henning, *Z.I.I.*, IX (1933), p. 242 sq.; pentru partica medie, la A. Ghilain, *Essai sur la langue parthe*, 1939, p. 119 sq.

expresia pasivă în limbile celor mai mulți lingviști; datorită faptului că se construiește cu ajutorul acelorași elemente, perfectul a fost privit imediat ca pasiv. Prin urmare, lingvistul trebuie să aibă puterea de a se detașa de schemele impuse de propriile obiceiuri lingvistice, nu numai în ceea ce privește analiza fonematică.

CAPITOLUL XVI
«A fi» și «a avea» în funcțiile lor lingvistice[1]

Studiul propozițiilor care cuprind verbul «a fi» este umbrit de dificultatea sau chiar de imposibilitatea de a oferi o definiție satisfăcătoare pentru natura și funcțiile sale. Înainte de toate, este «a fi», propriu zis, un verb? Dacă da, de ce poate lipsi atât de des? Iar dacă nu, de ce își asumă statut și forme verbale, continuând totuși să rămână ceea ce numim «verb-substantiv»? Faptul că există o «frază nominală», caracterizată de absența verbului, și că ea reprezintă un fenomen universal pare să vină în contradicție cu faptul, de asemenea foarte general, că are întotdeauna drept echivalent o frază cu verbul «a fi». Datele sunt insuficiente pentru o eventuală analiză; întreaga chestiune este încă atât de puțin studiată încât nu reușim să găsim nici un punct de sprijin. Cauza trebuie căutată probabil în raționamentul, cel puțin implicit, conform căruia apariția unui verb «a fi» ar urma, logic și cronologic, unui stadiu lingvistic lipsit de un astfel de verb. Un asemenea raționament linear se lovește, însă, din toate părțile de infirmări aduse de realitatea lingvistică, care nu satisfac totuși nici o exigență teoretică.

La baza analizei, atât istorice, cât și descriptive, trebuie așezați doi termeni distincți, de obicei nediferențiați atunci când se vorbește de «a fi»: unul dintre ei este «copula», marcă gramaticală de identitate; celălalt, un verb cu drepturi depline. *Cei doi termeni au coexistat* și pot coexista în continuare, fiind complet diferiți. În multe limbi ei au cunoscut, însă, un proces de fuziune. Problema lui «a fi» se reduce, prin urmare, la un proces nu de succesiune cronologică, ci de coexistență dialectică a doi termeni, a două funcții, a două construcții.

---

[1] *Bulletin de la Société de Linguistique*, LV (1960).

Afirmarea identității între doi termeni capătă expresie în fraza nominală. Am încercat, mai demult[1], să stabilim trăsăturile generale ale acestui tip de enunț și nu mai avem nimic important de adăugat decât să subliniem opoziția dintre fraza nominală și fraza care cuprinde verbul «a fi», cu diferențele de rigoare.

Atunci când se vorbește despre un verb «a fi», trebuie precizat dacă este vorba despre noțiunea gramaticală sau despre noțiunea lexicală. Tocmai lipsa acestei distincții a făcut problema imposibil de soluționat și chiar de formulat în termeni clari. Există, într-adevăr, o noțiune lexicală a cărei expresie verbală este tot atât de autentică, tot atât de veche ca oricare alta, care-și poate manifesta funcțiile fără să impieteze asupra funcției specifice «copulei». Trebuie doar să-i fie redată realitatea și autonomia specifice. În indo-europeană, acest lexem este redat de **es-*, pe care vom evita să-l traducem cu «a fi», pentru a nu perpetua confuzia pe care încercăm să o eliminăm. Sensul său este «a avea existență, a se găsi în realitate», această «realitate» definindu-se ca autentică, consistentă, adevărată. Această noțiune se particularizează în mod semnificativ în formele nominale derivate: lat. *sons*, «inculpat», termen juridic care se aplică «existentului», celui «care este cu adevărat» (autorul delictului); skr. *sant-*, av. *hant-*, «existent, actual, bun, adevărat», superl. *sattama-*, av. *hastəma*, «cel mai bun»; *satya-*, av. *haiθya-*, «adevărat»; *sattva-*, «existență; entitate; fermitate»; v. isl. *sannr*, «adevărat»; gr. τὰ ὄντα, «adevăr; proprietate». În istoria individuală a diferitelor limbi indo-europene, **es-* a fost adesea înlocuit, însă noul lexem păstrează sensul vechi. Așa se întâmplă în toharică, unde avem *nes-*, în irlandeză care spune *ta-* (*atta-*). Vom remarca, în trecere, că irl. *ta-* cu dativul pronominal, lit. «a fi lui», furnizează exprimarea lui «a avea»: *ni-t-ta*, «nu ai». Este adevărat că una dintre funcțiile semantice ale lui **es-* sau ale substitutelor sale a fost aceea de a permite construcția «a-i fi lui» pentru «a avea».

Cu totul altfel stau lucrurile în cazul «copulei», într-un enunț care stabilește o identitate între doi termeni nominali. Expresia cea mai generală nu cuprinde nici un verb. În «fraza nominală», așa cum apare ea astăzi, în rusă sau în maghiară de pildă, morfemul-zero, pauza, asigură joncțiunea dintre cei doi termeni și afirmă identitatea lor – oricare ar fi modalitatea acestei identități din punct de vedere logic: ecuație formală («Roma este capitala Italiei»), includere într-o clasă («câinele este un mamifer»), participare la un ansamblu («Pierre este francez») etc.

---

[1] *Ibid.*, XLVI (1950), p. 19 sq.; și mai sus, p. 143 sq.

Ce trebuie reținut aici este că nu există nici o relație de natură sau de necesitate între o noțiune verbală «a exista, a fi într-adevăr acolo» și funcția de «copulă». Nu trebuie să ne întrebăm cum se face că verbul «a fi» poate fi absent sau omis. Ar însemna să raționăm invers. Adevărata întrebare este, dimpotrivă: cum poate exista un verb «a fi» care să dea expresie verbală și consistență lexicală unei relații logice într-un enunț asertiv.

În realitate, limbile cu care suntem obișnuiți ne creează iluzii din acest punct de vedere. Introducerea unui «a fi» care să predice identitatea a doi termeni nu era înscrisă într-o fatalitate lingvistică. În multe limbi, în diferite momente ale evoluției lor istorice, funcția de joncțiune, asigurată de cele mai multe ori de o pauză între termeni, așa cum se întâmplă în rusă, a avut tendința de a se realiza într-un semn pozitiv, într-un morfem. Nu a existat însă o soluție unică și necesară. S-au aplicat mai multe procedee; crearea sau adaptarea unei forme verbale nu este decât unul dintre ele. Le vom trece în revistă pe cele mai importante.

Vechea semitică nu are, după cum se știe, un verb «a fi». E suficientă juxtapunerea termenilor nominali ai enunțului pentru a obține o frază nominală, însoțită probabil de o trăsătură suplimentară – pauza dintre termeni – lipsită însă de expresie grafică. Exemplul maghiarei, al rusei etc., dă acestei pauze valoarea de element al enunțului; este chiar o caracteristică a predicației. E foarte probabil că, oriunde structura limbii permite construirea unui enunț predicativ prin juxtapunerea a două forme nominale în ordine liberă, trebuie să considerăm că acestea sunt separate de pauză. Formele nominale asigură predicația cu această condiție. În aramaică avem: *malk̲ūt̲eh malk̲ūt ʻālam*, «regalitatea sa (este) o regalitate eternă»; *ʻarḥāt̲eh dīn*, «căile sale (sunt) dreptatea»; *hū ṣalmā rešeh di-d̲hāb̲ ṭāb̲*, «această statuie, capul său (este) din aur curat». Funcția predicativă poate fi marcată și de un semn anume: pronumele considerat a fi de persoana a III-a sg. care servește de «copulă», intercalat între subiect și predicat: *ʻelāhk̲ōn hū ʻelāh ʻelāhīn*, «zeul vostru, el (= este) zeul zeilor». Situația rămâne aceeași chiar atunci când subiectul se află la persoana I sau a II-a: *ʻanaḥnā himmō ʻab̲d̲ōhī d̲ī-ʻelāh-šmayyā w'ar'ā*, «suntem slujitorii domnului cerului și pământului» (*Esra* V, II), lit. «noi lor ai săi slujitori ai domnului...». Mai observăm, în acest exemplu, și acordul în număr dintre pronumele-copulă și subiect. La singular am avea, literalmente: «Eu lui slujitorul său (= sunt slujitorul său)»; de unde, la plural «noi lor slujitorii săi» (= suntem slujitorii săi) cu *himmō* pron. masc. pl.

Regăsim aceeași schemă și în arabă[1]: o frază nominală în care subiectul, în general determinat, precede predicatul, de cele mai multe ori nedeterminat: *Zaidun 'ālimun*, «Zaid este savant». Putem adăuga o determinare a subiectului fără a schimba forma sintactică: *'abuhu musinun*, «tatăl său este în vârstă», dar și *Zaidun 'abuhu musinun*, «Zaid, tatăl său, este în vârstă» (= tatăl lui Z. este în vârstă). Dacă și subiectul și predicatul sunt determinate, putem intercala între ele pronumele *huwa*, «el»: *allahu huwa 'lhayyu*, «Dumnezeu el (= este) cel viu».

În limbile turcice, structura enunțului predicativ corespunde în esență frazei nominale: o sintagmă alcătuită, de exemplu, dintr-un substantiv și un adjectiv sau dintr-un pronume și un adjectiv poate alcătui singură un astfel de enunț. Predicația este, însă, de multe ori însoțită de un semn distinctiv, care nu este altul decât un pronume, personal sau demonstrativ, alăturat unui termen sau unei sintagme nominale. În dialectele orientale, tipul este următorul: *män yaš män*, «sunt tânăr», *sän yaš sän*, «ești tânăr» (lit. «eu tânăr eu, tu tânăr tu»). Această construcție e prezentă deja în vechea turcă și se regăsește din plin în dialectele conservatoare; putem spune că exprimarea «normală» a raportului predicativ la persoana a 3-a sg. constă în utilizarea pronumelui *ol*, «el, lui», postpus unui termen nominal: v. turcă *ädgü ol*, «el este bun» (bun el); *mäniŋ ol*, «el este al meu» (al meu el); *körümči ol*, «el este ghicitor» (ghicitor el); turca orientală medie: *bu quβra ...nïŋ ol*, «acest mormânt este al lui X.»; turcă khwarezmien *bu 'ālam kitab ol*, «această lume este o carte»; altai *ol bay ol*, «el este bogat» (el bogat el); baškir *Xäsän yadïwsï ul*, «Hasan este scriitor» etc. Verbul «a fi» nu a fost creat decât târziu și într-o zonă restrânsă; limba osmanli a specializat în copulă persoana a 3-a sg. *dir* (*dur*), de la *durmaq*, «stare»[2], fără a renunța totuși la utilizarea pronumelui-copulă sau a frazei nominale.

Această valorizare sintactică a pronumelui cu funcție de copulă este un fenomen ale cărui dimensiuni trebuie specificate. Am văzut cum două tipuri lingvistice complet diferite se pot întâlni pentru a realiza aceeași structură sintactică, într-o convergență al cărei instru-

---

[1] Cf. Brockelmann, *Arab. Gramm.*[11], § 100-102.

[2] A se vedea mai multe exemple la J. Deny, *Grammaire de la langue turque*, § 549 sq., 1175; și în lucrarea colectivă *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, 1959, p. 104, 111, 125, 207 ș. a.

ment este pronumele. Această situație, aceeași în semitică și în turcă, ne face să credem că aceeași soluție poate fi aplicată și în cazul altor limbi, acolo unde fraza nominală bimembră trebuie să se realizeze ca enunț asertiv printr-un mijloc formal, altul decât prozodia, și să cuprindă un termen nou care să servească drept marcă a aserțiunii. Pronumele poate fi această marcă. Vom aduce acum confirmarea unui al treilea tip lingvistic care a ajuns, în același fel, la o formă independentă de frază nominală. Creația în chestiune a apărut chiar în indo-europeană, mai precis în anumite limbi iraniene.

Mai întâi, în sogdiană. Alături de verbele «a fi» (*'sty, βwt, 'skwty*), pronumele *'yw*, «el», care poate servi și de articol, îndeplinește funcția de copulă la finele frazei: *tk'wšδ ZYmy... ZKH''z'wnδγwth'*γw *kt'r ZY z'tk*, «cercetați dacă pruncul este fată sau băiat» (VJ. 24 sq.); *γwyz'kw n'yγ* 'γw, «(legea) este foarte profundă» (Dhu. 77, cf. 222); *mwrtk 'tn* 'γw, «el este mort» (R. I, frgm. II a, 14); *KZNH γrβ'nt 'YKZY 'pw ''stnyh 'γw*, «pentru ca ei să înțeleagă cum este nonpermanența» (Vim. 119); de remarcat utilizarea alternativă a lui β*wt* și *'γw* în textul următor: *'YK' w'tδ'r pw ''y'm γw ms pwt'n'k ČWRH pw ''y'm* β*wt 'YK' w'tδ'r pw kyr'n 'γw ms pwt'n'k kwtr 'pw kyr'n* β*wt*, «după cum ființa este (γ*w*) nesfârșită, tot astfel corpul lui Buda este (β*wt*) nesfârșit; după cum ființa este ('γ*w*) nesfârșită, tot astfel gotra lui Buda este (β*wt*) nesfârșit» (Dhu. 57 sq.): situația specifică a «ființei» este redată de pronume, iar situația contingentă de β*wt*. În textele budiste vom găsi câte exemple dorim de 'γ*w* construit în acest fel[1]. Această caracteristică s-a păstrat în yagnābī, unde pronumele *ax* este în același timp demonstrativ și copulă[2]: ca pronume, *ax odám avvow* «acest om veni»; sub forma afixului *-x*, în copulă: *inčem ku-x*, «unde este soția mea?»; *xūrāki māx kam-x*, «provizia noastră e puțină».

Din punct de vedere istoric, utilizarea a continuat neîntrerupt, începând cu sogdiana și sfârșind cu yagnābī. Și, totuși, această funcție a demonstrativului se regăsește și în alte două dialecte iraniene, pašto și oset. În pašto, primele două persoane ale lui «a fi» la prezent, *yam* și *yē*, se opun persoanei a 3-a, *dai*, fem. *da*, pl. *dī*, ale căror forme nu au legătură deloc cu vechiul verb *ah-*. De fapt, este vorba de pronumele *dai* (în iraniana veche, *ta-*), flexionat ca adjectiv, introdus în para-

---

[1] Am semnalat și cu altă ocazie această utilizare a pronumelui în sogdiană și în yagnabi (*Grammaire sogdienne*, II, p. 67-68), dar fără a o putea explica.

[2] Exemple la Andreev-Peščereva, *Jagnobskie Teksty*, p. 227 b, 354 a; cf. de asemenea *Grundr. der iran. Philologie*, II, p. 342 (§ 94, 3). Sub influența persanei, yagn. *-x* se găsește uneori întărit de *ast*.

digma prezentului lui «a fi» spre a înlocui flexiunea perifrastică a prezentului pasiv de la «a face»: 1. *kaṛai yam*, «am fost făcut»; 2. *kaṛai yē*, «ai fost făcut», dar 3. *kaṛai dai*, «a fost făcut» (lit. «făcut el»), fem. *kaṛē da*, lit. «făcută ea», pl. *kaṛī ī*, lit. «făcuți ei». În sfârșit, am arătat cu altă ocazie că forma osetă *ū*, a 3-a sg. prezent de la «a fi», reprezintă pronumele *ū* utilizat în același fel[1]. Iată, prin urmare, trei limbi iraniene care au ajuns, în urma unei evoluții spontane, independent una față de alta, la aceeași structură sintactică aparent prea puțin indo-europeană, care s-a fixat și în semitică sau turcă.

O altă soluție a constat în introducerea unei forme verbale, alta decât cea care enunță existența. Avem la dispoziție exemple clare, precum cele din latina târzie, unde *esse* preia rolul de copulă, în timp ce noțiunea de existență va reveni lui *existere*, *extare*[2]; sau ca acelea din irlandeză unde, la persoana a 3-a sg., *is* se opune lui *tá* (*atta*, cu preverb). Irlandeza dispune așadar de două paradigme complete și distincte. Pentru forma de echivalență la prezent: 1. *am*, 2. *at*, 3. *is*, pl. 1. *d-em*, 2. *adib*, 3. *it*. Pentru verbul de existență: 1. *tau, tó*, 2. *tái*, 3. *tá*, pl. 1. *táam*, 2. *taaid, taid*, 3. *taat*. Nu mai contează că, în virtutea etimologiei, irl. *is* îl continuă pe **esti*. În sistemul irlandez actual[3], opoziția dintre *is* și *ta* reflectă distincția dintre cele două noțiuni. La fel se întâmplă și în kučeeană[4]. Pe de o parte, avem un verb de existență *nes-*, de ex.: *nesäṃytārye tne saṃsārmeṃ... läklentameṃtsälpatsiś*, «există (*nesäṃ*) un drum (*ytārye*) aici pentru a fi eliberat (*tsälpātsiś*) de *saṃsāra* și de suferințe»; pe de altă parte, *ste* (3-a sg.), pl. *stare*, capabil să primească pronume sufixate, pentru a reda relația de identitate: *āyor saimä ste*, «darul (*āyor*) este un refugiu (*saimä*)»; *ceym rṣāki ñissa śpālmeṃ stare*, «aceste ṛṣis sunt (*stare*) mai bune (*śpālmeṃ*) decât mine (*ñissa*)». Aproape că nu mai e nevoie să menționăm cele două verbe *ser* și *estar* din spaniolă. Observăm că aceste limbi conservă, cu prețul unei inovații lexicale, distincția pe care o urmărim. Nu trebuie să credem că această distincție, precum și problema lingvistică pe care o reflectă, sunt proprii indo-europenei. Le întâlnim în domenii foarte diferite. F. Martini a extins la limbile indo-chineze observațiile noastre cu privire la fraza nominală, punând în evidență aceeași

[1] Cf. lucrării noastre *Études sur la langue ossète*, 1959, p. 74-75, unde anunțam demonstrația de față.

[2] Pentru detalii, cf. Ernout, *B.S.L.*, L (1954), p. 25 sq.

[3] L. Sjoestedt, *Description d'un parler du Kerry*, p. 112 sq.

[4] Krause, *Westtocharische Grammatik*, I, 1952, p. 61, § 64.

repartiție[1] în siameză și cambodgiană. A regăsit-o, în siameză, între *khu*, care servește la identificare, și *pĕn*, «a exista, a fi viu»; în cambodgiană, între *gī* copulă și *jā* «a exista, (a fi) bun, adevărat». Concordanță cu atât mai importantă cu cât, în acest caz, numai comportamentul sintactic al formelor permite identificarea lor ca fiind verbale[2].

În sfârșit, o ultimă soluție s-a impus în majoritatea limbilor indo-europene. Este vorba despre generalizarea lui **es-* în funcția de copulă și ca verb de existență, în același timp. S-a șters orice deosebire. Este și stadiul francezei actuale, în care putem spune la fel de bine «cela *est*» ca și «cela est bon», fără ca *être* și *exister* să se delimiteze reciproc. Nimic nu mai corespunde aici cu opoziția lexicală din sp. *ser/estar*, sau cu cea din rusă exprimată, pe de o parte, cu ajutorul lui *-O-jestĭ/*, iar, pe de altă parte, de variația cazuală a predicatului, nominativ/instrumental. În schimb, reducerea acestor două categorii la o singură unitate simplifică jocul flexiunilor temporale, instaurând un ansamblu de paradigme mai regulate. Se ajunge astfel la împrumutarea unui suport lexical pentru redarea unei relații gramaticale, «être» devenind un lexem care poate la fel de bine să enunțe existența sau să afirme identitatea.

Ceea ce este ciudat, însă, este că «avoir» este un auxiliar de același tip cu «être». Totul pare să le deosebească și nimic nu vine să dovedească funcționarea lor paralelă. Era oare necesară crearea, în diferite limbi, a unui al doilea auxiliar, în timp ce rusa sau persana au doar unul? În plus, acest al doilea auxiliar, *avoir*, are un sens propriu, spre deosebire de celălalt, a cărui definire le revine lexicografilor; în afară de funcția de auxiliar, el apare într-o construcție liberă, cea a unui verb activ ca toate celelalte, cu recțiune tranzitivă de obiect. De fapt, cu cât îl examinăm mai îndeaproape, cu atât situația sa de auxiliar devine mai greu de justificat. Să încercăm, deci, să-l caracterizăm formal, în câteva limbi. Trebuie să surprindem acest verb *avoir* într-o limbă anume pentru a-l putea analiza, chiar dacă, așa cum vom vedea, vom fi nevoiți în final să infirmăm necesitatea existenței unei

---

[1] *B.S.L.*, LII (1956), p. 289-306.

[2] Ar fi cazul, poate, să reluăm, din punctul de vedere al distincției menționate aici, datele complexe referitoare la «a fi» în indo-ariană, studiate de R. L. Turner, *B.S.O.S.*, VIII (1936), p. 795 sq., și H. Hendriksen, *B.S.O.A.S.*, XX (1957), p. 331 sq.

noțiuni care nu poate fi postulată în nici un fel, în logică sau în gramatică.

Să vedem cum stau lucrurile în franceză, comparativ cu *être*. Observăm că *avoir* are anumite proprietăți în comun cu *être*, în vreme ce altele îi sunt proprii. Vom rezuma relațiile dintre ele după cum urmează:

1. *Être* și *avoir* au amândouă statutul formal de auxiliare temporale.

2. Nici *être* și nici *avoir* nu pot avea formă pasivă.

3. *Être* și *avoir* sunt acceptate ca auxiliare temporale de către aceleași verbe, după cum acestea sunt sau nu reflexive, adică după cum subiectul și obiectul desemnează sau nu aceeași persoană: *être* când subiectul și obiectul coincid («il s'*est* blessé»), *avoir* când ele nu coincid («il m'*a* blessé»).

4. Altfel, auxiliarele *être* și *avoir* se află în distribuție complementară; toate verbele trebuie să aleagă unul dintre ele («il *est* arrivé/ il *a* mangé»), inclusiv *être* și *avoir*, care în stare liberă îl adoptă pe *avoir* («il *a* été; il *a* eu»).

Această simetrie în utilizare și această relație complementară dintre cele două auxiliare, care mai posedă și aceeași gamă de forme și construcții, contrastează puternic cu natura lexicală a celor două verbe și cu comportamentul lor sintactic în stare liberă. Aici le separă o diferență esențială: în afara funcției de auxiliar, construcția lui *être* este predicativă; cea a lui *avoir*, tranzitivă, ceea ce nu cadrează în nici un fel cu statutul lor. Nu vedem, de exemplu, cum poate deveni auxiliar un verb tranzitiv.

Și, totuși, avem de-a face cu o iluzie. *Avoir* are construcția unui verb tranzitiv; și totuși, nu se numără printre ele. Este un pseudotranzitiv. Între subiectul și regimul lui *avoir* nu poate exista un raport de tranzitivitate, astfel încât să putem presupune că noțiunea se răsfrânge asupra obiectului, modificându-l. Un verb *avoir* nu enunță nici un proces. De fapt, *avoir* este o raritate ca lexem; majoritatea limbilor nici nu-l cunosc. Chiar printre limbile indo-europene, el este o achiziție tardivă[1] care s-a impus destul de greu și a rămas parțială. Exprimarea curentă a raportului desemnat în limbile noastre de *avoir* se face invers, prin «*être-à*», constituind în subiect ceea ce reprezintă obiectul gramatical al unui verb *avoir*. De exemplu, *kāna l-*, «être à»,

[1] Meillet, «Le développement du verbe avoir», *Antidôron J. Wackernagel*, 1924, p. 9-13.

reprezintă, în arabă, singurul echivalent posibil al lui «avoir». Așa stau lucrurile cu majoritatea limbilor.

Ne vom mulțumi să oferim câteva ilustrări culese din domenii lingvistice dintre cele mai diverse. Limbile altaice nu au verbul «a avea»; în turcă se construiește, cu ajutorul unui pronume sufixat, un predicat de existență, *var*, sau de inexistență, *yoq*[1]: avem astfel *bir ev-im var*, «o (*bir*) casă-a mea (*ev-im*) este; am o casă»; în mongolă (clasică), dativul-locativ al pronumelui sau substantivului posesorului se construiește cu «a fi»: *nadur morin buy*, «mie (*nadur*) un cal (*morin*) este (*buy*), am un cal»[2]. Fără să înregistreze vreo acțiune, kurda spune același lucru: *min hespek heye*, «mie (*min*) un cal (*hespek*) este (*heye*)», în timp ce persana, foarte apropiată genetic și tipologic, îl folosește pe *dāštan*, «a avea». În georgiana clasică[3] apare aceeași construcție «a fi cuiva», care coincide cu cea a modelelor grecești în traduceri: *romelta ara akuns saunžē*, și corespunde literalmente cu gr. «οἷς οὐκ ἔστιν ταμιεῖον, ei nu au pivniță» (*Lc* XII, 24). Numele sau pronumele, în acest caz relativul în dativ *romelta*, «cărora», poate fi însoțit, la genitiv sau la dativ, de *tana*, «cu»: *ara ars čuen tana uprojs xut xueza puri*, «nu avem mai mult de cinci pâini», lit. «nu este noi-cu (*čuen tana*) mai mult de cinci pâini, οὐκ εἰσὶν ἡμῖν πλεῖον ἢ πέντε ἄρτοι». – Din domeniul african am putea cita, în ewe (Togo)[4], exprimarea lui «a avea» prin «a fi în mână» cu verbul *le* «a fi, a exista», *asi* «în mână»: *ga le asi-nye*, «banii (*ga*) sunt în mâna mea (*-nye*), am bani». În vai (Liberia)[5], în care proprietatea trebuie specificată ca fiind alienabilă sau inalienabilă, există două expresii: pe de o parte *nkuṅ ?bɛ*, «al meu (*n*) cap (*kuṅ*) există (*?bɛ*), am un cap», pe de altă parte, *ken ?bɛ m 'bolo*, «casa (*ken*) există în mâna mea (*m 'bolo*), am o casă». Și în kanuri «am» se spune *nânyîn mbéji*, lit. «eu-cu (*nânyîn*) există (*mbéji*)»[6].

Nu vom încerca să adunăm toate dovezile referitoare la acest fapt, care ar putea alcătui cu ușurință un catalog, într-atât de simplu ar fi pentru oricine să verifice, în orice domeniu lingvistic, preeminența tipului «mihi est» asupra tipului «habeo». Și dacă suntem cât de cât la curent cu istoria limbii respective, vom observa adesea că evoluția

---

[1] Deny, *Grammaire*, § 1198.

[2] Poppe, *Grammar of written Mongolian*, 1954, p. 147, § 509.

[3] Diferitele expresii sunt studiate de G. Deeters, *Festschrift A. Debrunner*, 1954, p. 109 sq.

[4] D. Westermann, *Wörterbuch der Ewe-Sprache*, I, p. 321.

[5] A. Klingenheben, *Nachr. Götting. Gesellsch.*, 1933, p. 390.

[6] J. Lukas, *A Study of the Kanuri Language*, p. 28-29, § 72.

se face de la «mihi est» la «habeo», nu invers, ceea ce înseamnă că, chiar și acolo unde există «habeo», el poate să fi rezultat dintr-un «mihi est» anterior. Dacă există o exprimare «normală» a acestui raport, aceasta este «*mihi est aliquid*»; «*habeo aliquid*» nu constituie decât o variantă secundară și cu extindere limitată a acesteia, oricât de importantă ar fi în ea însăși achiziția lui *a avea* ca verb autonom.

Se cuvine, totuși, să evităm o confuzie pe care ar putea-o pricinui cu ușurință expresia «*mihi est*», dacă am considera-o ca atare, fără să-i precizăm valoarea pe care o are în fiecare sistem lingvistic. Acel «a fi cuiva» la care ne referim nu este deloc același cu locuțiunea franceză *être-à* în «ce livre *est à* moi». Această distincție trebuie făcută cu grijă. Nu putem atribui fr. «*est à moi*» aceeași funcție ca lat. «*est mihi*»: în latină, *est mihi* stabilește același raport ca și *habeō*, care nu este decât una dintre transformările sale: *est mihi liber* a fost înlocuită de *habeō librum*. În franceză însă, se enunță două raporturi diferite: posesia cu *avoir* («j'ai un livre»); apartenența cu *être à* («ce livre est à moi»). Diferența dintre cele două raporturi exprimate rezultă din diferența dintre construcții: *être à* cere întotdeauna un subiect determinat; «un livre est à moi» n-ar fi cu putință: e nevoie de «*ce* livre ...». Invers, *avoir* cere întotdeauna un obiect nedeterminat: «j'ai ce livre» ar avea, în cel mai fericit caz, doar o slabă șansă de utilizare; e nevoi de «j'ai un livre». De aceea lat. *est mihi* corespunde fr. *j'ai*, și nu lui *est à moi*.

Din același respect pentru metodă, nu trebuie să confundăm două construcții care apar simultan în indo-europeana veche: «a fi» cu dativul și «a fi» cu genitivul. Sunt două predicații distincte. Cu genitivul, avem un *predicat de apartenență* servind la definirea obiectului: av. *kahyā ahī* «cui aparții?»; ved. *áhar devā́nām āsīd rātrir ásurānām*, «ziua aparținea zeilor, noaptea Asuras-ilor»; hit. *kuella GUD-uš UDU-uš*, «căruia îi aparțineau boi (și) oi»; gr. hom. τοῦ (sc. Διὸς) γὰρ κράτος ἐστὶ μέγιστον, «lui îi aparține forța supremă»; lat. *Galliam potius esse Ariovisti quam populi romani*, «(el nu putea să creadă) că Galia aparținea lui Ariovistus, mai degrabă decât poporului roman» (Caesar, *B.G.*, I, 45, I); v. sl. *kotorago otŭ sedmi bǫdetŭ žena*, «căruia dintre cei șapte îi va aparține femeia? τίνος τῶν ἑπτὰ ἔσται γυνή;» (*Mt.* XXII, 28). Dar «a fi» cu dativul definește un *predicat de posesie*: astfel, în hit. *tuqqa UL kuitki ešzi*, «ție nimic nu-ți este = tu nu ai nimic»; gr. ἔστι τοι χρυσός, «ai aur» etc.

Avem în vedere raportul de posesie și exprimarea sa cu «a fi cuiva». Ori, *a avea* nu este decât un *a fi cuiva* invers: *mihi est pecunia* devine *habeo pecuniam*. În raportul de posesie instaurat de *mihi est*,

lucrul posedat apare ca subiect; posesorul nu este indicat decât de acest caz marginal, dativul, care-l desemnează ca fiind cel întru care se realizează «a fi cuiva». În momentul în care construcția devine *habeo pecuniam*, acest raport nu poate deveni «tranzitiv»; acel «ego» introdus acum ca subiect nu este și agentul procesului: este nucleul unei stări într-o construcție sintactică care nu face decât să imite enunțarea unui proces.

Lucrurile devin clare abia atunci când îl recunoaștem pe *a avea* ca fiind ceea ce este el în realitate, un *verb de stare*. O confirmare în acest sens poate fi oferită de diverse structuri lingvistice. Verbul «a avea» în gotică, *aih*, este un perfecto-prezent. El face parte dintr-o clasă care cuprinde exclusiv verbe de stare subiectivă, de atitudine, de dispoziție, nu și de acțiune[1]: *wait*, «a ști»; *mag*, «a putea»; *skal*, «a trebui»; *man*, «a crede»; *og*, «a se teme» etc. Așadar *aih*, «a avea», se definește ca verb de stare pur și simplu prin formă. Există un corespondent indo-iranian în ved. *īśe*, av. *ise*, «a avea, a poseda»; și aici însă, verbul nu există decât în starea de perfect mediu[2], indicând starea: *īśe* este un perfect reduplicat *$*ə_1i\text{-}ə_1is\text{-}ai$*, care a servit de bază unui prezent[3]. De fapt, toate perfecto-prezentele din gotică s-ar putea traduce printr-o perifrază cu «a avea», desemnând starea subiectului: *wait*, «am cunoștință», *mag*, «am putere», *og*, «am teamă», *þarf*, «am nevoie», *man*, «am idee» etc. Toate acestea pentru că «a avea» nu desemnează decât o stare, ceea ce se poate verifica dacă vom duce o paralelă la celălalt capăt al lumii, cu o limbă amerindiană. În Tunica (Luisiana), există o clasă de verbe numite statice[4]: ele au particularitatea de a nu putea fi conjugate decât cu ajutorul prefixelor pronominale și de a necesita prefixele posesiunii «inalienabile». Ori, privite din punctul de vedere al distribuției lor semantice, toate verbele statice se raportează la noțiuni de stare: stare emoțională («a-i fi rușine, a fi nervos, a fi excitat, fericit» etc.), stare fizică («a-i fi foame, frig, a fi beat, plictisit,

---

[1] Cf. *Archivum Linguisticum*, I (1949), p. 19 sq.; *Die Sprache*, VI (1960), p. 169.

[2] Lema *aēs-* din Bartholomae, *Air. Wb.* s. v. este iluzorie. O temă *aēs-* ar putea fi considerată, la nevoie, pentru substantivul *aēšā* -. Ca forme verbale însă, nu există decât perfectul *ise* (a se citi *ise*) și participiul *isāna-* (a se citi *isāna-*), identice cu ved. *īśe*, *iśānà-*. Nu putem acorda credit formelor *ište, išta*, slab atestate sau reprezentând doar corecturi ale editorilor.

[3] Leumann, *Morphologische Neuerungen im altindischen Verbalsystem* (Meddel. Nederl. Akad. N. R. XV, 3), 1952, p. 13 (85), subliniază tocmai paralelismul prezent în gotică și în indo-iraniană, provenit dintr-o formă de perfect.

[4] Haas, *Tunica*, § 4.71, p. 59 sq.

bătrân» etc.); stare mentală («a ști, a uita») precum și, dacă se poate spune așa, stare de posesie: «a avea» în mai multe expresii. Această clasificare a lui «a avea» în rândul verbelor de stare e dictată de natura noțiunii. Ne putem explica acum de ce *a avea* poate forma, în mai multe limbi, perifraze corespunzătoare dispozițiilor subiective: «avoir faim, avoir froid, avoir envie...», apoi «avoir la fièvre», mai vag, dar cu referire clară la subiectul afectat: «avoir un fils malade». În nici una dintre aceste situații, *avoir* nu se referă la obiect, ci la subiect.

Acum când e limpede că *a avea* trebuie definit ca verb de stare, în ce relații se va găsi el cu *a fi*, tot un verb de stare și el, de fapt verbul de stare prin excelență? Dacă în utilizarea lor ca auxiliare verbale, *a fi* și *a avea* se găsesc în distribuție complementară, putem presupune că tot așa stau lucrurile și cu situația lor lexicală. *A fi* este starea celui care există, a celui care este ceva; *a avea* este starea celui care are, a celui căruia îi este ceva. Numai așa se poate pune în evidență diferența dintre ele. *A fi* stabilește un raport de identitate între cei doi termeni pe care-i leagă: este starea cosubstanțială. Dimpotrivă, cei doi termeni uniți de *a avea* rămân distincți; raportul dintre ei este extrinsec și se definește ca pertinențial; este raportul dintre posesor și lucrul posedat. Doar posesorul este desemnat de *a avea*, cu ajutorul a ceea ce, din punct de vedere gramatical, se constituie în (pseudo-) regim.

Așa se explică de ce *a avea*, care nu este decât un *a fi* invers, nu suportă pasivizarea. În franceză, *avoir* nu are pasiv. Și nici echivalentul său lexical, *posséder*. Nu se poate spune: «ce domaine a été possédé par X.; il est maintenant possédé par l'État»; ceea ce împiedică formarea unui astfel de pasiv este faptul că *posséder* nu afectează obiectul, ci subiectul. Numai într-un sens derivat, care face din *posséder* un echivalent al lui «dominer, subjuguer, assujettir», putem spune: «il est possédé du démon, il est possédé par la jalousie» și putem vorbi de «un posedat».

Această situație specială a verbului a *avea*, a cărui construcție activă maschează un «a fi al cuiva» inversat, ne face să înțelegem mai bine diateza lat. *habēre*, gr. ἔχειν. *Habēre* și ἔχειν sunt date de obicei ca dovezi ale principiului conform căruia verbul indo-european nu este nici intranzitiv, nici tranzitiv prin natura sa, putând admite ambele valori. În realitate, *habēre* și ἔχειν trebuie considerate, înainte de toate, ca verbe de stare, în virtutea utilizărilor pe care ele le admit. Sunt binecunoscute expresiile de tipul *sic habet* sau *bene habet*. La fel de clare sunt și primele derivate de la *habēre*, precum *habitus*, «mod de a fi, comportament, ținută», *habilis*, «care se comportă (bine), care se

potrivește utilizării» (*habilis ensis*; *calcei habiles ad pedem*), iar prezentul *habitare*, «a sta de obicei, a locui» îl înlocuiește cu acest sens pe *habere*: cf. *quis istic habet?* «cine locuiește acolo?», la Plaut. Chiar devenit tranzitiv, *habēre* își păstrează valoarea de stare; trebuie acordată atenție locuțiunilor în care *habere* indică «a avea asupra sa», descriind starea subiectului: *habere uestem*; *habere iaculum, coronam* etc., apoi *habere uulnus*; sau «a avea în sine»: *habere dolorem; habere in animo; habes nostra consilia*, «cunoști proiectele noastre». Toate acestea prefigurează noțiunea de posesie: *habere fundum* este, în același timp, «a locui (pe pământ)» și a-l «ocupa» (legal). Pentru ἔχειν nu trebuie amintite doar utilizările considerate intranzitive εὖ, κακῶς ἔχειν, «a se simți bine, rău», ci plecând de la cele mai vechi texte, formule precum hom. ἑκὰς ἔχειν, «a se ține de o parte»; ἕξω δ' ὡς ὅτε τις στερεὴ λίθος, «voi fi tare ca o stâncă», locuțiunile cu ἔχειν pentru starea fizică sau mentală: ποθὴν, ἄλγεα, πόνον, πένθος, ἔχειν, sau τέλος ἔχειν, «a se sfârși», ἡσυχίαν ἔχειν, «a sta liniștit», ἵππων δμῆσιν ἔχειν, «a se pricepe la domesticirea cailor». Subiectul lui ἔχειν poate, la fel de bine, să desemneze un lucru: βάρος ἔχειν, «a comporta, a avea o greutate», ca *pondus habere*.

Se ajunge astfel la definirea situației lui *a fi* și a lui *a avea* în funcție de natura raportului stabilit între termenii nominali ai construcției: *a fi* presupune o relație intrinsecă, *a avea* o relație extrinsecă. Ceea ce ele au în comun, ca și ceea ce le distinge, se reflectă în simetria funcțiilor de auxiliar și în asimetria funcțiilor de verbe libere. Construcția tranzitivă a lui *a avea* îl separă de *a fi*. Această construcție este însă cu totul formală, ea nu poate contribui la situarea lui *a avea* în rândul verbelor tranzitive. Dacă elementele sintactice din *Pierre a une maison* sunt dispuse, formal, în același fel ca în *Pierre bâtit une maison*, cel de-al doilea enunț poate fi trecut la pasiv; cel dintâi nu. Este o dovadă a faptului că *avoir* nu are recțiune tranzitivă.

În schimb, în limbile în care *a fi* și *a avea* sunt auxiliare în aceeași măsură, omologia utilizării lor e foarte extinsă. Trebuie subliniat totuși următorul lucru: existența a două auxiliare nu este necesară, limbile pot admite doar unul dintre ele. Chiar acolo unde ele apar împreună, se înregistrează o repartiție foarte inegală, așa cum se întâmplă în franceză, unde *être* însoțește aproximativ o duzină de verbe, în timp ce *avoir* se aplică tuturor celorlalte. Prin urmare, dacă vom avea în vedere limbile în care verbul se organizează cu ajutorul unui auxiliar, *a avea* sau *a fi*, după caz, vom observa convergența lui *a avea* și *a fi* în formarea perfectului: «il *est* venu/il *a* vu».

Faptul că, în astfel de limbi, perfectul e legat de utilizarea auxiliarelor *a fi* și *a avea*, că nici o altă expresie în afara lor nu se mai poate înscrie în paradigma de perfect compus a verbului și că această formă perifrastică reprezintă o conjugare completă constituie un ansamblu de trăsături care lămuresc natura profundă a perfectului. Este o formă în care noțiunea de stare, asociată celei de posesie, e pusă pe seama agentului acțiunii; perfectul îl prezintă pe autor ca fiind posesorul împlinirii acțiunii.

În limbile indo-europene, perfectul este o formă de stare care enunță posesia. Faptul e demonstrabil cu ajutorul analizei interne a formelor perifrastice. Suntem de părere că succesiunea: perfect compact (*scripsī*) > perfect perifrastic (*habeō scriptum*) pune în evidență sensul inerent perfectului indo-european în relația dintre elementele de formă.

O ilustrare frapantă este structura perfectului armean. Am analizat anterior[1] acest perfect atât de special în termenii specifici sintaxei armene, în funcție de condițiile care permit exclusiv explicarea sa. Există două varietăți care, lucru curios și derutant la prima vedere, se disting prin forma cazuală a «subiectului», restul cuprinzând aceleași elemente. Perfectul intranzitiv constă în: subiect în nominativ + participiu trecut în *-eal* + formă flexionată a lui «a fi»; perfectul tranzitiv în: subiect în genitiv + participiu pasiv în *-eal* + formă a lui «a fi» la a 3-a sg. Avem astfel *sa ekeal ē*, «el a venit», dar *nora* (gen. sg.) *teseal ē*, «el a văzut». De fapt, în urma analizei acestei variații sintactice, descoperim opoziția manifestată în dezvoltarea generală a limbilor indo-europene între construcția perfectului intranzitiv cu *a fi* și construcția perfectului tranzitiv cu *a avea*. Originalitatea armenei rezidă în exprimarea relației «a avea» prin intermediul unei structuri sintactice care transformă subiectul în «posesor»; e vorba despre sintagma «*a fi* + genitiv predicat», echivalent armean pentru verbul «a avea». Se spune, în armeană, *nora tun ē*, lit. «*eius (nora) aedes (tun) est (ē)*» pentru a semnifica «*habet aedem*, are o casă»; de asemenea, la perfectul tranzitiv în care participiul înlocuiește substantivul, *nora teseal ē*, lit. «*eius visum est*», pentru a semnifica «*habet visum*, a văzut». Principiul explicativ fiind deja anunțat, se poate înțelege cu ușurință că această construcție a servit la exprimarea perfectului *tranzitiv*, care apare în acest fel ca «posesiv», în sens propriu, și că acesta a devenit corespondentul perfectului cu «a avea» din celelalte limbi. Numai că,

[1] *B.S.L.*, LIV (1959), p. 57 sq.; mai sus, p. 172 sq.

în loc să se manifeste prin utilizarea a două auxiliare distincte (*a fi* și *a avea*), diferența dintre perfectul intranzitiv și perfectul tranzitiv s-a tradus, în armeană, printr-o relație între perifraza verbală și subiect.

Putem observa, pornind de la un exemplu perfect în acest sens, felul în care aceleași relații pot împrumuta, în funcție de limbă, expresii formale foarte diferite. Justificarea acestei construcții a perfectului tranzitiv armean este dată de faptul că, pentru «a avea», armeana spune «a fi cuiva». Semnalăm, în trecere, paralelismul remarcabil înregistrat în dezvoltarea perfectului în egipteana veche. Conform interpretării propuse de W. Westendorf[1], perfectul tranzitiv egiptean are o exprimare posesivă: *mr n-j sn*, «l-am iubit pe frate», literalmente: «iubit (*mr*) mie (*n-j*) (este) fratele (*sn*)». Ori, aceeași construcție cu dativul *n-* indică posesia: *nb n-j*, «aur (este) mie (*n-j*) = am aur». Tipurile lingvistice pot fi complet diferite; anumite relații fundamentale continuă însă să se manifeste în legătură cu aceleași procedee formale, aparent în virtutea unor necesități de structură.

Această explicație a perfectului tranzitiv armean, selectat ca specimen al construcției «mihi est factum» pentru «habeo factum» antrenează o consecință extrem de importantă pentru toate formele verbale compuse cu «a fi», care se poate rezuma după cum urmează: forma perfectului activ tranzitiv în armeană nu se deosebește de cea a perfectului pasiv, decât atunci când obiectul e specificat ca atare cu ajutorul particulei z-. Altfel, cele două forme coincid.

Putem da mai multe exemple în acest sens. Fie *Mc* XV, 46: *ed i gerezmani zor ēr p'oreal i vimē*, «îl așeză în mormântul *pe care îl săpaseră* în piatră». Aceasta ar fi traducerea conform textului manuscriselor; este un perfect tranzitiv, semnalat de regimul *z-or*, fără subiect exprimat. Oskan dă însă *or* în loc de *zor*[2]. Dacă îndepărtăm particula *z-*, *or ēr p'oreal* trebuie tradus neapărat cu pasivul: «care fusese săpat», corespunzător cu gr. ὃ ἦν λελατομημένον ἐκ πέτρας. *Mc* XVI, 4: *hayec'eal tesin zi t'awalec'uc'eal ēr zvēmn*, «privind, ele văzură că *prăvăliseră* piatra»; dar dacă, după Oskan, suprimăm *z-*, trebuie să traducem «că piatra fusese prăvălită, ὅτι ἀνακεκύλισται ὁ λίθος». Să vedem și la *Luca* II, 5: *Maremaw handerj zor xawseal ēr nma*, «cu Maria *cu care îl logodiseră*»; înlăturând *z-* (Oskan), vom avea: «care îi fusese dată de logodnică, σὺν Μαριὰμ τῇ ἐμνηστευμένῃ αὐτῷ».

---

[1] *Mitteil. des Inst. für Orientforschung*, I (1953), p. 227 sq.
[2] Cf. Lyonnet, *Le Parfait en arménien classique*, p. 100.

Noțiunea de «stare» este atât de evidentă în construcția perifrastică «participiu + *a fi*» încât, dacă subiectul lipsește, cum se întâmplă în cazul perfectului tranzitiv impersonal, marca obiectului (*z*-) e suficientă pentru a stabili dacă forma respectivă caracterizează starea agentului acțiunii sau starea de lucruri afectată. Observăm cât de inconsistent și de labil poate fi criteriul de distincție a celor două diateze[1].

Mai mult decât atât. Se pot da exemple în care nimic, cu excepția contextului, nu ne spune clar dacă perfectul este activ sau pasiv. Să luăm *Luca* XIX, 15: ... *(ew koč'eal zcaṙaysn) oroc' tueal ēr zarcat'n*. În termeni preciși, *oroc' tueal ēr zarcat'n* s-ar traduce «cei care dăduseră banii». Nu lipsesc paralele: *oroc' tueal ēr* e perfect comparabil cu, de pildă, *oroc' teseal ēr*, «cei care văzuseră, οἱ ἰδόντες» (*Mc* V, 16). Și, totuși, în pofida acestui paralelism formal, suntem siguri că textul din *Luca* XIX, 15 (parabola talanților): *oroc' tueal ēr zarcat'n* trebuie înțeles nu ca «cei care dăduseră banii», ci «(îi chemă pe servitorii) cărora le dăduse banii (τοὺς δούλους) οἷς δεδώκει τὸ ἀργύριον». Contextul ne arată că *oroc'* este aici nu subiect, ci obiect indirect al lui *tueal ēr*. Ceea ce înseamnă că, judecând doar după construcție, am obține un sens contrar, din moment ce *oroc' tueal* (sau *aṙeal*) *ēr zarcat'n* poate însemna, în sine, «cei care dăduseră (sau: luaseră) banii». Aceeași ambiguitate poate rezulta și dintr-o utilizare fără subiect: *yaynžam... hraman aṙeal i t' agaworēn* ar însemna, literalmente: «în acel moment ordinul fu primit de rege»; complementul verbului pasiv e redat de *i* și de ablativ. De fapt, fraza înseamnă «primi ordinul regelui» (subiect absent; copula omisă). Asemenea incertitudini, chiar în prezența unui context dezambiguizant, demonstrează faptul că perfectul tranzitiv, lipsit de caracteristici univoce, se deosebește cu greu de perfectul pasiv, cu care avea în comun cel puțin două elemente din trei (participiul în *-eal* și verbul «a fi»). Dacă subiectul este implicit, distincția nu se poate face pe baza formei. Să cercetăm următorul fragment: *zi č'ew ews ēr arkeal... i bant* se va traduce: «fiindcă nu fusese încă aruncat în închisoare», echivalent cu gr.: οὔπω γὰρ ἦν βεβλημένος εἰς τὴν φυλακήν (*Ioan*, III, 24). Să refacem acum citatul; am înlăturat regimul *zyovhannēs*; fraza este, în realitate: *zi č'ew ews ēr arkeal zyovhannēs i bant*, care se va traduce: «nu îl aruncaseră încă pe Ioan în închisoare», construcție activă în armeană, față de construcția pasivă din greacă: ar fi fost suficient ca armeana

[1] Lyonnet, *op. cit.*, p. 95, remarcă pe drept: «...în anumite cazuri e dificil să decidem dacă perfectul definește starea obiectului sau a subiectului.»

să producă *yovhannēs* fără *z*-, pentru a avea un perfect pasiv, ca în greacă.

Nu vom urmări consecințele acestei situații în armeană, care a constituit, cu siguranță, una din cauzele refacerii sistemului diatezelor în limba modernă, unde pasivul primește o marcă distinctivă, morfemul -*v*-, intercalat între temă și desinență. Ceea ce constatăm în armeană se poate observa și în alte limbi. Încă nu s-a acordat destulă atenție acestei configurații a perfectului analitic a cărui sintaxă nu ne dezvăluie imediat dacă forma nominală «guvernată» de perfect desemnează agentul sau pacientul procesului. În greacă, ὥς μοι πρότερον δεδήλωται (Hdt. VI, 123) înseamnă «după cum am arătat mai înainte», nu «după cum mi s-a arătat»; ὥσπερ καὶ πρότερόν μοι εἴρηται (Tuc. XI, 94) «după cum am spus», nu «după cum mi s-a spus»[1]; cu toate acestea, o traducere literară latinească: *sicut mihi iam prius dictum est* ar putea umbri sensul. Și latina cunoaște ambiguitatea ocazională în redarea agentului. Să cităm numai, după Varro – pentru că, după intuiția latinilor înșiși, este o «formulă antică»- termenii care consacrau o vânzare obișnuită: «Antiqua fere formula utuntur, cum emptor dixit: *Tanti sunt mi emptae* (sc. *oves*)? Et ille respondit: *sunt*» (R.R. II, 2, 5). Cumpărătorul vrea să-l determine pe vânzător să confirme încheierea tranzacției: «*Le-am cumpărat* cu atât?» Construcția *sunt mihi emptae* urmărește să evite o altă ambiguitate, a perfectului *sunt a me emptae,* care ar putea să însemne la fel de bine «le-am cumpărat» sau «mi-au fost cumpărate» (*ab aliquo emere*, «a cumpăra de la cineva»). Ne aflăm aproape de limita care separă cele două posibilități.

Pentru a completa tabloul acestor ambiguități datorate formei analitice a perfectului tranzitiv cu «a fi», o vom aminti și pe cea care, în paralel, a fost introdusă la pasiv, pe măsură ce forma compactă a perfectului pasiv vechi era concurată de forma descriptivă «participiu pasiv + a fi». Ambele forme se găsesc într-o opoziție ciudată, de exemplu în *I*. XX, 30-31: Πολλὰ μὲν οὖν καὶ ἄλλα σημεῖα ἐποίησεν ὁ Ἰησοῦς... ἃ οὐκ ἔστιν γεγραμμένα ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ · ταῦτα δὲ γέγραπται ἵνα πιστεύητε... «Iisus a mai făcut și alte minuni care nu se găsesc înscrise în această carte; acestea *au fost scrise* ca voi să

---

[1] Cf. Schwyzer-Debrunner, *Griech. Gramm.*, II, p. 150, pentru alte exemple. Schwyzer, «Zum persönlichen Agens beim Passiv», *Abh. Berl. Akad.*, 1942, 10, p. 15-16, e destul de vag; nu face distincția între dativul cu adjectiv verbal și dativul cu forme pasive ale verbului.

credeți». Pentru a reda în latină această diferență, dispunem doar de posibilitatea de a inversa ordinea membrilor: «quae non *sunt scripta*..., haec *scripta sunt*». Acest capitol lipsește din *Biblia* gotică, însă putem întâlni în altă parte același procedeu: *swaswe* ist gameliþ «καθώς ἐστιν γεγραμμένον» (*I*. XII, 14), op. *bi þanei* gameliþ ist «περὶ οὗ γέγραπται» (*Mt*. XI, 10). Armeana a optat pentru altă soluție: ea redă οὐκ ἔστιν γεγραμμένον prin *oč' ē greal*, dar γέγραπται prin aoristul *grec'aw*[1]. Motivul trebuie căutat în tendința tot mai pronunțată pe care o manifestă participiul pasiv + «a fi» de a echivala un prezent pasiv. Deja, în latină, *aspectus est* îl înlocuiește pe *aspicitur*. Peste tot înlocuirea formei compacte cu morfeme conjuncte printr-o formă analitică cu morfeme disjuncte, atât la pasiv cât și la activ, prilejuiește conflicte între forma de perfect activ sau pasiv și enunțarea stării prezente cu ajutorul lui «a fi» + adjectiv verbal. Recunoaștem, în această confuzie, una dintre condițiile formării unei expresii noi a perfectului tranzitiv. Pasul decisiv a fost făcut prin înlocuirea lui *mihi* cu *habeō* nu doar ca termen lexical, ci ca element al formei de perfect, astfel încât *tanti sunt mihi emptae* din latina arhaică, citat mai sus, avea să fie enunțat ca *tanti habeo emptas*, «le-*am* cumpărat cu atât». Generalizarea unui verb *habēre* și posibilitatea, de acum obișnuită, de a exprima prin *habeō aliquid* relația *aliquid est mihi* au permis instaurarea unui perfect tranzitiv univoc *habeo factum* și refacerea unei distincții clare a diatezelor la perfect. Din acel moment, vechiul perfect *feci*, scutit de exprimarea perfectului, s-a putut menține ca aorist. În același fel, la extremitatea orientală a domeniului indoeuropean, în sogdiană, s-a produs o sciziune între preteritul devenit aorist și noul perfect constituit de *dār-*, «a avea» + participiu trecut.

În continuarea acestor observații, semnalăm o problemă mai aparte: apariția formei de perfect cu *a avea* în limbile germanice. S-a dezvoltat, oare, acest perfect în mod spontan? Meillet vedea în el o imitare a modelelor latine[2]. Majoritatea germaniștilor au lăsat în suspans această problemă, probabil pentru că nu au putut găsi nici un argument decisiv într-un sens sau altul[3]. La drept vorbind, problema nu a fost cercetată decât din perspectiva tradițională a gramaticii «istorice»,

---

[1] Cf. Lyonnet, *op. cit.*, p. 55-56.
[2] Meillet, *Caractères généraux des langues germaniques* [5], p. 130.
[3] Cf. cel mai recent Sörensen, în *Travaux du Cercle lingu. de Copenhague*, XI (1957), p. 145.

care acceptă ca fiind verificabile numai datele empirice. Cum am putea, oare, soluționa o asemenea problemă pornind de la date concrete? Faptele nu ne spun decât că acest perfect nu există în gotică și că e prezent în celelalte ramuri ale limbilor germanice. Trebuie să vedem, însă, cum s-au organizat aceste date în sistemul germanic. Analizarea sistemului pare să sugereze o soluție.

Un aspect ni se pare esențial în gotică: construcția participiu + «a fi» pentru redarea perfectului sau a preteritului pasiv al modelului: *qiþan ist*, «ἐρρήθη»; *gameliþ ist*, «γέγραπται»; *gasulid was*, «τεθεμελίωτο» (*Lc* VI, 48); *intrusgans warst*, «ἐνεκεντρίσθης, ai fost însemnat» (Rom. XI, 24) etc[1]. Aceeași construcție constituie o regulă a vechii islandeze, unde participiul pasiv alăturat lui *vera* constituie exprimarea obișnuită a pasivului[2]. A. Heusler subliniază pe bună dreptate că *var hann vegenn* nu înseamnă doar «er war erschlagen (war tot)» și «er war erschlagen worden», ci și «er wurde erschlagen». Ori, islandeza posedă un perfect tranzitiv cu «a avea»: *ek hefe fundet*, «am găsit», *ek hefe veret*, «am fost», complementar cu un perfect intranzitiv cu «a fi». La perfectul tranzitiv, în limba veche și în poezie, participiul se acordă cu numele obiectului: *hefe ik þif nu mintan*, «ich habe dich nun erinnert»; în proză, acest participiu tinde spre forma fixă a acuzativului sg. neutru: *hefe ik þik nu mint*.

Celelalte limbi germanice posedă, asemenea ramurii nordice, pasivul cu «a fi» și perfectul tranzitiv cu «a avea», două caracteristici care trebuie considerate împreună. În vechea germană de sus literară, perfectul e bine încetățenit: *tu habest tih selbo vertriben*, «te-ai alungat pe tine însuți, ipse te potius expulisti» (Notker). După cum arată J. Barat[3], în domeniul franc, ca și în vechile texte bavareze și alamane, auxiliarul perfectului este *habên* la singular, *eigun* la plural: *ih habên iz funtan: thaz eigun wir funtan*. În engleza veche, unde pasivul se construiește cu *beon, wesan, weorđan*, observăm încă din primele texte utilizarea perfectului tranzitiv cu «a avea»: *ic þē sōđlīċe andette þæt ic cūđlīċe ġeleornad hæbbe*, «cu adevărat îți mărturisesc ceea ce am aflat cu siguranță» (Alfred), traducând «Ego autem tibi uerissime, quod certum didici, profiteor»[4]. Constatăm, prin urmare, în ramura nordică și vestică, această legătură esențială,

---

[1] Ordinea inversă, «a fi» precedând un adjectiv, e semnul unei sintagme predicative, nu al unui perfect: *þatei was gadraban*, ca în greacă «ὅ ἦν λελατομημένον» (*Mc* XV, 46).

[2] A. Heusler, *Altisländ. Elementarb*, 4., § 434.

[3] *M.S.L.*, XVIII, p. 140 sq.

[4] Mossé, *Manuel de l'anglais du Moyen Âge*, I, p. 150 și 236.

între construcția pasivului cu «a fi» + participiu și cea a perfectului tranzitiv cu «a avea» + participiu. Cele două forme sunt legate: prima o anunță de cele mai multe ori pe a doua, urmând aceeași cale ca celelalte limbi indo-europene în construirea noului perfect tranzitiv. Ori, gotica avea deja construcția pasivului cu «a fi» + participiu. Prin urmare nu extrapolăm nepermis de mult dacă vom considera cel puțin verosimil faptul că gotica, în cursul istoriei sale ulterioare de mai mult de o mie de ani, conform textelor rămase, trebuie să fi dat naștere, de asemenea, unui perfect tranzitiv cu *haban* sau *aigan*. În orice caz, condițiile structurale necesare unei asemenea inovații se găseau reunite în limbile germanice. Credem că ansamblul caracteristicilor concordante în germanica nordică și vestică înlătură orice îndoială cu privire la faptul că apariția perfectului tranzitiv cu «a avea» constituie în germanică o dezvoltare autonomă care nu datorează nimic influenței latine. Invers, pentru ca acțiunea latinei să fi putut induce o transformare atât de profundă a verbului germanic, ar fi fost necesare condiții istorice și sociale care nu au existat niciodată; mai exact, este vorba de o perioadă îndelungată de bilingvism germano-latin. Ca să luăm un exemplu concret, putem atribui influenței turcești apariția formelor de «perceptiv» și de «imperceptiv» în macedoneana slavă, tocmai datorită bilingvismului slavo-turc impus de împrejurările impuse Macedoniei timp de cinci secole[1]. Însă, influența latinei asupra germanicei a fost exclusiv de ordin literar. Germanica nu avea nevoie de un model străin pentru a construi o formă de perfect pe care propria-i structură avea să o producă. Așadar, dacă perfectul pasiv analitic este deja instalat în gotică, o necesitate internă dicta crearea unui perfect tranzitiv simetric, introducând în conjugare jocul complementar al auxiliarelor «a fi» și «a avea».

---

[1] Cf. Zbigniew Golab, în *Folia Orientalia* (Cracovia), I (1959), p. 34 sq.

CAPITOLUL XVII

Fraza relativă, problemă de sintaxă generală[1]

Încercăm să instituim în cele ce urmează o metodă de comparație referitoare la un anumit model de frază analizat în limbi aparținând unor familii diferite. Problema este fraza relativă, adică în general fraza subordonată atașată prin intermediul unui pronume, de pildă, unui termen numit antecedent. Nu trebuie să comparăm între ele expresiile formale ale unor astfel de fraze în limbi diferite, ceea ce n-ar avea nici un rost: diferența dintre tipurile lingvistice se manifestă tocmai în înlănțuirea diferită a părților frazei, precum și în raportul, de fiecare dată altul, dintre funcția sintactică și elementele formale care o redau. O asemenea comparație e sortită eșecului, neputându-se baza pe unități comparabile între limbi apropiate.

Metoda e alta. În diferite limbi luate separat, fiecare pentru ea însăși și cu propria-i funcționare, analiza frazei relative evidențiază o structură formală dictată de o anumită funcție, nu întotdeauna vizibilă. Problema care se pune este de a sesiza această funcție. O putem face, dacă observăm că fraza relativă prezintă adesea, în sistemul lingvistic pe care-l avem în vedere, aceleași mărci formale ca o altă sintagmă, cu o cu totul altă denumire, cu care nu ne-am putea imagina că se înrudește. Condusă de această analogie formală, interpretarea frazei relative devine posibilă în termeni de funcție. Este un raport *intern* pe care ne propunem mai întîi să-l punem în evidență. Dacă reușim să demonstrăm și că același raport se manifestă, identic, în cadrul limbilor de tipuri diferite, există posibilitatea de a stabili un model de comparație sintactică între limbi eterogene.

Cele de care ne-am servit în studiul de față nu reprezintă în nici un fel un ansamblu unitar și nu sunt, cu siguranță, toate limbile care

---

[1] *Bulletin de la Société de Linguistique*, LIII (1957-58), fasc. I.

ar putea fi utilizate. Poate că există altele care ar fi putut oferi mărturii încă și mai convingătoare. Nu ne-am propus, însă, decât să oferim câteva specimene de limbi, alese intenționat din tipuri foarte contrastante, în care trăsăturile care ne interesează se vădesc de la sine, fără prea multe comentarii. Nu vom analiza decât în ultimă instanță faptele indo-europene, pentru a scăpa de o analiză tradițională și pentru a fonda definiția pe criterii de o mai mare obiectivitate.

În EWE[1] (Togo), fraza relativă se prezintă ca o frază liberă și completă, încadrată de *si... la*. Trebuie să definim, în termeni de limbă, funcția pe care o îndeplinesc aceste două morfeme, *si*, care introduce fraza, și *la*, care o încheie.

Rolul lui *si* este evident: este un demonstrativ, care la singular este *si*, iar la plural *si-wó* (unde *wo* este pronumele de a 3-a pl.). Forma intrată în uz, *sia*, este compusă din *si* și articolul postpus *-a*, de unde sg. *si-a*, pl. *si-à-wó*. Deci cu *ati*, «copac»: *ati si-a*, «acest copac», pl. *ati si-à-wó*, «acești copaci»; *ati-nye sia*, «copac-al meu acest», pl. *ati-nye siàwó*.

Particula postpusă *-a*, care servește de articol definit, comportă o variantă *-la*. Cele două forme, *-a* și *-la*, se pot utiliza în aceeași măsură la singular, însă numai *-a* este admis la plural: *ati*, «copac», pl. *ati-wó*; *ati-a* sau *ati-la*, «copacul», pl. *ati-à-wó*. Funcția lui *-a* (*-la*) este de a trimite la un termen deja menționat în discurs și poate apărea postpus unei întregi sintagme compuse alcătuite din substantivul de determinat și dependenții săi: *ati nyui la*, «copacul frumos», *ati nyui sia*, «acest frumos copac»; *akplɔ didi la* (lance-lungă-a), «lancea lungă» etc.

În al doilea rând, trebuie să observăm că *la*, postpusă unei sintagme verbale, capătă funcție nominalizantă și conferă expresiei rolul calificativ sau de nume de agent[2]: de la *lɔ̃*, «a iubi», și *ame*, «om», urmat de *la*, se obține un nume de agent *ame-lɔ̃-lá* (om-a iubi-ul), «care iubește oamenii»; *lɔ̃-nye-lá* (a iubi-pe mine-l), «cel care mă iubește»; *lɔ̃-wo-lá* (a iubi-pe tine-l), «cel care te iubește»; *do-wò-lá* (muncă-a face-a), «muncitor». Să luăm locuțiunea *wu asi akɔ* (a lovi-mână-piept), «a se angaja»; pornind de la această locuțiune

---

[1] Datele despre ewe au fost împrumutate de la D. Westermann, *Grammatik der Ewe-sprache*, 1907, § 91-92 și 176.
[2] Westermann, *op. cit.*, § 149.

îmbogățită cu *na*, «a da», utilizat ca morfem de dativ, și cu *ame*, «om», se construiește cu ajutorul lui *la* numele complex de agent: *asi-ŵu-akɔ-na-ame-la* (mână-a bate-piept dat. om-ul) = «cel care se angajează pentru un altul».

Ori, fraza relativă în ewe este definită de «pronumele relativ» *si*, pl. *siwó*, prefixat, și de *la* postpus, atunci când fraza relativă precede principala. Devine atunci evident – și Westermann o spune în mod expres[1] – faptul că acest «pronume relativ» nu este altul decât demonstrativul *si* și că el se găsește, în realitate, nu antepus frazei relative, ci postpus substantivului antecedent, ca în exemplele de mai sus. Numai așa trebuie analizată construcția frazelor de tipul:

lãkle si miekpɔ etsɔ la (leopard-acest-noi văzurăm-ieri-l), «leopardul pe care îl văzurăm ieri»;

lãkle siwo miekpɔ etsɔ la (leopard-acești-noi văzurăm-ieri-l), leoparzii pe care îi văzurăm ieri»;

lã si uèkpɔ la, menye kese wónye o (animal-acest-tu văzui-l, nu este (*menye*) maimuță-ea este nu), «animalul pe care l-ai văzut nu este o maimuță».

devi siwo mede suku o la (copii-acești-nu mergeau-școală-nu-a), «copiii care nu mergeau la școală».

Dacă nu există un substantiv antecedent, *si* va fi substantivizat prin prefixarea pronumelui *e*; așadar *esi mekpɔ la* (l-ce(= cel)-eu văzui-l), «cel pe care-l văzui».

Remarcăm, prin urmare, că în organizarea formală a sintaxei ewe, «fraza relativă» se obține prin convertirea unei expresii verbale în expresie nominală prin intermediul determinanților pronominali. Sintagma astfel obținută va fi apoi alăturată unui substantiv sau pronume, ca orice adjectiv determinat.

În TUNICA (Luisiana)[2], substantivele formează o clasă distinctă de celelalte din punct de vedere formal, pronume, verbe etc. Un substantiv, în sine nedeterminat, devine determinat prin prefixare fie cu articolul *tá-*, *t-*, fie cu un pronume posesiv; sunt două serii de pronume prefixate, respectiv pentru posesia alienabilă și pentru cea inalienabilă. Articolul și pronumele se exclud reciproc.

---

[1] *Op. cit.*, § 93: «Das Relativpronomen *si* ist dasselbe wie das Demonstrativ *si*, und man könnte *si* deshalb ebenso gut ein Demonstrativpronomen des vorangehenden Substantiv nennen.»

[2] Analiza noastră se bazează pe descrierea lui Mary R. Haas, *Tunica*, 1941, (H.A.I.L., IV). Am combinat § 4.843 și 7.45.

Remarcabil este faptul că numai substantivele astfel determinate pot fi flexionate la cele trei cazuri existente: cazul «definitiv» (aproximativ nominativ-acuzativ), cazul non-definitiv (lipsit de mărci de flexiune, de gen și număr) și cazul locativ. Cazul «definitiv» necesită utilizarea sufixelor de gen și de număr; este singurul caz în care genul și numărul substantivului se disting formal. Avem astfel, cu prefixul de articulare *ta-*: *táčɔhaku*, «șeful», de la *ta* + *čɔ́ha*, «șef», + *ku* masc. sg.; *-tánakasɛman*, «războinicii», de la *ta-* + *náka*, «războinic», + *sɛma* masc. pl.; *-tálahč*, «de trestie», de la *t (a)* + *ala*, «trestie», + *hč* fem. sg. Cu prefix posesiv de rudenie: *ʔesíku*, «tatăl meu», de la *ʔi-* + pref. I sg. inalienabil + *ési*, «tată», + *ku* masc. sg.; – *ʔɔhɔyahč*, «sora sa», de la *ʔu-* pref. a 3-a sg. inalienabil + *áhaya*, «soră», + *hč (i)* fem. sg. Cu prefix posesiv alienabil: *ʔihk ʔonisɛman*, «oamenii mei», de la *ʔihk-* pref. I sg. + *ʔoni*, «persoană», + *sɛma* masc. pl.; – *ʔuhk ʔonisɛ́man*, «oamenii săi», cu *ʔuhk-* pref. a 3-a sg. masc.; *-tísasíniman*, «câinii ei», de la *ti(hk)-* pref. a 3-a sg. fem. + *sa*, «câine», + *sínima* fem. pl.

Observăm, însă, cum aceleași sufixe de gen și de număr pot însoți o formă verbală flexionată, transformând-o în «frază relativă». Această sufixare poate apărea în același timp în substantivul antecedent și în forma verbală, sau numai în forma verbală.

O ilustrare a primului caz ar fi: *tónisɛman táherit ʔɛ kíčun ʔuk ʔɛrasɛ́man*, «oamenii care stăteau în corabie», analizabilă: *tónisɛ́man*, «oamenii», de la *t(a)-* articol + *ʔóni*, «persoană», + *-sɛ́ma* masc. pl.; – *táherit ʔɛ*, «corabia», de la *ta-* articol + *herit ʔɛ*, «corabie mare»; – *kíčun*, «înăuntru», pospoziție; – *ʔuk ɛ́ras ɛman*, de la *ʔuk ʔɛra*, «stăteau» a 3-a pl. + *sɛma* suf. nom. de masc. pl. Pentru cel de-al doilea caz cităm: *toni híp ʔɔntasɛ́man*, «oamenii care dansaseră», unde de această dată *toni*, «oamenii» (de la *t(a)* + *ʔoni*, ca mai sus) nu are sufix de gen și număr; acest sufix se adaugă formei verbale *hípʔɔntasɛ́man* de la *hípʔɔnta*, «dansaseră», + *-sɛma* masc. pl. Determinarea de gen și număr ca sufix al formei verbale, o transformă în predicatul verbal specific «frazei relative».

Pe scurt, transferul sufixului de la o formă nominală definită la o formă verbală, o convertește pe cea din urmă în formă verbală definită, adică în «frază relativă», în terminologia uzuală.

Trecând la un alt tip lingvistic amerindian, reprezentat de fapt de un grup larg de limbi, ATHAPASKE, vom studia exprimarea «relativului» mai întâi în navaho și apoi în chipewyan.

Navaho[1] folosește particule enclitice cu funcție «relativizantă» în aceeași măsură pentru substantive și pentru verbe: e vorba în special de particulele *-í* și *-i·* (vocală lungă cu ton grav); prima dintre ele indică o condiție sau o activitate momentană, iar cea de-a doua o condiție sau o activitate de durată. Astfel, de la *ʔacid*, «el lovește cu ciocanul», este derivat *ʔacid-í*, «cel care acum lovește cu ciocanul» și *ʔacid-i·*, «cel care lovește cu ciocanul de obicei, fierarul»; de la *na.lniš*, «el muncește», *na·lniší*, «cel care muncește». În acest fel se pot forma adjective pornind de la forme verbale: *neskʔah*, «it is fat» / *neskʔahi·*, «a fat one»; *xasti·n cʔosí*, «om care este slab»; *ʔasz̲ą́· yáží*, «femeie care este scundă». Expresiile verbale se convertesc astfel în expresii relative: *bina· ʔádin*, «ochii săi (*bi-* posesiv + *na·ʔ* «ochi») lipsesc» = «este orb», devine *bina. ʔádin-i*, «căruia îi lipsesc ochii, un orb». Tot astfel *diné ʔi·yehi·*, «bărbatul care se însoară», de la *ʔi·* prefix + *yeh*, «a se însura», + *-i·* enclitic relativizant.

Găsim și în chipewyan[2] (Alberta, Canada) o particulă relativizantă *-i*. Pe de o parte, ea formează substantive relative: *ya-ɫ-teí*, «el vorbește»: *yaɫtey-i*, «predicator, preot»; *dɛ-l-dδér* , «*hârâie»: *dɛldδér-i*, «hârâitoare»; pe de altă parte, fraze relative: *tʔ ąhį sas-xéɫ θɛtį-i* (acel urs-cu el doarme-care), «cel care dormea cu ursul»; *tʔahú sas-xéɫ néδtį-i* (când urs-cu el a dormit-care când), «de când dormise cu ursul».

Același mecanism sintactic se regăsește în SUMERIANĂ, unde adăugarea sufixului *-a* unei forme nominale servește la determinarea acesteia și unde același sufix *-a* postpus unei fraze libere o transformă în frază relativă: *lú é mu-dù-a-še*, «pentru omul care a construit un templu» (*lú*, «omul», *e*, «templu», *mu-dù-a-še* = prefixul *mu* + *dù*, «a construi», + suf. *a* + *še*, «pentru»); literalmente: «omul el a construit un templu l-pentru). Tot astfel *Gudea* PATESI-*Lagaš*[ki] *lú E-ninnu-*[d]*Ningir-suka indùa*, «Gudea, PATESI de Lagaš, om (= cel) care a construit Eninnu al zeului Ningirsu». Forma verbală relativă *indùa* se descompune în *in*-prefix + *dù*, «a construi» + *a* sufix relativ. Acest *-a* reapare însă în *Ningirsu-(k)a*, «al lui Ningirsu», unde are

---

[1] Ne servim de Bérard Haile, *Learning Navaho*, I-IV, St Michaels, Arizona, 1941-1948. Exemplele sunt luate, mai exact, din I, pp. 50, 92, 128, 164; III, p. 37; IV, p. 167.

[2] Citat din F. K. Li, după ed. Hoijer, *Linguistic Structures of Native America*, 1946, § 12 d, p. 401 și § 45 I, pp. 419-420.

rolul de determinare a unui substantiv. Așadar determinarea sintagmei de dependență și cea a frazei relative posedă același indiciu formal *-a*[1].

În sintaxa ARABEI[2], fraza relativă este descrisă ca o «calificare» echivalentă cu adjectivul sau cu grupul format de prepoziție și regimul său. Trebuie să remarcăm paralelismul existent în analiza sintactică a adjectivului și cea a frazei relative. Adjectivul poate fi nedeterminat: *ʔimāmun ʔādilun*, «un imam drept», sau determinat: *al ʔimāmu 'lʔādilu*, «imamul drept» (adjectivul va fi determinat în cazul în care și substantivul este).

Prin urmare, și fraza relativă poate fi nedeterminată sau determinată. Atunci când substantivul subordonant este nedeterminat, relativa are determinare zero: *ḍarabtu rajulan jāʔa*, lit. «am lovit un om el a venit» = «un om care a venit»; *kamaθali 'l ḥimāri yaḥmilu asfāran*, «ca măgarul (un măgar) duce cărți = care duce...»; *kāna lahu 'bnun summiya muḥammadan*, «el avea un fiu el fu numit Mohamed = care fu numit...». Însă, atunci când substantivul subordonant este determinat, relativa comportă un pronume, de forma *allaḏī* în fraza care urmează, variantă determinată a celei citate: *ḍarabtu 'rrajula 'llaḏī jā ʔa*, «am lovit omul care a venit». Acest «relativ» *allaḏī* este un demonstrativ veritabil și, deci, are funcție de determinant. Poate fi flexionat și acordat: *al-bintu allatī kāna ʔabuhā wazīran*, «fata al cărei tată era vizir» (lit. «care tatăl său era vizir»). Determinarea specifică frazei relative se deosebește prin demonstrativul pronominal care îndeplinește aceeași funcție ca articolul prefixat în determinarea adjectivală. Între cele două tipuri de determinare există o simetrie, evidentă în comparația care urmează: 1. adjectiv nedeterminat (semn zero): *ʔimāmun ʔādilun*; «frază relativă» nedeterminată (semn zero): *(ḍarabtu) rajulan jā ʔa*; 2. adjectiv determinat: *al ʔimāmu 'l ʔādilu*; «frază relativă» determinată: *(ḍarabtu) 'rrajula 'llaḏī jā ʔa*. Singura diferență este forma «pronumelui relativ», *allaḏī*, fem. *allatī* etc., o întărire a prefixului determinativ sau articolului (*al*) printr-un deictic *-la-* urmat de un morfem indicând genul, numărul: *-ḏī* masc. sg., *-tī* fem. sg.; *-ḏāni* masc. du.; *-tāni* fem. du. etc.

---

[1] O interpretare similară este oferită de V. Christian, *Beiträge zur sumerischen Grammatik*, 1957, Sitzber. Austria. Akad.-Phil. hist. Kl. Bd. 231, 2, p. 116.

[2] Socin-Brockelmann, *Arabische Grammatik*, a II-a ed., 1941, § 125, 150-151.

În concluzie, «fraza relativă» arabă are același statut sintactic ca și adjectivul calificativ, putând avea, ca și adjectivul, atât formă nedeterminată, cât și formă determinată.

Ne putem întoarce acum la indo-europeană. Prima condiție, și poate cea mai greu de îndeplinit pentru o analiză fructuoasă, este abandonarea cadrului tradițional în care aceste fapte ocupă un loc imuabil. Sintaxa comparată nu s-a eliberat deocamdată de o perspectivă pe care nu o mai putem numi nici măcar greco-latină din moment ce – după cum sperăm să demonstrăm mai departe – nu se aplică nici elinei, nici latinei.

Conform doctrinei clasice, fraza relativă, singura subordonată înregistrată încă din perioada predialectală, se construia, în indo-europeană, după modelul pe care-l știm din sanscrită, greacă sau latină, sau din orice limbă occidentală modernă: era alcătuită dintr-un pronume adăugat antecedentului nominal și guvernând o expresie verbală, de tipul: skr. *ayám... yo jajāna rodasī*, «acela, care a făcut cerul și pământul» (RV. I, 160, 4); gr. ἄνδρα... ὃς μάλα πολλὰ πλάγχθη «omul care rătăci atât de mult» (α I); lat. *Numitori, qui stirpis maximus erat* (Liv. I, 3, 10). Sigur, nu putem tăgădui faptul că acest tip este utilizat pe scară largă și că a devenit chiar, începând cu o anumită perioadă istorică, modelul frazei relative. Problema care se pune, însă, este de a ști dacă această stare de fapt se înregistra într-adevăr în indo-europeană, eventualitate în care compararea limbilor între ele nu ne-ar mai aduce nici o noutate, situația indo-europenei fiind pur și simplu proiecția retrospectivă a unei situații istorice ale cărei origini și funcție ne scapă. Ori, simpla inventariere a datelor furnizate de cele mai vechi limbi ne sugerează deja că utilizările «pronumelui relativ» nu coincid cu cadrele «frazei relative», că le depășesc cu mult și că nu pot fi reduse la modelul astăzi familiar nouă. Este o invitație la reconsiderarea definiției pe care am dat-o.

Trebuie, deci, trecute în revistă acele utilizări care nu se înscriu perfect în sfera noțiunii de «frază relativă»[1]. Pentru mai multă ușurință, vom grupa mărturiile selectate după tema pronumelui relativ. Se știe că limbile indo-europene se împart într-un grup în care

---

[1] Aproape că nici nu mai e nevoie să spunem că nu descriem aici varietățile indo-europene ale frazei relative, ci doar structura tipului indo-european. Ne-am oprit intenționat doar asupra esențialului. Acumularea de exemple, oferite de toate manualele, ar fi sporit cu ușurință și inutil dimensiunile acestui studiu.

tema pronominală este **yo*-, și anume în indo-iraniană, greacă și slavă (inclusiv variantele din vechea persă *hya-* sau **to*-, care-l concură pe **yo*- în greaca homerică) și într-un grup care utilizează tema **kwo-/*kwi*-, și anume hitita și latina.

Descrierea frazelor relative introduse de **yo*- în indo-iraniană și în greaca homerică n-a putut explica niciodată anumite situații în care acest pronume însoțește forme nominale fără verb. Este vorba de sintagme în care **yo*- apare, cu rol de determinant, între substantiv și adjectiv, sau pur și simplu înainte sau după un substantiv. Asemenea situații se cunosc de multă vreme. Toate studiile de sintaxă indiană și de iraniană veche le menționează ca pe niște excepții greu de explicat sau, și mai rău, ca pe niște fraze fără verb, fraze «nominale».

În ceea ce ne privește, credem că, dimpotrivă, utilizarea pronumelui relativ în aceste sintagme non verbale este cel puțin tot atât de veche ca și cea din fraza relativă obișnuită și că – ceea ce contează și mai mult aici – funcția pronumelui **yo*- se definește prin ambele construcții în același timp, cea non verbală și cea verbală.

Asupra celei dintâi se insistă cel mai puțin. De aceea ar fi util să reamintim câteva exemple, cu titlu ilustrativ. Să luăm, mai întâi, faptele vedice[1]. Atunci când leagă de un substantiv sau de un pronume o determinare nominală care, altfel, ar fi trebuit să fie acordată, dar care, cu *ya*-, rămâne la nominativ, pronumele joacă incontestabil rolul de *articol definit*. Așa va trebui, de altfel, să fie tradus de fiecare dată: *víśve marúto yé sahā́sah̩*, «toți Maruti, *cei* puternici» (RV. VII, 34, 24); *amī́ ca yé maghávāno vayám ca... níṣ ṭatanyuh̩*, «aceștia, *cei* generoși, și noi vrem să străpungem» (I, 141, 13). Independența cazuală a sintagmei cu *ya*- apare, de pildă, în: *kakṣī́vantam yá auśijáh̩*, «Kakṣivant (ac.), descendentul lui Uśij» (I, 18, 11); *agním... dā́tā yō vánitā magham*, «Agni (ac.), dătătorul, cuceritorul de daruri» (II, 13, 3); *índram... hántā yó vṛtrám*, «Indra (ac.), doborâtorul lui Vṛtra» (IV, 18, 7); *sómaṃ... bhúvanasya yás pátih̩*, «Soma (ac.), stăpânul lumii» (V, 51, 12); în cazul determinărilor cu mai mulți membri paraleli: *tvám̩ víśveṣām varuṇāsí rā́jā, yé ca devā́ asura yé ca mártāh̩*, «tu ești, Varuna, regele tuturor, zeilor, o, Asura, sau muritorilor» (II, 27, 10); *paśū́n... vāyavyā́n āraṇyā́n grāmyāś ca yé*, «animalele zburătoare, cele sălbatice și

[1] A se vedea Delbrück, *Vergl. Syntax*, III, p. 304 sq.; Wackernagel-Debrunner, *Altind. Gramm.*, III, p. 554-557 (cu bibliografie); apoi, o sinteză a utilizărilor la L. Renou, *Gramm. de la langue védique*, § 446 sq., care subliniază pe bună dreptate (§ 448) caracterul arhaic al utilizării lui *ya*- ca articol.

cele domestice» (X, 90, 8); *ví jānīhy ā́ryān yé ca dasyávah*, «deosebește-l pe Arienie și pe Dasya!» (I, 51, 8); *antár jātéṣv utá yé jánitvāḥ*, «dintre cei care sunt născuți și cei care urmează a fi» (IV, 18, 4) etc.

Această utilizare a lui *ya-* în sintagmă nominală, care se întâlnește de zeci de ori numai în Rigveda, are un corespondent în avestică, încă și mai dezvoltat. Pronumele *ya-*, în Avesta, are sensul de articol definit alături de un număr mare de determinanți nominali[1]: *azəm yō ahurō mazdå*, «eu, A. M.» (Y., 19, 6); *tąm daēnąm yā hātąm vahištā*, «această religie, cea mai bună dintre cele existente» (Y., 44, 10); *vīspe mainyava daēva yaēča varənya drvantō*, «toți daiva spirituali și drugva varnieni» (Yt., X, 97); *fravašibyō yā mainyavanam yazatanąm*, «Fravarților, cele ale zeilor spirituali» (Y., 23, 2); de aici și adevărate desemnări individualizate de felul: *miθrō yō vouru. gaoyaoitiš*, «Mitra, cu întinse pășuni»; *aēša druxš yā nasuš*, «Druj Nasu»; *aēšō spā yō urupiš*, «câinele (zis) urupi» (Vd., 5, 33). În cazul tuturor utilizărilor vechi de acest tip, autonomia cazuală a lui *ya-* la nominativ e lege. Numai printr-o nouă normalizare, acordul se extinde și la pronume și la determinarea pe care acesta o introduce: *daēum yim apaošəm*, «daiva-ul Ap» (Yt., 8, 28); *imąm daēnąm yąm āhuirim*, «această lege, ahuriană» (Yt., 14, 52). La fel și în persana veche, numai plecând de la utilizarea veche, se poate explica aparenta anomalie din *dārayava(h)um hya manā pitā*, «Darius (ac.), tatăl meu», față de construcția mai frecventă *gaumātam tyam magum*, «Gaumāta magul», în care toți termenii se acordă.

Aceeași situație se întâlnește și în greaca homerică. Mai trebuie semnalată, aici, construcția – atât de des întâlnită încât a ajuns să alcătuiască formule de exprimare – pronumelui ὅς, ὅστις, ὅστε cu determinări nominale, în sintagmele non verbale în care funcționează ca articol, precum și independența sintagmei față de antecedent în relația cazuală. Tipul este bine stabilit: Πηλείδην..., ὃς μέγ' ἄριστος (II 271); Τεῦκρος, ὃς ἄριστος 'Αχαιῶν (N 313); Κρόνου παίς, ὅς τοι ἀκοίτης (O 91); τὰ ἔλδεται, ὅς κ' ἐπιδευής, «nevoiașul» (E 481); ἄλλοι, ὅς τις 'Αχαιῶν (Ψ 285); ἔγημεν 'Αχαιῶν ὅς τις ἄριστος (λ 179); Ζῆνα, ὅς τίς τε θεῶν ἄριστος (Ψ 43); οἶνον... ἄφυσσον ἡδύν, ὅτις μετὰ τὸν λαρώτατος ὅν σὺ φυλάσσεις «un vin dulce, cel mai grozav în afară de cel pe care-l ai» (b 349-50) etc.

---

[1] Exemplele se găsesc la Bartholomae, *Wb*, col. 1221 sq.; Cf. Reichelt, *Aw. Elementarb.*, § 749 sq. Descrierea faptelor avestice a făcut obiectul unei comunicări prezentate de Hansjakob Seiler, cu titlul: *Das Relativpronomen im jüngeren Awesta*, la cel de-al XXIV-lea Congres internațional al orientaliștilor (München, 29 august 1957).

Nu sunt «fraze nominale», ci sintagme în care pronumele funcționează ca articol, introducând o determinare nominală. Dacă plecăm de la această constatare, vom observa că nu există o diferență de natură între ὅς legat de o formă nominală, și ὅς legat de o formă verbală. Pronumele nu-și schimbă calitatea atunci când introduce un verb: ὅς κ' ἐπιδευής și ὅς κε θάνῃσιν (T 228) sunt perfect paralele. Dacă ni se pare firesc ca, în secvența χρὴ τὸν μὲν καταθαπτέμεν, ὅς κε θάνῃσιν, «relativul» ὅς să stea în nominativ, trebuie să considerăm la fel de firesc faptul că în ὅς κ' ἐπιδευής, pronumele rămâne la nominativ indiferent de cazul antecedentului. În «fraza relativă», ὅς are o funcție «articulară», ca și în sintagma nominală ὅς μέγ' ἄριστος. În vedică, în *(agnim) yó vásuḥ*, «Agni (ac.) cel bun» (V, 6, 1), ca și în *yó no dvéṣṭi*, «(cel) care ne urăște» (III, 53, 21), pronumele are aceeași funcție, dovedită de simetria construcției. În avestică, încorporarea pronumelui-articol se produce atât în sintagma nominală determinativă de tipul *yō yimō xšaētō*, lit. «Yama cel strălucitor» (Yt, 5, 25), cât și într-o formă relativă verbală precum *yå då ašīš*, «recompensele pe care le vei da» (Y., 43, 4). Și într-un caz și în celălalt, este vorba despre o determinare, efectuată prin *ya-* legat fie de o formă nominală, fie de una verbală.

Nu ne mai putem îndoi că pronumele **yo-* era înzestrat cu această dublă funcție încă din perioada indo-europeană. Acordul evident dintre indo-iraniană și greacă își găsește confirmarea în slavă și baltică. O altă categorie, la fel de importantă ca forma determinată a adjectivului în slava și în baltica veche, este adăugarea pronumelui la un adjectiv **yo-* pentru determinarea substantivului; acest pronume s-a fixat ca prepoziție, ceea ce nu reprezintă o inovație nici măcar în ordinea cuvintelor, din moment ce *ya-* apare adesea postpus în vedică: *sá rấtrī páritakmyā yā*, «această noapte, descrescătoarea» (RV. V, 30, 14). În stadiul vechi al slavei și balticii întâlnim așadar ambele funcții ale pronumelui **yo-*: funcția determinantă (nominală) în adjectivul determinat și funcția relativă (verbală) în formă, lărgită cu particula *že*, din relativul vechii slave *i-že*. Cele două funcții se găsesc deja împreună la dată istorică, iar pronumele *iže* va fi curând înlocuit de tema interogativului nedefinit; cu toate acestea, mărturiile oferite de slavă și de baltică cu privire la sintaxa originară a pronumelui **yo-* nu sunt mai puțin concludente[1].

---

[1] Construcția adjectivului determinat este prezentată ca o concordanță între iraniană, slavă și baltică la Meillet-Vaillant, *Slave commun*, p. 446. În realitate, e vorba despre un fapt indo-european comun, după cum încercăm să demonstrăm.

Descoperirea hititei, cu o formă de pronume diferită, *kuiš*, nu modifică perspectiva adoptată. Sintaxa lui *kuiš*[1], pentru care textele hitite oferă numeroase exemple, e deosebit de importantă. Avem utilizări obișnuite ale pronumelui în fraze relative, de cele mai multe ori antepuse principalei, de felul: *kuišmat iyezi apenišuwan uttar naš* ^URU^ *Hattuši UL huiššuzi akipa*, «cel care îl face, acest lucru, acela nu rămâne în viață la Hattusa, ci moare»; IR^MEŠ^ *-IA-waza kuēš dāš... nuwarašmu arha uppi*, lit. «care ai mei servitori ai luat, trimite-mi-i!» Este o construcție frecventă. La fel de numeroase sunt și exemplele[2] în care pronumele este legat și acordat cu o formă nominală fără verb. Unele ar putea fi considerate fraze nominale, fără să manifeste totuși asemănări evidente: *kuit handan apat išša*, «quod iustum, hoc fac». În cele mai multe cazuri, pronumele are rolul pe care trebuie să i-l recunoaștem acum, cel de instrument de determinare nominală, de cvasi-articol: *šallayaškan* DINGIR^MEŠ^-*aš kuiš šalliš*, «(dintre) marii zei *cel* mare»; *memiyaš kuiš iyawaš*, «lucrul de făcut»; *kuiš dān pedaš* DUMU *nu* LUGAL-*uš apāš kišaru*, «fiul de-al doilea, să devină rege»; *nuza namma* GUD^HI.A^ UDU^HI.A^ DUMU. LU. ULU^MEŠ^ *UL armahhanzi armauwanteš-a kuieš nuza apiya UL haššiyanzi*, «dobitoace și oameni nu se mai împerechează; gravidele nu mai nasc»[3]; *hantezzies (ma) kuiēš MADGALATI nu ŠA* ^LÚ^KUR *kuiēš* KASKAL^HI.A^, «avanposturile și drumurile dușmanului»; *nāšmaza kuiēš* EN^MEŠ^ DUMU^MEŠ^ LUGAL-*ya*, «aceia, domnii și prinții»; *šummaš (ma) kuiēš* ^LU.MEŠ^SAG, «voi, demnitarii». Ar fi o operație artificială și nelegitimă să presupunem de fiecare dată existența unei copule; determinările sunt adesea incompatibile cu verbul «a fi». Trebuie să recunoaștem, fără a încerca să încadrăm construcția într-un cadru verbal incompatibil, faptul că *kuiš* se comportă în același fel ca *ya-* indo-iranian și că articulează sintagme nominale echivalente cu cele pe care le-am analizat în indo-iraniană. Acordul funcțional e cu atât mai evident cu cât hitita operează cu o temă pronominală distinctă.

Ajungem acum la latină, care se situează din acest punct de vedere pe o poziție specială. Prin faptul că-l utilizează pe *qui* ca instrument al relației sintactice, latina se înscrie în același grup cu hitita. Însă chiar această asociere pune în evidență un contrast apa-

---

[1] A se vedea E. A. Hahn, *Language*, XXI (1946), p. 68 sq.; XXV (1949), p. 346 sq.; Friedrich, *Heth. Elementarb.*, § 336.

[2] Mai multe dintre cele care vor urma au fost selectate din texte publicate de E. von Schuler, *Hethitische Dienstanweisungen*, Graz, 1957, p. 14, 17, 41 (§ 8-9).

[3] Citat din mitul lui Telipinu (Laroche, *R.H.A.*, 1955, p. 19).

rent între cele două limbi. Am văzut că hitita continuă vechea construcție indo-europeană a dublei construcții sintactice a pronumelui. Putem regăsi oare aceeași construcție și în sintaxa lat. *qui*? Simpla întrebare șochează bunul simț al latinistului. Pronumele relativ *qui* guvernând o frază verbală se întâlnește atât de frecvent în latină încât este considerat a fi modelul frazei relative. Dimpotrivă, *qui* coordonat cu o formă nominală ar părea o anomalie incompatibilă cu statutul relativului în latină; nici o descriere a latinei nu oferă exemple de acest fel. Întrebarea trebuie totuși pusă: a cunoscut vreodată latina pronumele ca determinant nominal? Inducția structurală ne obligă, teoretic, să avem în vedere o asemenea eventualitate și să cercetăm în ce măsură ea se verifică. Nu putem lua drept răspuns nici măcar tăcerea gramaticienilor, din moment ce problema în chestiune n-a fost ridicată niciodată.

În urma unor lecturi și a unor analize conduse după un principiu care poate părea aleatoriu, am găsit în textele de latină veche confirmările pe care le așteptam. Având în vedere că, din câte știm, aceste fapte nu sunt semnalate nicăieri, le vom prezenta suficient de detaliat.

Festus 394, 25 ne transmite formula care desemna totalitatea senatorilor cuprinzându-i, în afară de *patres*, și pe cei care, în calitate de *conscripti*, trebuiau să completeze numărul acestora: *qui patres qui conscripti* (cf., în afară de Festus, s. v.: *allecti* 6, 22; *conscripti* 36, 16). În *qui patres qui conscripti* avem același tip de sintagmă cu *ya-* din vedică, pentru specificarea membrilor unei enumerări, ca de exemplu *yá gungū́r yá sinīvālī yá rākā́ yá sárasvatī* (II, 32, 8). O altă formulă, tot veche, e semnalată de Varro (*Lingu. Lat.*, V, 58) care a întâlnit-o în Cărțile Augurale: «hi (sc. *dei*) quos Augurum Libri scriptos habent sic «divi qui potes» pro illo quod Samothraces θεοὶ δυνατοί». Arhaismul formal al lui *potes* corespunde arhaismului sintactic al lui *qui* determinant nominal, în formula *divi qui potes*, preluată din ritualul Cabirilor (cf. Varr., *ibid.*: «hi Samothraces dii, *qui* Castor et Pollux») și care nu trebuie adaptată în nici un caz, așa cum fac editorii moderni[1], și redată prin «*divi potes*». Întâlnim un al treilea exemplu, de această dată într-un text literar, la Plaut: *salvete, Athenae, quae nutrices Graeciae* «salut, cetate Atena, doică a Greciei!» (*Stichus*, 649). Că e vorba de o imitație a vechilor formule, ceea ce posibil, sau că nu

[1] Din păcate e vorba despre ediția Kent (Loeb Classical Library), I, p. 54, care îl urmează pe Laetus în corectarea lui «divi potes». Asemenea «corecturi» elimină din textele noastre trăsături autentice care nu se pot explica prin greșeli ale tradiției.

e decât o utilizare întâmplătoare, construcția este oricum autentică; *qui* stabilește un raport strâns între calificare și substantivul invocat, astfel încât *Athenae, quae nutrices Graeciae* corespunde lui gāth. θwā... *yə̄m ašā vahištā hazaošəm... yāsā*, «te implor pe tine, tovarăș[1] al lui Aša Vahištā» (Y. 28, 8). În sfârșit, tot la Plaut îl întâlnim pe *qui* cu un participiu plural neutru cu valoare de cvasi-articol: *ut* quae mandata... *tradam*, «pentru a transmite ce mi s-a încredințat ...» (*Merc.*, 385); *tu qui* quae facta *infitiare*, «tu care ai pretenția de a nega faptele» (*Amph.*, 779); *omnes scient* quae facta, «toți vor cunoaște faptele» (*Ibid.*, 474); *optas* quae facta, «dorința ta e lucru împlinit» (*Ibid.*, 575). Putem găsi până și la Vergiliu construcția nominală cu *qui* alături de construcția verbală: așa se întâmplă în pasajul următor din *Eneida* (VI, 661 sq.) unde ele se succed: *quique sacerdotes casti..., quique pii vates..., aut qui vitam excoluere..., quique fecere...*[2]. Se va găsi poate un latinist care, incitat de fragmentele citate, să dorească o aprofundare a analizei. Ele dovedesc supraviețuirea unei proprietăți sintactice moștenite până în pragul epocii clasice, reproducând în latină dubla capacitate de utilizare pe care o prezintă și hit. *kuiš* și pe care limbile cu relativul **yo-* o cunosc la fel de bine.

Nu se mai pune problema acum, după ce am trecut în revistă ansamblul concordanțelor dintre forme vechi indo-europene, să vedem o dezvoltare secundară în utilizarea pronumelui ca determinant al substantivului sau al adjectivului. Mai degrabă ar trebui să recunoaștem aici, la origini, funcția sa specifică, a cărei utilizare ca «pronume relativ» este de fapt o extrapolare la fraza verbală. În ambele cazuri, rolul pronumelui este același, cel al unui determinant, fie al unui termen nominal, fie al unei fraze complete.

Acest tip de relație a devenit neclar pentru că, în cea mai mare parte a limbilor indo-europene, determinarea nominală a căpătat alte mijloace de expresie față de fraza relativă; pronumele relativ a devenit astfel un instrument exclusiv sintactic încă din perioada latinei clasice, în urma unui proces care l-a disociat de funcția de determinare nominală, încredințată în general unui «articol». Situația indo-europenei a suferit, prin urmare, o transformare completă din acest punct de vedere. O trăsătură esențială a structurii sintactice comune a ajuns să fie doar o simplă moștenire în anumite limbi.

---

[1] Lit. «aceleași gusturi ca A. V.».

[2] A se vedea și alte citate la Havers, *I. F.*, 43 (1926), p. 239 sq., care le identifică greșit ca «emphatische Relativsätze».

Şi totuşi, chiar acolo unde, datorită condiţiilor istorice, nu mai cunoaştem sintaxa decât în stadiul ei «modern», se înregistrează o revenire parţială la vechea structură, chiar dacă pe căi în întregime noi. Vechea irlandeză nu mai cunoaşte forme pentru pronumele relativ; funcţia relativă[1] este asigurată, în general, fie de nazalizare sau de variaţii morfologice (desinenţe speciale), fie de preverbul *no* sau de infixe pronominale etc. Într-o anumită situaţie, şi anume după o prepoziţie, apare o formă de pronume relativ; ori acest relativ nu este altceva decât o formă de articol, *-(s) an-*, fără variaţii în gen sau număr: *ind-altóir for-an-idparar*, «altarul pe care se fac sacrificii»; *intí di-an-airchessi dia*, «is cui parcit deus». Nevoia de a furniza un complement prepoziţiei, în această situaţie sintactică specială, a dus la utilizarea articolului ca substitut al unei particule relative[2]. Ne-am putea gândi şi la funcţia dublă, articulară şi relativă, a seriei pronominale *der die das* etc., în germană; în ciuda aparenţei, însă, analogia este mai puţin imediată, fiindcă cele două funcţii rezultă de fapt din rolul de demonstrativ al acestui pronume.

Sintaxa frazei relative în indo-europeana comună apare aşadar înzestrată cu aceeaşi structură ca şi cea a limbilor altor familii pe care le-am studiat mai înainte. Ceea ce este comun sistemelor lingvistice complet diferite între ele sunt funcţiile şi relaţiile dintre funcţii, redate prin mărci formale. S-a putut demonstra, chiar dacă destul de schematic, că fraza relativă, indiferent de modul în care se leagă de antecedent (printr-un pronume, o particulă etc.), se comportă ca «adjectiv sintactic» determinat, după cum pronumele relativ joacă rolul unui «articol sintactic» determinativ. Într-un cuvânt, unităţile complexe ale frazei pot fi distribuite, în virtutea funcţiei pe care o îndeplinesc, în aceleaşi clase de forme în care se grupează şi unităţile simple sau cuvintele, în virtutea trăsăturilor lor morfologice.

---

[1] Cf. Vendryes, *Gramm. du vieil-irlandais*, p. 331 sq., şi Thurneysen, *Grammar of Old Irish*, § 492 sq.

[2] Mărturia limbii celte ar fi de nepreţuit dacă ar putea confirma ipoteza lui Thurneysen, *Grammar*, § 50 sq., cu privire la gal. a 3-a pl. rel. *dugiiuntiio* care ar conţine în final un **yo-* postpus. Această postpunere a fost asemănată cu cea a pronumelui *kuiš* în hitită de către Dillon, *Trans. Phil. Soc.*, 1947, p. 24. J. Pokorny, *Die Sprache*, I (1949), p. 242, o apreciază altfel.

V

Omul în limbă

CAPITOLUL XVIII

Structura relațiilor de persoană în cazul verbului[1]

Verbul este, alături de pronume, singura categorie de cuvinte care cuprinde categoria persoanei. Pronumele posedă, însă, atâtea alte caracteristici proprii și manifestă relații atât de diferite încât necesită o analiză independentă. Ne vom folosi, la nevoie, de pronume, însă ne vom ocupa exclusiv de persoana verbală.

În toate limbile înzestrate cu verbe, formele conjugării sunt clasificate în funcție de referința pe care o fac la persoană, enumerarea persoanelor nefiind alta decât conjugarea; distingem trei, la singular, la plural, eventual și la dual. Această clasificare provine fără doar și poate din gramatica greacă, în care formele verbale flexionate constituie πρόσωπα, *personae*, «figurile» sub care se realizează noțiunea verbală. Seria de πρόσωπα sau *personae* constituie, într-un fel, o paralelă cu cea de πτώσεις sau *casus* a flexiunii nominale. În terminologia gramaticală din India, noțiunea mai poate fi exprimată prin cele trei *purușa* sau «persoane», numite respectiv *prathamapurușa*, «prima persoană» (= pers. a 3-a pentru noi), *madhyamapurușa*, «persoană intermediară» (= pers. a 2-a pentru noi) și *uttamapurușa*, «ultima persoană» (= pers. 1 pentru noi); ele realizează aceeași secvență, însă în ordine inversă; diferența este stabilită de tradiție, gramaticienii greci citând verbele la pers. 1, iar cei din India la pers. a 3-a.

Așa cum a fost ea întocmită de greci pentru descrierea limbii lor, această clasificare este admisă și astăzi nu numai ca verificabilă în toate limbile înzestrate cu verbe, ci ca naturală și înscrisă în ordinea lucrurilor. Ea sintetizează, prin cele trei relații pe care le instituie, ansamblul pozițiilor care determină o formă verbală dotată cu un

---

[1] *Bulletin de la Société de Linguistique*, XLIII (1946), fasc. I, nr. 126.

indiciu personal, fiind valabilă pentru verbe din orice limbă. Întotdeauna vor fi deci trei persoane și numai trei. Trebuie totuși să denunțăm caracterul sumar și nelingvistic al unei categorii astfel stabilite. Faptul de a dispune într-o ordine constantă și într-un plan uniform «persoane», definite prin succesiunea lor și raportate la aceste *ființe* care sunt «eu» și «tu» și «el», înseamnă a transpune pur și simplu într-o teorie pseudo-lingvistică diferențe de natură *lexicală*. Aceste denumiri nu ne informează nici asupra necesității categoriei, nici asupra conținutului implicat și nici asupra relațiilor dintre persoane diferite. Trebuie căutat, prin urmare, modul în care fiecare persoană se opune ansamblului format de celelalte și principiul pe care se bazează opoziția dintre ele, fiindcă nu le putem aborda decât prin ceea ce le deosebește.

Se impune o întrebare preliminară: există verbe care nu cunosc distincția de persoană? E același lucru cu a ne întreba dacă această categorie a persoanei este într-adevăr necesară și congeneră verbului, sau dacă ea reprezintă doar o modalitate posibilă, cel mai adesea realizată, dar nu indispensabilă, așa cum sunt în definitiv multe categorii verbale. Se găsesc, ce-i drept, deși extrem de rar, limbi în care exprimarea persoanei poate lipsi în cazul verbului. Astfel, după Ramstedt, la verbul coreean, «the grammatical «persons»... have no grammatical distinction in a language where all forms of the verb are indifferent to person and number» (G. J. Ramstedt, *A Korean Grammar*, p. 61). Desigur, principalele distincții verbale în coreeană sunt de ordin «social»; formele sunt diversificate la maximum în funcție de rangul subiectului și al interlocutorului, și variază după cum mesajul este adresat unui superior, unui egal sau unui inferior. Vorbitorul nu se diferențiază, ci utilizează expresii impersonale; pentru a nu manifesta indiscreție prin sublinierea raportului de poziții, se mulțumește adesea cu forme nediferențiate care să indice persoana; numai sensul rafinat al convenientelor permite interpretarea lor corectă. Totuși, nu trebuie să ridicăm obișnuința la rangul de regulă absolută, așa cum procedează Ramstedt; în primul rând, deoarece coreeana dispune de o serie completă de pronume personale care pot intra în joc, ceea ce reprezintă un lucru esențial; apoi pentru că, în chiar frazele pe care le citează, ambiguitatea nu este atât de mare pe cât s-ar putea crede[1].

---

[1] M-am încredințat, în urma întrebării adresate lui Li-Long-Tseu, coreean cultivat și el însuși lingvist, căruia îi datorez rectificările care urmează. Voi reproduce pronunțarea sa în transliterarea coreenei.

Astfel *pogətta*, «I shall see; you will see; he will see; one can see; one is to see» (Ramstedt, p. 71), înseamnă în general «eu voi vedea»; iar «tu vei vedea» se spune *porida*. Fraza: *i bənyn yo so hagəni-wa tasi-nən haži ani hagetta* (nu: *hagesso*), «this time I forgive you, but I shall not forgive you again» (*Ibid.*, p. 97), se traduce mai degrabă, dacă-l înlocuim pe *hagetta* cu *handa*, prin: «(Constat că) el te iartă de această dată, dar nu te va mai ierta din nou», pentru că tema nominală și abstractă *hagi* nu se potrivește deloc persoanei 1. Trebuie neapărat să înțelegem *i san- son yl məkkəni-wa irhəm yn mollasso*, ca «although I eat this fish, I don't know its name» (*Ibid.*, p. 96), dar înlocuindu-l pe *mollatti* cu *mollasso*, fraza trece la persoana a 2-a sg.: «deși mănânci acest pește, nu-i cunoști numele». În același fel, fraza *ilbon e sardaga pyoŋ yl edesso*, «I lived in Japan and I got this sickness» (*Ibid.*, p. 98) ar însemna «ai luat această boală...», dacă-l înlocuim pe *edesso* cu *odokəsso*. Toate aceste restricții de utilizare și, la nevoie, chiar introducerea pronumelor contribuie la stabilirea unor variații de persoană pentru un verb în principiu nediferențiat. În limbile paleo-siberiene, așa cum aflăm de la R. Jakobson (*American Anthropologist*, XLIV (1942), p. 617), formele verbale din gilyak nu deosebesc în general nici persoana, nici numărul; modurile «neutre» opun persoana întâi tuturor celorlalte, la singular. Alte limbi din același grup la fel, nu deosebesc decât două persoane: fie că, așa cum se întâmplă în yukaghir, se produce o fuziune a persoanei întîi cu a doua, fie că, așa cum găsim în ket, prima fuzionează cu a treia. Toate aceste limbi posedă totuși pronume personale. În cele din urmă, s-ar părea că nu putem întâlni limbi dotate cu verbe, în care distincțiile de persoană să nu fie redate într-un fel sau altul de formele verbale. În consecință, putem formula concluzia conform căreia categoria persoanei este una dintre noțiunile fundamentale și necesare ale verbului. Este o constatare satisfăcătoare, dar se înțelege de la sine că originalitatea fiecărui sistem verbal trebuie studiată temeinic din acest punct de vedere.

O teorie lingvistică a persoanei verbale nu poate fi alcătuită decât pe baza opozițiilor care individualizează persoanele; ea va fi sintetizată în întregime de sistemul acestor opoziții. Pentru a o formula, am putea porni de la definițiile date de gramaticienii arabi. Din punctul lor de vedere, persoana întâi este *al-mutakallimu*, «cel care vorbește»; cea de-a doua *al-muḫāṭabu*, «cel căruia ne adresăm»; cea de-a treia este însă *al-ɣā'ibu*, «cel care este absent». În aceste denumiri se reflectă o concepție corectă a raporturilor dintre persoane; corectă mai ales pentru

că pune în evidență disparitatea dintre persoana a 3-a și primele două. Contrar consecințelor sugerate de terminologia noastră, acestea nu sunt omogene – este ceea ce trebuie să lămurim înainte de toate.

În ceea ce privește primele două persoane, avem în același timp o persoană implicată și un discurs asupra acestei persoane. «Eu» îl desemnează pe cel care vorbește și implică totodată un enunț pus pe seama lui «eu»: atunci când spun «eu», nu pot să nu vorbesc despre mine. La persoana a 2-a, «tu» este desemnat în mod necesar de către «eu» și nu poate fi conceput în afara unei situații stabilite în funcție de «eu»; «eu» mai enunță și ceva care este predicat al lui «tu». Se poate enunța un predicat și pentru persoana a 3-a, însă în afara relației «eu-tu»; această formă este exclusă din relația prin care se specifică «eu» și «tu». Din acest moment, legitimitatea acestei forme ca «persoană» este pusă sub semnul întrebării.

Ne aflăm în miezul problemei. Forma zisă de persoana a 3-a cuprinde desigur o indicație de enunț despre cineva sau despre ceva, dar nu raportat la o «persoană» anume. Lipsește elementul variabil și propriu-zis «personal» al acestei indicații. Este tocmai «absentul» gramaticienilor arabi, care nu prezintă decât invariantul inerent oricărei forme de conjugare. Consecința trebuie formulată limpede: «persoana a 3-a» nu este o «persoană»; forma verbală însăși are funcția de a exprima *non-persoana*. Această definiție este justificată de următoarele aspecte: absența oricărui pronume de persoana a 3-a, fapt fundamental care trebuie menționat numai, și situația foarte specială a persoanei a 3-a în verbele celor mai multe dintre limbi, pentru care vom da câteva exemple.

În semitică, pers. a 3-a sg. nu are desinență de perfect. În turcă, de regulă, persoana a 3-a sg. are marca zero, față de I sg. *-m* și de a 2-a sg. *-n*; pentru prezentul durativ al lui «a iubi»: 1. *sev-iyor-um*, 2. *sev-iyor-sun*, 3. *sev-iyor*; sau la preteritul determinat: 1. *sev-di-m*, 2. *sev-di-n*, 3. *sev-di*. În fino-ugrică, a 3-a sg. e reprezentată de temă: ostiak 1. *eutlem*, 2. *eutlen*, 3. *eutl*; în conjugarea subiectivă a lui «a scrie» în maghiară: 1. *ír-ok*, 2. *ír-sz*, 3. *ír*. În georgiană, la conjugarea subiectivă (singura care pune problema persoanei ca subiect), primele două persoane sunt caracterizate și de prefixe, în afară de desinențe: 1. *v-*; 2. *h-*, în timp ce a 3-a sg. nu are decât desinență. În caucaziana de nord-est (în special abhază și cercheză), indiciile personale pentru primele două persoane sunt de formă constantă și regulată, însă pentru persoana a 3-a indiciile sunt în număr mare și se întâlnesc mai multe dificultăți. Dravidiana utilizează pentru persoana a 3-a sg. –

spre deosebire de primele două – o formă nominală nume de agent. În eskimo, W. Thalbitzer insistă pe caracterul non-personal al pers. a 3-a sg.: «Of a neutral character, lacking any mark of personality, is the ending of the third person singular *-oq*... which quite agrees with the common absolute ending of the noun... These endings for the third person indicative must be regarded as impersonal forms: *kapiwoq* «there is a stab, one is stabbed»... (*Hdb. of Amer. Ind. langu.*, I, p. 1032, 1057). În toate limbile amerindiene, unde verbul funcționează cu desinențe sau cu prefixe personale, această marcă lipsește de cele mai multe ori la persoana a 3-a. În burušaski, a 3-a sg. e guvernată, la toate verbele, de indiciile clasei nominale, în timp ce primele două nu le acceptă (Lorimer, *The Burushaski Language*, I, p. 240, § 269)... Putem găsi cu ușurință numeroase fapte de același fel în alte limbi indo-europene. Cele pe care tocmai le-am menționat demonstrează îndeajuns faptul că primele două persoane nu se găsesc pe același plan cu cea de-a treia, că aceasta din urmă este considerată întotdeauna altfel, nu ca o adevărată «persoană» verbală, și că verbul în aceste limbi nu admite o clasificare uniformă în trei persoane paralele.

În indo-europeană, a 3-a sg. anomală din lituaniană sprijină această mărturie. Dacă analizăm elementele desinențelor în flexiunea arhaică a perfectului 1. *-a*, 2. *-tha*, 3. *-e*, obținem: 1. -$ə_2$*e*, 2. *-t*$ə_2$*e*, opuse lui 3. *-e* care funcționează ca desinență zero. Considerat din perspectivă sincronică, fără referire la fraza nominală, viitorul perifrastic sanscrit 1. *kartásmi*, 2. *kartási*, 3. *kartá*, prezintă același dezacord între persoana a 3-a și primele două. Nu întâmplător și flexiunea lui «a fi» în greaca modernă opune primelor două εἶμαι și εἶσαι o a 3-a persoană εἶναι comună singularului și pluralului și care are o structură deosebită față de celelalte. Invers, diferența se poate manifesta printr-o formă de a 3-a sg. singura marcată: în engleză *(he) loves* se opune lui *(I, you, we, they) love*. Trebuie să reflectăm la toate aceste fapte concordante pentru a sesiza singularitatea flexiunii «normale» în indo-europeană, cum ar fi cea a prezentului atematic *es-mi*, *es-si*, *es-ti* la trei persoane simetrice: departe de a reprezenta un tip constant și necesar, ea reprezintă o anomalie față de celelalte limbi. Persoana a 3-a a fost acordată cu primele două din motive de simetrie și pentru că orice formă verbală indo-europeană tinde să sublinieze indiciul subiectului, singurul pe care-l poate manifesta. Întâlnim o regularitate al cărei caracter este extrem și excepțional.

Rezultă că, în general, persoana nu este specifică decât pozițiilor «eu» și «tu». Persoana a 3-a constituie, în virtutea structurii sale, forma non-personală a flexiunii verbale.

De fapt, situația este identică atunci când persoana nu este desemnată, și anume în cazul expresiei numite impersonală. Regăsim aici problema impersonalelor, chestiune veche și dezbatere sterilă atâta timp cât suntem consecvenți în confuzia «persoanei» cu «subiectul». În ὕει, *tonat*, «plouă», procesul este relatat ca non-personal, ca un simplu fenomen a cărui producere nu se raportează la un agent; locuțiunile Ζεὺς ὕει, sunt, fără îndoială, recente și întrucâtva raționalizate invers. Autenticitatea lui ὕει ține de faptul că enunță pozitiv procesul ca desfășurându-se în afara lui «eu-tu», singurele care indică persoane.

Într-adevăr, una dintre caracteristicile persoanelor «eu» și «tu» este *unicitatea* lor caracteristică: «eu»-ul care enunță, «tu»-ul căruia i se adresează «eu»-ul sunt de fiecare dată unici. Însă «el» poate fi o infinitate de subiecți – sau nici unul. De aceea acel «eu este un altul» al lui Rimbaud reprezintă expresia tipică pentru ceea ce este cu adevărat o «alienare» mintală în care sinele se găsește deposedat de identitatea sa constitutivă.

O a doua caracteristică este inversabilitatea lui «eu» și «tu»: cel pe care «eu» îl definesc ca «tu» se poate reconsidera și se poate inversa în «eu», iar «eu» (însumi) poate deveni un «tu». O asemenea relație nu este posibilă între una dintre aceste persoane și «el», pentru că «el» nu desemnează, în sine, pe nimeni și nimic anume.

În sfârșit, trebuie să fim pe deplin conștienți de faptul că «persoana a treia» este singura prin care verbul poate predica *un lucru*.

Nu trebuie deci să ne reprezentăm «persoana a 3-a» ca pe o persoană capabilă de depersonalizare. Nu există afereză a persoanei, ci pur și simplu non-persoana, a cărei marcă este tocmai absența a ceea ce-i califică pe «eu» și pe «tu». Pentru că nu implică nici o persoană, poate lua orice subiect sau nici unul, iar acest subiect, exprimat sau nu, nu va fi introdus niciodată ca «persoană». Acest subiect nu face altceva decât să adauge *în apoziție* o precizare considerată necesară pentru înțelegerea conținutului, nu pentru determinarea formei. Astfel *volat avis* nu înseamnă «pasărea zboară», ci «ea zboară, (scil.) pasărea». Forma *volat* își este autosuficientă și, deși non-personală, cuprinde noțiunea gramaticală de subiect. Tot astfel procedează și nahua sau chinook care includ întotdeauna pronumele subiect (eventual împreună cu pronumele regim) în forma verbală, substantivele subiect și regim fiind tratate ca apoziții; în chinook *tgigénxaute ikanâte tᴇmewâlᴇma*, «spiritele veghează sufletul», lit. «ele îl veghează (*tgi*, «they it»), sufletul (*ikanâte*), spiritele (*t-mewâlᴇma*)» (cf. Boas, *Hdb. of Amer. Ind. Langu.*, I, p. 647). Tot ce se găsește în afara persoanei stricte,

adică în afara lui «eu-tu» primește ca predicat o formă verbală de «persoana a 3-a» și nu alta.

Această poziție cu totul aparte a persoanei a 3-a explică unele utilizări specifice în domeniul «parole». Poate fi atribuită în cazul a două expresii de valoare opusă. *El* (sau *ea*) poate constitui o formă de alocuție în privința cuiva pe care, deși prezent, vrem să-l sustragem din sfera personală a lui «tu» («voi»). Pe de o parte, este utilizată ca formulă de politețe: forma de politețe (utilizată în italiană, în germană sau în formele de «maiestate») îl ridică pe interlocutor deasupra condiției de persoană și deasupra relației de la om la om. Pe de altă parte, este utilizată în semn de dispreț, pentru a-l umili pe cel care nu merită nici măcar să i te adresezi «personal». Datorită funcției sale de formă non-personală, «persoana a 3-a» are abilitatea de a deveni atât o formă de respect care face ca un individ să fie considerat mai mult decât o simplă persoană, cât și o formă jignitoare care-l poate anihila pe celălalt ca persoană.

Putem vedea acum în ce constă opoziția dintre primele două persoane ale verbului și cea de a treia. Ele se opun în calitate de membri ai unei corelații, și anume ai *corelației de personalitate*; «eu-tu» posedă marca persoanei; «el», nu. «Persoana a 3-a» are drept caracteristică și funcție constantă reprezentarea, sub raportul formei înseși, a unui invariant non-personal și nimic mai mult.

Însă în timp ce «eu» și «tu» sunt caracterizați de marca persoanei, putem sesiza totuși că, la rândul lor, ele se opun unul altuia în cadrul categoriei pe care o constituie, printr-o trăsătură a cărei natură lingvistică trebuie definită.

Definirea persoanei a 2-a ca persoana căreia prima i se adresează se potrivește, desigur, cu utilizarea sa cea mai curentă. Curent nu înseamnă însă unic și constant. Putem utiliza persoana a 2-a în afara alocuției pentru a o introduce într-un tip de «impersonal». De exemplu, «vous» funcționează în franceză ca anaforic pentru «on» (ex. «*on* ne peut se promener sans que quelqu'un *vous* aborde»). În multe limbi, *tu* (*voi*) îl înlocuiește pe *on**: lat. *memoria minuitur nisi eam exerceas; crederes*, «s-ar crede»; gr. εἴποις ἄν, «s-ar spune»; gr. mod. λές, «se spune», πᾶς, «se merge»; în rusă, în formule sau proverbe: *govoriš s nim – on ne slušaet*, «i se vorbește, el nu ascultă»; *podumaeš, čto on bolen* «s-ar crede că e bolnav» (Mazon, *Gramm. russe*, § 157).

---

* N. red.: Cum nu există, în română, un echivalent perfect pentru fr. *on* și cum acesta este foarte elocvent în contextul dat, ne vom folosi de el și în traducerea de față.

Trebuie și ajunge să ne reprezentăm altă *persoană* în afară de «eu», pentru a-i putea conferi indiciul «tu». În acest fel, orice persoană reprezentată va fi de forma «tu», în special – însă nu neapărat – persoana interpelată. «Tu» («voi») se poate defini așadar ca «persoana non-*eu*».

E cazul să stabilim, prin urmare, o opoziție între «persoana-*eu*» și «persoana non-*eu*». Pe ce se bazează această opoziție? Cuplului *eu/tu* îi corespunde o corelație specială pe care o vom numi, din lipsă de ceva mai bun, *corelație de subiectivitate*. Ceea ce-l deosebește pe «eu» de «tu» este în primul rând faptul de a fi, în cazul lui «eu», *interior* enunțului și exterior lui «tu», însă exterior într-un fel care nu elimină realitatea umană a dialogului; pentru că persoana a 2-a din exemplele din rusă etc., citate mai sus, este o formă care presupune sau suscită o «persoană» fictivă, instituind în acest fel un raport trăit între «eu» și această quasi-persoană; în plus, «eu» este întotdeauna *transcendent* față de «tu». Atunci când ies din «mine» pentru a stabili o relație vie cu o ființă, întâlnesc sau presupun neapărat un «tu» care este, în afară de mine, singura «persoană» imaginabilă. Aceste calități de interioritate și de transcendență sunt specifice lui «eu» și se inversează în «tu». Îl putem defini așadar pe «tu» ca fiind *persoana non-subiectivă*, în contrast cu *persoana subiectivă* reprezentată de «eu»; iar aceste două «persoane» se vor opune împreună formei de «non-persoană» (= «el»).

S-ar putea crede că toate relațiile stabilite între cele trei forme la singular trebuie să se mențină întocmai și la plural (formele de dual nu pun probleme decât ca dual, nu ca persoane). Și totuși știm că, în cazul pronumelor personale, trecerea de la singular la plural nu presupune doar simpla pluralizare. Mai mult, în multe limbi se face o diferență între forma verbală de 1 pl. sub două aspecte distincte (inclusiv și exclusiv) care denotă o complexitate specială.

Ca și în cazul singularului, problema esențială se leagă de persoana întâi. Simplul fapt că diferite cuvinte sunt utilizate în general pentru «eu» și pentru «noi» (ca și pentru «tu» și «voi») e suficient pentru a exclude pronumele din rândul procedeelor curente de pluralizare. Există și câteva excepții, însă foarte rare și incomplete: de exemplu, în eskimo, de la sg. *uwaŋa*, «eu», la pluralul *uwaŋut*, «noi», tema rămâne aceeași și corespunde formării pluralului nominal. Însă între *illi*, «tu» și *ili*^{w}*sse*, «voi» se stabilește deja un alt fel de contrast. În orice caz, identitatea formelor pronominale la singular și la plural rămâne o excepție. În majoritatea limbilor, pluralul pronominal nu coincide cu pluralul substantival, cel puțin așa cum ni-l reprezentăm de obicei. E

cât se poate de limpede că unicitatea și subiectivitatea inerente lui «eu» împiedică orice pluralizare. Nu pot exista mai mulți «eu» imaginați de «eu»-l care vorbește, tocmai pentru că nici «noi» nu este o multiplicare de obiecte identice, ci o joncțiune între «eu» și «non-eu», oricare ar fi conținutul acestui «non-eu». Această joncțiune formează un ansamblu nou și de un tip cu totul special, în care componentele nu se echivalează: în «noi» predomină întotdeauna «eu», pentru că nu poate exista «noi» decât pornind de la «eu», iar acest «eu» guvernează elementul «non-eu» prin calitatea sa transcendentă. Prezența lui «eu» stă la baza lui «noi».

Se știe că «non-eu»-l implicit și necesar din «noi» poate primi, în diverse limbi, două conținuturi precise și distincte. «Noi» se spune, pe de o parte, pentru «eu + voi», și, pe de altă parte, pentru «eu + ei». Formele inclusivă și exclusivă sunt cele care diferențiază pluralul pronominal și verbal al persoanei 1 în cea mai mare parte a limbilor amerindiene, australiene, în papua, în malaio-polineziană, în dravidiană, în tibetană, în mandchou și tunguz, în nama etc.

Această desemnare prin «inclusiv» și «exclusiv» nu ne poate satisface; ea se bazează de fapt pe includerea sau excluderea lui «voi», însă față de «ei» desemnările ar putea fi exact inverse. Cu toate acestea, e greu să găsim denumiri mai potrivite. Ni se pare mai important să analizăm această categorie «inclusiv-exclusiv» din punctul de vedere al relațiilor de persoană.

Esențialul pe care trebuie să-l sesizăm aici este faptul că distincția formelor inclusive și exclusive urmărește, în realitate, relația pe care am stabilit-o între 1 și a 2-a sg. și respectiv între 1 și a 3-a sg. Aceste două pluralizări ale persoanei întâi servesc la conjugarea, în fiecare caz, a termenilor opuși din cele două corelații pe care le-am evidențiat. Pluralul exclusiv («eu + ei») constă în joncțiunea celor două forme care se opun ca personală și non-personală în virtutea «corelației de persoană». De exemplu, în siuslaw (Oregon), forma exclusivă de dual (*-a"xûn, -axûà*) și de plural (*-nxan*) este alcătuită din cea de a 3-a dual (*-a"x*) și plural (*-nx*) la care se adaugă finala de 1 sg. (*-n*) (cf. Frachtenberg, *Hdb. of Amer. Ind. Lang.*, II, p. 468). Dimpotrivă, forma inclusivă («eu + voi») efectuează joncțiunea persoanelor între care există «corelația de subiectivitate». E interesant de remarcat faptul că, în algonkin (fox), pronumele independent «noi» inclusiv, *ke-gunāna*, are indicele *ke-* de persoana a 2-a *ke-gwa* «tu», și *ke-guwāwa*, «voi», în timp ce «noi» exclusiv, *ne-gunāna*, îl are pe *ne-* de pers. 1 *ne-gwa*, «eu» (*Hdb.*, I p. 817): fiecare dintre cele două forme este definită de câte o

«persoană», «eu» la exclusiv (care presupune o combinare cu non-persoana), «tu» la inclusiv (implicând combinarea persoanei non-subiective cu «eu»-l implicit). Ne confruntăm, în cazul de față, doar cu una dintre realizările foarte variate ale acestei pluralități. Mai sunt posibile și altele. Observăm însă că, de această dată, diferențierea se operează asupra principiului însuși al persoanei: în cazul lui «noi» inclusiv, opus lui «el, ei», se evidențiază «tu», iar în cazul lui «noi» exclusiv, opus lui «tu, voi», accentul cade pe «eu». Cele două corelații care organizează sistemul persoanelor la singular se manifestă prin urmare în dubla exprimare a lui «noi».

Însă «noi», nediferențiat în alte limbi cum ar fi cele indo-europene, trebuie privit și dintr-un alt punct de vedere. În ce constă, în acest caz, pluralizarea persoanei verbale? Acest «noi» este cu totul altceva decât combinarea unor elemente definibile; preeminența lui «eu» este deosebit de puternică, și poate conduce, în anumite condiții, chiar la înlocuirea singularului cu pluralul. Motivul stă în aceea că «noi» nu este un «eu» cuantificat sau multiplicat, ci un «eu» *dilatat* dincolo de limitele persoanei în sine, sporit și vag conturat. De aici și două utilizări opuse, nu contradictorii, în afara sferei pluralului. Pe de o parte, «eu» se amplifică în «noi», într-o persoană mai masivă, mai solemnă și mai slab definită; este pluralul maiestății. Pe de altă parte, utilizarea lui «noi» estompează afirmarea prea categorică a lui «eu» într-o exprimare mai largă și mai difuză: este pluralul autorului sau oratorului. Ne putem gândi că putem explica în același fel contaminările sau confuziile destul de frecvente dintre singular și plural, sau dintre plural și impersonal în limbajul popular sau regional: «noi, se merge» (toscana pop., «noi si canta»), sau «eu suntem» («je sommes») în franceza din nord, corespondent al lui «noi sunt» («nous suis») din franco-provensală: exprimare în care nevoia de a conferi lui «noi» un statut nedefinit se confruntă cu afirmarea voit vagă a lui «eu» generalizat într-o manieră prudentă.

În general, persoana verbală la plural redă o persoană amplificată și difuză. «Noi» îi adaugă lui «eu» o globalitate nedistinctă de alte persoane. În trecerea lui «tu» la «voi», fie că e vorba de «voi» colectiv sau de «voi» de politețe, recunoaștem o generalizare a lui «tu», fie ea metaforică sau reală, și față de care, mai ales în limbile occidentale de cultură, «tu» are adesea valoare de alocuțiune strict personală și, deci, familiară. În ceea ce privește non-persoana (persoana a 3-a), pluralizarea verbală, atunci când nu este predicatul gramatical obișnuit al unui subiect la plural, îndeplinește aceeași funcție ca formele «per-

sonale»: exprimă generalitatea nedecisă a lui *se* (tipul *dicunt, they say*). Însăși non-persoana, nelimitată în expresie, redă ansamblul nedefinit al ființelor non-personale. Atât în cazul verbului, cât și în cazul pronumelui personal, pluralul reprezintă factorul de nelimitare, nu de multiplicare.

Prin urmare, ansamblul de expresii ale persoanei verbale se organizează în funcție de două corelații constante:

1. *Corelația de personalitate* care opune persoanele *eu/tu* non-persoanei *el*;

2. *corelația de subiectivitate*, inclusă în cea precedentă, care îl opune pe *eu* lui *tu*.

Distincția obișnuită dintre singular și plural trebuie, dacă nu înlocuită, cel puțin interpretată, în ordinea persoanei, printr-o distincție între *persoana strictă* (= singular) și *persoana amplificată* (= plural). Numai «persoana a treia», fiind o non-persoană, admite un plural veritabil.

CAPITOLUL XIX
Relațiile temporale în cazul verbului francez[1]

Ansamblul de forme personale ale verbului francez este repartizat, prin tradiție, unui anumit număr de paradigme temporale numite «prezent», «imperfect», «trecut definit» etc., care la rândul lor se distribuie în funcție de trei mari categorii temporale, prezent, trecut, viitor. Aceste diviziuni, inconstestabile în principiu, rămân totuși departe de realitățile de uz pe care nu reușesc să le organizeze. Noțiunea de timp nu poate furniza singură un criteriu pe baza căruia să se poată stabili poziția sau însăși posibilitatea existenței unei anumite forme în cadrul sistemului verbal. Cum putem ști, bunăoară, dacă *il allait sortir* aparține sau nu paradigmei lui *sortir*? În virtutea cărei clasificări temporale ar trebui să o acceptăm sau să o respingem?

Dacă încercăm să reducem la diviziuni temporale opozițiile manifestate în structura materială a formelor verbale, ne confruntăm cu o dificultate majoră. Să analizăm, de exemplu, opoziția dintre formele verbale simple și cele compuse. Dacă îl putem deosebi pe *il courait* de *il avait couru*, nu mai putem face o distincție asemănătoare, pe baza axei temporale, între *il courait* și *il court*. Și totuși, *il a couru* reprezintă, într-un fel, o formă temporală, din moment ce poate fi echivalat cu *il courut*. *Il a couru* este însă, în același timp, și un partener pentru *il court*. Raporturile stabilite de formele compuse cu timpul rămân așadar ambigue. Sigur, putem transfera distincția dintre formele simple și cele compuse în contul «aspectului», însă nu vom obține nimic concludent, deoarece nici aspectul nu constituie un principiu univoc de corelare a unui tip de forme cu altul, deși unele forme compuse pot fi considerate temporale.

---

[1] *Bulletin de la Société de Linguistique*, LIV (1959), fasc. I.

Prin urmare, nu ne rămâne decât să descoperim, într-o perspectivă sincronică asupra sistemului verbal francez modern, relațiile care organizează diferitele forme temporale. Putem distinge mai bine adevărata natură a articulațiilor grație a ceea ce poate părea o scădere a sistemului. Într-un anumit punct, sistemul capătă o redundanță inutilă: este vorba despre exprimarea temporală a «trecutului», care dispune de două forme, *il fit* și *il a fait*. În interpretarea tradițională, avem de-a face cu două variante ale aceleiași forme, dintre care putem alege, după cum vrem să ne exprimăm, în scris (*il fit*) sau oral (*il a fait*). Am avea atunci dovada unei faze de tranziție în care forma veche (*il fit*) se menține în exprimarea scrisă, mai conservatoare, în vreme ce exprimarea orală propune forma alternativă *il a fait*, concurent care tinde să se impună exclusiv. Însă, înainte de a reduce fenomenul la termenii unui proces de succesiune, ar trebui să ne întrebăm de ce limba vorbită și limba scrisă înregistrează un divorț tocmai în domeniul temporal, cum se face că aceeași diferență nu se extinde și la alte forme, paralele (*il fera* și *il aura fait* rămân cu totul distincte), și mai ales dacă observația exactă confirmă distribuția schematică care le opune de obicei. De la o chestiune la alta, întreaga structură a verbului este supusă unui nou examen. Am considerat că descrierea relațiilor de timp reprezintă o prioritate.

Paradigmele înregistrate de gramatici sugerează faptul că toate formele verbale derivate de la aceeași temă aparțin aceleiași conjugări, exclusiv în virtutea argumentului morfologic. Ne propunem însă să demonstrăm aici că organizarea timpurilor are la bază principii mai puțin evidente și mult mai complexe. Timpurile verbului francez nu sunt utilizate ca membri ai unui sistem unic, ci se distribuie în *două sisteme* distincte și complementare. Fiecare dintre ele conține doar unele dintre aceste timpuri verbale; amândouă se utilizează concurent și rămân la dispoziția locutorului. Aceste două sisteme pun în evidență două planuri diferite de enunțare, pe care le vom distinge ca fiind cel al *narațiunii* și cel al *discursului*.

Enunțarea *istorică*, astăzi redusă la exprimarea scrisă, caracterizează evocarea evenimentelor trecute. Trebuie să reținem și cei trei termeni, «narațiune», «eveniment», «trecut». Este vorba despre prezentarea faptelor survenite la un anumit moment în timp, fără intervenția locutorului în narațiune. Pentru a putea fi înregistrate ca fiind deja produse, aceste fapte trebuie să aparțină trecutului. Fără îndoială, e preferabil să spunem: din moment ce sunt înregistrate și enunțate într-o exprimare temporală istorică, vor fi considerate ca aparținând

trecutului. Intenția istorică reprezintă fără îndoială una din funcțiile majore ale limbii: ea îi imprimă o temporalitate specifică, ale cărei mărci formale va trebui să le semnalăm în cele ce urmează.

Planul istoric al enunțării se manifestă prin introducerea unei delimitări specifice pentru cele două categorii verbale ale timpului și persoanei luate împreună. Vom defini narațiunea istorică drept modul de enunțare care exclude orice formă lingvistică «autobiografică». Istoricul nu va spune niciodată *eu* sau *tu* și nici *aici* sau *acum*, deoarece nu va împrumuta niciodată aparatul formal al discursului, care constă în primul rând în relația de persoană eu/tu. Prin urmare, nu vom înregistra, într-o narațiune istorică urmată cu strictețe, decât forme de «persoana a 3-a»[1].

Tot astfel va fi definit și câmpul expresiei temporale. Enunțarea istorică admite așadar trei timpuri: aoristul (= perfect simplu sau perfect definit)[2], imperfectul (inclusiv forma în *-rait* numită condițional), mai-mult-ca-perfectul. Se mai poate adăuga, în anumite condiții, un timp perifrastic ca substitut al viitorului, numit *prospectivul*. Prezentul este exclus, cu excepția – foarte rară – a prezentului atemporal de tipul «prezentului din definiții»[3].

Pentru a evidenția și mai bine osatura «istorică» a verbului, reproducem în continuare trei exemple de narațiune, luate la întâmplare; primele două aparțin aceluiași istoric, însă fac parte din genuri diferite, celălalt este luat din literatura fantastică[4]. Am subliniat formele verbale personale, care țin, toate, de timpurile menționate mai sus.

Pour devenir les maîtres du marché méditerranéen, les Grecs *déployèrent* une audace et une persévérance incomparables. Depuis la disparition des marines minoenne et mycénienne, l'Égée *était* infestée par des bandes de pirates: il n'y *eut* longtemps que des Sidoniens pour oser s'y aventurer. Les Grecs *finirent* pourtant par se débarrasser de cette plaie: ils *donnèrent* la chasse aux écumeurs de rivages, qui *durent* transférer le principal théâtre de leurs exploits dans l'Adriatique. Quant aux

---

[1] Ne referim, aici, la distincțiile menționate într-un articol din acest *Bulletin*, XLIII, p. 1 sq.; mai sus, p. 215.

[2] Sper că nu va avea nimeni nimic împotrivă dacă vom numi «aorist» timpul numit «perfect simplu» sau «perfect definit» în gramaticile noastre. Termenul «aorist» nu are de altfel conotații suficient de diferite și de precise, care să creeze confuzie, și este preferabil celui de «preterit», care riscă să fie confundat cu «imperfectul».

[3] Vom lăsa cu totul deoparte formele modale ale verbului, ca și formele sale nominale (infinitiv, participii). Ceea ce se afirmă aici despre relațiile temporale este valabil și pentru aceste forme.

[4] Desigur, enunțarea istorică a evenimentelor nu depinde de adevărul lor «obiectiv». Contează numai scopul «istoric» al scriitorului.

Phéniciens qui *avaient fait* profiter les Grecs de leur expérience et leur *avaient appris* l'utilité commerciale de l'écriture, ils *furent* évincés des côtes de l'Ionie et chassés des pêcheries de pourpre égéennes; ils *trouvèrent* des concurrents à Cypre et jusque dans leurs propres villes. Ils *portèrent* alors leurs regards vers l'Ouest; mais là encore les Grecs, bientôt installés en Sicile, *séparèrent* de la métropole orientale les colonies phéniciennes d'Espagne et d'Afrique. Entre l'Aryen et le Sémite, la lutte commerciale ne *devait* cesser[1] dans les mers du Couchant qu'à la chute de Carthage.

(G. GLOTZ, *Histoire grecque*, 1925, p. 225.)

Quand Solon *eut accompli* sa mission, il *fit* jurer aux neufs archontes et à tous les citoyens de se conformer à ses lois, serment qui *fut* désormais prêté tous les ans par les Athéniens promus à la majorité civique. Pour prévenir les luttes intestines et les révolutions, il *avait prescrit* à tous les membres de la cité, comme une obligation correspondant à leurs droits, de se ranger en cas de troubles dans l'un des partis opposés, sous peine d'atimie entraînant l'exclusion de la communauté: il *comptait* qu'en sortant de la neutralité les hommes exempts de passion *formeraient* une majorité suffisante pour arrêter les perturbateurs de la paix publique. Les craintes *étaient* justes; les précautions *furent* vaines. Solon *n'avait satisfait* ni les riches ni la masse pauvre et *disait* tristement: «Quand on fait de grandes choses, il est difficile de plaire à tous»[2]. Il *était* encore archonte qu'il *était* assailli par les invectives des mécontents; quand il *fut sorti* de charge, ce *fut* un déchaînement de reproches et d'accusations. Solon *se défendit*, comme toujours, par des vers: c'est alors qu'il *invoqua* le témoignage de la Terre Mère. On l'*accablait* d'insultes et de moqueries parce que «le cœur lui *avait manqué*» pour se faire tyran, parce qu'il *n'avait pas voulu*, «pour être le maître d'Athènes, ne fût-ce qu'un jour, que de sa peau écorchée on fît une outre et que sa race fût abolie»[3]. Entouré d'ennemis, mais résolu à ne rien changer de ce qu'*il avait fait*, croyant peut-être aussi que son absence *calmerait* les esprits, il *décida* de quitter Athènes. Il *voyagea*, il *parut* à Cypre, il *alla* en Égypte se retremper aux sources de la sagesse. Quand il *revint*, la lutte des partis *était* plus vive que jamais. Il se *retira* de la vie publique et *s'enferma* dans un repos inquiet: il «*vieillissait* en apprenant toujours et beaucoup», sans cesser de tendre l'oreille aux bruits du dehors et de prodiguer les avertissements d'un patriotisme alarmé. Mais Solon *n'était* qu'un homme; il ne lui *appartenait* pas d'arrêter le cours des événements. Il *vécut* assez pour assister à la ruine de la constitution qu'il *croyait* avoir affermie et voir s'étendre sur sa chère cité l'ombre pesante de la tyrannie.

(*Ibid.*, p. 441-442.)

Après un tour de galerie, le jeune homme *regarda* tour à tour le ciel et sa montre, *fit* un geste d'impatience, *entra* dans un bureau de tabac, y *alluma* un cigare, se *posa* devant une glace, et *jeta* une regard sur son costume, un peu plus riche que ne le permettent[4] en France les lois du goût. Il *rajusta* son col et son gilet de velours noir sur lequel *se croisait* plusieurs fois une de ces grosses chaînes d'or fabriquées à Gênes;

---

[1] Exemplu de «prospectiv» (p. 228).
[2] Inserția discursului în narațiune, cu schimbarea corelativă a timpurilor.
[3] Despre discursul indirect, cf. mai jos p. 231.
[4] Reflecțiile autorului care se îndepărtează de planul narațiunii.

puis, après avoir jeté par un seul mouvement sur son épaule gauche son manteau doublé de velours en le drapant avec élégance, il *reprit* sa promenade sans se laisser distraire par ses œillades bourgeoises qu'il *recevait*. Quand les boutiques *commencèrent* à s'illuminer et que la nuit lui *parut* assez noire, il *se dirigea* vers la place du Palais-Royal en homme qui *craignait* d'être reconnu, car il *côtoya* la place jusqu'à la fontaine, pour gagner à l'abri des fiacres l'entrée de la rue Froidmanteau...

(BALZAC, Études philosophiques: *Gambara*.)

Putem observa că, în acest mod de enunțare, efectivul și natura timpurilor rămân aceleași. Nu au nici un motiv să se schimbe, atâta vreme cât narațiunea istorică își continuă cursul, și de altfel aceasta din urmă nu are de ce să se oprească, din moment ce ne putem imagina întregul trecut al omenirii ca pe o narațiune continuă construită pe baza unei triple relații temporale: aorist, imperfect, mai-mult-ca-perfect. Trebuie, și este suficient, ca autorul să rămână fidel calității sale de istoric și, deci, să nu accepte elemente străine narațiunii evenimentelor (discurs, reflecții, comparații). De fapt, nici nu mai există narator. Evenimentele sunt introduse în ordinea în care s-au produs, pe măsură ce se conturează în orizontul istoriei. Aici nimeni nu vorbește; evenimentele par să se relateze pe ele însele. Timpul fundamental este aoristul, timp al evenimentului în afara persoanei naratorului.

Am introdus deja, în contrast, planul *discursului*. Termenul trebuie înțeles în accepția sa cea mai largă: orice enunțare presupune existența unui locutor și a unui auditor, iar primul dintre ei are intenția de a-l influența pe celălalt într-un mod sau altul. Este vorba în primul rând despre diversitatea discursurilor orale de orice fel și de orice nivel, de la conversația cea mai obișnuită la discursul cel mai cizelat; dar și despre cantitatea de scrieri care reproduc discursuri orale sau care își împrumută de la acestea structura și scopul: corespondența, memoriile, teatrul, lucrările didactice, pe scurt, toate genurile în care cineva se adresează cuiva, se enunță ca locutor și organizează ceea ce spune în categoria persoanei. Distincția pe care o facem între narațiunea istorică și discurs nu coincide nicidecum cu cea dintre limba scrisă și cea vorbită. Enunțarea istorică este rezervată astăzi limbii scrise. Însă, discursul poate fi atât scris cât și oral. În practică, se trece spontan de la unul la altul. De fiecare dată când, în cadrul unei narațiuni istorice, este intercalat un discurs, când istoricul reproduce, de pildă, cuvintele unui personaj sau când intervine el însuși pentru a judeca evenimentele raportate[1], se trece la un alt sistem

[1] Este cazul și mai sus, p. 229, nr. 4.

temporal, cel al discursului. Este specific limbajului să permită astfel de transferuri spontane.

Să amintim în paranteză faptul că enunțarea istorică și cea a discursului se pot reuni câteodată într-un al treilea tip de enunțare, în care discursul este raportat în termeni de eveniment și transpus în plan istoric; este ceea ce numim în mod obișnuit «discurs indirect». Regulile acestei transpuneri ridică probleme pe care nu le vom examina acum.

Discursul se deosebește net de narațiunea istorică prin alegerea timpurilor verbale[1]. Discursul utilizează liber toate formele personale ale verbului, în aceeași măsură *eu/tu* și *el*. Explicită sau nu, relația de persoană este prezentă oriunde. De aceea «persoana a 3-a» nu are aceeași valoare ca în narațiunea istorică. Pentru că aici naratorul nu intervine deloc, persoana a 3-a nu se opune alteia, este într-adevăr o absență a unei persoane. În discurs, însă, locutorul opune o non-persoană *el* unei persoane *eu/tu*. De asemenea, registrul timpurilor verbale este mult mai larg în cazul discursului: practic toate timpurile sunt posibile, cu excepția aoristului, alungat astăzi din planul enunțării și reprezentând forma specifică istoriei. Trebuie amintite, în primul rând, cele trei timpuri fundamentale ale discursului: prezentul, viitorul și perfectul, toate trei excluse din narațiunea istorică (cu excepția mai-mult-ca-perfectului). Imperfectul este comun ambelor planuri.

Distincția pe care o facem aici între două planuri enunțiative în limbă așază într-o perspectivă complet diferită fenomenul numit, cu cincizeci de ani în urmă, «dispariția formelor simple de preterit»[2] în franceză. Termenul «dispariție» nu e prea nimerit. O formă nu dispare decât atunci când funcția sa nu mai este necesară sau când o altă formă o înlocuiește cu mai mult succes. Trebuie, așadar, să precizăm situația aoristului față de *dublul* sistem de forme și de funcții reprezentat de verb. Se pot distinge două relații distincte. Pe de o parte, este evident faptul că aoristul nu este utilizat niciodată în exprimarea orală, nu face parte din timpurile verbale proprii discursului. În schimb, ca timp al narațiunii istorice, aoristul se menține fără pro-

---

[1] Se vorbește întotdeauna de timpuri ale «narațiunii istorice» pentru a evita termenul de «timpuri narative», prilej de numeroase confuzii. În perspectiva pe care o conturăm aici, aoristul este un «timp narativ», însă perfectul poate fi inclus la fel de bine în această categorie, ceea ce ar pune în pericol distincția esențială dintre cele două planuri de enunțare.

[2] Este titlul unui articol de Meillet, publicat în 1909, inclus în *Linguistique historique et linguistique générale*, I, p. 149 sq.

bleme, nefiind amenințat și neputând fi înlocuit de nici un alt timp. Cei care-l consideră a fi pe cale de dispariție nu au decât să încerce să înlocuiască aoristele cu perfecte, în fragmentele citate mai devreme. Rezultatul ar fi de așa natură încât nici un autor n-ar opta pentru prezentarea istoriei într-o asemenea perspectivă. Putem spune, de fapt, că oricine știe să scrie și intenționează să nareze evenimente trecute va utiliza spontan aoristul ca timp fundamental, fie că va evoca evenimentele în calitate de istoric, fie că le va crea ca romancier. Pentru mai multă variație, poate schimba tonul, poate multiplica punctele de vedere sau introduce alte timpuri, caz în care va fi nevoit să părăsească planul narațiunii istorice. Ne-ar fi necesare statistici precise, bazate pe analizarea exhaustivă de texte din cele mai felurite, cărți și ziare, care să compare utilizarea aoristului de acum cincizeci de ani cu cea de astăzi, pentru a dovedi tuturor faptul că acest timp verbal rămâne la fel de necesar ca întotdeauna, în condițiile stricte ale funcției sale lingvistice. În rândul textelor care ar putea servi de martori, ar trebui incluse și traducerile, care ne pot informa despre echivalențele spontane pe care un autor le poate opera în transpunerea unei narațiuni, scrise în altă limbă, în sistemul temporal specific francezei[1].

Invers, statistica poate pune în evidență raritatea narațiunilor istorice redactate în întregime la perfect și poate arăta cât de nepotrivit este perfectul pentru redarea relației obiective a evenimentelor. Oricine se poate convinge, analizând o operă contemporană în care narațiunea, asumată, se derulează în întregime la perfect[2]; ar fi interesant de analizat efectele de stil rezultate din acest contrast dintre tonul narațiunii, care se vrea obiectiv, și expresia utilizată, perfectul la persoana 1, formă autobiografică prin excelență. Perfectul stabilește o legătură vie între un eveniment trecut și prezentul în care el este evocat. Este timpul celui care relatează faptele ca martor, ca participant; prin urmare este

---

[1] Pentru a cita două exemple de traduceri recente, traducătorul nuvelei lui Ernest Hemingway cu titlul *La Grande Rivière au coeur double* (din volumul *The Fifth Column and the Forty-nine First Stories*, în franceză *Paradis perdu*, Paris, 1949) a utilizat sistematic aoristul pe parcursul a patruzeci de pagini (cu imperfectul și cu mai-mult-ca-perfectul). În afară de una sau două fraze de monolog interior, întreaga narațiune în franceză este cuprinsă în această relație temporală, pentru că alta nu este posibilă. Tot astfel versiunea franceză a lui Heyerdahl, *L'Expédition du Kon-Tiki*, prezintă, în capitole întregi, cea mai mare parte a narațiunii numai la aorist.

[2] Este cazul *Străinului* lui Albert Camus. Utilizarea exclusivă a perfectului în această narațiune, ca timp al evenimentelor, a fost comentată cu multă profunzime, însă dintr-un alt punct de vedere, de către Jean-Paul Sartre, *Situations*, I, p. 117-118.

și timpul pe care-l va alege oricine dorește să ne aducă în fața ochilor evenimentul relatat și să-l lege de prezent. Ca și prezentul, perfectul aparține sistemului lingvistic al discursului, pentru că reperul temporal al perfectului este momentul discursului, în timp ce reperul aoristului este momentul evenimentului.

În plus, aoristul nu ar trebui abordat ca o unitate globală în ansamblul paradigmei sale. Și aici frontiera intră pe terenul paradigmei, separând cele două planuri enunțiative prin alegerea formelor personale. Discursul va exclude aoristul, însă narațiunea istorică nu va reține decât formele de persoana a 3-a[1] în utilizarea sa curentă. În consecință, *nous arrivâmes* și, mai ales, *vous arrivâtes* nu se întâlnesc nici în narațiunea istorică, fiind forme personale, și nici în discurs, din moment ce sunt forme de aorist. În schimb, *il arriva*, *ils arrivèrent* sunt produse mereu de pana istoricului, fiind de neînlocuit.

Cele două planuri enunțiative se delimitează, așadar, prin trăsături pozitive și negative:

– în enunțarea istorică se admit (în forme de persoana a 3-a): aoristul, imperfectul, mai-mult-ca-perfectul și prospectivul; sunt excluse: prezentul, perfectul, viitorul (simplu și compus);

– în enunțarea discursului se admit toate timpurile la orice formă; este exclus aoristul (simplu și compus).

Excluderile sunt la fel de importante ca și timpurile admise. Pentru istoric, prezentul[2], perfectul și viitorul sunt excluse, pentru că dimensiunea prezentului este incompatibilă cu intenția istorică: dacă apare, prezentul trebuie interpretat neapărat ca prezent istoric, însă istoricul nu se poate înscrie în istorie fără să-și dezmintă scopul. Pentru a putea fi introdus ca atare în exprimarea temporală, un eveniment trebuie să fi încetat de a mai fi prezent. Din același motiv, nu este admis nici viitorul; nu e decât un prezent proiectat în viitor, implică prescripția, obligația, certitudinea, toate modalități subiective, nu categorii istorice. Atunci când, în relatarea evenimentelor și prin jocul înlănțuirii istorice, apare o iminență sau trebuie invocată o fatalitate, istoricul utilizează timpul pe care noi îl numim prospectiv («il *allait* partir, il *devait* tomber»).

---

[1] Afirmația ar trebui puțin nuanțată. Romancierul mai folosește încă, în mod obișnuit, aoristul la primele persoane singular și plural. Îl putem întâlni la fiecare pagină într-o povestire precum *Le Grand Meaulnes* de Alain-Fournier. Cu totul alta este situația istoricului.

[2] Nu ne referim, desigur, la «prezentul istoric» din gramatici, care nu este altceva decât un artificiu de stil.

Dimpotrivă, în discurs, excluderea se limitează la aorist, timp istoric prin excelență. Introdus în discurs, aoristul pare pedant, livresc. Pentru enunțarea unor fapte trecute, discursul utilizează perfectul, în același timp echivalent funcțional al aoristului, deci timp, și încă ceva pe deasupra.

Iată-ne ajunși, în discuția noastră despre perfect, în fața unei alte probleme majore, atât în ceea ce privește structura, cât și în ceea ce privește utilizarea: care este raportul dintre timpuri simple și timpuri compuse? Nici aici paradigmele conjugării nu ne spun nimic despre principiul distribuției pentru că, după cum am văzut, distincția pe care o facem între cele două planuri de enunțare depășește distincția dintre timpuri simple și timpuri compuse. Am semnalat deja că, în mod ciudat, mai-mult-ca-perfectul este comun discursului și istoriei, în timp ce perfectul ține exclusiv de discurs. Dincolo de aceste dezacorduri aparente, putem identifica totuși o structură coerentă.

Nu e greu de văzut că timpurile simple și compuse se repartizează în două grupe simetrice. Fără să ne ocupăm de formele nominale, care de altfel se conformează la fel de bine ca formele modale, avem:

il écrit	*il a écrit*
il écrivait	*il avait écrit*
il écrivit	*il eut écrit*[1]
il écrira	*il aura écrit*[2]

sistem aflat într-un proces de expansiune, formele compuse generând la rândul lor alte forme compuse, numite supracompuse:

il a écrit	*il a eu écrit*
il avait écrit	*il avait eu écrit* etc.

Paralelismul formal al celor două serii la toate timpurile demonstrează, fără doar și poate, că relația dintre formele simple și cele compuse nu este temporală în sine. Și totuși, deși temporalitatea se găsește astfel exclusă din această opoziție, ea trebuie reintrodusă parțial, deoarece *il a écrit* funcționează ca formă temporală a trecutului. Cum se poate ieși din această contradicție? Admițând-o și precizând-o. *Il a écrit* se opune, în același timp, lui *il écrit* și lui *il écrivit*, însă nu în ace-

[1] Exemplu: «en un instant il eut écrit cette lettre.»
[2] Exemplu: «Il aura écrit cette lettre dans une heure.»

lași fel. Motivul este *statutul dublu al timpurilor compuse*: ele întrețin două tipuri distincte de relații cu timpurile simple:

1. Timpurile compuse se opun, fiecare în parte, timpurilor simple prin aceea că fiecare timp compus furnizează fiecărui timp simplu un corelat la *perfect*. Numim «perfect» întreaga clasă de forme compuse (cu *avoir* și cu *être*), a cărei funcție – definită sumar, dar suficient de bine pentru situația de față – constă în prezentarea noțiunii ca «împlinită» față de momentul avut în vedere, situația «actuală» rezultând din această împlinire temporalizată.

Formele de perfect prezintă un criteriu formal: pot fi construite întotdeauna ca verbe ale unei propoziții libere. Le vom ordona în următoarea serie:

perfect de prezent: *il a écrit*
perfect de imperfect: *il avait écrit*
perfect de aorist: *il eut écrit*
perfect de viitor: *il aura écrit.*

2. Timpurile compuse au o altă funcție, diferită de prima: indică *anterioritatea*. Termenul e discutabil, însă nu am putut găsi altul mai potrivit. Din punctul nostru de vedere, anterioritatea este determinată întotdeauna și exclusiv de raportul pe care-l are cu timpul simplu corelativ. Ea instituie un raport logic și intra-lingvistic, nu reflectă un raport cronologic existent în realitatea obiectivă. Pentru că anterioritatea intra-lingvistică menține procesul *în același timp* exprimat de forma corelativă simplă. Este o noțiune proprie limbii, originală în cel mai înalt grad, care nu-și găsește corespondent în timpul universului fizic. Nu putem accepta aproximări de «anterioritate» de felul «trecut al trecutului», «trecut al viitorului» etc., după o terminologie destul de răspândită și de fapt lipsită de sens: nu există decât un singur trecut și el nu poate admite nici o calificare: «trecut al trecutului» este la fel de neînțeles ca și «infinit al infinitului».

Marca formală a formelor de anterioritate e dublă: 1. ele nu se pot construi ca forme libere; 2. ele trebuie folosite împreună cu formele verbale simple de la același nivel temporal. Regăsim forme de anterioritate în propoziții dependente introduse de o conjuncție de tipul lui *quand*. Ele se vor grupa deci în felul următor:

anterior prezentului: *quand il a écrit une lettre* (il l'envoie)
anterior imperfectului: *quand il avait écrit...* (il l'envoyait)

anterior aoristului: *quand il eut écrit...* (il l'envoya)
anterior viitorului: *quand il aura écrit...* (il l'enverra).

Dovada faptului că forma de anterioritate nu conține, în sine, nici o referire la timp este necesitatea de a se sprijini sintactic pe o formă temporală liberă a cărei structură formală o va adopta pentru a se menține la același nivel temporal și pentru a-și îndeplini, în acest fel, propria sa funcție. De aceea nu putem admite: *quand il a écrit..., il envoya*.

Indiferent că indică împlinirea sau anterioritatea, timpurile compuse prezintă aceeași repartiție ca și timpurile simple, în ceea ce privește cele două planuri enunțiative. Unele aparțin discursului, altele narațiunii. Ca să nu începem prin a face conjecturi, am formulat toate exemplele la persoana a 3-a, formă comună celor două planuri. Principiul distinctiv este același: «quand *il a fini* son travail, *il rentre* chez lui» aparține discursului, datorită prezentului și antecedentului prezentului; «quand *il eut fini..., il rentra*» este un enunț istoric, datorită aoristului și antecedentului aoristului.

Un alt indiciu vine să susțină realitatea distincției pe care o facem între forme de complinire și forme de anterioritate. După cum este vorba de unele sau de altele, structura relațiilor dintre formele temporale diferă. În categoria complinirii, relația stabilită între formele compuse este simetrică cu cea existentă între formele simple corespunzătoare; *il a écrit* și *il avait écrit* se află în același raport ca și *il écrit* față de *il écrivait*. Așadar se opun, pe axa timpului, printr-o relație temporală paradigmatică. Însă, formele de anterioritate nu manifestă relații temporale între ele. Fiind forme dependente din punct de vedere sintactic, ele nu pot intra în opoziție cu formele simple pentru care constituie corelative sintactice. Într-un exemplu de tipul: «Quand *il a fait* son travail, *il part*», antecedentul prezentului «(quand) *il a fait*» se opune prezentului «*il part*» și își datorează valoarea acestui contrast. Este o relație temporală sintagmatică.

Acesta este statutul dublu al perfectului. De aici situația ambiguă în care se găsește o formă de tipul *il avait fait*, membru a două sisteme. În calitate de formă (liberă) de complinire, *il avait fait* se opune, ca imperfect, prezentului *il a fait* și aoristului *il eut fait* etc. Dar în calitate de formă (dependentă) de anterioritate, (quand) *il avait fait* se opune formei libere *il faisait* și nu are cu nimic de-a face cu (quand) *il fait*, (quand) *il a fait* etc. Sintaxa enunțului determină apartenența formei de perfect la una dintre cele două categorii.

Se manifestă aici un proces amplu, care interesează dezvoltarea limbii. Este vorba despre echivalența funcțională dintre *je fis* și *j'ai fait*, care deosebește planul narațiunii istorice de cel al discursului. De fapt, persoana 1, *je fis*, nu este acceptată nici de narațiune, pentru că este persoana 1, și nici de discurs, fiind un aorist. Echivalența este însă valabilă și pentru celelalte forme personale. Ne putem da seama de ce *je fis* a fost înlocuit de *j'ai fait*. Procesul trebuie să fi început cu persoana 1, aici se găsea axa subiectivității. Pe măsură ce se specializează ca timp al evenimentului istoric, aoristul se distanțează de trecutul subiectiv care, dominat de o tendință inversă, se asociază cu marca persoanei în discurs. Pentru un locutor care vorbește despre sine, timpul fundamental este «prezentul»; tot ceea ce el consideră deja împlinit și deci enunțat la persoana 1 a perfectului va fi proiectat negreșit în trecut. Astfel s-a încetățenit expresia: pentru a preciza trecutul subiectiv e de ajuns să se utilizeze în discurs forma de complinire. De la forma de perfect *j'ai lu ce livre*, unde *j'ai lu* este o complinire a prezentului, se trece astfel la forma temporală de trecut *j'ai lu ce livre l'année dernière; j'ai lu ce livre dès qu'il a paru*. Discursul va fi dotat, prin urmare, cu un timp trecut simetric aoristului narativ, căruia i se opune prin valoare: *il fit* obiectivează evenimentul, detașându-l de prezent; *il a fait*, dimpotrivă, stabilește o legătură între evenimentul trecut și prezentul nostru.

Numai că sistemul discursului va avea de suferit: câștigă o distincție temporală, însă cu prețul pierderii unei distincții funcționale. Forma *j'ai fait* devine ambiguă și antrenează o deficiență. În sine, *j'ai fait* este un perfect care furnizează prezentului *je fais* fie forma de complinire, fie forma de anterioritate. Însă, atunci când *j'ai fait*, formă compusă, devine «aoristul discursului», va primi funcția de formă simplă, astfel încât *j'ai fait* poate deveni când perfect, timp compus, când aorist, timp simplu. Sistemul a compensat acest dezechilibru prin introducerea formei care lipsea. Timpului simplu *je fais* îi corespunde timpul compus *j'ai fait* pentru a reda noțiunea de împlinit. Ori, din moment ce coboară la rangul de timp simplu, *j'ai fait* va avea nevoie de un nou timp compus care să exprime, la rândul său, împlinirea: va fi supracompusul *j'ai eu fait*. Funcțional, *j'ai eu fait* este noul perfect al unui *j'ai fait* devenit aorist. Aceasta este originea timpurilor supracompuse. În acest fel sistemul a fost reparat și cele două perechi de opoziții redevin simetrice. Prezentului *je mange* i se opune un perfect *j'ai mangé* care furnizează discursului 1. o acțiune de prezent împlinită (de ex. «*j'ai mangé*; je n'ai plus faim»); 2. o acțiune

de prezent anterioară (de ex. «quand *j'ai mangé*, je sors me promener»). Când *j'ai mangé* devine aorist, apare un nou perfect *j'ai eu mangé* care, la fel, produce 1. o acțiune de aorist împlinită (de ex. «*j'ai eu mangé* mon repas en dix minutes»); 2. o acțiune de aorist anterioară (de ex. «quand *j'ai eu mangé*, je suis sorti»). Mai mult, se restabilește paralelismul temporal între cele două planuri de enunțare: cuplului *il mangea* (aorist)/ *il eut mangé* (perfect) din narațiunea istorică, discursul îi oferă ca replică *il a mangé* (noul aorist)/ *il a eu mangé* (noul perfect).

Nu am făcut aici decât o schiță sumară a unui subiect care ar necesita analize îndelungate și statistici detaliate. Esențialul era punerea în evidență a marilor diviziuni, uneori abia perceptibile, care traversează sistemul temporal al verbului francez modern. Prima dintre ele, distincția dintre narațiune istorică și discurs, produce două subsisteme de timpuri și de persoane verbale; cea de-a doua, dintre prezent și perfect, nu este de ordin temporal; la fiecare nivel temporal, perfectul comportă două funcții pe care sintaxa le deosebește: funcția de complinire și funcția de anterioritate, repartizate simetric, parțial prin refacere, între narațiune și discurs. Tabloul conjugării unui verb francez, în care se aliniază paradigme complete și uniforme, nu sugerează nici pe departe structura dublă a sistemului formal al verbului (conjugarea de prezent și conjugarea de perfect), după cum tot dublă este și această organizare temporală, bazată pe relații și pe opoziții, care constituie realitatea limbii.

CAPITOLUL XX
Natura pronumelor[1]

În discuția mereu deschisă despre natura pronumelor, s-a încetățenit obiceiul de a considera că aceste forme lingvistice alcătuiesc o clasă formală și funcțională unică; după modelul, să spunem, al formelor nominale sau al formelor verbale. Ori, toate limbile au pronume și în toate acestea ele sunt definite ca trimiteri la aceleași categorii de expresie (pronume personale, demonstrative etc.). Universalitatea acestor forme și a acestor noțiuni ne sugerează că problema pronumelor este în același timp o problemă de limbaj și una a limbilor sau, mai bine, că nu este o problemă a limbilor decât în măsura în care este, înainte de toate, o problemă de limbaj. Tot ca un fapt de limbă o vom considera și noi în cele ce urmează, pentru a arăta că pronumele nu constituie o clasă unitară, ci specii diferite în funcție de modul de limbaj căruia îi servesc de semne. Unele aparțin sintaxei limbii, altele caracterizează ceea ce am putea numi «instanțe de discurs», adică acte discrete și de fiecare dată unice, prin care limba este actualizată în limbaj de către un locutor.

Mai întâi, trebuie să cercetăm situația pronumelor personale. Nu e suficient să le deosebim de alte pronume printr-o denumire care să le separe de ele. Vom remarca faptul că definiția obișnuită a pronumelor personale ca incluzând cei trei termeni, *eu, tu, el*, elimină din identitatea lor însăși noțiunea de «persoană», proprie numai lui *eu/tu* și absentă în *el*. Această diferență esențială va fi pusă în lumină în urma analizei lui *eu*.

Între *eu* și un substantiv care se referă la o noțiune lexicală nu există numai diferențe formale, foarte variabile, dictate de structura morfologică și sintactică a fiecărei limbi în parte. Mai sunt și altele, care țin de procesul însuși de enunțare lingvistică și care sunt de

[1] Extras din *For Roman Jakobson*, Mouton & Co., Haga, 1956.

natură mai generală și mai profundă. Enunțul care-l conține pe *eu* aparține acelui nivel sau tip de limbaj pe care Charles Morris îl numește pragmatic, care cuprinde, alături de categoria semnelor, pe cei care se servesc de ele. Ne putem imagina un text lingvistic de mari dimensiuni – un tratat științific bunăoară – în care pronumele *eu* și *tu* nu apar nici măcar o dată; invers, e aproape de neconceput un text vorbit de dimensiuni reduse în care ele să nu apară. Celelalte semne ale limbii s-ar repartiza, la întâmplare, celor două tipuri de texte. Pe lângă această condiție de utilizare, deja distinctivă, vom insista pe o proprietate fundamentală, evidentă de altfel, a lui *eu* și a lui *tu* în organizarea referențială a semnelor lingvistice. Fiecare utilizare a unui substantiv se referă la o noțiune constantă și «obiectivă», care poate rămâne virtuală sau se poate actualiza într-un obiect individual și care rămâne întotdeauna identică în reprezentarea pe care o trezește. Utilizările lui *eu* nu formează însă o clasă de referință, din moment ce nu există un «obiect» care să se poate defini ca *eu* și la care să trimită în același fel aceste utilizări. Fiecare *eu* are propria referință și corespunde de fiecare dată unei ființe unice, considerate ca atare.

Care este, prin urmare, «realitatea» la care se referă *eu* sau *tu*? Destul de straniu, exclusiv o «realitate de discurs». *Eu* nu se poate defini decât în termeni de «locuțiune», nu în termeni de obiecte, cum se întâmplă cu semnul nominal. *Eu* înseamnă «persoana care enunță prezenta instanță de discurs conținând *eu*». Instanță unică prin definiție și valabilă doar în unicitatea sa. Dacă înregistrez două instanțe de discurs succesive care-l conțin pe *eu*, produse de același glas, nimic nu-mi spune totuși că una dintre ele nu face parte dintr-un discurs indirect, dintr-un citat în care *eu* trebuie pus pe seama altcuiva. Trebuie, deci, să reținem următorul lucru: *eu* nu poate fi identificat decât de instanța de discurs care-l conține și numai de ea. Nu are valoare decât în cadrul instanței în care se produce. În paralel, trebuie considerat și ca instanță de formă *eu*; forma *eu* nu există lingvistic decât în actul de limbaj care o produce. Prin urmare se conjugă în acest proces o dublă instanță: instanța lui *eu* ca referent și instanța de discurs care-l conține pe *eu*, ca referat. Definiția se va putea formula după cum urmează: *eu* este «individul care enunță prezenta instanță de discurs conținând instanța lingvistică *eu*». Prin urmare, introducând situația de «alocuție», obținem o definiție simetrică pentru *tu*, ca «individ alocutat în prezenta instanță de discurs conținând instanța lingvistică *tu*». Aceste definiții au în vedere pronumele *eu* și *tu* în calitate de categorii de limbaj și se raportează la poziția pe care ele o au

în limbaj. Nu se au în vedere formele specifice pe care această categorie le poate lua în diverse limbi și nu contează dacă aceste forme trebuie să apară explicit în discurs sau dacă pot fi implicite.

Această referință constantă și necesară la instanța de discurs este trăsătura care leagă de *eu/tu* o serie de «indicatori» aparținând unor clase diferite prin formă și aptitudini combinatorii, unele dintre ele fiind pronume, altele adverbe și altele locuțiuni adverbiale.

Este vorba, în primul rând, de demonstrative: *acesta* etc., în măsura în care sunt organizate corelativ cu indicatorii de persoană, ca în lat. *hic/iste*. Apare o trăsătură nouă și distinctivă în această serie: identificarea obiectului printr-un indicator de expunere concomitent cu instanța de discurs care conține indicatorul de persoană: *acesta* va fi obiectul desemnat prin expunere simultană instanței de discurs actuale, referința implicită în formă (de exemplu, *hic* opus lui *iste*) asociindu-l cu *eu*, cu *tu*. În afara acestei clase, însă la același nivel și asociate aceleiași referințe, găsim adverbele *aici* și *acum*. Vom pune în evidență relația față de *eu*, definindu-le: *aici* și *acum* delimitează instanța spațială și temporală coextensivă și contemporană cu prezenta instanță de discurs care-l conține pe *eu*. Seria nu se oprește la *aici* și *acum*; va fi completată de un număr mare de termeni simpli sau complecși rezultați din aceeași relație: *astăzi, ieri, mâine, peste trei zile* etc. Nu ne servește la nimic să definim acești termeni și demonstrativele în general prin deixis, dacă nu menționăm faptul că deixis-ul este contemporan cu instanța de discurs care conține indicatorul de persoană; din această referință, demonstrativul își dobândește caracterul de fiecare dată unic și specific, reprezentând unitatea de instanță de discurs la care se referă.

Esențială este așadar relația dintre indicator (de persoană, de timp, de loc, de obiect desemnat etc.) și *prezenta* instanță de discurs. Fiindcă, de îndată ce scăpăm din vedere, chiar în expresie, această relație dintre indicator și instanța unică ce-l manifestă, limba va recurge la o serie de termeni distincți care corespund, fiecare în parte, primilor termeni și care nu se mai referă la instanța de discurs, ci la obiectele «reale», la timpuri și locuri «istorice». De aici și corelații precum *je/il – ici/là – maintenant/alors – aujourd'hui/le jour même – hier/la veille – demain/le lendemain – la semaine prochaine/la semaine suivante – il y a trois jours/trois jours avant* etc. Limba însăși dezvăluie diferența profundă dintre cele două planuri.

Referința la «subiectul vorbitor», implicită în toate expresiile incluse în acest grup, a fost mult prea adesea considerată drept subînțeleasă și abordată cu ușurință. Ar însemna să o lipsim de semnificația sa

proprie dacă nu sesizăm trăsătura care o distinge de alte semne lingvistice. Și totuși, este un fapt în același timp original și fundamental acela că aceste forme «pronominale» nu trimit la «realitate» și nici la poziții «obiective» în spațiu sau timp, ci la enunțarea, de fiecare dată unică, în care sunt cuprinse, vădind în acest fel propriul mod de utilizare. Importanța funcției lor se va măsura în funcție de natura problemei la a cărei rezolvare contribuie, și care nu este alta decât problema comunicării intersubiective. Limbajul a rezolvat această problemă prin crearea unui ansamblu de semne «goale», fără referent în «realitate», oricând la îndemână și care devin «pline» de îndată ce un locutor și le asumă în fiecare instanță a discursului său. Lipsite de referință concretă, nu pot fi utilizate greșit; nesusținând nimic, nu se supun condiției de adevăr și se sustrag oricărei tăgăduiri. Rolul lor este de a furniza instrumentul unei conversii, pe care am putea-o numi conversia limbajului în discurs. Identificându-se ca persoană unică de fiecare dată când spune *eu*, fiecare locutor se instituie ca «subiect». Așadar, singura condiție de utilizare este situația de discurs. Dacă fiecare locutor, pentru a-și exprima sentimentul pe care-l are față de subiectivitatea sa ireductibilă, ar dispune de un «indicativ» distinct (așa cum fiecare stație radio emițătoare are propriul «indicativ»), ar exista practic tot atâtea limbi câți indivizi există, iar comunicarea ar deveni pur și simplu imposibilă. Limbajul previne acest pericol prin instituirea unui semn unic, dar mobil, *eu*, pe care fiecare locutor și-l poate asuma cu condiția să nu se refere, de fiecare dată, decât la instanța propriului discurs. Acest semn este, deci, legat de *exercițiul* limbajului și îl caracterizează pe locutor ca atare. Tocmai această proprietate definește discursul individual, în care fiecare locutor își asumă întregul limbaj. Obișnuința ne face să scăpăm din vedere această diferență profundă dintre limbajul ca sistem de semne și limbajul pe care fiecare individ și-l asumă ca exercițiu. Atunci când individul și-l însușește, limbajul devine instanță discursivă, caracterizată de acest sistem de referințe interne a cărui cheie este *eu*, și definind individul prin construcția lingvistică proprie pe care o adoptă atunci când se enunță ca locutor. Astfel, indicatorii *eu* și *tu* nu pot exista ca semne virtuale, nu există decât în măsura în care se actualizează în instanță discursivă, în cadrul căreia ei marchează procesul de apropriere întreprins de locutor prin fiecare dintre instanțele care-i aparțin.

Caracterul sistematic al limbajului face ca aproprierea semnalată de acești indicatori să se propage, în instanța discursivă, la toate elementele susceptibile de a i se «acorda» din punct de vedere formal;

înainte de toate cu verbul, prin procedee variabile în funcție de idiom. Trebuie insistat pe acest fapt: «forma verbală» este solidară cu instanța discursivă individuală prin faptul că aceasta se actualizează neapărat în actul discursului și în raport cu el. Ea nu poate comporta o formă virtuală și «obiectivă». Verbul este reprezentat, de obicei, de infinitiv ca intrare lexicală în numeroase limbi din pură convenție; infinitivul în limbă este cu totul altceva decât infinitivul din metalimbajul lexicografic. Toate variațiile paradigmei verbale, aspectul, timpul, genul, persoana etc. rezultă din această actualizare și din această dependență față de instanța discursivă, în special «timpul» verbului, întotdeauna dependent de instanța în care se manifestă forma verbală. Un enunț personal finit se construiește așadar pe un plan dublu: el activează funcția denominativă a limbajului pentru referințele de obiect, pe care ea le instituie ca semne lexicale distinctive, și leagă între ele toate aceste referințe la obiect cu ajutorul indicatorilor auto-referențiali corespunzători fiecăreia dintre clasele formale recunoscute de idiom.

Se întâmplă, totuși, mereu așa? Dacă limbajul în exercițiu se produce în mod necesar în instanțe discrete, înseamnă oare că se structurează neapărat în instanțe «personale»? Experiența ne spune că nu. Există enunțuri discursive care, în ciuda naturii lor individuale, se sustrag condiției de persoană, adică nu trimit la ele însele, ci la o situație «obiectivă». Este domeniul a ceea ce se numește «persoana a treia».

«Persoana a treia» reprezintă de fapt membrul nemarcat al corelației de persoană. De aceea nu facem un truism atunci când spunem că non-persoana este singurul mod posibil de enunțare pentru instanțele discursive care nu trebuie să trimită la ele însele, ci realizează predicația unui proces despre oricine sau despre orice cu excepția instanței însăși, acest oricine sau orice putând avea oricând o referință obiectivă.

Așadar, în clasa formală a pronumelor, cele numite de «persoana a treia» sunt complet diferite de *eu* și *tu*, prin funcția și prin natura lor. După cum am putut observa de multă vreme, forme ca *el, îl, aceasta* etc. nu servesc decât ca substitute abreviative («Petre este bolnav; *el* are febră») care înlocuiesc sau leagă unul sau altul dintre elementele concrete din enunț. Această funcție nu e legată însă exclusiv de pronume; ea poate fi îndeplinită de elemente aparținând altor clase; uneori, în franceză, de anumite verbe («cet enfant écrit maintenant mieux qu'il ne *faisait* l'année dernière»). Este o funcție de «reprezentare» sintactică extinsă la termeni aparținând unor diferite «părți de discurs» și care răspunde unei nevoi de economie prin înlocuirea unui segment de enunț sau chiar a unui enunț întreg printr-un

substitut mai comod. Prin urmare, funcția acestor substitute și funcția indicatorilor de persoană nu au nimic în comun.

Unele idiomuri demonstrează literalmente că «persoana a treia» este o «non-persoană»[1]. Pentru a nu cita decât unul dintre numeroasele exemple disponibile, iată cum se prezintă prefixele pronominale posesive în cele două serii (aproximativ inalienabil și alienabil) din Yuma (California): pers. 1 ?-, *?an*^{y}-; pers. a 2-a *m*-, *man*^{y}-; pers. a 3-a zero, *n*^{y}-[2]. Referința de persoană este o referință zero în afara relației *eu/tu*. În alte idiomuri (mai ales indo-europene), regularitatea structurii formale împreună cu o simetrie de origine secundară dau impresia că ar exista trei persoane coordonate. Este mai ales cazul limbilor moderne cu pronume obligatoriu, unde *el* pare să facă parte, alături de *eu* și de *tu*, dintr-o paradigmă cu trei termeni; sau al flexiunii prezentului indo-european, cu *-mi, -si, -ti*. De fapt, simetria este doar formală. Ceea ce trebuie considerat ca fiind distinctiv pentru persoana a 3-a este proprietatea 1. de a se combina cu orice referință de obiect; 2. de a nu fi niciodată reflexivă pentru instanța discursivă; 3. de a comporta un număr, de cele mai multe ori ridicat, de variante pronominale sau demonstrative; 4. de a nu fi compatibilă cu paradigma unor termeni referențiali de tipul *aici, acum* etc.

O analiză oricât de sumară a formelor clasificate drept pronominale, pur și simplu, conduce așadar la identificarea, în cadrul lor, a unor clase de natură cu totul diferită și, prin urmare, la distincția dintre limba ca repertoriu de semne și ca sistem de combinații ale lor, pe de o parte, și, pe de altă parte, limba ca activitate manifestată în instanțe discursive caracterizate ca atare de indicii specifice.

---

[1] Iată deja, în acest sens, *B.S.L.* XLIII (1946), pp. 1 sq.; mai sus, p. 215.

[2] După A. M. Halpern, în articolul său «Yuma», *Linguistic Structures of Native America*, ed. Harry Hoijer și alții (= *Viking Fund Publications in Anthropology*, 6), 1946, p. 264.

CAPITOLUL XXI

Despre subiectivitate în limbaj[1]

Dacă admitem că limbajul este, așa cum se spune, un instrument de comunicare, cărui fapt i se datorează această proprietate? Întrebarea poate surprinde, așa cum se întâmplă cu tot ceea ce pare să pună în discuție o evidență, însă uneori poate fi util să cerem evidenței să se justifice. Două motive ne vin atunci în minte. Primul dintre ele este faptul că limbajul este, *de fapt,* utilizat în acest fel neîndoios pentru că oamenii nu au putut găsi alt mijloc de comunicare mai bun sau mai eficient. Înseamnă doar să constatăm ceea ce vrem să înțelegem. Mai putem răspunde și că limbajul posedă asemenea înclinații care îl fac apt să fie folosit ca instrument; el poate transmite ceea ce-i încredințez, un ordin, o întrebare, un anunț, și induce de fiecare dată interlocutorului un comportament adecvat. Dezvoltând această idee dintr-o perspectivă mai tehnică, putem adăuga că limbajul, în comportamentul său, admite o descriere behavioristă, în termeni de stimul și răspuns, de unde și constatarea caracterului mediatic și instrumental al limbajului. Oare, la limbaj ne referim acum? Nu îl confundăm, oare, cu discursul? Considerând că discursul este limbajul pus în practică, și neapărat între parteneri, punem de fapt în evidență, sub aparența confuziei, o cerință de principiu, din moment ce natura acestui «instrument» se explică prin situația sa de «instrument». Cât privește rolul de transmitere îndeplinit de limbaj, trebuie să observăm, pe de o parte, că acest rol poate fi încredințat unor mijloace non-lingvistice, gesturi, mimică, și, pe de altă parte, că ne lăsăm prea mult influențați, atunci când vorbim de un «instrument», de anumite procese de transmitere care, în societățile omenești sunt, fără excepție, posterioare limbajului, imitându-i funcționarea. Toate sistemele de semnale, fie ele rudimentare sau complexe, se găsesc în această situație.

---

[1] *Journal de Psychologie*, iulie-sept. 1958, P.U.F.

În realitate, compararea limbajului cu un instrument, și trebuie să fie un instrument material pentru ca această comparație să fie cel puțin inteligibilă, ar trebui să ne trezească suspiciunea, așa cum se întâmplă cu orice noțiune simplistă despre limbaj. A vorbi de un instrument înseamnă a-l confrunta pe om cu natura. Hârlețul, săgeata, roata nu se găsesc în natură. Sunt artefacte. Limbajul este propriu naturii umane, care nu l-a fabricat. Ne simțim întotdeauna atrași de această imaginare naivă a unei perioade originare când omul complet își descoperă un semen și între ei, încetul cu încetul, se înfiripează un limbaj. Pură ficțiune. Nu vom putea avea niciodată acces la omul separat de limbaj, după cum nu ni-l putem imagina niciodată inventându-l. Nu vom avea niciodată acces la omul redus la el însuși, care încearcă să înțeleagă existența celuilalt. Vom găsi în lume un om care vorbește, un om care vorbește unui alt om, iar limbajul ne învață însăși definiția omului.

Toate caracteristicile limbajului, natura sa imaterială, funcționarea sa simbolică, structura sa articulată, faptul că are un conținut sunt deja suficiente pentru a face suspectă această identificare a sa cu un instrument, care tinde să-l separe pe om de proprietatea sa, limbajul. Fără îndoială, în viața de zi cu zi, acel du-te vino al vorbirii sugerează un schimb, și deci un «lucru» pe care-l schimbăm, ea pare să-și asume o funcție instrumentală sau vehiculară pe care ne grăbim să o ipostaziem într-un «obiect». Din nou însă, acest rol îi revine vorbirii.

O dată ce am atribuit vorbirii această funcție, ne putem întreba ce a facilitat această atribuire. Pentru a putea asigura «comunicarea», vorbirea trebuie să fie abilitată în acest sens de limbaj, pe care-l actualizează. Într-adevăr, condiția acestei abilitări trebuie căutată în limbaj. Suntem înclinați să credem că ar fi o proprietate a limbajului, abia vizibilă dincolo de evidența care o umbrește, pe care o putem caracteriza deocamdată doar sumar.

Omul se constituie ca *subiect* numai în și prin limbaj; pentru că numai limbajul întemeiază de fapt în realitatea *sa* care este cea a ființei, conceptul de «ego».

«Subiectivitatea» de care ne ocupăm aici este capacitatea locutorului de a se institui ca «subiect». Ea se definește nu prin sentimentul pe care fiecare dintre noi îl are despre sine (acest sentiment, în măsura în care îl putem percepe, nu este decât o reflectare), ci ca unitate psihică ce transcende totalitatea experiențelor trăite pe care le acumulează și care asigură permanența conștiinței. Ori, noi considerăm că această «subiectivitate», de care se ocupă fenomenologia sau psihologia, după

cum credem de cuviință, este de fapt manifestarea în ființă a unei proprietăți fundamentale a limbajului. Este «ego» cine spune «ego». Regăsim astfel temeiul «subiectivității», determinat de statutul lingvistic al «persoanei».

Conștiința de sine nu poate fi concepută decât prin contrast. Nu spun *eu* decât atunci când mă adresez cuiva, reprezentat ca *tu* în alocuțiunea mea. Această condiție a dialogului face parte din persoană pentru că implică, reciproc, ca *eu* să devină *tu* în alocuțiunea celui care, la rândul său, se desemnează prin *eu*. Este vorba de un principiu ale cărui consecințe se derulează în toate direcțiile. Limbajul este posibil numai pentru că fiecare locutor se instituie ca *subiect*, referindu-se la sine însuși în discurs ca *eu*. În acest fel, *eu* introduce o altă persoană care, deși exterioară «sinelui», devine ecoul meu căruia îi spun *tu* și care-mi spune *tu*. Polaritatea persoanelor, iată condiția fundamentală a limbajului al cărui proces de comunicare, de la care am pornit, este o consecință pur și simplu pragmatică. Polaritate destul de aparte, de altfel, și care prezintă un tip de opoziție pentru care nu putem găsi un echivalent în afara sferei limbajului. Această polaritate nu înseamnă egalitate sau simetrie: «ego» ocupă întotdeauna o poziție de transcendență față de *tu*; și totuși, nici unul dintre termeni nu poate fi conceput fără celălalt; sunt complementari, însă pornind de la opoziția «interior / exterior», și în același timp reversibili. Să încercăm numai să găsim o situație similară; nu o vom găsi. Condiția omului în limbaj este unică.

Se prăbușesc deci vechile antinomii dintre «sine» și «celălalt», dintre individ și societate. Dualitate pe care ar fi nelegitim și greșit să o reducem la un singur termen originar, fie că acest termen unic este «sinele», instalat în propria conștiință pentru a se deschide mai apoi «aproapelui», sau că, din contră, societatea ar fi cea care preexistă în ansamblu individului, și de care acesta se delimitează doar pe măsură ce dobândește conștiință de sine. Descoperim temeiul lingvistic al subiectivității într-o realitate dialectică care cuprinde cei doi termeni, definindu-i pe baza unor relații reciproce.

Trebuie, însă, ca acest temei să fie neapărat lingvistic? Ce pretenții poate avea limbajul pentru a fundamenta subiectivitatea?

De fapt, toate elementele limbajului îl îndreptățesc să acționeze astfel. Limbajul este marcat atât de profund de expresia subiectivității, încât ajungem să ne întrebăm dacă, altfel construit, ar mai putea funcționa sub același nume. Ne referim la limbaj, nu doar la limbi. Însă faptele de limbă ale diverselor idiomuri se acordă și pledează în

favoarea limbajului. Ne vom mulțumi să le amintim pe cele mai importante dintre ele.

Chiar termenii pe care-i utilizăm aici, *eu* și *tu*, nu trebuie considerați ca figuri, ci ca forme lingvistice care indică «persoana». Este demn de luat în seamă faptul – însă cine se mai obosește să o facă din moment ce este atât de familiar? – că dintre semnele unei limbi de orice fel, din orice perioadă sau regiune, nu lipsesc niciodată «pronumele personale». Nu putem concepe o limbă care să nu exprime persoana. Se poate întâmpla însă ca, în anumite limbi, în anumite împrejurări, aceste «pronume» să fie voit omise; așa se întâmplă în majoritatea societăților Extremului Orient, unde o convenție de politețe impune utilizarea de perifraze sau de forme speciale între anumite grupuri de indivizi, pentru a înlocui referințele personale directe. Aceste utilizări nu fac, însă, decât să sublinieze valoarea formelor evitate; existența implicită a acestor pronume conferă valoare socială și culturală substitutelor impuse de relațiile de clasă.

Ori, aceste pronume se deosebesc de toate desemnările articulate în limbă prin următorul fapt: *nu trimit nici la un concept, nici la un individ.*

Nu există un concept «eu» care să-i cuprindă pe toți *eu* enunțați în orice clipă de toți locutorii, așa cum există un concept «copac» la care se reduc toate utilizările individuale ale lui copac. «Eu» nu desemnează, așadar, nici o entitate lexicală. Se poate spune atunci că *eu* se referă la un individ anume? Dacă ar fi așa, atunci ar fi vorba de o contradicție permanentă admisă în limbaj, iar în practică de o anarhie: cum se poate raporta același termen la orice individ, definindu-l, în același timp, în specificitatea sa? Ne aflăm în prezența unei clase de cuvinte, «pronumele personale», care se sustrag statutului pe care-l au toate celelalte semne ale limbii. La ce se referă *eu* atunci? La ceva foarte special, entitate exclusiv lingvistică: *eu* se referă la actul de discurs individual în care este pronunțat și-l desemnează pe locutor. Este un termen care nu poate fi identificat decât în ceea ce am numit altundeva instanță discursivă și care nu are decât referință actuală. Numai în cadrul instanței discursive în care *eu* îl numește pe locutor îl îndreptățește pe acesta să se instituie ca «subiect». Prin urmare, este literalmente adevărat faptul că temeiul subiectivității se află în exercițiul limbii. Dacă ne gândim bine, vom vedea că nu există o altă mărturie obiectivă asupra identității subiectului în afara celei pe care el însuși o oferă în acest fel despre sine.

Limbajul este organizat în așa fel încât permite fiecărui locutor *să-și însușească* întreaga limbă desemnându-se ca *eu*.

Pronumele personale constituie primul punct de sprijin în această evidențiere a subiectivității în limbaj. De aceste pronume depind, la rândul lor, alte clase pronominale, care împărtășesc același statut. Indicatorii *deixis*-ului, demonstrativele, adverbele, adjectivele sunt cei care organizează relațiile spațiale și temporale în jurul «subiectului» luat ca punct de reper: «acesta, aici, acum» și numeroasele lor corelative «acela, ieri, anul trecut, mâine» etc. Au în comun faptul că se definesc doar în raport cu instanța discursivă în care se produc, adică în dependență față de *eu* care se enunță în ele.

Observăm cu ușurință că domeniul subiectivității continuă să se extindă, fiind nevoit să includă și expresia temporalității. Indiferent de tipul de limbă, constatăm pretutindeni o anumită organizare lingvistică a noțiunii de timp. Contează prea puțin dacă această noțiune este marcată în flexiunea unui verb sau în cuvinte din alte clase (particule; adverbe; variații lexicale etc.), este o problemă de structură formală. Într-un fel sau altul, orice limbă deosebește «timpuri», fie că e vorba despre trecut și viitor, separate de un «prezent», ca în franceză; sau de un prezent-trecut opus viitorului, sau de un prezent-viitor separat de un trecut, așa cum se întâmplă în limbile amerindiene, aceste distincții putând depinde de variații aspectuale etc. Întotdeauna însă linia de separare este referința la un «prezent». Ori, acest «prezent», la rândul său, nu are ca referință temporală decât un fapt lingvistic: coincidența evenimentului descris cu instanța discursivă care-l descrie. Reperul temporal al prezentului nu poate fi decât interior discursului. În *Dictionnaire général*, «prezentul» se definește ca «le temps du verbe qui exprime le temps où l'on est». Să fim însă cu băgare de seamă, nu există nici un alt criteriu și nici o altă expresie care să indice «le temps ou l'on *est*» în afară de «le temps ou l'on *parle*». Este un moment etern «prezent», deși nu se raportează niciodată la aceleași evenimente cuprinse într-o cronologie «obiectivă», pentru că este determinat pentru fiecare locutor de fiecare dintre instanțele discursive care se raportează la el. Timpul lingvistic este *auto-referențial*. În ultimă instanță, temporalitatea umană, cu întregul său aparat lingvistic, dezvăluie subiectivitatea inerentă exercițiului însuși al limbajului.

Limbajul este așadar posibilitatea subiectivității, deoarece conține mereu formele lingvistice potrivite cu expresia sa, iar discursul provoacă manifestarea subiectivității, deoarece este alcătuit din instanțe discrete. Limbajul propune într-un fel forme «goale», pe care fiecare vorbitor în exercițiul discursului și le însușește și le raportează la «persoana» sa, instituind în același timp un *eu* pentru sine însuși și un *tu* pentru

partener. În acest fel, instanța discursivă alcătuiește toate coordonatele care-l definesc pe subiect și dintre care nu am amintit, pe scurt, decât pe cele mai evidente.

Instalarea «subiectivității» în limbaj creează în el și, credem noi, și în afara lui, categoria persoanei. Mai are și alte efecte foarte diferite în structura însăși a limbilor, în structurarea formelor sau în relațiile de semnificare. În mod necesar, avem în vedere aici anumite limbi, pentru a ilustra câteva efecte ale schimbării de perspectivă pe care le poate introduce «subiectivitatea». N-am putea estima, în universul limbilor reale, volumul caracteristicilor pe care le semnalăm; deocamdată este mai puțin important să le delimităm, cât să le punem în lumină. Franceza furnizează câteva exemple comode.

În general, atunci când folosesc prezentul unui verb la cele trei persoane (respectând nomenclatura tradițională), se pare că diferența de persoană nu aduce nici o schimbare de sens în forma verbală conjugată. Între *je mange*, *tu manges* și *il mange*, singurul lucru comun și constant este faptul că forma verbală prezintă descrierea unei acțiuni atribuite respectiv și în același fel lui «je», lui «tu», lui «il». *Je souffre*, *tu souffres* și *il souffre* au în comun tot descrierea unei stări identice. Acest fapt pare a fi o evidență, deja sugerată de alinierea formală în paradigma conjugării.

Numeroase sunt verbele care se sustrag acestei permanențe de sens în schimbarea persoanelor. Cele de care ne vom ocupa desemnează dispoziții sau operații mentale. Când spun *je sens (que le temps va changer)*, descriu o impresie care mă afectează. Ce se va întâmpla însă dacă, în loc de *je sens (que le temps va changer)*, spun: *je crois (que le temps va changer)*? Observ o simetrie formală completă între *je sens* și *je crois*. Este ea însă valabilă și pentru sens? Pot considera oare că acest *je crois* este o descriere a mea la fel ca *je sens*? Mă descriu, oare, crezând, atunci când spun *je crois (que...)*? Nu, fără îndoială. Operația gândirii nu este nicidecum obiectul enunțului; *je crois (que...)* echivalează cu o aserțiune pe jumătate. Spunând *je crois (que...)*, convertesc în enunțare subiectivă faptul susținut impersonal, și anume *le temps va changer*, care este adevărata propoziție.

Să analizăm și următoarele enunțuri: «Vous êtes, *je suppose*, Monsieur X... – *Je présume* que Jean a reçu ma lettre. – Il a quitté l'hôpital, d'où *je conclus* qu'il est guéri.» Aceste propoziții conțin verbe de acțiune: *supposer, présumer, conclure*, care reprezintă tot atâtea operații logice. Însă *supposer, présumer, conclure*, la persoana 1, nu se comportă așa cum o fac, de exemplu, *raisonner, réfléchir,* aparent foarte

apropiate. Formele *je raisonne, je réfléchis* mă descriu ca raționând, reflectând. Cu totul altceva este *je suppose, je présume, je conclus*. Spunând *je conclus (que...)*, nu mă descriu ca fiind ocupat să conchid; care ar putea fi activitatea lui «conclure»? Nu mă reprezint în curs de a presupune, de a prezuma, atunci când spun *je suppose, je présume*. Ceea ce indică *je conclus* este faptul că deduc un raport de concluzie pentru un fapt dat, pornind de la situația avută în vedere. Într-un verb personal se instaurează tocmai acest raport logic. La fel de departe sunt și *je suppose, je présume* față de *je pose, je résume*. În *je suppose, je présume*, se indică o atitudine, nu se descrie o acțiune. Incluzând în discursul meu *je suppose, je présume*, sugerez că iau o anumită atitudine față de enunțul care urmează. Am remarcat, ce-i drept, că toate verbele amintite sunt urmate de *que* și de o propoziție: aceasta constituie adevăratul enunț, nu forma verbală personală care o guvernează. În schimb, această formă personală este un indicator de subiectivitate, dacă putem spune așa. Ea conferă aserțiunii care-i urmează contextul subiectiv – îndoială, bănuială, inferență – potrivit pentru a caracteriza atitudinea locutorului vizavi de enunțul proferat. Această manifestare a subiectivității nu capătă relief decât la persoana întâi. Nu ne-am putea închipui cum arată astfel de verbe la persoana a doua decât, cel mult, pentru a reda *verbatim* o argumentare: *tu supposes qu'il est parti*, ceea ce nu e decât un fel de a repeta ceea ce «tu» tocmai a terminat de spus: «*Je suppose* qu'il est parti». Dacă vom reduce exprimarea persoanei la: *il suppose que...*, nu vom mai avea, din punctul de vedere al lui *eu* care o enunță, decât o simplă constatare.

Vom aprecia și mai exact natura acestei «subiectivități» dacă vom avea în vedere efectele de sens produse de schimbarea persoanelor la anumite verbe *dicendi*. Sunt verbele al căror sens desemnează un act individual cu urmări sociale: *jurer, promettre, garantir, certifier* și variantele locuționale de tipul *s'engager à... se faire fort de...* Având în vedere condițiile sociale în care se exercită limba, actele pe care aceste verbe le desemnează sunt considerate restrictive. Aici se manifestă din plin diferența dintre enunțarea «subiectivă» și enunțarea «nesubiectivă», după ce am determinat, în prealabil, natura opoziției dintre «persoanele» verbului. Nu trebuie uitat faptul că «persoana a 3-a» este forma paradigmei verbale (nu pronominale) care nu trimite la o persoană, ci se referă la un obiect situat în afara alocuției. Însă ea nu există și nu se definește decât în opoziție cu persoana *eu* a locutorului care, enunțând-o, o situează ca «non persoană». Acesta este statutul său. Forma *el...* capătă valoare prin faptul că face parte neapărat dintr-un discurs enunțat de «eu».

Ori, forma *je jure* are o valoare aparte, prin faptul că atribuie celui care se enunță ca *je* realitatea jurământului. Această enunțare este o *îndeplinire*: «jurer» constă tocmai în enunțarea *je jure*, prin care Ego își ia un angajament. Enunțarea *je jure* este actul însuși care mă angajează, nu descrierea actului pe care-l îndeplinesc. Spunând *je promets, je garantis*, promit și garantez efectiv. Consecințele (sociale, juridice etc.) ale jurământului, promisiunii mele, se derulează pornind de la instanța discursivă care-l conține pe *je jure, je promets*. Enunțarea se identifică cu actul în sine. Această condiție nu este totuși specificată în sensul verbului; numai «subiectivitatea» discursului o poate împlini. Vom vedea care este diferența dacă îl vom înlocui pe *je jure* cu *il jure*. Dacă *je jure* este un angajament, *il jure* este o simplă descriere, ca și *il court, il fume*. Putem observa aici, în condițiile specifice acestor expresii, cum același verb, după cum este asumat de către un «subiect» sau situat în afara «persoanei», capătă o valoare diferită. Este o consecință a faptului că instanța discursivă în care se află verbul instituie actul în timp ce definește subiectul. Prin urmare, actul este îndeplinit de către instanța enunțiativă a «numelui» său (care este «jurer»), în timp ce subiectul este definit de instanța enunțiativă a indicatorului său (care este «je»).

În lingvistică, și poate chiar în psihologie, multe noțiuni ni se vor înfățișa într-o cu totul altă lumină dacă vor fi reconsiderate în discurs – care este limbă în măsura în care este asumată de omul care vorbește – și în condiția de *intersubiectivitate*, singura care face posibilă comunicarea lingvistică.

CAPITOLUL XXII
Filosofia analitică și limbajul[1]

De cele mai multe ori, interpretările filosofice ale limbajului trezesc lingvistului anumite temeri. Prea puțin informat despre curentul de idei, lingvistul e tentat să creadă că problemele specifice limbajului, înainte de toate probleme formale, nu au cum să-l intereseze pe filosof și, invers, că acesta din urmă e atras în primul rând, în ceea ce privește limbajul, de noțiuni de pe urma cărora lingvistul nu poate profita prea mult. Probabil că intervine, în această atitudine, o oarecare timiditate față de ideile generale. Însă aversiunea lingvistului față de tot ceea ce el califică sumar drept «metafizică» își are originea în primul rând într-o conștiință mereu mai vie a specificității formale a faptelor lingvistice, la care filosofii nu sunt îndeajuns de receptivi.

Lingvistul va încerca, deci, cu atât mai mult interes, să studieze concepțiile filosofiei numite analitică. Filosofii din Oxford se ocupă cu analiza limbajului curent, așa cum se manifestă el în conversații, cu scopul de a reînnoi însăși baza filosofiei, scutind-o de abstracțiile și cadrele convenționale. A avut loc un colocviu la Royaumont, al cărui obiect a fost tocmai expunerea și discutarea acestei filosofii[2]. În opinia unuia dintre reprezentanții săi, școala din Oxford acordă limbilor naturale valoarea de obiect excepțional, care merită investigații dintre cele mai amănunțite, din motive care nu sunt formulate foarte clar și pe care merită să le redăm aici:

...Filosofii din Oxford abordează filosofia, aproape fără excepție, în urma unui studiu foarte aprofundat al umanității clasice. Prin urmare, ei sunt interesați în mod firesc de cuvinte, de sintaxă, de idiotisme. Nu au în vedere utilizarea analizei

---

[1] *Les Études philosophiques*, nr. 1, ian.-martie 1963, P.U.F.

[2] *La Philosophie analytique*, Paris, Éditions de Minuit, 1962 (Cahiers de Royaumont, Philosophie, nr. IV). Din păcate, data la care s-a ținut acest colocviu nu e menționată nicăieri în publicație.

lingvistice pentru rezolvarea unor probleme ale filosofiei: sunt interesați de examinarea unei limbi în sine. Așadar acești filosofi sunt poate mai pregătiți și mai înclinați să perceapă distincțiile lingvistice decât cei mai mulți filosofi.

Pentru ei, limbile naturale, pe care filosofii au obiceiul să le stigmatizeze ca fiind stângace și nepotrivite gândirii, conțin în realitate o bogăție de concepte și de distincții dintre cele mai subtile și îndeplinesc funcții variate în fața cărora filosofii rămân în general orbi. În plus, având în vedere faptul că aceste limbi s-au dezvoltat pentru a răspunde nevoilor celor care se servesc de ele, consideră că, foarte probabil, ele nu au reținut decât concepțiile utile și distincțiile suficiente; că sunt precise acolo unde este nevoie de precizie și ambigue acolo unde nu este nevoie de precizie. Toți vorbitorii de limbi posedă, fără îndoială, un control implicit asupra acestor concepte și nuanțe. Însă, tot din punctul de vedere al școlii de la Oxford, filosofii care încearcă să descrie aceste concepte și distincții fie că nu le cunosc prea bine, fie că le simplifică la maximum. În orice caz, nu le-au examinat decât superficial. Adevăratele bogății tăinuite de limbi rămân ascunse.

De aceea, școala din Oxford s-a dedicat unor studii foarte aprofundate, foarte amănunțite ale limbajului curent, studii prin care speră să descopere bogății secrete și să expliciteze distincții pentru care nu dispunem decât de o cunoaștere confuză, prin descrierea funcțiilor disparate ale celor mai diverse expresii lingvistice. Mi-e greu să descriu în termeni generali această metodă. Cel mai adesea sunt studiate două sau trei expresii, aparent sinonime; se demonstrează, apoi, că nu le putem utiliza nediferențiat. Se cercetează contextele de utilizare, încercând să se deslușească principiul implicit care determină alegerea[1].

Rămâne în seama filosofilor de alte tendințe să decidă dacă, în acest fel, se face sau nu operă filosofică. Pentru lingviști însă, cel puțin pentru cei care nu ocolesc problemele semnificației și consideră că și conținutul claselor de expresie ține de domeniul lor, o asemenea problemă este plină de interes. Este pentru prima oară, având în vedere și încercările anterioare, de o altă orientare, datorate lui Wittgenstein, când filosofii întreprind o anchetă aprofundată asupra resurselor conceptuale ale unei limbi naturale, aducând tot spiritul de obiectivitate, toată curiozitatea și răbdarea necesare fiindcă, ne spune același autor:

toți marii filosofi sau aproape toți cereau să fie cercetate cuvintele utilizate, recunoscând că putem fi induși în eroare de un cuvânt interpretat greșit. Însă, din perspectiva filosofilor contemporani de la Oxford, nu s-a recunoscut niciodată îndeajuns importanța și complexitatea efortului cerut de o asemenea anchetă prealabilă. Ei consacră articole sau volume întregi unor studii expediate altădată în câteva rânduri[2].

---

[1] J. Urmson, *op. cit.*, p. 19 sq.
[2] *Ibid.*, p. 21.

Gândul ne poartă cât se poate de firesc la expunerea oferită, în aceeași culegere, de filosoful considerat drept «maestrul incontestabil al acestei discipline», J.-L. Austin, sub titlul: *Performatif: constatif*[1]. Iată un specimen al acestui tip de analiză, aplicat enunțurilor numite performative, care se opun celor declarative sau constative. Enunțul performativ

are o funcție proprie, servește la efectuarea unei acțiuni. A formula un asemenea enunț înseamnă a efectua acțiunea respectivă, acțiune care probabil că nu ar putea fi îndeplinită nicicum altfel, cel puțin cu tot atâta precizie. Iată câteva exemple în acest sens:

Je baptise ce vaisseau *Liberté*.

Je m'excuse.

Je vous souhaite la bienvenue.

Je vous conseille de la faire.

...Faptul de a spune «je promets de», de a formula, după cum se spune, acest act performativ, *este* însuși actul de a promite[2]...

Putem fi însă, întotdeauna, siguri că recunoaștem corect un astfel de enunț? Austin are îndoieli și, în cele din urmă, neagă existența unui criteriu sigur: el consideră «exagerată și în mare parte inutilă» speranța de a găsi «un criteriu gramatical sau de vocabular care să ne permită să rezolvăm pentru fiecare caz în parte problema de a ști dacă un enunț sau altul este performativ sau nu». Există, desigur, forme «normale» care conțin, ca în exemplele de mai sus, un verb la persoana întâi singular, la indicativ prezent, la diateza activă; sau enunțuri la diateza pasivă și la persoana a doua sau a treia indicativ prezent, de tipul «călătorii sunt rugați să utilizeze pasarela pentru a traversa drumul». Însă, continuă el, formele «normale» nu sunt necesare:

...Pentru a fi performativ, un enunț nu trebuie neapărat să fie exprimat într-una din acele forme considerate normale... «Închideți ușa» este, evident, performativ în aceeași măsură, îndeplinește în aceeași măsură un act ca și «vă poruncesc să o închideți». Chiar cuvântul «câine» singur, poate uneori...ține locul unui performativ explicit și formal: cu ajutorul acestui simplu cuvânt îndeplinim același act ca și prin enunțul «vă avertizez că vă va ataca un câine» sau prin «domnii străini sunt avertizați că este pe aici un câine rău». Pentru a face un enunț performativ, și asta fără nici un echivoc, putem face apel, în locul formulei explicite, la o gamă întreagă de

---

[1] *Ibid.*, p. 271-281.

[2] *Ibid.*, p. 271.

expediente mai primitive cum ar fi intonația, de exemplu, și gestul. Mai mult decât atât și mai ales, contextul însuși în care sunt pronunțate cuvintele poate lămuri destul de bine modul în care ele trebuie interpretate, ca descrieri de pildă sau ca avertismente[1]...

Esența acestui articol se referă la «insuccesul» enunțului performativ, la împrejurări care îl pot anula cu totul: atunci când cel care îl îndeplinește nu este în măsură s-o facă sau dacă nu este sincer sau dacă nu-și respectă angajamentul. Cercetând în continuare enunțul constativ sau aserțiunea unui fapt, autorul observă că nici această noțiune nu este mai sigură și nici mai bine definită decât noțiunea contrară ei, și că poate cunoaște aceleași «eșecuri». Pe scurt, conchide el, «avem nevoie probabil de o teorie mai generală despre aceste acte discursive și, în cadrul aceastei teorii, antiteza noastră Constativ-Performativ nu are șanse de supraviețuire»[2].

Nu am reținut din acest articol decât punctele cele mai importante ale raționamentului și, în ceea ce privește demonstrația, doar argumentele referitoare la faptele strict lingvistice. Nu vom cerceta așadar considerațiile privitoare la «eșecurile» logice care pot atinge și face inoperante ambele tipuri de enunț și nici concluzia pe care toate acestea i-o sugerează lui Austin. Chiar dacă el are sau nu dreptate atunci când, imediat după ce a introdus o distincție, încearcă să o dilueze și să o slăbească atât de mult încât să-i pună sub semnul întrebării însăși existența, este limpede că, în cazul de față, analiza se bazează pe un fapt lingvistic care ne interesează, cu atât mai mult cu cât noi înșine am semnalat deja, independent, situația lingvistică specială pe care o prezintă acest tip de enunț. În descrierea, cu câțiva ani în urmă, a formelor subiective ale enunțării lingvistice[3], semnalam pe scurt diferența dintre *je jure*, care este un act, și *il jure*, care este o simplă informație. Termenii «performativ» și «constativ» nu apăruseră încă[4], însă am surprins substanța definiției. Avem ocazia acum să

---

[1] *Ibid.*, p. 274.

[2] *Ibid.*, p. 279.

[3] «De la subjectivité dans le langage» (*Journal de Psychologie*, 1958, p. 267 sq.); mai sus, p. 245.

[4] O observație de terminologie. Din moment ce *performance* a intrat deja în uz, nu va fi greu să introducem *performatif* în sensul special pe care-l are aici. De altfel, nu facem decât să reintroducem în franceză o familie lexicală pe care engleza a luat-o din franceza veche: *perform* vine din franceza veche, *parformer*. În ceea ce privește termenul *constatif*, el s-a format firesc de la *constat*: un enunț constativ este un enunț

dezvoltăm și să precizăm punctul nostru de vedere, confruntându-l cu cel oferit de Austin.

Înainte de toate, trebuie să delimităm domeniul pe care dorim să-l examinăm, identificând exemplele pe care le considerăm adecvate. Alegerea exemplelor este deosebit de importantă în acest caz, pentru că trebuie oferite mai întâi exemple evidente, urmând să pornim de la realitatea utilizărilor pentru a stabili natura funcțiilor și în cele din urmă criteriile de definire. Nu suntem deloc siguri că locuțiunile mai sus amintite sunt verificabile pentru noțiunea de performativ: *Je vous souhaite la bienvenue. – Je m'excuse. – Je vous conseille de le faire.* Sau, cel puțin, nu mai sunt concludente astăzi, când viața socială le-a banalizat în așa măsură. Ajunse la stadiul de simple formule, ele trebuie readuse la sensul lor primar pentru a le regăsi funcția performativă. De pildă, *je présente mes excuses* reprezintă o recunoaștere publică a vinei, un act care previne o dispută. Putem găsi în formule încă și mai banale urme ale unor acte performative: *bonjour*, în forma sa completă: *Je vous souhaite le bon jour*, este un performativ de intenție magică ce și-a pierdut solemnitatea și virtutea originară. Căutarea de foste performative pentru a le reintroduce în contexte pe care nimeni nu le mai folosește astăzi este o altă ocupație. Decât să ne ocupăm cu asemenea dezgropări, suntem interesați mai degrabă de alegerea unor performative încă active, care se pretează imediat analizei.

Vom propune o primă definiție, spunând că enunțurile performative sunt enunțuri în care un verb declarativ-iusiv la persoana întâi prezent se construiește cu un *dictum*. De pildă: *j'ordonne* (sau *je commande, je décrète* etc.) *que la population soit mobilisée*, în care *dictum* este reprezentat de: *la population est mobilisée*. Este un *dictum* veritabil, pentru că enunțarea intenționată este indispensabilă calității de performativ a textului.

O altă varietate de asemenea enunțuri este construcția verbului cu un complement direct și un termen predicativ: *Je le proclame élu. – Nous vous déclarons coupable. – Je nomme X. directeur. – Je vous désigne comme mon successeur. – Je vous charge de cette mission* (de unde și titlul de *chargé de mission*). – *Je vous délègue comme mon représentant* (de unde și

---

de *constat*. Deși *constat* este, etimologic, prezentul latinescului *constat* «este constant», franceza îl consideră ca făcând parte din aceeași serie de substantive ca *résultat* și îl include astfel în familia vechiului verb *conster* «a fi constant». Raportul *conster/constat* corespunde așadar raportului *résulter/résultat*. Și după cum de la *résultat, prédicat,* au fost derivate *résultatif, prédicatif*, e cât se poate de firesc să derivăm de la *constat* adjectivul *constatif*.

titlul de *délégué*). – *Nous vous faisons chevalier* (unde verbul *faire* este un performativ verbal) sau, fără nici o diferență: *je relève X de ses fonctions; je le dispense...; je l'exempte...; je l'exonère...* etc.

Această primă delimitare ne permite deja să excludem enunțuri de tipul: *je sais que Pierre est arrivé. – Je vois que la maison est fermée.* Într-adevăr: 1. *savoir, voir* nu fac parte din categoria verbelor performative, după cum vom arăta mai departe; 2. propoziția *Pierre est arrivé; – la maison est fermée* nu enunță un *dictum*, ci un *factum*; 3. întregul enunț, în utilizarea sa concretă, nu are funcție performativă.

În schimb, trebuie să recunoaștem ca performative veritabile enunțurile care nu par să fie, fiind doar implicit asumate de autoritatea abilitată să le producă. Este vorba de cele utilizate astăzi în sistemul de formule oficial: *M. X. est nommée ministre plénipotentiaire. – La chaire de botanique est déclarée vacante.* Nu conțin verbe declarative (*Je décrète que...*) și sunt reduse la *dictum*, însă acesta este publicat într-un volum oficial, sub semnătura personajului investit cu autoritate, și uneori însoțit de incidenta *par la présente*. Altădată, pronunțarea *dictum*-ului este raportată impersonal la persoana a treia: *Il est décidé que... – Le Président de la République décrète que...* Modificarea constă într-o simplă transpoziție. Enunțul la persoana a treia poate fi oricând reconvertit într-o persoană întâi, reluându-și forma specifică.

Iată un domeniu în care se produc enunțuri performative, cel al actelor oficiale. Vom pătrunde acum într-altul, în care enunțul nu este produs de o putere recunoscută, ci introduce un angajament personal din partea celui care-l emite. În afară de actele oficiale care publică deciziile cu putere de lege, mai există și enunțuri angajante pentru persoana vorbitorului: *je jure..., je promets..., je fais voeu..., je m'engage à...*, ca și: *j'abjure..., je répudie..., je renonce..., j'abandonne...*, cu o variantă de reciprocitate: *nous convenons...; entre X et Y il est convenu que...; les parties contractantes conviennent...*

În orice caz, un enunț performativ nu este real decât dacă este autentificat ca act. Un astfel de enunț nu are însemnătate dincolo de împrejurările care îi conferă performativitate. Oricine poate striga în piața publică: «je décrète la mobilisation générale». Neputând fi act din cauza lipsei de autoritate necesară, a emite un asemenea enunț înseamnă doar a vorbi pur și simplu; el se reduce la un strigăt, infantilism sau demență. Nu există enunț performativ care să nu fie act. Nu există decât în calitate de act de autoritate. Ori, actele de autoritate sunt, în primul rând și cel mai adesea, enunțări proferate

de către cei care sunt îndreptățiți să le enunțe. Îndeplinirea acestei condiții de validitate, referitoare la persoana enunțătoare și la circumstanțele enunțării, trebuie presupusă de fiecare dată când se vorbește despre performativ. Acesta este adevăratul criteriu, nu alegerea verbelor. Un oarecare verb dicendi, cel mai des întâlnit dintre ele, verbul *dire*, poate alcătui un enunț performativ dacă formula: *je dis que...* emisă în condiții corespunzătoare creează o situație nouă. Iată regula jocului. O reuniune cu caracter oficial nu poate începe decât atunci când președintele declară: *la séance est ouverte*. Asistența știe că el este președintele, ceea ce-l scutește să spună: «*Je déclare que* la séance est ouverte», așa cum ar fi trebuit. Astfel, în gura aceluiași personaj, *la séance est ouverte* este un act, în timp ce *la fenêtre est ouverte* este o constatare. Iată diferența dintre un enunț performativ și un enunț constativ.

Din această condiție decurge o alta. Fiind un act, enunțul performativ este *unic*. El nu poate fi efectuat decât în anumite împrejurări, o singură dată, într-un anumit moment și într-un anumit loc. Nu are valoare de descriere și nici de prescriere, ci, din nou, de îndeplinire. De aceea este însoțit adesea de specificări ale datei, locului, numelor de persoane, martorilor etc., pe scurt, este un eveniment pentru că instituie un eveniment. Fiind un act individual și istoric, un enunț performativ nu poate fi repetat. Orice reproducere constituie un nou act îndeplinit de cel îndreptățit. Altfel spus, reproducerea enunțului performativ de către oricine altcineva îl transformă în mod necesar în enunț constativ[1].

Îi recunoaștem astfel performativului o proprietate aparte, aceea de a fi *auto-referențial*, de a se referi la o realitate pe care o instituie singur prin aceea că este enunțat efectiv în condiții care-l investesc cu valoarea de act. De aici și calitatea sa de manifestare lingvistică, trebuind să fie pronunțat ca realitate, ca îndeplinire a actului. Actul se identifică așadar cu enunțul actului. Semnificatul este identic cu referentul – ca dovadă, formularea «prin prezenta». Enunțul care reprezintă pentru sine însuși o referință este auto-referențial.

Trebuie, oare, să lărgim cadrul formal stabilit pentru enunțul performativ? Austin include în rândul performativelor enunțuri la imperativ: «A spune: „Închideți ușa" este evident un performativ, în aceeași măsură ca: „Vă poruncesc să o închideți".»[2] Pare de la sine

---

[1] Nu ne referim, desigur, la multiplicarea materială a unui enunț performativ cu ajutorul tiparului.

[2] Citatul complet mai sus, p. 255.

înțeles, imperativul fiind forma de «ordin» prin excelență. În realitate, avem de-a face cu o iluzie care riscă să creeze o neînțelegere și mai mare în legătură cu natura însăși a enunțului performativ. Trebuie să privim mai îndeaproape modalitățile de utilizare lingvistică.

Un enunț este performativ prin faptul că denumește actul performat, prin faptul că Ego pronunță o formulă cuprinzând verbul la persoana întâi prezent: «*Je déclare* la session close.» – «*Je jure* de dire la vérité.» Așadar, un enunț performativ trebuie să numească performanța vorbirii și pe performatorul său.

Nimic de genul acesta în privința imperativului. Nu trebuie să ne lăsăm înșelați de faptul că imperativul produce un rezultat, că *Veniți!* îl aduce, într-adevăr, pe cel căruia îi este destinat. Nu contează rezultatul empiric. Un enunț performativ nu se definește prin modificarea situației unui individ, ci prin aceea că este *el însuși* un act. Enunțul *este* actul; cel care-l pronunță îndeplinește actul denumindu-l. În acest enunț, forma lingvistică se supune unui model precis, cel al verbului la prezent și la persoana întâi. Cu totul altfel stau lucrurile cu imperativul. Avem de-a face, în acest caz, cu o modalitate specifică discursului; imperativul nu este un timp verbal; nu prezintă nici marcă temporală, nici referință personală. Semantemul este utilizat, în formă brută, ca formă iusivă redată printr-o intonație specifică. Observăm așadar că imperativul nu echivalează cu enunțul performativ, din moment ce nu este nici enunț, nici performativ. Nu este enunț pentru că nu servește la construirea unei propoziții cu verb personal; și nu este performativ pentru că nu denumește actul locutiv de performat. *Veniți!* este desigur un ordin, însă din punct de vedere lingvistic e altceva să spunem: *Vă poruncesc să veniți*. Enunțul performativ trebuie să conțină neapărat menționarea actului, în cazul de față *poruncesc*, pe când imperativul poate fi înlocuit cu orice procedeu care antrenează același rezultat, un gest de pildă, lipsit de realitate lingvistică. Criteriul nu este deci comportamentul care se așteaptă de la interlocutor, ci forma enunțurilor respective. Diferența rezultă de aici: imperativul determină un comportament, însă enunțul performativ reprezintă actul însuși pe care-l denumește și care-l denumește pe performatorul său. Nu vom accepta deci nici un fel de identificare a lor.

Un alt echivalent al enunțului performativ ar fi, după Austin, avertismentul înscris pe un indicator: «Chiar numai cuvântul «câine» poate uneori... să țină locul unui performativ explicit și formal: cu ajutorul acestui cuvânt se efectuează același act ca și prin enunțul «vă avertizez că acest câine vă va ataca» sau prin «domnii străini sunt

avertizați că se află în apropiere un câine rău.»[1] De fapt, și aici e loc de confuzie. Pe un indicator, «câine» este un semnal lingvistic, nu o comunicare și cu atât mai puțin un performativ. În raționamentul lui Austin, termenul de «avertisment» are un rol ambiguu, pentru că poate primi două accepții diferite. Orice semnal «iconic» sau lingvistic (panou, insignă etc.) are rolul de «avertisment». Claxonul unui autovehicul poate fi numit «avertizor». Tot așa, panoul «Câine» sau «Câine rău» poate fi interpretat ca un «avertisment», însă este cu totul altceva față de un enunț explicit: «vă avertizez că...» Indicatorul este un simplu semnal: vă revine sarcina să decideți ce vreți cu privire la comportamentul dumneavoastră. Numai formula «vă avertizez că...» (care presupunem că este produsă de o autoritate) este performativă de avertisment. Explicația extralingvistică nu trebuie considerată echivalentă cu îndeplinirea lingvistică; cele două specii țin de categorii complet diferite. În cazul semnalului, noi suntem cei care suplinim funcția de avertisment.

În consecință, nu vedem nici un motiv pentru a renunța la distincția dintre performativ și constativ. O considerăm justificată și necesară, cu condiția ca ea să fie menținută în condiții stricte de utilizare care-i conferă autoritate, fără intervenția considerației legate de «rezultatul obținut», sursă clară de confuzii. Dacă nu respectăm criterii precise de ordin lingvistic și formal, mai exact dacă nu vom păstra distincția dintre sens și referință, punem în pericol obiectul însuși al filosofiei analitice, care este specificitatea limbajului în împrejurările în care sunt valabile formele lingvistice pe care am decis să le studiem. Delimitarea exactă a fenomenului de limbă este importantă atât din punctul de vedere al analizei filosofice, cât și al descrierii lingvistice, pentru că problemele de conținut, de care se preocupă în primul rând filosoful, dar pe care nici lingvistul nu le neglijează, devin mai clare dacă sunt studiate într-un cadru formal.

---

[1] *Ibid.*, p. 255.

CAPITOLUL XXIII
Verbele delocutive[1]

Termenul pe care l-am ales ca titlu al acestui articol nu s-a impus încă în lingvistică. L-am introdus pentru a defini o clasă de verbe pe care e nevoie s-o recunoaștem în ceea ce are ea specific și general. Exemplele în care regăsim astfel de verbe au fost luate, unele dintre ele, din limbile clasice, iar altele din limbile moderne ale lumii occidentale, însă nu au pretenția de a delimita o arie geografică sau o familie genetică. Ele ilustrează mai degrabă o asemănare a creațiilor morfologice realizate într-un cadru cultural aproape identic. Vom vedea că nu e vorba de fapte rare ci, dimpotrivă, de formațiuni frecvente a căror utilizare curentă a dus la ocultarea naturii lor specifice.

Un verb poate fi considerat «denominativ» dacă este derivat de la un nume; «deverbativ», dacă este derivat de la un verb. Numim *delocutive* verbele despre care ne propunem să demonstrăm că sunt *derivate* de la *locuțiuni*.

Fie verbul latin *salutare*, «a saluta». Formarea sa e limpede; *salutare* derivă de la *salus, -tis*; așadar este, la drept vorbind, un denominativ, în virtutea unei relații evidente. În realitate, raportul dintre *salutare* și *salus* necesită o altă definire; fiindcă *salus*, care servește de bază lui *salutare*, nu este vocabula *salus*, ci urarea *salus*! Prin urmare, *salutare* nu înseamnă «salutem alicui efficere», ci «salutem alicui dicere»[2]; nu «a îndeplini un salut», ci «a spune: salut!». *Salutare* trebuie deci raportat nu la *salus* ca semn nominal, ci la *salus* ca locuțiune discursivă; cu alte cuvinte, *salutare* nu se referă la noțiunea de *salus*, ci la formula «salus!», oricum am încadra această formulă în utilizarea istorică latină[3]. Acest statut dublu al lui *salus* explică de ce se poate

---

[1] *Mélanges Spitzer*, 1958, p. 57-63.

[2] Plaut, *Persa*, 501: *Salutem dicit Toxilo Timarchides.*

[3] De exemplu, *salus sit tibi* sau *vos Salus servassit* (Pl., *Epid.*, 742) etc.

spune în aceeași măsură *salutem dare* «a da salvare» (= «a salva»[1]) și *salutem dare* «a da «salut-ul» (= «a saluta»[2]). În acest fel distingem două forme ale lui *salus*, dintre care doar cea de-a doua expresie *salutem dare* este echivalenta lui *salutare*. Observăm că, în ciuda aparențelor, *salutare* nu derivă de la un substantiv cu valoare virtuală de semn lingvistic, ci de la o sintagmă în care forma nominală se găsește actualizată ca «termen de pronunțat». Un asemenea verb se definește așadar în raport cu locuțiunea formulară de la care derivă și va fi numit *delocutiv*.

Imediat ce am sesizat acest lucru, trebuie să revedem numeroase derivații verbale considerate – superficial – denominative. Tot în familia etimologică a lui *salutare* întâlnim cazul lui *salvere*. S-ar părea, dacă nu ținem seama decât de relațiile morfologice, că adjectivul *salvus* a produs două denominative verbale: *salvare* și *salvere*. Acest punct de vedere este cu totul greșit. Dacă ținem la corectitudinea raporturilor, trebuie să recunoaștem două planuri distincte de derivare. Adevăratul și singurul denominativ al lui *salvus*, «salvat», este prezentul *salvare*, «a salva» (care nu este atestat de altfel decât în latinitatea creștină; *servare* este corespondentul său în epoca clasică). *Salvere* reprezintă însă cu totul altceva decât un verb tipic de stare derivat de la *salvus*.

Esențialul este că *salvere* nu derivă de la *salvus*, ci de la formula de salut *salve!* (*salvete!*). Pentru că, de fapt, acest verb *salvere* are o singură formă: infinitivul *salvere*, utilizat în locuțiuni precum *iubeo te salvere*, «îți urez bună ziua». Formele personale sunt extrem de rare; un exemplu ca *salvebis a meo Cicerone*, «ești salutat de (fiul) meu Cicero»[3], se vădește a fi o construcție improvizată, tocmai datorită construcției *salvere ab*... Rezultă că *salvere* este de fapt o conversie a lui *salve!* în forma gramaticală cerută de sintaxa stilului indirect. Așadar nu există un verb *salvere*, ci una sau două forme verbale neincluse în paradigmă, care transpun locuțiunea «*salve!*» în referință de discurs indirect. Din punct de vedere funcțional, *salvere* este un delocutiv, rămas de altfel în stadiu embrionar.

Un verb nederivat poate deveni delocutiv dacă sensul și construcția determină o parte a formelor sale să evolueze în acest sens. Tipic din acest punct de vedere este verbul *valere*; formula *salve* îl evocă

---

[1] Cic., *Verr.*, II, 154.
[2] *Salute data redditaque* (Liv., III, 26, 9).
[3] Cic., *Att.*, VI, 2.

acum cu ușurință pe *vale*. Există, desigur, un verb *valere*, «a avea vigoare; a fi eficace», verb utilizat frecvent în întreaga latinitate. Trebuie să lăsăm deoparte însă o utilizare specială: formula epistolară *te iubeo valere*. Infinitivul *valere* nu este luat aici cu valoarea sa normală; *te iubeo valere* nu poate fi pus în aceeași categorie cu alte utilizări ale lui *iubeo* + infinitiv, de felul *te iubeo venire*. Aici *valere* este infinitivul derivat de la *vale!*, astfel încât *te iubeo valere* devine echivalentul lui *te iubeo: vale!* În acest fel, derivația sintactică *vale!* > *valere* îi atribuie lui *valere* o funcție delocutivă în această expresie.

E firesc să ne gândim și la situația corespunzătoare a infinitivului grec *khaírein*. Pe de o parte, avem infinitivul cu funcție normală: *khaírein táll' egó s' ephíemai*, «îți îngădui să te bucuri de toate celelalte»[1]; însă *khaírein* utilizat în formula *khaírein tini légein*, «a trimite cuiva salutările sale» este forma delocutivă de la imperativul *khaîre*, «salut!».

Crearea de verbe delocutive are loc sub presiunea unor necesități lexicale, este legată de frecvența și de importanța formulelor principale în culturi de anumite tipuri. Latina ne oferă câteva exemple foarte instructive în diversitatea lor. *Negare* derivă, practic, de la *nec* în măsura în care înseamnă «a spune *nec*». Termenul de bază este, și în acest caz, o locuțiune întreagă, și anume *nec* care introduce o judecată negativă, formând singur o propoziție. Un alt delocutiv este *autumare*, literalmente «a spune *autem*», de unde «a argumenta; a afirma». Nu am fi putut accepta faptul că particule de felul lui *nec* sau *autem* au dat naștere unor verbe derivate, dacă le-am fi considerat în funcția lor logică. Numai în calitate de elemente formale de discurs *nec* și *autem* pot forma verbe; având conotația exclusivă de «a spune...», acestea sunt delocutive în sensul cel mai exact al cuvântului.

Se știe că lat. *quiritare*, «a chema în ajutor» se explică, literalmente, ca «a striga: *Quirites*!». Avem mărturia lui Varro în acest sens: «quiritare dicitur is qui Quiritium fidem clamans implorat»[2] și de altfel literatura a păstrat exemple de *quiritatio* sub formă apelativă: *Quirites! c porro, Quirites!*[3]. Un asemenea verb nu poate fi decât delocutiv, din moment ce termenul de bază nu este desemnarea *Quirites*, ci chemarea *Quirites!* Dacă ar fi fost denominativ, *quiritare* ar fi trebuit să însemne «a face din cineva un *Quirite*». Diferența e clară.

---

[1] Soph., *Ajax*, 112.
[2] Varro, *L. L.*, V, 7.
[3] A se vedea Schulze, *Kl. Schr.*, p. 178 sqq. pentru mai multe exemple.

În acest mod de derivare găsim mijlocul de a înțelege mai bine sensul unui termen important din vechiul ritual roman, verbul *parentare*, «a face o oblație funebră în memoria cuiva». Legătura cu *parens* este evidentă, însă cum trebuie ea interpretată? Un *parentare* denominativ de la *parens* ar trebui să însemne «*a trata ca *parens*», scăpând esențialul; cum se face atunci că verbul s-a restrâns la utilizările funerare? Nimeni nu pare nici măcar să fi observat această problemă. Ea poate fi rezolvată printr-o inducție pe care o vom efectua pe baza textului următor. La moartea lui Romulus, sau mai bine zis la dispariția sa neașteptată, ne spune Titus Livius, mulțimea a fost cuprinsă mai întâi de spaimă: *deinde, a paucis initio facto, «deum deo natum regem parentemque urbis Romanae saluere» universi Romulum iubent*, «apoi, urmând exemplul unora dintre ei, au început să strige cu toții *vivat* în onoarea lui Romulus zeu și fiu al unui zeu, rege și tată al cetății Roma»[1]. Cel care va citi cu atenție acest fragment, nu numai că va remarca narațiunea în sine, bogată în tradiții autentice, ci va distinge în formularea liviană o expresie împrumutată cu siguranță dintr-un ritual arhaic. Credem că putem restaura, pornind de la expresia *parentem salvere iubent*, o formulă solemnă care consta în chemarea: «*parens, salve!*». Titus Livius ne-a transmis, în sintaxă indirectă, însăși formula pentru *conclamatio*. Ipoteza devine certitudine atunci când regăsim aceeași expresie într-un episod celebru; atunci când Eneas sărbătorește aniversarea morții lui Anchise, după jocurile funerare, după ce toate celelalte ritualuri au fost împlinite, el aruncă flori pe mormântul tatălui său pronunțând cuvintele: *salve, sancte parens, iterum*[2]. Concordanța este edificatoare. Ritul este tocmai cel de *parentatio*. Găsim aici explicația pentru *parentare*, care ar trebui să însemne, literalmente: «a pronunța formula *salve, parens!*». Locuțiunea s-a redus la termenul său esențial, *parens*, de la care a fost derivat *parentare*, un delocutiv tipic[3].

Tot ceea ce am spus până acum în legătură cu raportul dintre lat. *salus* și *salutare* este valabil și pentru fr. *salut* și *saluer*, ca și pentru perechile corespunzătoare din alte limbi romanice. E vorba despre aceeași relație între locuțiune și delocutiv, și despre o relație în sincronie, indiferent de descendența istorică din lat. *salutem* a fr. *salut*.

---

[1] Liv., I, 16, 3; cf. câteva rânduri mai departe, *Romulus, parens huius urbis* (I, 16, 6).

[2] Virg., *En.*, V, 80.

[3] Același raport între *parentare* și *parens* a fost semnalat de H. Wagenvoort, *Studies in Roman Literature, Culture and Religion*, Leiden, 1956, p. 290, după rezumatul lui Leumann, *Glotta*, 36 (1957), p. 148-9. (Note de corectură.)

Putem introduce acum în aceeași clasă, fără rezerve, fr. *merci* și *(re)mercier* (fr. v. *mercier*). Încă din copilărie învățăm că *remercier* înseamnă «dire merci»; e important totuși să subliniem această relație cu ajutorul lui «*dire* (și nu: faire) merci». Pentru că *merci* cu sensul său lexical de «grâce» (cf. *demander merci*) ar trebui să producă un denominativ *(re)mercier* în sensul de «faire grâce, gracier», ceea ce nu e cazul. Numai *merci!* ca locuțiune convențională îl poate justifica pe *(re)mercier*, definit în acest caz ca delocutiv, nu ca denominativ. Nu trebuie să credem că utilizarea lui *merci!* ca locuțiune trebuie să determine neapărat crearea unui derivat verbal de tipul *remercier*. Se poate recurge la expresii distincte. Este cazul limbii ruse, unde formula *spasibo!* «mulțumesc!» nu a dat naștere unui verb derivat, rămânând independentă de verbul *blagodarit'*, «a mulțumi». În schimb, sunt evident delocutive engl. *to thank*, germ. *danken*, față de substantivul *thank(s)*, *Dank*. Deja, în gotică, locuțiunea *þank fairhaitan* (= **Dank verheißen*), traducere a gr. *khárin ékhein* (*Lc.*, XVII, 9), dovedește că *þank* devenise un termen consacrat, deja independent de *þagkjan*, «denken».

Având în vedere faptul că termenul de bază este considerat a fi nume de noțiune și nu expresie a noțiunii, limbile moderne au posibilitatea, ilustrată mai sus de lat. *negare*, *autumare*, de a construi un delocutiv pornind de la o particulă, cu condiția ca ea să poată fi utilizată ca locuțiune. Vom avea astfel și în engleză *to hail*, «a striga: *hail!*», *to encore*, «a striga: *encore!*», în americană *to okey* și chiar *to yes*[1]; în franceză *bisser*, «a striga: bis!». Există în germana literară veche un verb *aberen*, «a repeta», derivat de la *aber*, după cum lat. *autumare* derivă de la *autem*. Vom include în rândul delocutivelor și fr. *tutoyer*, *vouvoyer*, deoarece ele înseamnă exclusiv «a spune: *tu (vous)*». Evident, nu putem avea un denominativ de la *tu*: «tu» nu este o calitate pe care s-o putem atribui; este un termen de alocuție, al cărui delocutiv este *tutoyer*.

Majoritatea verbelor citate până acum se raportează la convențiile întâlnite în viața socială. Condițiile generale de cultură fiind aproape identice în societățile occidentale moderne, pare firesc să întâlnim aceleași expresii în mai multe limbi. Asemănările constatate pot rezulta însă fie din creații independente, fie, dimpotrivă, din acțiunea exercitată de o limbă asupra alteia. Nu e lipsit de importanță să putem decide, pentru fiecare caz, care este natura exactă a procesului.

---

[1] Mencken, *The American Language*, p. 195.

Ori, definiția pe care am dat-o deja pentru verbele delocutive ne permite să operăm distincțiile necesare.

În gotică, de exemplu, adjectivul *hails*, «sănătos», cunoaște o utilizare formulară în termenul *hails*, «khaire! salut!». Însă verbul derivat *hailjan* nu înseamnă decât «a vindeca»; este un denominativ. Nu există un *hailjan* «*a saluta». Abia într-o fază germanică mai recentă apare un nou verb, glv. *heilazzen*, isl. v. *halettan*, «to hail», delocutiv creeat probabil după modelul lat. *salutare*.

În ceea ce privește slava, ea se acordă cu latina în relația sl. v. *celŭ* (rusă *celyi*), «salvus»: *celovati*, «salutare» (rusă *celovat'*, «a îmbrățișa»). Avem oare de-a face cu o creație independentă în slavă? Răspunsul e dat de însăși definiția delocutivului. Pentru crearea unui delocutiv *celovati*, existența unui adjectiv *celŭ* reprezintă o condiție necesară, desigur, dar nu și suficientă; trebuie ca forma de bază să cunoască o utilizare formulară. Ori, slava are un echivalent pentru lat. *salvus*, dar nu și pentru lat. *salve*! În consecință, este foarte probabil ca raportul *celŭ/celovati* din slavă să fi fost calchiat după latină, direct sau prin intermediul germanicei.

Aceeași problemă poate fi pusă și rezolvată în cazul unei concordanțe similare între armeană și iraniană. Avem arm. *druat*, «elogiu, laudă» și *druatem*, «a saluta, a lăuda, a aclama», cf. lat. *salus/salutare*. Ori, acest termen vine din iraniană (avest. *druvatāt-* «salus»)[1]. Putem conchide, în general, că armeana a împrumutat de la iraniană atât prezentul derivat, cât și substantivul. Constatăm însă că, deși a putut converti substantivul *drūd*, «sănătate», în formulă de salut: persana medie *drūd abar tō*, «salut ție!», iraniana nu-l cunoaște decât pe *drūdēn-* ca verb delocutiv. Rezultă că prezentul *druatem* a fost creeat chiar în armeană, prin derivare autonomă.

În cele din urmă, resursele și structura fiecărui sistem lingvistic decid în ceea ce privește posibilitatea de derivare verbală și toate celelalte. Este util să remarcăm, din acest punct de vedere, care sunt diferențele de comportament dintre limbi, plecând de la o situație lexicală comună. Constatăm, în trei limbi, o expresie cu același sens: germ. *willkommen*, engl. *welcome*, fr. *bienvenu*. Dezvoltarea în fiecare dintre cele trei domenii a fost determinată de utilizarea sa ca formulă de întâmpinare. Expresia germanică era atât de strâns asociată unui rit de întâmpinare, încât a devenit, după ce a fost preluată și în fr. *wilecome*, în ital. *bellicone*, numele cupei oferite în semn de ospeție.

---

[1] Cf. Hübschmann, *Arm. Gramm.*, p. 164.

Engleza a realizat un delocutiv prin verbul *to welcome*, «to say: *welcome!*». Germana nu a mers atât de departe; nu există un verb **willkommen*, ci doar o locuțiune *willkommen* (adj.) *heißen*, «a ura bine ați venit». În franceză, limba a întâmpinat o dificultate pe care nu a reușit să o depășească decât parțial. De la adjectivul *bienvenu*, limpede și odinioară analizabil (*très bien venus soiés*, sec. XIII), nu s-a putut forma un delocutiv **bienvenir (quelqu'un)* ca echivalent exact al lui *to welcome (someone)*. S-au făcut, totuși, pași în această direcție prin crearea infinitivului *bienvenir*, limitat la construcția *se faire bienvenir de quelqu'un*. Punctul de plecare este expresia *être bienvenu (de quelqu'un)*, tratată ca pasiv, de la care s-a format un cauzativ *se faire bienvenir*, după cum *être bien vu (de quelqu'un)* a dus la *se faire bien voir (de quelqu'un)*. Acestea nu sunt însă decât aproximări ale unui delocutiv care nu a ajuns să se împlinească.

Nimic mai simplu, la prima vedere, ca sensul lat. *benedicere*, «a binecuvânta», alcătuit din două morfeme, *bene* și *dicere*; exemplul prezintă însă un interes mai special, pentru că forma însăși îl conține pe *dicere*, fapt pentru care o putem include în rândul delocutivelor. Analiza va dezvălui însă o istorie mai complexă și mai sinuoasă, a cărei descriere urmează să fie făcută. În ceea ce ne privește, ne vom mulțumi să indicăm cele mai importante puncte ale sale.

1. A existat o utilizare a lui *bene dicere* care nu a fost semnalată până în prezent. O întâlnim într-un pasaj din Plaut: *quid si sors aliter quam voles evenerit? – Bene dice!* «ce se va întâmpla dacă soarta va fi alta decât cea pe care ți-o dorești? – Fără rău augur!»[1] Cu locuțiunea *bene dice*, Plaut calchiază, fără îndoială, gr. *euphḗmei*! Nimic nu dovedește, de altfel, că acest *bene dice!* a dus vreodată la un verb *bene dicere* în sensul gr. *euphēmeîn*, pentru că nici în greacă nu există un verb *euphēmeîn*, ci doar un infinitiv *euphēmeîn*, transpunere a imperativului *euphḗmei (euphēmeîte)* într-o construcție ca *euphēmeîn keleúein*, «a invita să pronunțe cuvinte de bun augur», formulă rituală pentru «a invita la tăcere»[2].

2. Altul este sensul formulei *bene tibi dico*, «îți doresc bine»[3]. Nu trebuie să credem, cum am fi tentați să o facem, că *bene dicere* înseamnă literalmente «a dori binele»; *dicere* nu este luat aici în sens

---

[1] Pl. *Casina*, 345.

[2] Este ceea ce am arătat mai în detaliu într-un articol apărut cu câțiva ani în urmă (*Die Sprache*, I [1949], p. 116 sq.) despre expresia greacă *euphēmeîn*; mai jos, p. 299.

[3] Pl. *Rud.*, 640; *Trin.* 924 etc.

absolut și, de altfel, nu a însemnat niciodată «a dori». *Bene* trebuie considerat ca regimul lui *dicere*: «*bene!*» *dicere alicui*, «a spune: bene! cuiva». Acest *bene!* este o interjecție de urare pe care o putem întâlni în mod repetat: *bene mihi, bene vobis*, «în sănătatea mea! a voastră!», la Plaut[1]; *bene nos; patriae, bene te, pater, optime Caesar*, «în sănătatea noastră! a ta, părinte al patriei!», la Ovidiu[2] etc. Tocmai datorită faptului că cele două componente își păstrează autonomia, *bene dicere* nu a ajuns să devină un delocutiv autentic, care ar fi trebuit să fie un verb derivat direct de la *bene*! Ne putem imagina un delocutiv german **pros(i)tieren* care ne poate sugera cum ar trebui să arate.

3. O a treia accepție se manifestă atunci când, în limba clasică, *bene dicere* are sensul de «a lăuda, a face elogiul cuiva»; este vorba, din nou, despre o dezvoltare datorată unei influențe literare: *bene dicere* îl traduce pe gr. *eulogeîn*, cu totul altfel decât *euphēmeîn*;

4. În sfârșit, atunci când gr. *eulogeîn* a fost ales pentru a reda ebr. *brk, benedicere* (devenit semn unic) s-a impus ca echivalent latin, de această dată însă cu o nouă valoare, iudeo-creștină, de «a binecuvânta», de la care au derivat mai apoi *benedictus, benedictio*. Este noțiunea modernă.

În încheierea caracterizării acestui tip de derivare verbală, ni se pare util să prevenim două confuzii posibile. În primul rând, delocutivele trebuie deosebite cu grijă de verbele derivate din interjecții: fr. *claquer, huer, chuchoter*, engl. *to boo* etc. Radicalul delocutivului este întotdeauna ca un *semnificant*, care poate fi folosit ca apelativ în discurs fără a-și pierde vreodată valoarea de semnificant, în timp ce verbe de tipul *claquer* se construiesc pornind de la simple onomatopee. Deosebirea se poate face ușor. Mai mare ar fi tentația de a confunda delocutivele cu ceea ce numim în gramatica tradițională «verbe de urare». Fără îndoială, expresii ca *welcome! salut!* indică o urare. Acest fundal psihologic nu ne interesează însă. Delocutivul nu este definit de conținutul intențional, ci de relația formală dintre o locuțiune și un verb care denotă enunțul acestei locuțiuni. Sensul locuțiunii constitutive contează prea puțin. Diferența devine limpede dacă vom compara «verbul de urare» prin excelență, *a ura*, cu un delocutiv precum *a saluta*. Cuvântul *urare* nu este o formulă de urare; este un

---

[1] *Fastes*, II, 635.

[2] Corectură. Nu am putut examina un articol al lui A. Debrunner despre lat. *salutare*, publicat în *Festschrift Max Vasmer*, Berlin, 1956, p. 116 sq. și citat K.Z., 74, 1956, p. 143, n. 2.

substantiv ca toate celelalte, iar verbul derivat *a ura* este un simplu denominativ, în timp ce *salut* este, desigur, un substantiv și, în același timp, cu forma *salut!*, o formulă de salut; de aceea *a saluta* cu sensul de «a spune: *salut!*» va fi un delocutiv. Tot delocutive vor trebui considerate și fr. *sacrer*, «a spune: *sacre*...!», *pester*, «a spune: *peste*!».

Trăsătura esențială și definitorie a unui delocutiv este faptul că între el și baza sa nominală există o relație de «a spune...» și nu de «a face...», proprie denominativului. Nu este lipsit de importanță faptul că această caracteristică a clasei ne prezintă un semn al limbii derivat dintr-o locuțiune discursivă, și nu dintr-un alt semn al limbii; de aceea delocutivele vor fi verbe care denumesc activități discursive, mai ales în momentul în care sunt create. Atât structura lor, cât și motivele pentru care au fost create le asigură o poziție cu totul aparte alături de celelalte clase de derivate verbale.

VI

Lexic și cultură

CAPITOLUL XXIV

Probleme semantice ale reconstrucției[1]

Forma sub care se prezintă încă noțiunile semantice este atât de vagă încât, dacă vrem să analizăm un anumit aspect, trebuie să începem prin a propune un corpus de definiții riguroase. Aceste definiții necesită, la rândul lor, o discuție privitoare la principiile în sine ale semnificației. Este o sarcină de lungă durată și destul de dificilă, în privința căreia lucrările consacrate până acum semanticii nu ne sugerează decât o idee vagă. De aceea, în cadrul contribuției care se limitează la tema propusă de editorii culegerii de față, suntem nevoiți să intervenim mai mult empiric, neglijând pentru moment considerațiile teoretice pentru a trata concret anumite tipuri de probleme pe care lingvistul le întâlnește în procesul de reconstrucție.

În general, criteriile unei reconstrucții formale sunt stricte, deoarece decurg din reguli precise, de la care nu ne putem abate decât pentru a propune altele, mai exacte. Întregul aparat al foneticii și al morfologiei intervine pentru a susține sau a respinge aceste încercări. Însă, în materie de sens, singurul criteriu este o anume verosimilitate bazată pe «bunul simț», pe libera apreciere a lingvistului, pe anumite paralele pe care acesta le poate invoca. Problema care se va pune întotdeauna la orice nivel de analiză, în interiorul aceleiași limbi sau în etape diferite ale reconstrucției comparative, este de a determina dacă și cum se pot deosebi, cu ajutorul sensului, două morfeme formal identice sau comparabile.

Singurul principiu de care ne vom servi în considerațiile următoare și la care aderăm este cel conform căruia «sensul» unei forme lingvistice se definește prin totalitatea utilizărilor sale, prin distribuția lor și prin tipurile de legături care rezultă de aici. Aflați în prezența unor morfeme identice dotate cu sensuri diferite, trebuie să ne întrebăm dacă există o utilizare în care aceste două sensuri să-și poată afla

[1] *Word*, vol. X, nr. 2-3, august-dec. 1954.

unitatea. Răspunsul nu poate fi dat niciodată dinainte. El nu poate rezulta decât în urma unui studiu atent al ansamblului de contexte în care poate apărea forma respectivă. Nu avem dreptul să-i presupunem prezența sau absența în virtutea verosimilității.

1. Să luăm, bunăoară, cazul omofonelor englezești *story* «narrative» și *story* «set of rooms». Ceea ce împiedică identificarea lor nu este sentimentul că o «narațiune» și un «etaj» sunt ireconciliabile, ci imposibilitatea de a găsi o utilizare în care un sens să poată fi înlocuit cu celălalt. Chiar și expresii alese special pentru a crea ambiguitate, de tipul *to build a story* sau *the third story* (despre o culegere – despre un imobil), își pierd imediat ambiguitatea o dată ce au fost introduse într-un context autentic. Va trebui așadar să le luăm separat. Proba etimologică va servi exclusiv de confirmare: *story* «narrative» < fr. v. *estoire* (*historia*), dar *story* «floor» < fr. v. *estorée* (**staurata*). Etimologia poate lipsi; chiar dacă o avem, ea nu poate garanta, singură, independența actuală a celor două morfeme care, în virtutea identității lor formale, pot fi asociate într-un fel pe baza sensului, pentru a crea o nouă unitate semantică.

2. Iată și situația inversă. Există în franceză *voler* «fly» și *voler* «steal». Cele două verbe sunt distincte din toate punctele de vedere. Primul, *voler* «fly», face parte din aceeași clasă semantică cu «marcher, courir, nager, ramper» etc; al doilea, *voler* «steal», intră în sinonimie cu «dérober, soustraire» etc. *Voler* «fly» este intranzitiv; *voler* «steal» este tranzitiv. Derivarea prezintă un singur termen comun amândurora: *vol*. În rest diferă: *voler* «fly» antrenează *voleter*, *s'envoler, survoler, volée, volatile, volaille, volière*; însă *voler* «steal» numai *voleur*. Această limitare în sine a lui *voler* «steal» ne sugerează reducerea la o utilizare specială a lui *voler* «fly». Condiția este un context în care *voler* «fly» se pretează la o construcție tranzitivă. Găsim acest context în limbajul dresării șoimilor; este vorba de expresia «le faucon *vole* la perdrix» (= o ajunge și o prinde din zbor). Aceasta este condiția de fapt, neprevizibilă, în care utilizarea excepțional tranzitivă creează un nou sens pentru *voler*; în această situație, zborul acestei păsări înseamnă, în același timp, «flying» și «stealing». Coexistența celor două *voler* nu duce neapărat la concilierea lor într-o unitate improbabilă; situația concretă a unuia dintre cele două omonime, și anume parcimonia derivației sale, duce la căutarea utilizării tipice care a introdus o sciziune în câmpul semantic unitar pentru a separa două domenii astăzi distincte.

3. În aprecierea diferențelor de sens care intervin între membrii unui ansamblu coerent din punct de vedere formal, lingvistul de

astăzi este tentat să se ghideze inconștient după categoriile propriei sale limbi. De aici și problemele semantice care se reduc, în cele din urmă, la probleme de traducere. Le întâlnim până și în restituirile care nu au fost discutate niciodată și ar putea trece drept evidente. Corespondența dintre gr. *títhēmi*, *éthēka*, fr. *poser* și lat. *facere*, fr. *faire* este o evidență elementară privitoare la doctrina comparativă. De unde și concluzia că **dhē-* admite în același timp sensul de «poser» și sensul de «faire». Însă, pentru noi, legătura dintre «poser» și «faire» nu este atât de evidentă pentru a o putea admite fără justificări suplimentare în indo-europeană. În clasificarea noțiunilor de care dispunem, «poser» figurează alături de «placer, mettre, loger» etc.; iar «faire» se află alături de «accomplir, construire, fabriquer, opérer» etc. Cele două direcții nu se întâlnesc. Nici măcar numărul mare de accepții ale lui «faire» nu pare să poată contribui la identificarea legăturii implicate totuși în aceste vechi apropieri. Am apelat la utilizări tehnice pentru a pune în evidență acest raport de sens[1]. De fapt, motivele trebuie căutate în necesitatea de a defini aceste utilizări cu mai multă precizie. Trebuie să observăm, înainte de toate, că acolo unde se poate da traducerea «poser», condițiile de utilizare sugerează că «poser» înseamnă de fapt «a pune ceva care va continua să subziste, destinat să dureze»: în greacă, cu *themeília*, «a pune bazele», cu *bômon*, «a fonda un altar». De aceea el poate însemna «a înființa, a crea», cf. în persana veche *būmīm adā... asmānam adā*, «el a pus (= creat) pământul, el a pus (= creat) cerul», în greacă *khármat' éthēken*, «el a pus (= creat) bucurii pentru oameni» (Pind., *Ol.*, 2, 101) etc. În al doilea rând, vom observa că una dintre construcțiile cele mai frecvente ale lui **dhē-* este cea predicativă, ceea ce furnizează în mod just condiția necesară pentru sensul uzual al lui «a face», atât în limbile care-l deosebesc și pe «a pune», cât și în cele care, precum latina, îl au doar pe «a face»: *basiléa tina theînai* înseamnă literalmente *aliquem regem facere*; o expresie de tipul *theînaí tina athánaton* corespunde exact lui *immortalem facere*. Este îndeajuns să precizăm principiul; exemplele abundă. Este important de remarcat următoarele: 1. distincția dintre «a pune» și «a face» nu corespunde realității indo-europene în forma tranșantă pe care o are pentru noi; 2. construcția lui **dhē-* reprezintă o componentă esențială a utilizării sensului; 3. noțiunea de «a face», în măsura în care este redată de **dhē-*, este determinată de legături concrete, singurele care pot contribui la

---

[1] Cf. Ernout-Meillet, *Dict. étym.*, p. 372 sfârșit.

definirea sa, pentru că definiția nu este posibilă decât în termenii înșiși ai limbii.

4. Această situație se întâlnește adesea, îmbrăcând uneori aspecte greu de recunoscut. Dificultățile țin uneori de faptul că unul dintre termenii avuți în vedere este inexact sau definit prea sumar. Vom lua exemplul unui verb elin ale cărui sensuri par să nu fi creat probleme până acum. Avem în greacă *tréphō*, «a hrăni», cu numeroase derivate și compuse cu același sens: *trophós*, «sugar», *tropheús*, «crescător de vite», *trophḗ*, «hrană», *dio-tréphḗs*, «sugar al lui Zeus» etc. Verbul este considerat ca fiind echivalentul lui *tréphō*, «a îngroșa, a coagula (un lichid)», pf. *tétrophè*, «a se coagula, a fi compact», legat la rândul său de *thrómbos*, «cheag de sânge» (în ciuda foneticii), apoi de o serie de comparații incoerente despre care găsim detalii la Boisacq 353 și pe care nu le vom reține aici. Ne interesează doar relația, în greacă, dintre *tréphō* «a hrăni» și *tréphō* «a închega (laptele)». Este foarte probabil, de altfel, ca cele două sensuri să coincidă; însă cum se întâmplă acest lucru? Dicționarele nu semnalează nici o dificultate. Cel al lui Liddell-Scott-Jones îl definește pe *tréphō* în felul următor: «1. *thicken* or *congeal* a liquid; 2. usu. *cause to grow* or *increase*, *bring up*, *rear*, esp. of children bred and brought up in a house». La fel și în Bailly: «1. rendre compact; 2. rendre gras, engraisser, nourrir». Chiar unuia care nu se încrede în «simțul» limbii, o asemenea relație ar trebui să i se pară atât de ciudată încât să dorească o verificare a utilizărilor. A admite că «a închega (laptele)» duce la sensul de «a hrăni, a crește (un copil)» este suficient pentru a discredita acest empirism «intuitiv» care servește de metodă pentru cea mai mare parte a reconstrucțiilor. Aici disparitatea sensurilor este atât de evidentă încât acestea nu pot fi reunite decât printr-un artificiu. În realitate, traducerea lui *tréphō* cu «a hrăni», în utilizarea sa evident cea mai frecventă, nu corespunde tuturor exemplelor și nu este, ea însăși, decât una dintre accepțiile unui sens mai larg și mai precis în același timp. Pentru a justifica legăturile semantice ale lui *tréphō*, trebuie să formulăm o definiție: «a favoriza (prin îngrijiri adecvate) dezvoltarea a ceea ce crește». Cu *paîdas*, *híppous*, îl vom traduce «a hrăni, a crește (copii, cai)». Avem însă și *tréphein aloiphḗn*, «a favoriza creșterea grăsimii» (*Od.*, XIII, 410); *tréphein khaítēn*, «a-și lăsa părul să crească» (*Il.*, XXIII, 142). Aici apare o dezvoltare specifică și «tehnică», și anume tocmai sensul lui «a închega». Expresia greacă este *tréphein gála* (*Od.*, IX, 246), care trebuie interpretată de această dată literalmente prin «a favoriza creșterea naturală a laptelui, a-l lăsa să atingă starea către care tinde»,

sau, prozaic, «a-l lăsa să se prindă». *Tréphein* presupune întotdeauna aceeași legătură idiomatică cu sensul de «a lăsa să crească, a favoriza creșterea». Din punctul de vedere al elinei, nu există nici o diferență între *tréphein khaítēn*, «a-și lăsa părul să se dezvolte» și *tréphein gála*, «a lăsa laptele să se dezvolte». Și nici între *tróphies paîdes*, «copii care au crescut (și au atins vârsta adultă)» și *kúmata tróphoenta, kúma tróphi*, «valuri care și-au atins dezvoltarea deplină». Așadar nu mai sunt probleme în ceea ce privește clasificarea celor două sensuri ale lui *tréphō*, din moment ce există un singur sens, mereu același. Concluzia ar fi că nu există un *tréphō* «a se închega»; există o utilizare a lui *tréphō gála*, care prilejuiește o asociere neobișnuită pentru noi, însă perfect justificabilă în contextele grecești. Mai observăm și că nelămuririle provin, de fapt, din diferențele existente între resursele lexicale ale limbilor pe care le avem în vedere. Dacă *tréphein paîda* poate fi redat nemijlocit în engleză sau franceză («rear a child, nourrir un enfant»), *tréphein gála* necesită o traducere specială («curdle milk, cailler du lait»). Lingvistul care se întreabă: «cum pot fi conciliate «curdle» și «rear», sau «cailler» și «nourrir»?» sau care imaginează o filiație între aceste două sensuri se confruntă cu o falsă problemă. Ea nu se poate pune nici în limbile moderne, unde formele sunt diferite, și nici în greacă, unde sensurile sunt identice. Iată un singur exemplu între multe alte dificultăți gratuite care apar în procesul de reconstrucție semantică, fie din cauza unei definiții nesatisfăcătoare a termenilor puși în discuție, fie din cauza unei transpuneri nepermise a valorilor unui sistem semantic într-altul.

5. Aceeași problemă s-ar putea pune nu în cadrul unei limbi istorice, ci în sincronia unei reconstrucții formale. Există, în indo-europeană, o rădăcină **dwei-* «a se teme», bine redată de gr. *déos*, «teamă» (**dweyos*) și perfectul *dé-dwoi-a*, «mi-e teamă», care a dat prezentul *deídō*, de av. *dvaēθā-*, «amenințare, motiv de teamă», de prezentul arm. *erknč'im*, «mi-e teamă». Acest **dwei-* «a se teme» este formal identic cu tema numeralului **dwei-* «doi». Asemănarea se menține în derivatele istorice: hom. *dé-dwoi-a*, «mi-e teamă», pare să fi derivat de la aceeași temă ca și adjectivul *dwoi-ós*, «dublu», iar arm. *erknč'im*, «mi-e teamă» trimite la *erku*, «doi» (**dwō*); alternanța din perfectul homeric I. sg. *dé-dwoi-a*: I. pl. *dé-dwi-men* corespunde cu cea a numeralului **dwei-* (**dwoi-*): **dwi-*. Pe scurt, totul pare să dovedească o identitate formală între cele două radicale. Să fie oare o întâmplare? Pentru a exclude orice intervenție a hazardului, ar trebui să demonstrăm că identitatea formală se verifică semantic. Și ce legătură de

sens ne-am putea imagina între «a se teme» și «doi» care să nu fie un simplu joc al imaginației? Se cuvine să întreprindem o analiză mai atentă; nu putem respinge posibilitatea existenței unei relații fără un studiu prealabil. Pentru că – lucru esențial – dacă putem considera drept «simplă» noțiunea de «doi», nu avem nici un drept să nu considerăm tot ca «simplă» și noțiunea de «a se teme». Nimic nu ne încredințează *a priori* că termenul a avut aceeași structură semantică în stadiile mai vechi ale indo-europenei așa cum se manifestă ea în limba în care ne formulăm judecățile. Iar condiția analizei acestei structuri semantice este studiul utilizărilor lui **dwei-*, «a se teme», acolo unde acestea pot fi observate cel mai bine. Greaca homerică se pretează unui asemenea studiu, care aduce și roadele așteptate. Un text din *Iliada* ne oferă o soluție inedită, deși a fost citit și răscitit de mii de ori. Iată pasajul: *líēn méga pêma... eisoróōntes déidimen; en doiêi dè saosémen ē apoléstbai nêas* (*Il.*, IX, 229-230), literalmente: «prevăzând un mare dezastru, ne temem (*deídimen*); ceea ce se află sub îndoială (*en doiêi*) este: ne vom salva sau vom pierde vasele?» Însuși textul, alăturând în aceeași frază *deídimen* și *en doiêi,* lămurește, ca într-o demonstrație școlărească, relația existentă între ele. Expresia *en d(w)oyêi*[1] *(esti)* înseamnă de fapt «lucrul este în dublu, în dubiu, *in dubio*», adică «este de temut». De unde rezultă că **dwei-* «a se teme» înseamnă «a fi în dublu, a se îndoi» în sensul lui *douter* din fr. v. (= fr. mod. *redouter*). Situația descrisă în textul citat (sentiment în fața unei alternative periculoase) reface legătura căutată dintre **dwei-* numeral și **dwei-* verbal. Le vom putea identifica așadar pornind de la sens. În subsidiar, putem face unele paralele cu lat. *duo, dubius (in dubio esse), dubitare*; germ. *zwei, zweifeln* etc. Se configurează astfel în indoeuropeană, grație unui context decisiv, o noțiune «a se teme» cu legături specifice pe care numai utilizarea le poate revela, și care diferă de cele care o definesc astăzi[2].

6. Necesitatea de a recurge la contexte poate părea un principiu de metodă prea evident pentru a mai fi subliniat. Însă atunci când raportăm sensul la varietățile de utilizare, trebuie să fim siguri că aceste utilizări permit nu doar apropierea unor sensuri aparent diferite, ci și justificarea diferențelor dintre ele. În reconstruirea unui proces se-

---

[1] Forma dativului gr. *doiêi* vine din **dwoyyāi* și corespunde dat. sg. f. skr. *dvayyái* (Wackernagel, *Nachr. Gött. Ges.*, 1914, p. 119).

[2] Demonstrația era inedită. Am menționat totuși concluzia într-o scrisoare către J. Pokorny, care a amintit-o în al său *Idg. Etym. Wb.*, 1949, p. 228.

mantic trebuie incluși factori care pot duce la nașterea unei noi «specii» de sens. Altfel perspectiva va fi falsificată de considerații imaginare. Vom exemplifica cu una dintre cele mai banale asocieri, cea dintre lat. *testa* și fr. *tête* și vom relua explicația conform căreia trecerea de la sensul lui *testa* «ulcior» la cel de *tête* se datorează unei desemnări ironice. Explicația se regăsește până în cele mai recente dicționare[1]. A venit timpul să analizăm faptele care, deși evidente, au fost trecute cu vederea până acum. Totul începe cu denumirea lui «cap» în latina clasică. *Caput* nu însemna numai «cap», ci și «persoană» sau «capital (financiar)», precum și «capitală (a unei provincii)»; el intră în asocieri de tipul *caput amnis*, «izvor al unui fluviu», *caput coniurationis*, «capul conspirației», *caput cenae*, «fel principal de mâncare», *caput libri*, «capitol al unei cărți», *caput est ut...* «este esențial să...» etc. Numărul și aria de cuprindere a acestor variante au ajuns să slăbească specificitatea lui *caput* «cap», ceea ce a impus alegerea uneia dintre cele două soluții posibile. Fie substantivul trebuia redefinit în calitate de **caput corporis*, care ar fi fost destul de ambiguu și care, în orice caz, nu a fost acceptat de limbă; fie trebuia înlocuit cu un alt termen. Este ceea ce s-a întâmplat în latină, care a recurs la *testa*, termen care desemna orice cochilie tare, utilizat mai întâi cu referire la ceea ce numim și astăzi «cutia craniană» (cf. brain*pan,* Hirn*schale*). Sensul de «craniu» se afirmă abia în latina târzie[2] (Antoninus Placentinus: *vidi testam de homine*, «am văzut un craniu de om»), când *testa* era deja utilizat cu sensul curent de «cap»: *testa: caput vel vas fictile* (C.G.L., V, 526-39), de unde în franceza veche *teste*, «craniu». Probabil că, în calitate de termen anatomic, *testa* era deja utilizat de medicii romani cu mult înainte de a fi menționat în texte. În orice caz, nu sesizăm în acest proces nici urmă de batjocură și nici vreun amănunt mai deosebit care să ne rețină atenția. Putem spune chiar că situația lui *testa/tête* a uzurpat locul pe care i l-a rezervat doctrina tradițională; el reprezintă doar unul dintre aspectele procesului de reînnoire care a cuprins majoritatea denumirilor părților corpului. De aici și opozițiile succesive: lat. *caput/ testa* > fr. veche *chef/teste* > fr. mod. *tête/crâne*. Din această perspectivă corectată, considerațiile despre *testa* ca desemnare ironică sunt nefondate. Adevărata problemă ar fi

---

[1] Cf. Bloch-Wartburg, *Dict. étym.*, 2 (1950), p. 602.

[2] Cele mai importante exemple au fost reunite de E. Löfstedt, *Syntactica*, I (1933), p. 352, împreună cu concluzia de rigoare. Se pare însă că nimeni nu i-a acordat atenția necesară.

mai degrabă studierea modului în care coexistă și se delimitează respectiv *caput* și *testa* în latina târzie, *chef* și *teste* în franceza veche, ducând la distribuția actuală. Acest studiu rămâne încă de realizat, cel puțin în parte, pentru că o apreciere inexactă a umbrit consecințele impuse de natura procesului.

7. Din perspectiva unei comparații pe scară largă, antrenând mai multe limbi, se constată de multe ori că forme evident înrudite se deosebesc printr-o varietate individuală de sens. Deși există, fără îndoială, o unitate semantică a familiei, ea pare să nu poată fi definită exact. E ca și cum «sensul primar», conservat ca atare într-o limbă, a fost deviat din anumite motive în toate celelalte, ducând astfel la o imagine compozită a situației semantice. În general, comparatiștii nu se opresc să o examineze atunci când sunt satisfăcute corespondențele formale. Sau, atunci când au în vedere soarta unei anumite forme, nu o integrează în problema generală. Acesta este și cazul desemnării «drumului»: skr. *pánthāḥ*, av. *pantå*, arm. *hun*, sl. veche *pǫtĭ*, pr. veche *pintis*, gr. *póntos*, lat. *pons*. Vechimea indo-europeană a termenului este dovedită de arhaismele flexiunii. N-am putea spune că sensul împiedică restituirea unei forme comune. Și totuși, divergențele sunt destul de serioase pentru a justifica apariția unei probleme. În indo-iraniană, slavă și baltică, este vorba de «drum». Însă gr. *pontos* înseamnă «mare»; lat. *pons* indică «podul», iar arm. *hun* «vadul». Având în vedere că sensurile nu pot fi echivalate și că, în distribuție dialectală, divergența se manifestă în special în greacă și în latină, suntem tentați să credem că acest dezacord este dictat de rațiuni stilistice sau culturale. În greacă, o figură poetică a asimilat «marea» cu un «drum». În latină, transferul de la «drum» la «pod» poate rezulta dintr-o civilizație de tip terramare. La baza acestor ipoteze se află o altă ipoteză, nerecunoscută ca atare, neformulată și implicită: sensul primar ar fi cel de «drum», fie pentru că este atestat într-un dialect vechi cum este indo-iraniana, fie datorită acordului dintre indo-iraniană, slavă și baltică, fie în virtutea «simplității»; sensul de «mare», de «pod» sau de «vad» ar fi niște devieri. Utilizările puse la dispoziție de textele vechi cele mai numeroase, scrise în vedică[1], ne permit să conturăm o noțiune mai exactă a lui *pánthāḥ* și să-i nuanțăm reprezentarea. Înainte de toate, există în vedică mai multe alte denumiri ale drumului, care se deosebesc de prima: *yāna-* denumește «drumul»

---

[1] Principalele exemple vedice au fost culese de P. Thieme, *Der Fremdling im Rigveda*, Leipzig, 1938, p. 110-117.

sufletelor către lăcașul lor (*devayāna, pitṛyāna*); *mārga-*, poteca animalelor sălbatice (*mṛga*); *adhvan*, calea liberă; *rāthya*, drumul carelor. Ceea ce-l caracterizează pe *pánthāḥ* este faptul că nu denumește pur și simplu drumul de parcurs de la un capăt la celălalt. El presupune dificultăți, nesiguranță și pericol, are cotituri neprevăzute, poate varia în funcție de cel care-l urmează și nu este exclusiv terestru, păsările au propriul *pánthāḥ*, ca și fluviile. *Pánthāḥ* nu este deci conturat dinainte și nici străbătut în mod constant. Este mai degrabă «croirea unui drum» printr-o regiune necunoscută și adesea ostilă, o cale deschisă de zei în iureșul apelor, trecerea peste obstacole naturale sau calea pe care-o străbat păsările în văzduh, așadar un drum într-o regiune inaccesibilă abordării obișnuite, un mijloc de a parcurge o întindere periculoasă sau accidentată. Echivalentul cel mai apropiat ar fi mai degrabă «croirea unui drum» decât «drum», și tocmai acest sens justifică diversitatea variantelor atestate. Începând cu skr. *pathya* și în întreaga istorie a indo-arienei, avem «drum», însă acest sens nu este mai «originar» ca celelalte; nu este decât una dintre realizările semnificației generale definite aici. Altundeva, aceste realizări sunt reprezentate în mod diferit. În greacă, «croirea» se referă la un braț de mare (cf. *Hellḗs-pontos*), apoi mai general la o întindere maritimă servind de «trecere» între două continente; în armeană, la un «vad», în timp ce în latină *pons* va desemna «trecerea» unui curs de apă sau a unei depresiuni, deci un «pod». Nu suntem în măsură să numim cauzele exacte care au dus la aceste determinări specifice, preistorice, legate de geografie sau de cultură. Ce putem face este să identificăm «drum», «braț de mare», «vad», «pod» ca variante ale unei semnificații pe care o reconstruiesc împreună, și că problema nu privește atât aspectul semantic al termenului într-o limbă sau alta, ci se pune pentru fiecare dintre ei și pentru întreaga familie din care fac parte.

8. Atunci când, comparând termenii unui grup unitar, ne găsim în prezența unor evoluții de sens distribuite în grupuri precise, trebuie să indicăm de cele mai multe ori în ce direcție a variat sensul și care dintre sensurile constatate îl determină pe celălalt. În acest caz, trebuie să avem în vedere un criteriu destul de general și de constant pentru a evita justificări repetate. Unul dintre criteriile cele mai uzitate este caracterul «concret» sau «abstract» al sensului, presupunând că evoluția se derulează de la «concret» la «abstract». Nu vom insista pe ambiguitatea acestor termeni, moșteniți dintr-o filosofie desuetă. Trebuie să știm numai dacă, acceptați fie și necondiționat, ei pot furniza un principiu valabil pentru reconstrucția semantică. Cel mai

bun mijloc de a-i testa ar fi examinarea aplicației realizate neintenționat într-o problemă lexicală destul de însemnată. Este vorba despre o familie etimologică bine definită în raporturile sale formale, al cărei sens este reflectat, pe de o parte, de noțiuni foarte concrete, iar pe de altă parte de noțiuni morale și instituționale.

Este vorba despre termenul care, în general, se referă la «fidelitate» (*trust*) și care, în Evul Mediu germanic, avea o mare importanță culturală și socială (cf. *trust, true, truce* etc.). Unitatea de sens a formelor germanice rezultă din simpla lor enumerare. În gotică avem *trauan*, «*pepoithénai*, a fi încrezător», *ga-trauan*, «*pisteúesthai*, a se încrede», *trauains*, fr. «*pepoíthēsis* , încredere», *traustei* (după gen. *trausteis*), «*diathēkē*, pact, alianță»; mai mult, isl. v. *trūa*, germ. v. *trūōn*, germ. literară v. *trū(w)ēn*, «a avea încredere», derivate de la **trūwō* în isl. veche *trū*, «respect», germ. v. *truwa*, «respect religios, credință», isl. v. *trūr*, «fidel», cu grad plin germ. v. *trēowian*, germ. literară v. *triuwen*, «a se încrede», un derivat **drou-sto-* dă în isl. v. *traustr*, «de încredere, puternic» și abstractul **draustyā* în got. *trausti*, isl. v. *traust* «încredere», germ. literară v. *trost*, «încurajare»; un adjectiv **dreuwo-* în got. *triggws*, isl. v. *tryggr*, germ. literară v. *gi-triuwi*, «fidel» și în substantivul germ. v. *trēow* f., germ. literară v. *triuwa*, «fidelitate». Dincolo de teritoriul germanic însă, termenii înrudiți au un sens cu totul diferit, reprezentat parțial și în germană de altfel. Ei se referă la «copac» adesea în mod special «stejar», sau «lemn» în general: gr. *drûs*, «stejar», skr. *dāru, dru-*, av. *dru-*, «copac, lemn», *drvaēni-*, «de lemn», got. *triu*, «lemn, copac» (și formele corespunzătoare, engl. *tree* etc.), gal. *derw* pl., «stejari», sl. v. *drěvo*, rusă *dérevo*, «copac», lit. *dervà*, «lemn de pin».

Cum trebuie organizată această distribuție de sens, «copac» pe de o parte, «fidelitate» pe de alta, într-un ansamblu de forme care altfel sunt bine legate? Toată această familie etimologică a fost studiată de H. Osthoff, într-un capitol din a sa *Etymologica Parerga* (1901) intitulat, sugestiv, «Eiche und Treue». La originea întregii dezvoltări morfologice și semantice el așază cuvântul indo-european reprezentat de gr. *drûs*, «stejar», de unde ar deriva valorile morale implicate în *Treue* și *truste*. Adjectivul got. *triggws*, germ. literară v. *gitriuwi*, «*getreu*, fidel», ar însemna de fapt «puternic ca un stejar». În mentalitatea germanică, «stejarul» era simbolul solidității și încrederii, iar imaginea «stejarului» inspira toate reprezentările «fidelității». De mai mult de o jumătate de secol, teoria lui Osthoff se bucură de o încredere necondiționată; dicționarele etimologice fac referire la ea ca la o

demonstrație completă[1]. Putem considera așadar că avem de-a face cu o desemnare concretă care a evoluat în noțiune morală, o instituție a cărei origine este un simbol vegetal.

La o primă analiză, această construcție își dezvăluie însă punctele slabe. Considerându-l pe «stejar» ca sursă pentru întreaga derivație, Osthoff presupune implicit – argumentul este esențial în teoria sa – că denumirea «stejarului» este indo-europeană. Ori, totul contribuie la dezmințirea acestei presupuneri. Numai în greacă *drû-* înseamnă «stejar». Oriunde în altă parte sensul este de «copac, lemn» în general: hit. *taru*, i. ir. *dāru-*, *dru-*, got. *triu* etc., sl. v. *drŭva* pl. Chiar în greacă, *dóru* se aplică unui arbore (*Od.*, VI, 167), lemnului corăbiei (*Il.*, XV, 410), lemnului lancei și lancei. Mai mult încă, sensul de «stejar» pe care gr. *drûs* îl are în limba clasică este secundar și relativ recent: un scoliast (ad *Il.*, XI, 86) își amintea că «cei vechi numeau *drûs* orice copac» (*drûn ekáloun hoi palaiòi... pân déndron*). Termenul generic pentru «copac» a servit la denumirea celui mai important arbore, «stejarul», probabil sub influența credințelor legate de stejarii profetici ai Dodonei. De altfel, numele generic de copac, gr. *déndrewon*, se explică printr-o reduplicare spartă, cu disimilare, de la **der-drew-on* (cf. lat. *cancer* de la **kar-kro*), și se bazează pe **drew-* cu sensul de «copac». Totul confirmă, prin urmare, că **dreu-* desemna copacul în general și că în greacă s-a ajuns la sensul de «stejar». Această limitare are un motiv: stejarul nu crește decât pe o anumită suprafață a ariei indo-europene, în regiunea mediană a Europei, între Galia și Grecia septentrională, și nu mai departe către est; de fapt, nici nu există o denumire indo-iraniană pentru «stejar». Demonstrația lui Osthoff este atacată deci în însuși principiul său; semnificația pe care o considera originară se vădește a fi tardivă și limitată. Prin urmare, relația instituită între noțiuni își pierde cea mai importantă justificare.

Trebuie mers încă mai departe, pentru a descoperi un viciu de metodă al întregii argumentații. Relațiile morfologice și distribuția formelor nu dovedesc, între termenii care desemnează «copacul» și cei pentru «fidelitate», existența unei relații conform căreia cei din urmă să fie derivați din cei dintâi. Ei sunt repartizați în mod egal în fiecare limbă și au aceeași semnificație, reconstruibilă cu ajutorul tuturor formelor atestate. Baza formală trebuie considerată a fi I **der-w-* II **dr-eu-*, cu sensul de «a fi ferm, solid, sănătos». Cf. skr. *dhruva-*

[1] Cf. Walde-Pokorny, I, p. 804; Pokorny, *op. cit.*, p. 214.

(pentru **druva-* contaminat de *dhar-*), av. *drva*, p. v. *duruva-*, «ferm, sănătos», gr. *dro(w)ón·iskhurón* Hes., sl. v. **su-dorwa* > *sŭdravŭ*, r. *zdórôv* «sănătos», irl. *derb* (**derwo-*), «sigur», pr. v. *druwis*, «încredere» (< «siguranță»), lit. *drútas*, «ferm, puternic» etc. Aici se situează firește membrii germanici ai grupului, începând cu got. *trauan, trausti* etc., care derivă direct de la el, contribuind la fixarea, în limbile germanice, a terminologiei «încrederii». De acum înainte, desemnarea «copacului» va fi cuprinsă în aceeași semnificație comună. Contrar raționamentului lui Osthoff, suntem de părere că **derwo-, *drwo-, *dreu-* cu sensul de «copac» nu reprezintă decât una dintre utilizările sensului general de «ferm, solid». Nu numele «primitiv» al stejarului a generat noțiunea de soliditate, ci dimpotrivă, copacul în general și stejarul în particular au fost desemnați pornind de la exprimarea solidității: gr. *drûs* (gal. *derwen*) înseamnă literalmente «solidul». Avem o paralelă în iraniană, unde «copac» se spune *draxt* (persana m.), *diraxt* (persana mod.) cu originea în av. *draxta-*, adjectiv al lui *drang-*, «a ține cu putere». Concepția romantică despre stejar ca simbol al fidelității face loc unei reprezentări mai puțin extravagante și probabil mai exacte: numele **dru-* al copacului nu are nimic «primitiv», este o calificare care, odată atașată obiectului său, devine desemnarea acestuia, separându-se de propria familie semantică; de aici coexistența a două morfeme devenite distincte, ca *tree* și *true* în engleză. Putem vedea cât de înșelător poate fi criteriul «concretului» și al «abstractului» aplicat unei reconstrucții și cât de importantă este distincția necesară între semnificație și desemnare.

9. Diferența de sens și dificultatea reconstrucției ating un grad încă și mai înalt atunci când formele se repartizează în clase distincte și ireconciliabile din punct de vedere gramatical. În cazul pe care l-am analizat până acum, am avut de-a face cu forme al căror statut cel puțin nu împiedica o comparație directă, sensul fiind singurul aspect discutabil. Cum trebuie procedat însă atunci când asemănările formale sunt contrazise de diferențe funcționale? Nu putem stabili prea ușor un raport între forme verbale și forme nominale repartizate după principiile derivării. Putem include atunci în aceeași familie semantică forme dintre care unele sunt particule, iar altele forme verbale sau nominale, cu utilizări sintactice diferite? O asemenea problemă se impune datorită coexistenței unor forme de serii diferite, grupate în jurul termenului indo-european **pot(i)-,* desemnare a «șefului». Înainte de a încerca să rezolvăm acest caz, trebuie să răspundem mai întâi chestiunii de metodă pe care el o pune.

Un i.e. **pot(i)-* apare liber în skr. *pati-*, «șef» precum și «soț», gr. *pósis*, «soț», și în compuși în skr. *jā́s-pati-*, «stăpân al descendenței» (tip indo-iranian foarte productiv), gr. *des-pótēs*, lat. *hospes, compos*, lit. *viešpats*, «domn», got. *bruþ-faþs*, «bridegroom» etc. Putem alătura imediat lat. *potis* cu o serie întreagă de derivate: *potior, possum, possideo*. Sensul, distribuit uniform, se definește ca «stăpân, șef», cu o dezvoltare proprie în latină și italică către noțiunea de «putere». Există însă omofonie între acest **pet-/ *pot(i)-*, «șef» și o particulă *pet-/pot(i)-* de identitate, care înseamnă «însuși, self»: hit. *-pet*, av. *-paiti*, lat. *–pte*, lit. *–pat*. Cei doi termeni nu apar întotdeauna împreună; hitita nu are formă de **pot(i)-*, «șef», iar particula pare să lipsească în sanscrită și greacă. În majoritatea limbilor sunt prezenți însă ambii termeni, fără ca legătura dintre ei să fie totuși evidentă. Reconstruirea unui raport semantic trebuie să debuteze neapărat cu o decizie de principiu: care dintre cele două clase va fi considerată ca punct de plecare? Problema a fost tranșată în ambele sensuri. Meillet era de părere că trebuie pornit de la **poti-*, «șef», și că valoarea lit. *pats*, «(el) însuși», ar rezulta dintr-o utilizare apozițională, pe care nu a ținut s-o lămurească[1]; ipoteză deloc conciliabilă cu vechimea evidentă a particulei. Mai verosimilă, dar nu lipsită de dificultăți, este opinia lui H. Pedersen care derivă sensul lui «stăpân» de la «însuși», invocând nu dovezi clare, ci paralele: el compară anumite utilizări ale lui «el însuși» desemnându-l pe «stăpânul casei», ca de ex. gr. *autós*, lat. *ipse*, dan. dial. *han selv*, «stăpânul», *hun selv*, «stăpâna casei», rusă *sam, sama*, «barin i barynja»[2]. Însă tot ceea ce pot dovedi aceste exemple este faptul că, într-o anumită situație în care se află apropiații sau servitorii, pronumele singur poate trimite la personajul investit cu autoritate. Așa se exprimă, în situațiile oportune, sclavii din comedia greacă sau latină, dar nu și oamenii liberi în discursul solemn de cult sau cel poetic. Utilizarea lui *ipse* pentru stăpânul casei este un simplu fapt de «vorbire», care nu a atins niciodată nivelul de «limbă». În plus, apare mult prea sporadic și este mult prea recent pentru a putea justifica forme evident arhaice și «nobile» cum ar fi cuplul skr. *pati/patnī*, gr. *pósis/pótnia*. Mai observăm și că această utilizare «ancilară» a lui *autós, ipse* etc. nu a prilejuit niciodată o denominare lexicală a «stăpânului» în sine și nici o derivare de la acest sens. Pe scurt, aceste

---

[1] Meillet, *Wörter und Sachen*, 12 (1929), p. 18.

[2] H. Pedersen, *Archiv Orientální* 7, p. 80 sq., și *Hittitisch*, 1938, p. 77-78. Cf. deja Schrader-Nehring, *Reallexikon*, I, p. 216.

paralele au o sferă prea limitată și un stil prea «familiar» pentru a le putea considera mai mult decât niște «variante situaționale»; pronumele *ipse, autós* se pot referi, ocazional, la stăpân; ele nu au semnificat însă niciodată «stăpân» în afara unui context. Ele nu ne ajută să regăsim legătura dintre cele două forme **pot(i)-*.

Modul în care sunt distribuite formele fiecărei serii merită o observare mai atentă. Remarcăm că hitita, dialect arhaic în multe privințe, posedă numai particula *-pet*, «însuși» (*apaš-pet*, «el însuși, chiar el»); nici urmă de formă nominală de genul **pot(i)-*. Acest fapt ne sugerează că aceasta din urmă poate avea un caracter secundar. Pe de o parte, formele nominale din grupul «stăpânului» nu se raportează la nici o rădăcină verbală; atunci când întâlnim o formă verbală, cum ar fi de pildă skr. *patyate*, lat. *potior*, ea va fi clar denominativă. Este vorba, deci, exclusiv de o familie lexicală în întregime nominală. Termenii *in praesentia* sunt, prin urmare, o particulă și o formă nominală.

Înainte de toate, trebuie precizată funcția particulei *-pet*. În limbile indo-europene există două expresii distincte ale identității, pe care le putem ilustra cu exemple din gotică, unde avem *sama* și *silba*: prin *sama*, «same» se enunță identitatea ca permanență a obiectului, recunoscută sub diferite aspecte sau în diverse împrejurări; prin *silba*, «self», identitatea opusă alterității: «el însuși» excluzând pe oricine altcineva. Vom observa, în trecere, că valoarea de insistență și de contrast inerentă expresiei categoriei de «self» este semnalată fie prin referire la ființa corporală (de unde i. ir. *tanū*; hit. *tuekka-*; germ. literară v. *leip*; fr. *en personne, en chair, en os* etc.), fie printr-o denotare emfatică, de tipul superlativului; de unde germ. *selbst*, gr. *autótatos*, lat. *ipsissimus* (cf. *met-ipsimus* > fr. v. *medisme*, fr. *même*), sl. *sam* ca superlativ etc., ca personificări «exemplare» ale noțiunii. Evident, funcția encliticului hit. *-pat*, lit. *-pat* corespunde noțiunii de «self», iar utilizarea ei s-a moștenit: h. *apaš-pat* «chiar acela, el însuși», lit. *ten-pat*, «chiar acolo», *aš pats*, «eu însumi», cu o valoare de superlativ dezvoltată de lituaniană: *pàts pirmàsis*, «cel dintâi».

Cu această funcție, particula este atașată pronumelui, generând o legătură selectivă manifestată foarte clar în iraniană, unde *-pati* face corp comun cu reflexivul, av. *x^{v}aē-paiti-*, «el însuși» și mai ales derivatul *x^{v}aēpaiθya-*, p. v. *(h)uvāipašiya-*, «al său propriu», în construcția predicativă p. v. *(h)uvaipašiyam kar-*, «proprium facere, a-și însuși», la orice persoană, însă întotdeauna pentru o anumită persoană. Pe baza acestei utilizări putem explica **pet/pot-*, nominal, sufixat și nominalizat de *-i* în **poti-*, care semnifică persoana în sine, acel «ipse» cu o

determinare oarecare. Într-adevăr, prezentul derivat de la *pati-*, skr. *patya-* construit cu dativul, păstrează sensul de «a fi propriu cuiva»: *āsutíṣ cắrur mádāya patyate*, lit. «băutura plăcută e proprie beției» (*R.V.*, VIII, I, 26), iar av. *paiðya-* înseamnă «a avea în proprietate» (și nu «a fi stăpânul a ceva»). Această definiție a lui **poti-* ca «*ipse*, ființă în persoană» este condiționată de determinarea care, ce-i drept, însoțește întotdeauna termenul în expresiile cele mai vechi: **dems poti* (av. *dəṇg pati-*, ved. *dam-pati*, gr. *des-pótēs*) înseamnă literalmente «*ipse*-le casei, însăși ființa familiei», cel care întruchipează celula socială. Este ceea ce noi redăm, în termenii culturii noastre, cu traducerea obișnuită de «stăpân al casei». De aici derivă ceilalți compuși, aliniați într-o gradație teritorială, skr. *viś-pati*, av. *vis-paiti-*, lit. *vieš-pats*, «cel care este ipse în **wik-* = stăpânul clanului» etc.

Dispunem de două indicii pentru a corobora această interpretare. Sensul lat. *hospes* (**ghos-pet-*), care-l desemnează atât pe cel care primește, cât și pe cel care oferă ospitalitate, se explică mai degrabă ca «ipse» decât ca «stăpânul» prestației reciproce desemnate de **ghos(ti)-* în care cei doi membri sunt parteneri egali. În plus, putem stabili acum o legătură între seria compușilor în **poti* și o formație cu același sens, dar cu structură diferită, aparținând indo-europenei occidentale. Saussure a atras atenția asupra formării destul de ciudate a termenilor lat. *dominus, tribunus*, got. *þiudans*, «rege», *kindins*, «hēgemōn», isl. v. *drottenn*, «prinț», toate derivate secundare în **no-* de la termeni de bază pentru a-i desemna pe capii respectivi: *dominus (*domo-no-)* este șeful lui *domus*, după cum *þiudans (*teuta-no)* este șef al *þiuda*[1]. Dacă vom compara seria derivatelor în **no-* cu cea a compușilor în *-poti*, vom observa că ele sunt paralele și prezintă elemente comune: **domo-no-* și **dem(s)poti-;* **genti-no-* (got. *kindins*) și **gentu-poti-* (av. *zantu-pati*); un lat. **vicinus* ar fi corespondentul skr. *viś-pati*. Această legătură dintre termenii în *-no-* ai domeniului occidental și compușii în *-poti*, care proliferează mai ales în indo-iraniană, sugerează faptul că ei redau, cu toții, aceeași noțiune. Ori un derivat în *-no-* nu poate transmite, singur, sensul specific de «șef, stăpân»; **domo-no-*, **genti-no-* nu pot însemna decât «cel al lui *domus*, cel al lui *gens*», adică, de fapt, cel care o întruchipează și întrucâtva o asumă, care acționează în numele și are autoritate asupra ei. Este tocmai valoarea în sine a lui **poti*: personajul reprezentativ, un *ipse* investit cu autoritate în fracțiunea socială, ceea ce noi numim «stăpân».

---

[1] F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, a 4-a ed., 1949, p. 309.

Dacă așa stau lucrurile, temelia istoriei semantice a lui **poti*, «stăpân» se va regăsi în sintagmele sau în compușii în care **poti* este membru secund. Ipoteza este confirmată de fapte: skr. *pati-*, «stăpân», independent, a fost sustras din compuși de la care și-a derivat sensul. Ce se poate spune atunci despre o anumită accepție a termenului, cea de «soț», atestată de skr. *pati-*, gr. *pósis*? Să fie vorba doar de soț în calitate de «stăpân» al femeii? Acest lucru ar satisface doar o concepție simplistă a conjugalității indo-europene, dar ar fi infirmată de femininul *patnī, pótnia*. Denumirea se raportează, fără îndoială, la utilizări vechi, despre care mărturisește indirect unul dintre compuși, got. *bruþ-faþs*. Legătura dintre *bruþ-faþs*, «numphíos, Bräutigam» și *bruþs*, «numphē» este lămurită de formele moderne *Bräutigam, bridegroom* (pentru **-goom)*, germ. v. *bryd-guma*, unde *-faþs* a fost înlocuit de denumirea pentru «bărbat» (*-guma*), pentru a-l desemna pe «bărbatul miresei», adică «partenerul masculin al lui *brūti*». Trebuie să ne referim aici la formule foarte vechi, în care viitorii miri sunt așezați unul în fața celuilalt, ca parteneri ai unei alianțe: la Roma, *ubi tu Gaius, ego Gaia*; în India, *amo 'ham asmi sā tvam*, «eu sunt acesta, tu ești aceea»[1]. Și în cazul nostru, *pati* și *patnī*, *pósis* și *pótnia (-póína)* sunt de fapt «ipse» și «ipsa» angajamentului care-i unește. De aceea, partenerul masculin derivat de la *brūti* este denumit ca **bhrūti-poti-*, unde **-poti* îndeplinește aceeași funcție ca *-pet-* în lat. *hospes*.

Această reconstituire conturează ca factori decisivi în istoria semantică a celor două morfeme de identificat nominalizarea particulei *pet/pot-* în *-poti* și utilizarea particulei împreună cu un pronume pentru a sublinia ipseitatea. Dezvoltarea sintagmelor (**dems poti*) și a compușilor este legată de valoarea instituțională a desemnărilor astfel create în structura proprie societății indo-europene. Persoana caracterizată de un titlu în **-poti* este, la origine, nu șeful sau stăpânul, ci reprezentantul diviziunii sociale.

Faptele latinești trebuie privite în ansamblu, deoarece reprezintă, prin varietatea de sensuri și de funcții sintactice, un rezumat veritabil al întregului proces. Importanța dobândită în latină de grupul *posse, potens, potentia, potestas,* precum și ponderea noțiunii de «putere» în derivatele moderne au făcut ca relațiile care articulează acest grup semantic și în special condițiile în care s-a conturat această noțiune de «putere» să fie mai puțin evidente pentru lingviști și filologi. La origine se află moștenirea particulei enclitice *(mea) pte*, care servește la sublinierea a

---

[1] Cf. *Language*, 29 (1953), p. 259.

ceea ce este propriu, a ipseității: suopte *pro suo ipsius, ut* meopte *meo ipsius,* tuopte *tuo ipsius* (P. Festus, 409, 1). De reținut că *utpote* nu înseamnă «așa cum se poate», ci «așa cum este propriu (împrejurărilor), așa cum este firesc», și că sensul adverbului comparativ *potius*, «mai degrabă, de preferință», superl. *potissimus*, «mai ales», produce un *pote*, «întocmai, precis», cf. hit. *-pat* de mai sus[1]. În acest fel, este introdusă în rândul formelor nominale valoarea de «ceea ce este propriu», subliniind posesia ca «proprietate». Într-adevăr, *compos* înseamnă, literalmente, «care este pus în posesia», nu numai în *compos sui* (sau *mentis, animi*), «care se află în posesia rațiunii sale» sau cum spunem noi «stăpân pe sine», ci și în *compos culpae* (Pl., *Truc.*, 835), «care se află în posesia greșelii sale, care se identifică cu ea, care și-o asumă», *compos voti*, «care se află în posesia jurământului său, care și l-a făcut propriu» (= care îl vede împlinit), în legătură strânsă cu valoarea compusului av. *x^vaēpaiθya-* «proprius». Acesta este, fără îndoială, sensul lui *poti-* în *possideo*, lit. «a ocupa ca al său propriu». Între «ipse» și derivatul «proprius» se stabilește un raport care va tinde să fixeze sensul de «posesie». Prezentul arhaic *potio* înseamnă «proprium facere, a face din ceva bunul propriu al cuiva»: *eum nunc potivit pater servitutis*, lit. «tatăl său a făcut din el posesia servituții» (Pl., *Amph.*, 177). Se mai adaugă și faptul decisiv că *poti* tinde să fie construit predicativ; vedem astfel cum *potis sum facere*, lit. «sunt însuși capabil să fac, *ipse* sum qui faciam» devine «pot să fac». S-a constituit așadar noțiunea de «putere», o «putere» legată de capacitatea distinctivă a persoanei, de ipseitatea ei, nu de natura sa umană sau de un concurs de împrejurări. Este ultima etapă într-un proces care pornește de la o particulă de identitate ajungând la crearea unui grup nominal distinct, important și productiv, căruia atât utilizările indo-europene, cât și cele latine îi permit o reconstrucție destul de verosimilă.

Am ales pentru aceste analize diferite exemple, care urmăresc mai ales să ilustreze câteva reguli simple de metodă. Problemele avute în vedere au un grad de complexitate variabil, caracterizând nivele diferite în sincronia unei limbi sau din perspectiva eșalonată a unei preistorii îndepărtate. Le-am ales pentru valoarea lor de tipuri și pentru că am considerat că oricare dintre ele putea fi rezolvată. O

---

[1] Desigur, e cât se poate de tentant să regăsim această particulă în însăși forma lat. *ipse*. Însă apropierea lui *-pse* de *-pote, -pte* creează o dificultate fonetică aparent insurmontabilă.

metodă care se confruntă cu dificultățile unei probleme reale poate fi evaluată cel puțin în funcție de soluțiile propuse, în timp ce, dacă vom judeca pornind de la concluzii, putem fi siguri de o victorie fără riscuri și de o operare cu date cunoscute.

În toate cazurile discutate, întâlnim o problemă de relație, orice structură semantică fiind definită de relații. Cititorul experimentat va putea distinge, fără îndoială, în demersul pe care l-am întreprins, aceleași preocupări care apar și în alte domenii ale lingvisticii actuale și chiar anumite analogii referitoare la obiectul cercetării. Considerațiile precedente gravitează în jurul aceleiași chestiuni, identificarea trăsăturilor distinctive față de variante: cum trebuie definite distribuția și capacitățile combinatorii ale unui «sens»; cum poate reprezenta de fapt un sens, considerat a fi diferit de un altul, o variantă a acestuia; cum e posibil ca varianta unui sens să se «semantizeze» și să devină la rândul său o unitate distinctă, iată probleme care pot fi transpuse imediat în termeni de fonemică. Noțiunile semantice, mult mai complexe, mai dificile de obiectivat și mai ales de formalizat, fiind angajate în «substanța» extra-lingvistică, necesită însă în primul rând o descriere a utilizărilor, singurele care contribuie la definirea unui sens. Această descriere necesită la rândul ei eliberarea de orice false evidențe, de referiri la categorii semantice «universale», de confuzii între datele de studiat și cele proprii limbii celui care le descrie. S-ar putea ca aceste condiții să se impună cu mai multă strictețe în cazul efortului de reconstrucție.

CAPITOLUL XXV

Eufemisme vechi și moderne[1]

E ceva ciudat și paradoxal în explicația unanim acceptată a termenului grec pentru «eufemism»[2]. Dicționarele îl investesc pe εὐφημεῖν cu două sensuri opuse, dintre care primul spune contrariul a ceea ce înseamnă: «a spune cuvinte de bun augur» și în consecință «a evita cuvintele de rău augur», de unde «a păstra tăcerea». Astfel, conform definiției literale din Liddell-Scott-Jones: «*avoid all unlucky words* during sacred rites: hence, as the surest mode of avoiding them, *keep a religious silence*». Cel de-al doilea sens se află însă la antipod: *shout in triumph*. Ar însemna să introducem un eufemism al eufemismului. Însă nici semnificația reală și nici utilizările istorice nu concordă cu această schemă pseudo-logică. Pentru a sesiza această imposibilitate, este suficient să remarcăm că ambele sensuri se regăsesc la aceiași autori; că, în cazul în care trebuie să-l considerăm pe «a tăcea» ca sens prim, «a striga» devine inexplicabil; și în cele din urmă că εὐφημία, εὐφημισμός, prezente deja la greci cu sensul de «eufemism», nu au legătură cu nici unul dintre ele.

În exegeza acestor cuvinte s-a strecurat o confuzie între valorile de «limbă» și cele de «vorbire» (în sens saussurian). Accepțiunile religioase, cu toate ecourile, asociațiile și interferențele lor, țin de «vorbire». Aceste accepții nu pot fi determinate, însă, decât pornind de la o valoare pur lingvistică. În studiul vocabularului cultural, ca în cazul tuturor vocabularelor speciale, trebuie să distingem cele două aspecte ale problemei, dacă vrem să înțelegem natura acțiunilor care interferează. Trebuie să începem, în consecință, prin a restaura semnificația proprie a lui εὐφημεῖν, εὐφημία, cu siguranță pozitivă; vom

---

[1] *Die Sprache*, I (1949), p. 116-122.

[2] Observațiile următoare se leagă de diferitele teme tratate atât de instructiv de W. Havers, *Neuere Literatur zum Sprachtabu*, S. B. Wien. Akad., 223, 5, 1946.

sublinia – pentru că această evidență nu a fost apreciată așa cum se cuvine – faptul că εὐφημεῖν înseamnă întotdeauna doar «a spune cuvinte de bun augur». Pentru a aminti doar câteva mărturii, găsim deja la Homer compusul ἐπευφημεῖν care înseamnă clar «a încuviința cu strigăte de bun augur» (πάντές ἐπευφήμησαν Ἀχαιοί [A, 22, 376]) și adesea în literatura poetică εὐφημεῖν cu sensul de «a da strigăte de bun augur» (Esch., *Ag.*, 596; *Eum.*, 1035); κέλαδός ηὐφήμησεν (Esch., *Pers.*, 389); ὀλολυγμὸς εὐφημῶν (*Ag.*, 28); și, chiar în discurs, εὔφημον ἔπος (*Supl.*, 512); εὔφημος μοῦσα (*Supl.*, 694); ἀνοίγειν εὔφημον στόμα (Ar., *Av.*, 1719); λόγων εὐφημία (Eur., *IA.*, 1469) etc.

Cum s-a născut sensul negativ? Un pasaj din Herodot (III, 38) ne lămurește în acest sens. Darius i-a întrebat pe indieni cu ce preț ar accepta să-și incinereze părinții morți: οἱ δὲ ἀμβώσαντες μέγα εὐφημέειν μιν ἐκέλευον, «aceștia protestară vehement și-l rugară pe Darius să nu pronunțe cuvinte de rău augur». Locuțiunea εὐφημέειν μιν ἐκέλευον sugerează că verbul își păstrează sensul, dar că împrejurările în care este pronunțat ca injoncțiune îi conferă un sens negativ: «nu vorbiți de nenorociri!» Este vorba de anularea efectului produs de o evocare sinistră. Această accepție rezultă așadar numai din contextul în care verbul este introdus ca recurs la εὐφημία, pentru a anula vorbe considerate nepotrivite, care riscă să atragă necazul. De fapt, această utilizare a lui εὐφημεῖν apare întotdeauna la imperativ sau substitute ale imperativului, ca o invitație la a influența pozitiv prin cuvintele sale (cf. lat. *favete linguis*) cursul unei ceremonii pe care chiar și cuvinte obișnuite ar putea s-o tulbure: εὐφημῆσαι κέλεσθε (I, 171, singurul exemplu homeric); εὐφήμει, εὐφημεῖτε (Ar., *Nub.*, 297; *Ach.*, 241); εὔφημον κοίμησον στόμα (Esch., *Ag.*, 1247); γλῶσσαν εὔφημον φέρειν (*Choéph.*, 581); εὔφημος ἴσθι (Sof., *Fr.*, 478) etc. Faptul că, în practică, această injoncțiune a devenit echivalentă cu «liniște!» nu modifică întru nimic semnificația verbului. Nu există εὐφημεῖν «a păstra tăcerea» utilizat liber în context narativ cu sensul de σιωπᾶν, ci numai împrejurări de cult în care invitația de a «vorbi de bun augur» (εὐφημεῖν), făcută de herald, obligă asistența să înceteze orice conversație. Acțiunea utilizării culturale asupra sensului lexical este cât se poate de evidentă.

Pentru a putea aprecia un eufemism, trebuie să refacem pe cât posibil condițiile sale de utilizare în discursul vorbit. O expresie de tipul εἴ τι πάτοιμι, ἤν τι πάθω, «dacă mi se întâmplă ceva (= dacă mor)», nu ne îndreptățește, fără îndoială, să-l investim pe παθεῖν τι

cu sensul de «a muri». Numai situația este aceea care poate defini un eufemism. Și această situație, după cum este permanentă sau ocazională, modifică tipul expresiei eufemistice în funcție de normele proprii fiecărei limbi.

Totul depinde de natura noțiunii pe care dorim s-o evocăm, evitând s-o numim totuși. Dacă noțiunea face parte dintre cele condamnate de norma morală și socială, eufemismul nu va dura; contaminat la rândul său, el va trebui reînnoit. Trebuie să ne gândim puțin pentru a deosebi vechi desemnări «sincere» în lat. *meretrix* (cf. *mereor*), gr. πόρνη (cf. πέρνημι), got. *hors*, «πόρνος, μοιχός» (cf. lat. *carus*). Alte noțiuni sunt însă numai uneori nefavorabile, iar exprimarea lor se va face, după caz, direct sau prin intermediul unui substitut. În avestică de pildă, opoziția dintre «alb» și «negru» este redată în mod obișnuit de adjectivele *auruša-* și *sāma- (syāma-, syāva-)*. Ea este folosită simbolic în mitologia creațiilor adverse: astrul Tištriya ia forma unui cal alb (*auruša-*), iar dușmanul său, demonul Apaoša, a unui cal negru (*sāma-*), cf. Yt, VIII, 20-21. Același text (VIII, 58) prevede ca lui Tištriya să-i fie oferită «o oaie albă, sau neagră, sau de orice altă culoare uniformă», *pasūm aurušəm vā vohu-gaonəm vā*. De această dată, ofranda este închinată lui Tištriya și nimic din ceea ce i se oferă nu trebuie să amintească de lumea daivașilor; de aceea «negru» se spune *vohu-gaona-* «de culoare bună», pentru a-l conjura pe *sāma-*[1].

Se poate întâmpla ca o expresie devenită banală, pe care nimic nu o mai poate resuscita, să se limpezească cu ajutorul credințelor legate de noțiunea pe care o denumește. Cei care obișnuiesc să spună, ca în franceză, «de bonne heure» pentru «devreme» (cf. *zu guter Zeit*) nu mai sesizează ciudățenia, fără îndoială reală, a lat. *māne*, «devreme», adverb de la *mānus*, «bun, favorabil». Până acum, nu dispunem de nici o explicație satisfăcătoare pentru această legătură dintre ideea de «devreme» și de «bun». Pentru că a invoca, așa cum face J. B. Hofmann (*Lat. Etym. Wb.*, II, p. 27), *matūtīnus, mātūrus* pentru a justifica un sens originar al lui «rechtzeitig» înseamnă în același timp

---

[1] Bartholomae, *Wb.* 1432 propune o altă explicație pentru *vohu-gaona-*, cea de «blutfarben», legată de *vohuni* «sânge». Ni se pare mult mai simplu să-l luăm pe *vohuni* «sânge» cu sensul său curent și să-l considerăm pe *vohu-gaona-* ca fiind un eufemism, atât în utilizarea citată, cât și ca nume de plantă. De altfel, însăși denumirea «sângelui», av. *vohuni*, dacă este înrudită cu *vohu-*, demonstrează reînnoirea unui cuvânt proscris; în orice caz, diversitatea formelor pentru «sânge» în iraniana modernă și dificultatea de a le reduce la un prototip comun (cf. Henning, *ZII.*, IX, p. 227) reprezintă dovada alterărilor în parte intenționate.

să tratăm mult prea lejer valoarea religioasă a lui *mānus* și să ignorăm esențialul: de ce tocmai dimineața (*matin*) este calificată în acest fel? Trebuie să ținem seama de vechile concepții reflectate de calendarul roman. Zilele nu se împărțeau doar în *fasti* sau *nefasti*. Unele dintre ele cuprindeau, la rândul lor, alte diviziuni. De la Varro aflăm despre *dies fissi*, nefaste dimineața și faste în restul timpului; despre *dies intercisi*, nefaste dimineața și seara și faste în intervalul dintre ele. Dimineața avea deci o calitate aparte, care o predestina anumitor interdicții. În această privință dispunem de o mărturie extrem de interesantă, venită de la alt popor. Cu ajutorul unui indigen instruit, E. Destaing a cules și a întocmit un adevărat tratat de tabu-uri lingvistice la berberi[1]. Dintre indicațiile foarte precise care justifică utilizarea eufemismelor, una dintre ele revine mereu atunci când e vorba de nume de animale, de instrumente etc.: dimineața toate acestea cad sub cea mai severă interdicție. «Experiența a arătat că influența nefastă a ființelor și lucrurilor, precum și cea a cuvintelor care le desemnează, se manifestă mai ales dimineața. Prin urmare, o serie întreagă de cuvinte tabu sunt proscrise din limbaj numai dimineața, înaintea mesei luate spre mijlocul zilei. E vorba despre cuvintele pentru mătură, ac, oală de lut etc.»[2] Dintre eufemismele berbere utilizate dimineața, ne vom opri asupra celui privitor la iepure: în loc să fie numit *autūl*, i se spune *bu tmezgīn*, «animalul cu urechi lungi», ceea ce ne trimite imediat la desemnările indo-europene, gr. λαγωός, «animalul cu urechile clăpăuge», pers. *xargōš*, «animalul cu urechi de măgar», care trebuie să fie tot un fel de substitute[3]. Berberii dau atâta importanță prevestirilor dimineții încât, atunci când un om iese din casă la începutul zilei și vede un ac pe jos, «îl ridică, îl aruncă departe și se întoarce furios acasă pentru *a-și schimba dimineața*. Cum își schimbă dimineața? Intră în casă, se întinde în pat, închide ochii, se preface că doarme puțin, după care se întoarce la treburile sale; sau caută tacâmurile în care a fost servită cina în ziua precedentă; dacă au rămas resturi, ia câteva îmbucături; dacă n-a mai rămas nimic pregătit, ia puțină făină în gură și pleacă spunând: Aceasta este adevărata dimineață, nu cealaltă!»[4]

---

[1] E. Destaing, *Interdictions de vocabulaire en berbère*, în *Mélanges René Basset* (Publications de l'Institut des Hautes Études marocaines, XI), II, 1925, p. 177-277.

[2] Destaing, *op. cit.*, p. 178.

[3] Havers, *Sprachtabu*, p. 51.

[4] Destaing, *op. cit.*, p. 220.

Dimineața reprezintă, într-adevăr, momentul de cumpănă când, la ieșirea din noapte, se decide soarta zilei, fastă sau nefastă. Din această credință trebuie să fi derivat expresia latină *māne*, în care recunoaștem același eufemism ca și în adjectivul *mānis* aplicat spiritelor morților, *mānēs*. După cum aceste spirite de temut sunt pomenite cu numele de «bune», tot astfel începutul zilei se dorește a fi influențat în bine calificându-l «de bonne heure», sau *māne*. Iată un alt exemplu de procedeu cunoscut de gr. Εὐμενίδες.

În toate exemplele de mai sus este vorba de o noțiune fixă, a cărei valoare religioasă are un semn constant. I se atribuie o denumire constantă, luată întotdeauna din vocabularul sacru. Procedeul constă în atribuirea de nume faste unor noțiuni nefaste. Pentru alte idei mai există un altfel de procedeu, prin care expresia considerată de rău augur este desacralizată prin înlocuirea sa cu un echivalent îndepărtat sau mai slab. În acest fel ar putea fi explicate diferitele modalități, de multe ori de neînțeles, în care se poate spune «a ucide» în greacă.

Una dintre ele, în special, merită să fie amintită. Herodot folosește de mai multe ori καταχρᾶσθαι pentru «a ucide», alături de ἀποκτεῖναι, însă deși cele două verbe par a fi utilizate la întâmplare în cursul narațiunii, utilizarea lor este totuși condiționată de motive care țin de circumstanță. Pentru a scăpa de fiul fiicei sale care, conform profeției, avea să-i ia tronul, Astyages îi poruncește lui Harpages să-l omoare: φέρων δὲ ἐς σεωυτοῦ ἀπόκτεινον (I, 108). Ordinul este transmis de Harpages lui Mitradate în aceeași formă agresivă: καί μιν 'Αστυάγης ἐντέλλεται ἀποκτεῖναι (I, 111). Pentru a-l determina pe Mitradates să ucidă, Harpages îl amenință cu moartea cea mai crudă în caz de neascultare: ὀλέθρῳ τῷ κακίστῳ σε διαχρήσεσθαι (I, 110). Când Astyages descoperă, mai târziu, că porunca nu i-a fost îndeplinită, îl cheamă pe Harpages și-l întreabă: «Cum ai pus să fie ucis copilul născut de fiica mea, pe care ți l-am încredințat? τέῳ δὴ μόρῳ τὸν παῖδα κατεχρήσαο τὸν τοι παρέδωκα ἐκ θυγατρὸς γεγονότα τῆς ἐμῆς; (I, 117). Observăm că διαχρᾶσθαι este utilizat ca atenuativ al lui ἀποκτεῖναι și că apare în discurs ca o expresie mai vagă. În alt fragment (III, 36), Cambise ordonă gărzilor să-l prindă pe Cresus și să-l omoare: λαβόντας μιν ἀποκτεῖναι. Aceștia însă, prudenți, îl ascund pe Cresus: dacă Cambise se răzgândește, vor fi recompensați, iar dacă nu, au destul timp să-i pecetluiască sfârșitul, τότε καταχρήσασθαι. Istoricul interpretează judecata celor cărora le repugnă o astfel de moarte. Același contrast între noțiunea agresivă formulată într-o hotărâre și expresia mai

vagă, din momentul execuției: lacedemonienii hotărăsc să-i extermine pe minieni, τοῖσι ὦν Λακεδαιμονίοισι ἔδοξε αὐτοὺς ἀποκτεῖναι; însă în momentul execuției..., ἐπεὶ ὦν ἔμελλόν σφεας καταχρήσεσθαι (III, 146). Se recurge la același verb în cazul unei pedepse cerute ca și în redarea termenilor poruncii: ἔπεμπον ἐπειρησομένους εἰ καταχρήσωνται τὴν ὑποζάκορον τῶν θεῶν, «au trimis să întrebe oracolul dacă trebuiau să o execute pe preoteasa secundă a zeițelor (care-i dezvăluise lui Miltiade secretele) (VI, 135); οἱ Ἐλαιούσιοι τῷ Πρωτεσίλεῳ τιμωρέοντες ἐδέοντό μιν καταχρησθῆναι, «pentru a-l răzbuna pe Protesilas, eleontinii au cerut să fie omorât» (IX, 120). În sfârșit, Herodot utilizează καταχρᾶσθαι cu reflexivul pentru «a se sinucide»: λέγουσι ... αὐτοῦ μιν ἐν τῇσι θυρέῃσι καταχρήσασθαι ἑωυτόν (I, 82); găsim, cu același sens, αὐτὸν διαχρᾶσθσι (I, 24) și ἑωυτὸν κατεργάζεσθαι (*ibid.*). Prin urmare καταχρᾶσθαι, διαχρᾶσθαι, κατεργάζεσθαι înseamnă, eufemistic, «a termina pe cineva, a-l lichida», atunci când sentimentul este incompatibil cu expresia directă. Jocul utilizărilor ilustrează și justifică devierea semantică.

Aceluiași sentiment răspunde și fr. *exécuter* cu sensul de «a omorî». Această accepție provine din eufemismul oficial *exécuter (à mort)* și din cel care-l denumește pe călău, «exécuteur de la haute justice, des hautes oeuvres» (cf. germ. *Scharfrichter*). Dizgrația care însoțea funcția de călău a făcut ca acesta să fie desemnat în greacă prin intermediul eufemismelor: ὁ δήμιος (scil. δοῦλος), ὁ κοινὸς δήμιος (Plat., *Leg.*, 872b), ὁ δημόκοινος (Soph. *Antiph. Isocr.*). În latină dimpotrivă, s-a preferată o insultă: *carnufex*. Ce înseamnă exact *carnufex*? Sensul literal este cel definit de Don. Hec. (441): *carnifices dicti quod carnes ex homine faciant*. Acest compus are ceva aparte totuși, dacă-l comparăm cu *opi-fex, auri-fex, arti-fex* etc. Pare a fi o traducere. Și tot ca o traducere se poate și explica: *carnu-fex* calchiază perfect gr. κρεουργός «măcelar», încă de la Esch. κρεουργὸν ἦμαρ (*Ag.*, 1592); cf. κατακρεοργεῖν, «a face bucăți» (Hdt., VII, 181); κρεουργηδὸν διασπάσαντες τοὺς ἄνδρας, «făcându-i bucăți membru cu membru ca niște măcelari» (Hdt., III, 13). Latina a transformat așadar substantivul grec «măcelar» în apelativ pentru «călău», deși este tot un fel de eufemism, având în vedere că pentru «măcelar» a fost rezervat cuvântul *macellarius*, derivat de la *macellum*, originar tot din greacă de altfel.

Într-un cu totul alt domeniu, Havers a subliniat caracterul eufemistic al expresiilor pentru «a stinge focul», în legătură cu credințele

populare referitoare la foc ca ființă vie[1]. Mărturiilor culese de el le putem adăuga câteva date iraniene. O superstiție foarte puternică în Iran și în Afganistan interzice stingerea focului suflând[2]. Nu înseamnă însă că nu se poate spune «a stinge focul»; există chiar o expresie energică, *ātaš kuštan*, «a ucide focul» (cf. skr. *pari-han-* cu același sens). În utilizarea curentă predomină totuși un eufemism: *sākit kardan*, «a domoli», și în special *xāmūš kardan*, «a amuți (focul), a-l face să tacă», sau *ruxsat dādan*, a-i «da liber»; se va spune despre foc *ruxsat šude*, «și-a luat liber, s-a stins». În Afganistan, locuțiunea obișnuită este (*ātaš*) *gul kardan* (cf. hindi *gul karnā*), «a stinge», pasiv *gul šudan*, tot un eufemism, dar în care sensul lui *gul* nu este prea limpede[3]. Este vorba probabil de cuvântul pe care dicționarele vechi îl traduc prin «the snuff of a lamp or a candle», iar expresia ar însemna aproximativ «a mucări focul». Toate aceste procedee nu urmăresc doar să atenueze ideea de «a stinge». Așa cum în ritualul sacrificiului vedic se «domolește» (*śāmayati*), e «făcută să consimtă» (*saṃjñāpayati*) victima care este de fapt «sugrumată», tot astfel se «domolește» focul care de fapt este stins. Totul corespunde sensului din lat. *ignem tutare* care trebuie înțeles ca «a calma, a domoli (focul)»[4] și care confirmă originea eufemistică a fr. *tuer*.

---

[1] Havers, *op. cit.*, p. 64 sqq.

[2] Cf. Massé, *Croyances et coutumes persanes*, 1938, II, p. 283: «nu suflați în lampă, pentru că astfel vă puteți scurta propria viață».

[3] Bogdanow, *Journ. As. Soc. Beng.*, 1930, p. 78.

[4] Jud, *Rev. de linguistique rom.*, I, p. 181 sqq.; Havers, op. cit., p. 75 sq.

CAPITOLUL XXVI

Dar și schimb în vocabularul indo-european[1]

Este meritul lui Marcel Mauss, în studiul său despre dar[2] devenit clasic, de a fi pus în lumină relația funcțională dintre dar și schimb și de a fi definit, în acest fel, un întreg ansamblu de fenomene religioase, economice și juridice proprii societăților arhaice. A arătat că darul nu este decât un element al unui sistem de prestații reciproce în același timp libere și condiționate, libertatea darului obligând donatarul la un contra-dar, ceea ce generează un du-te vino continuu de daruri oferite și de daruri compensatorii. Acesta este principiul schimbului care, generalizat nu doar între indivizi, ci și între grupuri sau între clase, prilejuiește o circulație de bogății în întreaga societate. Jocul urmează reguli precise, fixate în cadrul instituțiilor de orice grad. Termenii acestor tranzacții sunt stabiliți de o vastă rețea de rituri, sărbători, contracte.

Demonstrația lui Mauss se bazează, înainte de toate, pe societățile arhaice, care i-au furnizat fapte abundente și relevante. Dacă vom căuta să verificăm acest mecanism în cadrul societăților vechi și în special în lumea indo-europeană, exemplele probante devin din ce în ce mai rare. Desigur, Mauss însuși descrie «o formă arhaică de contract la traci», descoperă în India și în vechea Germanie vestigii ale unor instituții analoage și de altfel trebuie rezervată șansa descoperirii de noi dovezi în acest vast domeniu în care cercetările nu au fost întreprinse în mod consecvent. Concluzia ar fi că aceste societăți sunt mai greu de explorat și că, în starea în care se găsesc documentele utilizabile, nu trebuie să contăm pe un număr mare de mărturii sigure și precise, dacă le dorim explicite.

---

[1] *L'Année sociologique*, seria a 3-a, vol. II, P.U.F., 1951.
[2] *L'Année sociologique*, serie nouă, I, 1923-1924.

Dispunem însă de fapte mai puțin evidente, dar cu atât mai valoroase cu cât nu riscă nici o deformare produsă de interpretări conștiente. Sunt cele furnizate de vocabularul limbilor indo-europene. Nu le-am putea utiliza fără o elaborare bazată pe compararea formelor atestate. În urma acestui examen rezultă însă concluzii care suplinesc în mare parte absența mărturiilor legate de cele mai vechi timpuri ale societăților noastre. Vom reproduce, în continuare, câteva exemple pe care le vom analiza din perspectiva informațiilor pe care acestea le pot furniza despre preistoria noțiunilor de dar și de schimb.

În majoritatea limbilor indo-europene, «a da» este reprezentat de un verb format pe rădăcina **dō-* de la care avem și numeroase derivate nominale. Nici un dubiu nu părea a fi posibil în legătură cu caracterul constant al acestei semnificații, până în momentul în care s-a descoperit că verbul hitit *dā-* nu înseamnă «a da», ci «a lua». Șocul a fost puternic și se resimte și în zilele noastre. Trebuie să-l considerăm oare pe hit. *dā-* ca fiind un verb distinct? Nu ne putem împăca cu ideea. Ar trebui atunci să admitem oare că, dimpotrivă, sensul originar al lui **dō-* este «a lua» și că el s-a păstrat ca atare în hit. *dā-*, precum și în compuși cum ar fi indo-iranianul *ā-dā*, «a primi»? Ar însemna să abordăm problema invers, nu să-i reducem dificultatea; rămâne de explicat cum a fost posibil ca din «a lua» să rezulte «a da». În realitate, problema nu poate fi rezolvată dacă încercăm să-l derivăm pe «a lua» din «a da» sau pe «a da» din «a lua». Pur și simplu nu poate fi pusă în acești termeni. Credem că **dō-* nu însemna de fapt nici «a lua», nici «a da», ci și una și alta, în funcție de construcție. Ar fi putut fi utilizat ca engl. *take*, care admite două sensuri opuse: *to take something from s.o.*, «a lua», sau *to take something to s.o.*, «a livra (ceva cuiva)»; cf. de asemenea *to betake oneself*, «a se preda»; de altfel, în engleza medie, *taken* înseamnă atât «to deliver», cât și «to take». Tot astfel, **dō-* indica doar faptul de a lua; numai sintaxa enunțului îl diferenția în «a lua spre a păstra» (= a lua) și «a lua pentru a oferi» (= a da). Fiecare limbă a impus una dintre accepții în detrimentul celeilalte, pentru a alcătui expresii antitetice și distincte pentru «a lua» și pentru «a da». Hititul *dō-*, de pildă, înseamnă «a lua» și se opune lui *pai-*, «a da», în timp ce în majoritatea celorlalte limbi, **dō-* înseamnă «a da», în timp ce un alt verb își asumă sensul de «a lua». Există câteva urme din dubla posibilitate; în timp ce repartizarea era deja definitivată în indo-iraniană, verbul *dā-* «a da» cu preverbul *ā-* , sugerând o mișcare către subiect, însemna «a primi».

S-ar părea, așadar, că verbul cel mai caracteristic pentru «a da» era caracterizat de o ciudată ambivalență semantică, aceeași care va afecta și expresii mai tehnice de tipul «a cumpăra» și «a vinde» în germanică (germ. *kaufen/verkaufen*) sau «a împrumuta cuiva» și «a împrumuta de la cineva» în greacă (δανείζω/δανείζομαι). «A lua» și «a da» se dovedesc a fi, într-o fază foarte veche a indo-europenei, noțiuni legate organic prin polaritatea lor, putând fi redate de aceeași expresie.

**dō-* nu este singurul exemplu. De mult timp, s-a pus aceeași problemă în legătură cu etimologia verbului «a lua» în germanică, got. *niman*, germ. *nehmen*, de la o rădăcină **nem-*. Ne putem gândi la o apropiere de gr. νέμω. Comparatiștii au refuzat sistematic o asemenea apropiere, invocând diferența de sens[1]. La prima vedere, această diferență este reală. Ea ar trebui definită însă destul de precis, pentru a putea decide dacă ea reprezintă adevăratul obstacol în calea apropierii etimologice. Verbul grec νέμω comportă ambele valori de «a da în partaj legal» (Ζεὺς νέμει ὄλβον ἀνθρώποισι (*Od.*, XIV, 188) și de «a avea în partaj legal» (πόλιν νέμειν, Hdt., I, 59)[2]. În gotică, *niman* înseamnă «a lua», cu mai multe accepții. Un compus al acestui verb prezintă însă un interes deosebit; este *arbi-numja*, «moștenitor», lit. «cel care ia (= primește) moștenirea». Ori, termenul grec tradus de *arbi-numja* este κληρονόμος «moștenitor». Oare întâmplător (κληρο)νόμος și *(arbi)numja* au derivat de la νέμω în greacă și de la *niman* în gotică? Iată acel *missing link* care ne permite să reunim semnificații pe care istoria le-a separat. Got. *niman* înseamnă «a lua» nu în sensul de «a apuca» (*greipan*, germ. *greifen*), ci în sensul de «a primi» și mai precis de «a primi în partaj, în posesie», ceea ce corespunde exact uneia dintre cele două accepții ale gr. νέμω. Legătura este refăcută acum între νέμω și *niman* și astfel se confirmă ambivalența lui **nem-* care indică atribuirea legală ca fiind dată sau primită[3].

Să cercetăm acum denumirea «darului», în expresia sa cea mai constantă în cele mai multe limbi indo-europene. Observăm că s-au

---

[1] Cf. în cele din urmă Feist, *Étym. Wb. der got. Spr.* 3, p. 376.

[2] După cum fr. *partager* înseamnă «a da în partaj» și «a avea în partaj».

[3] Putem cita și alte dovezi: germ. *geben*, «a da» îi corespunde irl. v. *gaibim*, «a lua, a avea»; în timp ce sl. v. *berǫ* înseamnă «iau», aceeași formă în irlandeză, *do-biur*, înseamnă «dau» etc. Acești termeni par să sufere de o instabilitate care reflectă în realitate dubla valoare inerentă verbelor cu un astfel de sens. Etimologiștii refuză adesea să admită aceste semnificații opuse sau încearcă să nu rețină decât una dintre ele, respingând în acest fel apropieri evidente și prejudiciind interpretarea.

utilizat în general forme nominale derivate de la **dō-*. Se poate întâmpla însă – și acest fapt nu a fost remarcat – ca aceeași limbă să utilizeze, în același timp, mai multe asemenea derivate, diferențiate prin sufixe. Coexistența acestor «sinonime» ar trebui să trezească atenția și să determine o verificare strictă, mai întâi, pentru că nu există de fapt sinonime și, în special, pentru că simplitatea unei noțiuni de felul «darului» nu pare să necesite expresii multiple.

Pentru «dar», greaca veche nu cunoaște mai mult de cinci cuvinte distincte și paralele, pe care dicționarele și traducerile noastre le redau invariabil prin «dar, cadou»: δώς, δόσις, δῶρον, δωρεά, δωτίνη[1]. Trebuie să încercăm să definim ce este specific fiecăruia dintre ele, în funcție de formarea sa. Primul, δώς, cunoaște o singură utilizare, la Hesiod: δὼς ἀγαθή, ἅρπαξ δὲ κακή, «a da e bine, a lua cu forța e rău» (*Tr.*, 354); cuvânt rădăcină care, ca și ἅρπαξ trebuie să fi fost o creație poetică pentru o expresie atât de simplă, atât de puțin diferențiată, ca darul. În δόσις, noțiunea este prezentată ca împlinire efectivă, este actul de a da care se poate realiza ca dar[2]: καί οἱ δόσις ἔσσεται ἐσθλή «(celui care va fi devotat) îi vom face un dar de preț» (*Il.*, X, 213). De această dată, darul este promis dinainte, descris în detaliu, și trebuie să recompenseze un act de curaj. Δῶρον și δωρεά trebuie luate împreună: primul, δῶρον, este darul din generozitate, din recunoștință sau omagial, așa cum este reprezentat de obiectul oferit; iar δωρεά desemnează, abstract, «setul de cadouri» (cf. Hdt., III, 97) sau «ansamblul de cadouri» (*id.*, III, 84), de unde utilizarea adverbială δωρεάν, «în dar, gratuit». Aristotel definește chiar δωρεά ca o δόσις ἀναπόδοτος (*Top.*, 125 a, 18), o δόσις care nu implică obligația de a întoarce darul. Ne-a mai rămas termenul cel mai semnificativ, δωτίνη, tot un dar, însă de cu totul alt tip. δωτίνη la Homer este darul obligatoriu oferit unui șef în semn de cinstire (*Il.*, IX, 155, 297) sau darul datorat unui oaspete; primit de Polifem, Ulise se simte îndreptățit să conteze pe δωτίνη, o datorie a ospitalității: εἴ τι πόροις ξεινήιον ἠὲ καὶ ἄλλως | δοίης δωτίνην, ἥ τε | ξείνων θέμις ἐστίν (*Od.*, IX, 267). Alcinou, după ce-l găzduiește pe Ulise, nu-l lasă să plece înainte de a fi adunat întreaga δωτίνη pe care i-o pregătise: εἰς ὅ κε πᾶσαν | δωτίνην τελέσω (*Od.*, XI, 351). Utilizările cuvântului la Herodot confirmă acest sens tehnic. Un bărbat care vrea să se apropie de soțul unei femei pe care o

---

[1] Există chiar și un al șaselea, δόμα, însă destul de târziu, pe care nu-l vom reține.
[2] Cf. *Noms d'agent et noms d'action en indo-européen*, 1948, p. 76.

dorește, îi oferă acestuia în δωτίνη tot ceea ce ar putea râvni din bunurile sale, cu condiția reciprocității (Hdt., VI, 62). Nu putem sublinia îndeajuns valoarea funcțională a lui δωτίνη, acest dar care obligă la un contra-dar. Acesta este sensul constant al cuvântului la Herodot; fie că δωτίνη este menită să aducă o întoarcere a darului făcut, fie că servește la compensarea unui dar anterior, ea implică întotdeauna ideea de reciprocitate: este darul la care o cetate se simte obligată față de cel care i-a adus servicii (I, 61); darul oferit unui popor pentru a-ți asigura prietenia lui (I, 69)[1]. De unde prezentul δωτινάζω (II, 180) care înseamnă «a culege δωτῖναι» sub forma unor contribuții voluntare ale cetăților în vederea unei opere comune. Într-o inscripție din Calabria, δωτίνη se referă la «arenda» în natură datorată de cel căruia i-a fost concesionat un teren (*I.G.*, IV, 841, 8, II; sec. III î.C.). În δωτίνη avem noțiunea de dar la schimb sau de dar care pretinde ceva în schimb. Mecanismul reciprocității darului este cuprins în însăși semnificația sa, și este pus în legătură cu un sistem de complimente și de gesturi de ospitalitate.

Până acum ne-am referit la cuvinte desemnate imediat de sensul lor. O cercetare relevantă trebuie și poate să depășească însă termenii care se referă explicit la dar. Sunt unii mai puțin evidenți, care nu se disting la prima vedere și pe care, uneori, numai anumite particularități ale semnificației îi fac sesizabili. Alții nu-și păstrează propria valoare decât pe o anumită arie a domeniului indo-european. Cu toții trebuie exploatați pentru a reface această preistorie care trebuie să fi fost complexă.

Există o legătură evidentă între noțiunea de dar și cea de ospitalitate. Trebuie să operăm anumite distincții, însă, în ceea ce privește termenii aferenți ospitalității. Unii dintre ei, cum ar fi gr. ξένος, nu au o etimologie clară. Studierea cuvântului se confundă în acest caz cu cea a instituției și trebuie lăsată în grija istoricului care studiază societatea elenă. Mai interesanți sunt termenii a căror evoluție poate fi urmărită, chiar dacă, și probabil tocmai pentru că, această evoluție a generat devieri de sens. Dintre ei face parte și cuvântul latin *hostis*.

---

[1] Odată stabilită, această semnificație a lui δωτινη ajută la rezolvarea unei chestiuni filologice. Citim la Herodot (VI, 89) cum corintienii au oferit atenienilor, în semn de prietenie, corăbii la prețul «simbolic» de cinci drahme, «căci legea le interzicea un dar gratuit»: δωτίνην (var. δωρέην) γὰρ ἐν τῷ νόμῳ οὐκ ἐξῆν δοῦναι. Sensul de «dar gratuit» al lui δωρεή, nu al lui δωτίνη, ne determină să adoptăm interpretarea δωρεὴν din ABCP, contrar editorilor (Kallenberg, Hude, Legrand) care admit δωτίνην conform DRSV.

Termenul *hostis* va fi privit aici în legătură cu alte cuvinte latinești din aceeași familie, din afara latinei (got. *gasts*, sl. v. *gosti*, «oaspete»), însă îl vom lăsa deoparte pe *hospes* căruia, deși evident înrudit, nu îi putem contura o analiză concludentă.

Mărturii latinești binecunoscute ne ajută să refacem istoria lui *hostis* la Roma. Cuvântul însemna încă «străin» în *Legea celor XII table*, sens familiar erudiților romani. Varro (*L.L.*, V, 3) ne spune: «hostis... tum eo verbo dicebant peregrinum qui suis legibus uteretur, nunc dicunt eum quem tum dicebant perduellionem». Iar Festus (414, 37) ne oferă și următoarea definiție importantă: «... ab antiquis hostes appellanbantur quod erant pari iure cum populo Romano atque *hostire* ponebatur pro *aequare*».

Dispunem, fără îndoială, de o serie de dovezi conform cărora *hostire* semnifica *aequare*. Faptul este confirmat de mai multe derivate, unele dintre ele referitoare la operații materiale, altele la instituții juridice sau religioase. Întâlnim chiar la Festus *redhostire*, «referre gratiam», iar la Plaut: promitto... *hostire* contra ut merueris, «promit să-ți răsplătesc meritele» (*Asin.*, 377). Pe de altă parte, *hostimentum* se definește ca «beneficii pensatio» și «aequamentum» (*Non.*, 3, 26) și, conform unei glose, mai exact, «*hostimentum* dicitur lapis quo pondus exaequatur» (*C.G.L.*, V 209, 3). Acest sens apare, într-adevăr, la Plaut, unde indică «răsplata» muncii și salariului: «par pari datum hostimentumst, opera pro pecunia» (*Asin.*, 172). Aceeași noțiune apare în *hostus*, pe care Varro îl socotește a fi un termen rural: «*hostum* vocant quod ex uno facto olei reficitur; factum dicunt quod uno tempore conficiunt» (*R.R.*, I., 24, 3); sensul este de «compensare, ceea ce se obține din ulei în urma tescuirii». Se numește *hostorium* bastonul cu care se netezea obrocul (*lignum quo modius aequatur*, Prisc., II, 215, 17; *C.G.L.*, V, 503, 36). Augustin (*Civ. Dei*, IV, 8) menționează o *dea Hostilina*, a cărei grijă era să niveleze spicele (sau poate mai degrabă să niveleze recolta în timpul scurs). Aceste indicații concordante și limpezi nu sunt umbrite deloc de anumite glose la compendiul lui Festus și Nonius, conform cărora *hostire* ar însemna «ferire, comprimere, caedere»; acest sens rezultă din fragmente vechi, greșit înțelese și care îl infirmă de altfel: în *hostio ferociam* (Pacuv.), *hostit voluntatem tuam* (Naev.), verbul nu înseamnă «a doborî», ci «a compensa, a contrabalansa».

Vom îmbogăți această familie de derivate cu un termen important, și anume *hostia*. Nu se numește *hostia* orice victimă jertfită, ci numai cea menită să «compenseze» mânia zeilor. La fel de important

într-un alt domeniu este termenul *hostis*, evident în relație cu toți ceilalți. Prima semnificație a lui *hostis* este cea pe care o dă Festus: nu orice străin, ci străinul care este *pari iure cum populo Romano*. În acest fel, *hostis* capătă sensul de «străin» și de «oaspete» în același timp. Egalitatea în drepturi de care se bucură în comparație cu cetățeanul roman este legată de condiția sa de oaspete. *Hostis* este propriu-zis cel care compensează și se bucură de compensare, cel care obține la Roma echivalentul avantajelor de care se bucură în propria țară, pe care le datorează, la rândul său, celui căruia i le întoarce. Această legătură veche a slăbit, apoi a dispărut, pe măsură ce statutul de *civis* devenea din ce în ce mai important, iar *civitas* devenea norma unică și tot mai strictă de apartenență juridică la comunitatea romană. Raporturile dictate de acordurile personale sau familiale au slăbit în fața regulilor și datoriilor impuse de stat; *hostis* devine atunci «străinul», apoi «dușmanul public», datorită unei schimbări de sens legată de istoria politică și juridică a statului roman.

Hostis și alți termeni înrudiți din latina veche ne sugerează un anumit tip de prestație compensatorie, care reprezintă baza noțiunii de «ospitalitate» în societățile latină, germanică și slavă: egalitatea de condiție transpusă în dreptul la paritate asigurat între indivizi prin daruri reciproce.

Pentru a putea accede la un aspect diferit al acelorași noțiuni, trebuie să apelăm la un alt cuvânt latinesc, cu sens mai stabil și în același timp mai complex: *munus*. Cu ajutorul lui *munus* putem reface o întreagă fenomenologie indo-europeană a «schimbului», din care s-au păstrat fragmente în numeroase forme derivate de la rădăcina **mei-*. Ar trebui studiată, în speță, noțiunea indo-iraniană de *mitra*, contractul și zeul contractului, un termen a cărui adevărată semnificație o depășește cu mult pe cea de «contract», fiind echivalentul, în lumea umană, a noțiunii de *ṛta* în lumea cosmică, adică principiul reciprocității totale care se află la temelia societății umane cu drepturile și obligațiile ei, până-ntr-acolo încât aceeași expresie (skr. *druh-*, av. *drug-*) denumește ceea ce violează *mitra* și ceea ce înfrânează *ṛta*. Această reprezentare profundă și bogată capătă în lat. *munus* o accepție specială. În accepția autorilor, *munus* vrea să spună «funcție, însărcinare», sau «sarcină», sau «favoare», sau în sfârșit «reprezentație publică, luptă de gladiatori», toate accepțiile aparținând domeniului social. Formarea lui *munus* este tipică din acest punct de vedere; el cuprinde sufixul *-*nes*- care, conform unei observații corecte a lui Meillet, se alătură desemnărilor cu caracter juridic sau social (cf.

pignus, fenus, funus, facinus). Unitatea sensurilor lui *munus* se regăsește în noțiunea de datorie împlinită, de serviciu făcut, care corespunde cu ceea ce Festus definește ca *donum quod officii causa datur*. Acceptând un *munus*, contractăm obligația de a ne achita public prin atribuirea de favoruri sau de privilegii sau prin jocuri oferite etc. Cuvântul comportă dubla valoare a sarcinii încredințate ca o distincție și a darurilor impuse în schimbul ei. Aceasta este temelia «comunității», deoarece *communis* înseamnă literalmente «care ia parte la *munia* sau *munera*»; fiecare membru al grupului trebuie să înapoieze după cum primește. Îndatoriri și privilegii sunt fețe ale aceluiași lucru și această alternanță formează comunitatea.

Un «schimb» format din «daruri» acceptate și întoarse este cu totul altceva decât un comerț util. Trebuie să fie generos pentru a putea fi considerat profitabil. Atunci când dăm, trebuie să dăm ceea ce avem mai prețios. Este ceea ce sugerează anumiți termeni cu etimologie comună cu lat. *mūnus*. În primul rând irl. v. *māin, mōin*, care înseamnă «cadou» și «obiect de preț», și mai ales got. *maiþms*, «δῶρον», isl. v. *meiđmar* pl., «bijuterii», engl. v. *māđum*, «comoară, giuvaeruri». E demn de remarcat faptul că got. *maiþms* nu este un dar în sensul lui *gift*. Acest cuvânt apare în traducerea lui *Marcu*, VII, 11, redându-l pe δῶρον, însă ca echivalent al cuvântului ebraic κορβᾶν, «ofrandă la Comoara Templului». Alegerea lui *maiþms* arată că în gotică, așa cum se întâmplă și în alte limbi germanice, cadoul oferit în schimb trebuie să aibă o valoare importantă.

O comparație lexicală ne va dezvălui o instituție analoagă celor de care ne-am ocupat, însă mult mai puțin evidentă. Este un tip de donație aproape dispărut în societățile istorice și pe care nu-l identificăm decât în urma interpretării unor semnificații destul de diferite ale unui grup de cuvinte derivate de la *dap-*: lat. *daps*, «banchet sacru», isl. v. *tafn*, «animal de sacrificiu», arm. *tawn*, «petrecere», gr. δαπάνη, «cheltuială» (cf. δάπτω, «a face bucăți, a consuma, a distruge»), și lat. *damnum*, «păcat» (**dap-nom*). Sensul religios al unora dintre termeni este evident. Fiecare dintre ei nu a păstrat însă decât un singur aspect al unei reprezentări care depășește sfera sacrului, realizându-se și în domeniul dreptului sau în cel economic.

În centrul semnificației vom așeza noțiunea de «cheltuială», ca manifestare religioasă și socială totodată: cheltuială festivă și somptuoasă, ofrandă ca un consum abundent de hrană, adusă doar pentru faimă și «în pierdere». Această definiție pare să satisfacă toate accep-

țiile speciale în care s-a împărțit o concepție arhaică. *Daps* romană este un banchet în cinstea zeilor, un adevărat banchet de carne rumenită și vin, pe care participanții, după ce l-au desacralizat, îl consumă cu solemnitate. Vechimea acestui rit transpare din formulele care-l consacră: după Cato, următoarele rugăminți îi erau adresate lui Iupiter: *Iupiter dapalis, quod tibi fieri oportet, in domo familia mea culignam vini dapi, eius rei ergo macte hac illace dape pollucenda esto. Iupiter dapalis, macte illace dape pollucenda esto* (Cat., *Agr.*, 132). Folosirea împreună a lui *pollucere* și *daps* sporește măreția: în vechiul vocabular religios, verbul este rostit întotdeauna în consacrările fastuoase. Într-adevăr, la Ovidiu (*Faste*, V, 515 sq.), ni se spune că bietul țăran Hyrius oferă ca *daps* lui Iupiter, care-l vizitează, un bou întreg, singurul său bun. Vechi derivate de la *daps* confirmă faptul că acest cuvânt presupunea larghețe, fiind asociat cu festinurile închinate oaspeților: «*dapatice* se acceptos dicebant antiqui, significantes magnifice, et *dapaticum negotium* amplum ac magnificum» (Festus). Verbul *dapinare*, fie că îl însoțește pe *daps*, fie că este o adaptare a gr. δαπανᾶν, semnifică, în singurul exemplu existent, «a servi pe cineva la masă regește»: *aeternum tibi dapinabo victum, si vera autumas* (Pl., *Capt.*, 897).

În greacă, δαπάνη, pentru care nu se reține în general decât accepția obișnuită de «cheltuială», presupune larghețe, pompă și prestigiu, deși termenul nu se mai limitează la cult. La Herodot (II, 169), δαπάνη înseamnă «ornament somptuos» în decorarea unui edificiu. Pindar (*Isthm.*, IV, 29) ne oferă o utilizare importantă: Πανελλάνεσσι δ'ἐριζόμενοι δαπάνᾳ χαῖρον ἵππων «(concurenții la joc) se întreceau cu popoare din toată Elada, se desfătau pe cheltuiala cailor». Pentru că este vorba într-adevăr de o cheltuială de rivalitate și de faimă. Dacă e nevoie de o altă mărturie, o vom găsi în sensul adjectivului δαφιλής, «abundent, fastuos», preluat de latină, unde *dapsilis*, «magnific, somptuos» este asociat uneori cu *daps*, refăcând o veche legătură etimologică. Verbul δαπανᾶν înseamnă «a cheltui», însă trebuie luat în sens tare; «a cheltui» înseamnă aici «a consuma, a distruge»; cf. δαπανηρός «risipitor, extravagant». Așadar noțiunii stricte de «sacrificiu alimentar» (lat. *daps*, isl. v. *tafn*) și de «petrecere» (arm. *tawn*) trebuie asociată ideea de prodigalitate fastuoasă, consumare de hrană și distrugere de bunuri totodată. În acest fel, devine limpede sensul cuvântului *damnum* care, curios, nu face parte din acest grup semantic. *Damnum* nu a păstrat decât sensul de «pagubă suferită», de pierdere materială și mai ales pecuniară: este «cheltuiala» impusă cuiva, nu liber consimțită, «pierderea» ca preju-

diciu, nu ca sacrificiu voluntar, pe scurt un detriment sau o pedeapsă, și nu o risipă generoasă. Juriștii, care erau și țărani, au precizat și au redus la pedeapsă ceea ce era un semn de larghețe și generozitate. De aici *damnāre*, «damno afficere, a sancționa», și «a condamna», în general.

Toate aceste caracteristici contribuie, într-o preistorie indo-europeană nu foarte veche, la configurarea unei reprezentări atât religioase cât și sociale care a lăsat numeroase urme în vocabularul nostru. Spunem: *a da* o recepție, *a oferi* un banchet...; «cheltuieli» de hrană, «sacrificii» de bunuri asumate ca obligații sociale și obligații de ospitalitate. În lumea indo-europeană s-a ajuns, la capătul acestui proces de analiză, la identificarea unei noțiuni căreia îi putem da acum un nume: potlatch. Se pare că societățile vechi nu au cunoscut această formă extremă de potlatch pe care mai mulți autori și în special Mauss au descris-o la Kwakiutl sau Haïda, nici acele sfidări necugetate când șefi dornici să-și dovedească faima se provoacă reciproc la distrugeri masive de bunuri. Și, totuși, termenii analizați se referă la un obicei de tip potlatch. Deși nu mai apare tema rivalității, trăsăturile fundamentale sunt aceleași: desfătarea cu ospețe copioase, afișarea unui fast gratuit menit să confirme rangul, banchetul festiv, toate acestea nu ar avea sens dacă beneficiarii acestor galanterii nu ar fi obligați să se revanșeze în același fel. Oare, întâmplător, termenul *potlatch* se referă în esență la prestații alimentare, semnificând literalmente «a hrăni, a consuma»[1]? Dintre toate felurile de potlatch, acesta trebuie să fi fost cel mai des întâlnit în societățile în care autoritatea și prestigiul șefilor se perpetuează prin dovezi de generozitate pe care le oferă și de care beneficiază alternativ.

Am putea extinde ușor aceste considerații, evidențiind legăturile etimologice dintre termenii cercetați sau, dimpotrivă, studiind diversitatea expresiilor indo-europene pentru noțiuni aparent identice. Ne vom servi de un exemplu pentru a arăta sub ce aspect neașteptat se poate înfățișa noțiunea de «schimb».

Cum e de așteptat, «schimbul» prilejuiește un vocabular vast pentru specificarea relațiilor economice. Aproape toți acești termeni sunt însă reînnoiți, astfel încât ne vedem nevoiți să studiem fiecare limbă separat. Există totuși un termen, cel puțin, caracterizat de o anumită extensie indo-europeană și de o semnificație constantă: cel care desemnează «valoarea». Este reprezentat de gr. ἀλφάνω, skr.

[1] Cf. Mauss, *op. cit.*, p. 38, n. 1.

arh-, «a valora a fi demn» (cf. *arhat*, «meritoriu»), av. *arz-*, «id.», lit. *algà*, «preț, salariu». În indo-iraniană și lituaniană, sensul este destul de general și de abstract, puțin favorabil unei interpretări mai precise. Însă, în greacă, ἀλφάνω poate fi interpretat cu mai multă precizie decât o fac dicționarele care-l redau prin «a câștiga, a aduce profit».

La Homer, ἀλφάνω înseamnă clar «a procura un câștig», sens legat însă de o situație bine definită; câștigul în chestiune este cel pe care-l aduce un sclav celui care-l vinde. Nu avem decât să cităm exemplele homerice. Pentru a-l îndupleca pe Ahile, care se pregătește să-l omoare, Licaon îl imploră: «Odinioară m-ai luat și m-ai dus să fiu vândut la târgul din Lemnos, unde ți-am adus prețul a o sută de boi, ἑκατόμβοιον δέ τοι ἦλφον» (Φ 79). Despre un mic sclav oferit: «vă va aduce de o mie de ori mai mult decât prețul, ὁ δ'ὑμῖν μυρίον ὦνον ἄλφοι» (ο 453). Melantos amenință cu vinderea lui Eumeu departe de Itaca «ca să-mi aducă un câștig frumos, ἵνα μοι βίοτον πολύν ἄλφοι» (ρ 250), iar pretendenții îl îndeamnă pe Telemah să-și vândă oaspeții la târgul din Sicilia «unde vor aduce un preț bun, ὅθεν κέ τοι ἄξιον ἄλφοι» (υ 383). Nu există nici o variație în sensul verbului și îi regăsim aceeași forță în epitetul destinat fecioarelor, παρθένοι ἀλφεσίβοιαι: ele «aduc boi» tatălui lor care le dă în căsătorie.

În vechea accepție, «valoarea» se caracterizează ca «valoare de schimb», în sensul cel mai concret posibil. Este valoarea de schimb pe care o are un corp omenesc vândut pentru un anumit preț. Această «valoare» capătă sens pentru cel care dispune legal de o ființă umană, o fiică de măritat sau un sclav de vândut. Putem întrevedea originea foarte concretă, cel puțin pentru o parte a domeniului indo-european, a unei noțiuni legate de anumite instituții într-o societate sclavagistă.

CAPITOLUL XXVII

Noțiunea de «ritm» în expresia sa lingvistică[1]

Ar putea constitui sarcina unei psihologii a mișcărilor și gesturilor să studieze în paralel termenii care le denumesc și procesele psihice care le determină, sensul inerent termenilor și reprezentările adesea foarte diferite pe care le sugerează. Noțiunea de «ritm» interesează un segment larg al activităților umane. Ar putea contribui la caracterizarea distinctivă a comportamentelor umane, individuale și colective, în măsura în care conștientizăm intervalele și succesiunile care le ordonează, și atunci când, dincolo de ordinea umană, inducem un anumit ritm lucrurilor și evenimentelor. Această comuniune largă a omului cu natura din perspectiva unor astfel de «timpi», de intervale și de reveniri, a fost condiționată de însăși utilizarea cuvântului, de generalizarea, în vocabularul gândirii occidentale moderne, a termenului *ritm* care ne vine din greacă prin filieră latină.

De unde vine noțiunea respectivă în greacă, unde ῥυθμός înseamnă într-adevăr ritm, și ce înseamnă ea propriu-zis? Dicționarele dau același răspuns: ῥυθμός este cuvântul abstract pentru ῥεῖν, «a curge», sensul cuvântului, ne spune Boisacq, fiind sugerat de mișcările regulate ale undelor. Iată care era învățătura valabilă cu mai bine de un secol în urmă, la începuturile gramaticii comparate, și iată ceea ce continuă să se spună și astăzi. Și de fapt, ce poate fi mai simplu și mai satisfăcător? Omul a învățat de la natură principiile lucrurilor, mișcarea undelor i-a sugerat ideea de ritm și această descoperire primordială este înscrisă în termenul însuși.

Nu întâmpinăm dificultăți morfologice în a-l lega pe ῥυθμός de ῥέω, printr-o derivare de care ne vom ocupa în detaliu. Însă legătura semantică stabilită între «ritm» și «a curge» se dovedește a fi impo-

[1] *Journal de Psychologie*, 1951.

sibilă la prima vedere. Este de ajuns să observăm că ῥέω și toate derivatele sale nominale (ῥεῦμα, ῥοή, ῥόος, ῥυάς, ῥυτός etc.) se referă exclusiv la noțiunea de «a curge», în vreme ce marea nu poate să «curgă». Nu se spune niciodată ῥεῖν despre mare, și de altfel ῥυθμός nu apare niciodată cu referire la valuri. Cu totul alți termeni descriu această mișcare: ἄμπωτις, ῥαχία, πλημυρίς, σαλεύειν. Invers, ceea ce curge (ῥεῖ) este fluviul, râul; ori, un curs de apă nu are «ritm». Dacă ῥυθμός înseamnă «flux, curgere», nu ne putem da seama cum a putut dobândi valoarea proprie cuvântului «ritm». Există o contradicție de sens între ῥεῖν și ῥυθμός, și nu rezolvăm problema dacă ne închipuim – pură invenție – că ῥυθμός a putut descrie mișcarea valurilor. Mai mult: ῥυθμός, în cele mai vechi ocurențe ale sale, nu se spune despre o apă curgătoare, și nu înseamnă nici măcar «ritm». Această interpretare se bazează, în întregime, pe date inexacte.

Pentru a reface o istorie deloc simplă și cu atât mai instructivă, trebuie să începem cu descoperirea semnificației autentice a cuvântului ῥυθμός, printr-o descriere a primelor sale utilizări, înregistrate cu mult timp în urmă. Nu apare în poemele homerice. Îl găsim mai ales la autorii ionieni și în poezia lirică și tragică, apoi în proza atică, mai ales la filosofi[1].

Valoarea specifică a lui ῥυθμός se înregistrează în vocabularul vechii filosofii ioniene, și în special la fondatorii atomismului, Leucip și Democrit. Acești filosofi au făcut din ῥυθμός (ῥυσμός)[2] un termen tehnic, unul din cuvintele cheie ale doctrinei lor, iar Aristotel, de la care ni s-au transmis mai multe citate din Democrit, ne oferă semnificația exactă. El consideră că relațiile fundamentale dintre corpuri se stabilesc prin diferențele dintre ele și că aceste diferențe se reduc la trei: ῥυσμός, διαθιγή, τροπή, pe care Aristotel le interpretează în felul următor: διαφέρειν γάρ φασι τὸ ὂν ῥυσμῷ καὶ διαθιγῇ καὶ τροπῇ · τούτων δ' ὁ μὲν ῥυσμὸς σχῆμά ἐστιν, ἡ δὲ διαθιγὴ τάξις, ἡ δὲ τροπὴ θέσις. «Lucrurile diferă prin ῥυσμός, prin διαθιγή, prin τροπή; ῥυσμός este σχῆμα («forma»); διαθιγή («contactul»)

---

[1] *Dicționarul* lui Liddell-Scott-Jones, s. v. ῥυθμός, furnizează cea mai mare parte a referințelor utilizate. Diferitele accepții ale lui ῥυθμός sunt însă înregistrate la întâmplare, pornindu-se de la sensul de «ritm», fără a se putea observa care este principiul de clasificare.

[2] Între ῥυθμός și ῥυσμός este doar o diferență dialectală; ῥυσμός predomină în ioniană. Există și alte exemple ale coexistenței lui -θμός cu -σμός: cf. dor. τεθμός, hom. θεσμός; βαθμός și βασμός etc.

este τάξις («ordinea»), iar τροπή («înfățișarea») este θέσις, «poziția» (*Metafiz.*, 985 b 4). Din acest text important rezultă că ῥυσμός înseamnă σχῆμα «formă», ceea ce Aristotel confirmă, în continuarea acestui pasaj, sprijinindu-se pe un exemplu luat din Leucip. El ilustrează aceste trei noțiuni aplicându-le, respectiv, la «forma», la «ordinea» și la «poziția» literelor alfabetului[1]: A diferă de N prin σχῆμα (sau ῥυσμός), AN diferă de NA prin τάξις, iar I diferă de H prin θέσις.

Vom reține din acest fragment că echivalentul lui ῥυσμός este σχῆμα. Diferența dintre A și N este într-adevăr de «formă» sau de «configurație»: două linii sunt identice, numai a treia, Λ, diferă, fiind interioară lui A și exterioară lui N. Tot cu sensul de «formă» îl utilizează și Democrit pe ῥυθμός[2]. El scrisese mai înainte un tratat Περὶ τῶν διαφερόντων ῥυσμῶν, ceea ce înseamnă «despre varietatea de formă (a atomilor)». Conform doctrinei sale, apa și aerul ῥυθμῷ διαφέρειν, diferă prin *forma* pe care o iau atomii care-i alcătuiesc. Un alt fragment din Democrit dovedește că el folosea ῥυθμός și pentru «forma» instituțiilor: οὐδεμία μηχανὴ τῷ νῦν καθεστῶτι ῥυθμῷ μὴ οὐκ ἀδικεῖν τοὺς ἄρχοντας, «nu se poate preveni ca, în forma (de constituție) actuală, guvernanții să nu comită nedreptăți». De la același sens pornesc și verbele ῥυσμῶ, μεταρρυσμῶ, μεταρρυσμίζω, «a forma» sau «a transforma», fizic sau moral: ἀνοήμονες ῥυσμοῦνται τοῖς τῆς τύχης κέρδεσιν, οἱ δὲ τῶν τοιῶνδε δαήμονες τοῖς τῆς σοφίης, «nerozii *se formează* prin izbânzile hazardului, dar cei care știu (ce valorează) aceste izbânzi, prin cele ale înțelepciunii»; ἡ διδαχὴ μεταρυσμοῖ τὸν ἄνθρωπον, «învățătura îl *transformă* pe om»; ἀνάγκη ... τὰ σχήματα μεταρρυθμίζεσθαι, «trebuie ca σχήματα *să-și schimbe forma* (pentru a trece de la unghiular la rotund)». Democrit utilizează și adjectivul ἐπιρρύσμιος, al cărui sens poate fi acum revizuit; nici «courant, qui se répand» (Bailly), nici «adventitious» (Liddel-Scott), ci «prevăzut cu o formă»: ἐτεῇ οὐδὲν ἴσμεν περὶ οὐδενός, ἀλλ' ἐπιρρυσμίη ἑκάστοισιν ἡ δόξις, «nu știm cu adevărat nimic despre nimic, ci fiecare *dă o anumită formă* credinței sale» (= în lipsa unei științe asupra oricărui lucru, fiecare își formează opinia sa despre toate).

---

[1] Aceste observații sunt valabile pentru forma literelor în alfabetele vechi, pe care nu le putem reda aici. Un I corespunde, într-adevăr, unui H vertical.

[2] Următoarele citate din Democrit vor putea fi găsite cu ușurință la Diels-Kranz, *Vorsokratiker*, II.

Așadar nu există nici o variație, nici o ambiguitate în semnificația pe care Democrit o atribuie lui ῥυθμός, care este întotdeauna «formă», înțelegând prin aceasta forma distinctivă, dispunerea caracteristică a părților într-un întreg. O dată ce am stabilit acest aspect, nu mai întâmpinăm nici o dificultate în a-l confirma pe baza exemplelor vechi. Să vedem, mai întâi, care este situația cuvântului în proza ioniană. Îl găsim o dată la Herodot (V, 58), împreună cu verbul μεταρρυθμίζω, într-un pasaj deosebit de interesant, referitor la «forma» literelor alfabetului: «(Grecii au împrumutat de la fenicieni literele scrierii lor;)» μετὰ δὲ χρόνου προβαίνοντος ἅμα τῇ φωνῇ μετέβαλον καὶ τὸν ῥυθμὸν τῶν γραμμάτων, «pe măsură ce timpul trecea, schimbându-și limba, cadmeenii și-au schimbat și forma (ῥυθμός) caracterelor»; οἵ παραλαβόντες (Ἴωνες) διδαχῇ παρὰ τῶν Φοινίκων τὰ γράμματα, μεταρρυθμίσαντές σφεων ὀλίγα ἐχρέωντο, «ionienii au împrumutat, pe calea învățăturii, literele de la fenicieni și le-au folosit după ce le-au *transformat* (μεταρρυθμίσαντες) puțin». Nu întâmplător, Herodot utilizează ῥυθμός pentru «forma» literelor cam în aceeași perioadă în care Leucip, după cum am văzut, definea cuvântul servindu-se de același exemplu. Iată dovada unei tradiții încă și mai vechi, care aplica ῥυθμός în descrierea configurației semnelor grafice. Cuvântul se regăsește în vocabularul autorilor lui *Corpus hippocraticum* cu același sens. Unul dintre ei recomandă, pentru tratarea piciorului chircit, folosirea unei ghete de plumb «de *forma* vechilor crepide din Chios» (οἷον αἱ χῖαι κρηπῖδες ῥυθμὸν εἶχον)[1]. De la ῥυθμός derivă compușii ὁμόρρυσμος, ὁμοιόρρυσμος, «cu aceeași formă», ὁμορρυσμίη, «asemănare» (Hpc., 915 *b*, 916 *b*), εὐρρυσμός, «de *formă* frumoasă, elegant» etc.

Dacă ne vom referi la poeții lirici, vom vedea că ῥυσμός apare încă și mai devreme, începând cu secolul al VII-lea. Este folosit, alături de σχῆμα sau τρόπος, pentru a defini «forma» individuală și distinctivă a caracterului uman. «Nu te lăuda cu victoriile tale în public, recomandă Arhiloh, și nu te prăbuși la tine acasă ca să-ți plângi înfrângerile; bucură-te de motivele de bucurie și nu te tulbura din pricina relelor; γίγνωσκε δ' οἷος ῥυσμὸς ἀνθρώπους ἔχει, învață să recunoști dispozițiile pe care le au oamenii» (II, 400, Bergk.). La Anacreon, ῥυσμοί sunt și «formele» dispoziției sau caracterului: ἐγὼ δὲ μισέω πάντας ὅσοι σκολιοὺς ἔχουσι ῥυσμοὺς καὶ χαλεπούς (fr. 74, 2), iar Teognis îl numără pe ῥυθμός în rândul caracteristicilor

---

[1] *De art.*, IV, 226, Littré.

specific umane: μήποτ' ἐπαινήσῃς πρὶν ἂν εἰδῇς ἄνδρα σαφηνῶς ὀργὴν καὶ ῥυθμὸν καὶ τρόπον ὅντιν' ἔχει, «nu lăuda niciodată un om înainte de a-i cunoaște clar sentimentele, dispozițiile (ῥυσμός), caracterul» (964). Să-l amintim aici și pe Teocrit: 'Αυτονόας ῥυθμὸς ωὗτος, «atitudinea lui Autonoe a fost aceeași» (XXVI, 23).

La tragici, ῥυθμός și verbele derivate păstrează în general același sens ca în toate textele pe care le-am reprodus: ἐν τριγώνοις ῥυθμοῖς, «de *formă* triunghiulară», într-un fragment din Eschil (frgm. 78 N²); νηλεῶς ὧδ' ἐρρύθμισμαι, «o soartă neiertătoare mi-a dat *forma* (= condiția) prezentă» (*Prom.*, 243); πόρον μετερρύθμιζε, «(Xerxes, în nebunia sa,) intenționa să *transforme* o regiune» (*Pers.*, 747); μονορρύθμοι δόμοι, «o locuință structurată pentru o singură persoană» (*Supl.*, 961)[1]. Foarte importantă este utilizarea lui ῥυθμίζω la Sofocle (*Antig.*, 318): paznicului căruia îi poruncește să tacă pentru că vocea acestuia îl face să sufere și care-l întreabă: «Vocea mea face să sufere urechile tale sau sufletul tău?», Creon îi răspunde: τί δὲ ῥυθμίζεις τὴν ἐμὴν λύπην ὅπου; «de ce dai *formă* locului suferinței mele?» Acesta este sensul exact al lui ῥυθμίζω, «a da formă», iar scoliastul îl redă pe bună dreptate pe ῥυθμίζειν prin σχηματίζειν, διατοποῦν, «a da formă, a localiza». Euripide vorbește de ῥυθμός al unui veșmânt, despre «forma» sa specifică (ῥυθμὸς πέπλων, *Heracl.*, 130); despre «modalitatea» unei crime (τρόπος καὶ ῥυθμὸς φόνου, *El.*, 772); despre «trăsătura distinctivă» a doliului (ῥυθμός κακῶν, *Supl.*, 94); el utilizează εὐρύθμως, «în mod adecvat», pentru aranjarea patului (*Cycl.*, 563) și ἄρρυθμος pentru o pasiune «disproporționată» (*Hip.*, 529).

Acest sens al lui ῥυθμός continuă în proza atică din secolul al V-lea. Xenofon (*Mem.*, III, 10, 10) face din ῥυθμός, din «proporție», calitatea unei cuirase pe care o definește ca εὔρυθμος, «de formă frumoasă». La Platon putem releva, printre altele, ῥυθμός ca «dispoziție proporționată» între opulență și sărăcia lucie (*Legile*, 728 e) și expresii ca ῥυθμίζειν τὰ παιδικά, «a *forma* un favorit tânăr» (*Phaedr.*, 253 b), μεταρρυθμίζεσθαι, «a reproduce *forma*», vorbind despre imaginile reflectate de oglinzi (*Tim.*, 46 a); același verb μεταρρυθμίζειν înseamnă, în plan moral, «*a reforma* (caracterul)» la Xenofon (*Econ.*, XI, 2, 3). Aristotel însuși creează ἀρρύθμιστος, «care nu se reduce la o *formă*, neorganizat» (*Metafiz.*, 1014 b 27).

---

[1] Un alt exemplu de ῥυθμός la Eschil, *Choef.*, 797 este inutilizabil, datorită contextului foarte alterat.

Trebuie să încheiem aici această listă cu exemple, aproape exhaustivă. Citatele sunt suficiente pentru a stabili: 1. că ῥυθμός nu a însemnat niciodată «ritm», de la origini și până în perioada atică; 2. că nu se referă niciodată la mișcarea regulată a undelor; 3. că sensul lui constant este cel de «formă distinctă; figură proporționată; dispoziție», în condiții de utilizare dintre cele mai variate de altfel. Tot astfel, derivatele sau compușii nominali sau verbali ai lui ῥυθμός se referă întotdeauna la noțiunea de «formă». Aceasta a fost semnificația exclusivă a lui ῥυθμός în toate genurile de scrieri până în epoca la care se opresc fragmentele pe care le-am evocat.

După ce am stabilit existența acestui sens, el poate și trebuie să fie precizat. Pentru «formă» mai există în greacă și alte expresii: σχῆμα, μορφή, εἶδος etc., de care ῥυθμός trebuie să se deosebească într-un fel, încă mai mult decât o poate face traducerea pe care i-am dat-o. Trebuie să cercetăm structura proprie a cuvântului ῥυθμός. Ne putem întoarce acum cu folos la etimologie. Primul sens, așa cum a fost deosebit, pare să ne îndepărteze definitiv de ῥεῖν, «a curge», cu ajutorul căruia era explicat de obicei. Nu vom renunța totuși prea ușor la o comparație satisfăcătoare din punct de vedere morfologic; raportului dintre ῥυθμός și ῥέω nu i se pot aduce obiecții. Nu am criticat această derivare în sine, ci sensul inexact al lui ῥυθμός, care rezultă din ea. Plecând de la sensul rectificat, putem relua analiza în momentul de față. Terminația în –(θ)μός[1] merită atenție pentru sensul special pe care-l conferă cuvintelor «abstracte». Ea nu sugerează îndeplinirea noțiunii, ci felul specific în care ea este îndeplinită, așa cum se înfățișează privirii. De pildă, ὄρχησις este faptul de a dansa, ὀρχηθμός dansul în speță, perceput în momentul desfășurării sale; χρῆσις este acțiunea de a consulta un oracol, χρησμός este răspunsul individual primit de la zeu; θέσις este acțiunea de a pune, θεσμός, o anumită dispunere; στάσις este acțiunea de a sta în picioare, σταθμός felul de a sta în picioare, de unde: starea de echilibru a unei balanțe sau: o poziție verticală ocazională etc. Această funcție a sufixului evidențiază deja originalitatea lui ῥυθμός. Trebuie să avem în vedere, totuși, mai ales sensul radicalului. Atunci când autorii greci îl redau pe ῥυθμός prin σχῆμα, atunci când noi îl traducem prin «formă», este vorba de o aproximare, în ambele cazuri. Există o diferență între σχῆμα și ῥυθμός: față de ἔχω, «mă țin» (cf. relației

---

[1] Pentru o analiză a formațiilor în -θμός, cf. Holt, *Glotta*, XXVII, p. 182 sq; dar el nu vorbește despre ῥυθμός.

lat. *habitus/habeō*), σχῆμα se definește ca «formă» fixă realizată, considerată cumva ca obiect. Dimpotrivă, ῥυθμός, judecând după contextele specifice, se referă la formă în momentul în care e împrumutată de ceva mișcător, mobil, fluid, forma a ceea ce nu are consistență organică: se potrivește cu pattern-ul unui element fluid, unei litere modelate la întâmplare, unui peplos aranjat după bunul plac, dispoziției momentane a caracterului sau temperamentului. Este forma improvizată, efemeră, modificabilă. Ori, ῥεῖν este predicatul esențial al naturii lucrurilor în filosofia ioniană începând cu Heraclit, iar Democrit era de părere că din moment ce totul era alcătuit din atomi, numai organizarea lor diferită duce la forme și obiecte diferite. Înțelegem atunci de ce ῥυθμός, literalmente «un anumit fel de a curge», era termenul cel mai potrivit pentru descrierea «dispozițiilor» sau «configurațiilor» fără fixitate sau necesitate naturală, produse de o configurație supusă neîncetat schimbării. Alegerea unui derivat al lui ῥεῖν pentru redarea acestei modalități specifice a «formei» lucrurilor caracterizează filosofia care-l inspiră; este o reprezentare a universului în care configurațiile a tot ceea ce se mișcă se definesc ca niște «curgeri». Există o legătură adâncă între sensul propriu al termenului ῥυθμός și doctrina care-i asociază una dintre cele mai originale noțiuni.

Care va fi locul ocupat de noțiunea de «ritm» în această semantică, coerentă și constantă, a «formei»? Care va fi relația sa cu conceptul propriu de ῥυθμός? Trebuie să surprindem condițiile care au făcut din ῥυθμός cuvântul capabil să exprime ceea ce înțelegem prin «ritm». Unele dintre aceste condiții se regăsesc implicit în definiția dată mai sus. Sensul modern al lui «ritm», existent și în greacă, rezultă *a priori* dintr-o specializare secundară, cel de «formă» fiind singurul atestat până la mijlocul secolului al V-lea. Această dezvoltare este de fapt un proces de creație căruia, dacă nu-i putem da o dată, îi putem contura cel puțin circumstanțele. Platon este cel care a precizat noțiunea de «ritm», delimitând într-o accepție nouă valoarea tradițională a lui ῥυθμός. Trebuie să menționăm principalele texte care au contribuit la fixarea noțiunii. În *Philebos* (17 d), Socrate insistă pe importanța intervalelor (διαστήματα), ale căror caracteristici, deosebiri și combinații trebuie cunoscute dacă intenționăm să ne ocupăm serios de muzică. «Înaintașii noștri, spune el, ne-au învățat să numim aceste combinații «armonii» (ἁρμονίας); ἔν τε ταῖς κινήσεσιν αὖ τοῦ σώματος ἕτερα τοιαῦτα ἐνόντα πάθη γιγνόμενα, ἃ δὴ δι' ἀριθμῶν μετρηθέντα δεῖν αὖ φασὶ ῥυθμοὺς καὶ

μέτρα ἐπονομάζειν. «Ne-au mai învățat că pot apărea și alte calități de acest fel, inerente de această dată mișcărilor corpului, guvernate de numere, pe care trebuie să le numim *ritmuri* și *măsuri* (ῥυθμοὺς καὶ μέτρα).» În *Banchetul* (187 b): Ἡ γὰρ ἁρμονία συμφωνία ἐστίν, συμφωνία δὲ ὁμολογία τις... ὥσπερ γε καὶ ὁ ῥυθμὸς ἐκ τοῦ ταχέος καὶ βραδέος, ἐκ διενηνεγμένων πρότερον, ὕστερον δὲ ὁμολογησάντων, γέγονε. «Armonia este o consonanță, consonanța un acord... Tot astfel ritmul se naște din rapid și din lent, mai întâi opuse, apoi armonizate.» În sfârșit, în *Legile* (665 a), el ne învață că tinerii sunt înflăcărați și zgomotoși, dar o anumită ordine (τάξις), privilegiu rezervat exclusiv oamenilor, poate fi observată în mișcările lor: τῇ δὴ τῆς κινήσεως τάξει ῥυθμός ὄνομα εἴη, τῇ δ' αὖ τῆς φωνῆς, τοῦ τ' ὀξέος ἅμα καὶ βαρέος συγκεραννυμένων, ἁρμονία ὄνομα προσαγορεύοιτο χορεία δὲ τὸ ξυναμφότερον κληθείη. «Această ordine în mișcări a primit numele de *ritm*; numim *armonie* ordinea vocii în care acut și grav se contopesc, iar reuniunea lor se numește *artă corală*».

Vedem așadar cum definiția de mai sus decurge din sensul tradițional, precum și modul în care ea se modifică. Platon folosește ῥυθμός și cu sensul de «formă distinctivă, dispunere, proporție». El inovează atunci când îl folosește referitor la forma mișcării îndeplinite de corpul omenesc în timpul dansului, și la dispunerea figurilor pe care le ia această mișcare. Circumstanța decisivă se găsește aici, în noțiunea de ῥυθμός corporal asociată lui μέτρον și supusă legii numerelor: această «formă» va fi determinată de o «măsură» și supusă unei ordini. Iată noul sens al lui ῥυθμός: la Platon, «dispunerea» (în sensul propriu al cuvântului) este alcătuită dintr-o suită ordonată de mișcări lente și repezi, după cum «armonia» rezultă din alternanța de acut și de grav. Din acest moment, ῥυθμός va fi ordinea în mișcare, întregul proces de aranjare armonioasă a atitudinilor corporale, combinat cu un metru. Se poate vorbi deci de un «ritm» al dansului, al mersului, al cântecului, al vorbirii, al muncii, a tot ceea ce presupune o activitate continuă descompusă de metru în timpi alternativi. A fost stabilită astfel noțiunea de ritm. Pornind de la ῥυθμός, configurație spațială definită de combinarea și proporția distinctivă a elementelor, se ajunge la «ritm», configurația mișcărilor ordonate în timp: πᾶς ῥυθμός ὡρισμένῃ μετρεῖται κινήσει, «orice ritm este măsurat de o anumită mișcare» (Aristotel, *Probl.*, 882 b 2).

Istoria pe care tocmai am schițat-o ne va ajuta să înțelegem complexitatea condițiilor lingvistice care au dus la apariția noțiunii de

«ritm». Suntem departe de reprezentările simpliste propuse de o etimologie superficială; grecul primitiv nu a descoperit noțiunea de «ritm» contemplând jocul valurilor care se sparg de țărm. Dimpotrivă, noi suntem cei care metaforizăm astăzi, atunci când vorbim de ritmul valurilor. A fost necesară o reflecție îndelungată asupra structurii lucrurilor, urmată de o teorie a măsurii aplicată figurilor de dans și inflexiunilor cântecului pentru a descoperi și denumi principiul mișcării cadențate. Nimic mai firesc decât această elaborare lentă, prin efortul gânditorilor, a unei noțiuni care ni se pare inerentă formelor articulate ale mișcării în așa măsură încât ne vine greu să credem că nu a fost concepută în acest fel încă de la începuturi.

CAPITOLUL XXVIII

Civilizația. Contribuții la istoria cuvântului[1]

Întreaga istorie a gândirii moderne și cele mai mari izbânzi ale culturii intelectuale din lumea occidentală sunt legate de crearea și de utilizarea câtorva zeci de cuvinte esențiale, alcătuind împreună un bun comun al Europei occidentale. Abia astăzi începem să apreciem cum se cuvine interesul pe care-l prezintă o descriere exactă a genezei acestui vocabular al culturii moderne. O asemenea descriere nu poate fi decât însumarea a numeroase lucrări de detaliu consacrate fiecăruia dintre aceste cuvinte în fiecare limbă în parte. Astfel de lucrări sunt încă rare, iar cei care le întreprind resimt, mai ales în ceea ce privește franceza, penuria unor dovezi lexicale dintre cele mai necesare.

Într-un studiu binecunoscut[2], Lucien Febvre a conturat strălucit istoria unuia dintre cei mai importanți termeni ai lexicului nostru modern, cuvântul *civilizație*, și evoluția noțiunilor aferente, atât de fecunde, între sfârșitul sec. al XVIII-lea și mijlocul sec. al XIX-lea. Tot el a deplâns greutățile pe care a fost nevoit să le înfrunte în datarea exactă a introducerii termenului în franceză. Tocmai pentru că *civilisation* este unul dintre acele cuvinte care induc o nouă viziune asupra lumii, este necesar să stabilim pe cât posibil condițiile în care a apărut. Contribuția de față se limitează la această fază a primelor utilizări, urmărind mai ales extinderea subiectului și îmbogățirea documentației.

Dl. Febvre nu a putut întâlni în franceză un exemplu sigur de *civilisation* înainte de 1766. La scurt timp de la publicarea studiului său, au fost aduse noi precizări și exemple mai vechi, pe de o parte de

---

[1] Extras din *Hommage à Lucien Febvre*, Paris, 1954.

[2] *Civilisation. Le mot et l'idée* (Publications du Centre International de Synthèse), Paris, 1930, p. 1-55. Expunere făcută la Centre de Synthèse în mai 1929.

Ferdinand Brunot, într-o notă succintă în a sa *Histoire de la langue française*[1], pe de altă parte de Joachim Moras, care a consacrat un studiu detaliat noțiunii de civilizație în Franța[2]. Putem adăuga și alte date, culese din lecturile personale.

Credem că cele mai vechi exemple ale cuvântului se regăsesc, cel mai probabil, în scrierile marchizului de Mirabeau. Nici nu ne putem imagina astăzi care a fost faima și influența autorului volumului *Ami des hommes* nu numai în cercul fiziocraților, ci în întreaga lume intelectuală, timp de multe decenii, cel puțin până în primul sfert al veacului al XIX-lea. Pentru a-i putea aprecia activitatea, dispunem de mărturiile fervente ale acelor contemporani care i-au îmbrățișat doctrina cu multă pasiune. De pildă Linguet care, în a sa *Théorie des lois civiles* (1767), citează, alături «l'*Ami des hommes*, l'*Esprit des lois*, și alte opere publicate de genii superioare». Sau abatele Baudeau care semnează a sa *Première Introduction à la philosophie économique* (1771) «Un discipol al *Ami des hommes*». Mult mai târziu, în 1814, chiar și foarte lucidul Benjamin Constant, într-o lucrare înrudită cu obiectul acestui studiu, *De l'esprit de conquête et de l'usurpation, dans leur rapports avec la civilisation européenne*, se referă la «două autorități impozante, dl. de Montesquieu și marchizul de Mirabeau»[3]. Și totuși, cine-l citește astăzi pe Mirabeau va fi mirat că exagerările și bizareriile scriitorului nu au știrbit cu nimic faima sa de economist și de reformator. Istoricul limbii de astăzi va remarca mai ales aceste slăbiciuni sclipitoare; exprimările echivoce, verva vulgară, incoerența metaforelor și confuzia emfatică a tonului par să fie exprimările firești ale unei gândiri cu siguranță îndrăznețe și vehemente.

Ori, tocmai în lucrarea care i-a consacrat imediat numele găsim, pentru prima oară, cuvântul *civilisation*. În 1756, în realitate 1757[4], apărea, sub numele autorului, *L'Ami des hommes ou Traité de la population*, care s-a bucurat imediat de un succes răsunător. Putem citi, în

---

[1] *Histoire de la langue française*, vol. VI, partea I, 1930, p. 106. Prima menționare a cuvântului s-ar găsi într-un pasaj din Turgot pe care L. Febvre (*op. cit.*, p. 4-5) l-a exclus, considerând că trebuie atribuit, foarte probabil, lui Dupont de Nemours.

[2] *Ursprung und Entwickelung des Begriffs der Zivilisation in Frankreich (1756-1830)*, Hamburg, 1930 (*Hamburger Studien zu Volkstum und Kultur der Romanen* 6).

[3] Ed. 1814, p. 53, n. 1.

[4] Fapt stabilit de G. Weulersse, *Les Manuscrits économiques de François Quesnay et du marquis de Mirabeau aux Archives nationales*, Paris, 1910, p. 19-20, care susține «că lucrarea a fost scrisă în întregime și fără îndoială tipărită în 1756, dar că a apărut abia în 1757».

prima parte, spre mijloc: «Pe bună dreptate, Miniștrii Religiei ocupă primul loc într-o societate bine organizată. Religia este, fără îndoială, primul și cel mai util frâu al umanității; este întâia forță a civilizației; ne învață și ne amintește neîncetat de confraternitate, ne îmblânzește inima etc.»[1] Cuvântul apare și mai departe în lucrare. Îl întâlnim în scrieri posterioare ale lui Mirabeau. De pildă, în a sa *Théorie de l'impôt* (1760): «Exemplul tuturor imperiilor care l-au precedat pe al nostru și care au parcurs cercul civilizației constituie, în detaliu, o dovadă pentru ceea ce tocmai am propus» (p. 99)[2]. O mărturie prea puțin cunoscută astăzi, legată de predilecția manifestă a lui Mirabeau pentru acest termen, a ieșit la lumină în urma inventarierii documentelor sale și merită să fie amintită în cele ce urmează, deși nu ne interesează prea mult data care i-a fost atribuită. Mirabeau a lăsat în proiect începutul unei lucrări care, dorindu-se a fi o continuare la *L'Ami des hommes ou Traité de la population*, trebuia să poarte titlul *L'Ami des femmes ou Traité de la civilisation*. Weulersse situează această schiță «către 1768, cu siguranță». Din păcate, nu putem data cu mai multă exactitate acest text deosebit, păstrat la Arhivele naționale. Cine va avea curiozitatea să-l consulte, va găsi un manuscris[3] cuprinzând cinci pagini și jumătate de introducere și zece pagini, singurele redactate, din tratatul propriu-zis. Tonul rezultă din faptul că, după un preambul sub formă de invocație, textul este anunțat de titlul următor: «Traité de la civilisation. Premiere partie, premier âge. Chapitre Ier. Le bégayement.» În toată extravaganța sa, presărat cu reflecții și cu digresiuni de stil dintre cele mai bizare, acest fragment conține totuși mai multe utilizări interesante ale cuvântului care făcea obiectul discursului. Le vom aminti pe toate: «Ea (= simplitatea) va ști să-mi arate căile civilizației» (p. 1); «trebuie să aflăm care dintre cele două sexe a avut o influență mai mare asupra civilizației» (p. 2); «extirparea acestor prejudecăți este urmarea cunoștințelor pe care le aduce

---

[1] Nu era greu să ajungem până la Mirabeau. Acest fragment figurează în cea de-a doua ediție a *Dictionnaire de Trévoux*. Referința se regăsește astăzi în noua ediție a *Dictionnaire étymologique* de Bloch-Wartburg, însă cu precizarea inexactă a datei (1755, în loc de 1757) și cu o greșeală în titlu (*L'Ami de l'homme*, în loc de *L'Ami des hommes*).

[2] Considerăm că nu e nevoie să reluăm aici exemplele oferite de J. Moras pentru Mirabeau și nici pe cele ale abatelui Baudeau din *Ephémérides du citoyen*, deja citate de L. Febvre și Moras.

[3] Dosarul M. 780, nr. 3. Manuscrisul a fost semnalat de G. Weulersse (*op. cit.*, p. 3). J. Moras nu l-a utilizat în întregime.

civilizația» (p. 4); «oamenii cumsecade își păstrează cinstea și bunul simț în conduită, iar civilizația și judecata în societate» (*Ibid.*); «civilizația și eticheta îi obligă (sic) să se deprecieze în societate» (*Ibid.*); și, în special, acest fragment care cuprinde o definiție:. «Mă mir, în această privință, cât de mult se înșală vederile noastre greșite asupra tuturor lucrurilor și în privința a ceea ce considerăm a fi *civilizația*. Dacă v-aș întreba pe cei mai mulți „în ce credeți că constă civilizația", mi s-ar răspunde, *civilizația este îmblânzirea moravurilor, civilitatea, politețea și cunoștințele răspândite întru respectarea bunei cuviințe care suplinește legi mai detaliate*; toate acestea îmi arată numai masca virtuții, nu și adevărata sa față, iar civilizația nu face nimic pentru societate dacă nu îi împrumută fondul și forma virtuții» (p. 3)[1]. Din aceste utilizări rezultă că, pentru Mirabeau, «civilizația» este un proces a ceea ce se numea, până la el, «poliție», act care urmărește să rafineze individul și societatea, un efort în vederea respectării spontane de către individ a regulilor bunei cuviințe și transformarea moravurilor societății în sensul unei civilități mai pronunțate.

În același fel o înțeleg și autorii care, începând cu 1765, se servesc la rândul lor de termenul *civilizație*, mai ales sub influența lui Mirabeau. Studiile amintite se bazează pe texte din Boulanger, din Baudeau și Dupont de Nemours, pe care nu este necesar să le reproducem aici. Vom adăuga unele exemple din Linguet, *Théorie des lois civiles ou Principes fondamentaux de la société* (Londra, 1767): «Vom arăta în cele ce urmează că nenorocirea nu poate fi ocolită. Ea ține de civilizația popoarelor» (I, p. 202)[2]; «Iată primele două titluri din Codul originar al oamenilor, în perioada civilizării lor» (II, p. 175); «Îmi place să deslușesc pe cât posibil urmele primilor pași făcuți de oameni spre civilizație» (II, p. 219); «Pentru... a face din instrumentele agricole unelte de lux, era nevoie de puțin mai multă civilizație, care nu a întârziat» (II, p. 259). Aici *civilizație* desemnează procesul colectiv și originar care a scos omenirea din sălbăticie, ceea ce conduce deja la definirea «civilizației» ca stare a societății civilizate, ale cărei exemple aveau să fie tot mai numeroase.

Ne putem întreba de ce *civilizație* s-a născut atât de târziu, din moment ce *a civiliza* și *civilizat* erau intrate deja de mult timp în vocabularul curent. E foarte puțin probabil ca acest proces să fi fost

---

[1] Pasajele în italice sunt subliniate în manuscrisul original.

[2] Este singurul pasaj citat de Brunot (*op. cit.*) cu altă referință (p. 190) care fie că are în vedere o altă ediție, fie că este inexactă.

împiedicat de existența *civilizației* ca termen în practica judiciară («actul de a face civil un proces penal») care nu a avut niciodată o utilizare largă. Trebuie să ne gândim, mai degrabă, la două motive principale. Unul dintre ele este raritatea, în acea epocă, a cuvintelor în *-isation* și ritmul lent în care a sporit numărul acestora. În ciuda celor afirmate de J. Moras în această privință, la mijlocul secolului al XVIII-lea nu se înregistrau decât puține creații de acest fel înainte de Revoluție: în listele lui F. Gohin[1] și A. François[2] nu apar decât *fertilisation, thésaurisation, temporisation, organisation* (acesta a fost creat mai devreme, dar nu a intrat decât atunci în uz) și în cele din urmă *civilisation*. Un număr foarte redus comparativ cu cei aproximativ 70 de termeni în *-ité* creați în aceeași perioadă[3]. Chiar și din acest contingent redus, majoritatea cuvintelor păstrează exclusiv sensul de «act» (de pildă *fertilisation*). Pentru a trece la noțiunea de «stare» la care ajunge foarte curând *civilisation*, nu-l putem cita decât pe *organisation* în «organisation des végétaux», apoi «des organisations charitables». Obișnuința ne-a făcut să nu mai fim sensibili la caracterul de excepție căpătat foarte curând de utilizarea lui *civilisation* alături de alte derivate în *-isation*. În afară de această productivitate, pe atunci scăzută, a unei clase de abstracte cu aspect tehnic, trebuie să avem în vedere, pentru a explica apariția târzie a lui *civilisation,* noutatea însăși a noțiunii și schimbările pe care ea le implica în concepția tradițională despre om și societate. Descoperim o gradație universală de la sălbăticia originară la condiția actuală a omului în societate, un progres lent de educare și rafinare, într-un cuvânt un progres constant în ordinea a ceea ce *civilité*, termen static, nu ajungea să exprime și a ceea ce trebuia redat prin *civilisation* pentru a defini sensul și continuitatea împreună. Nu era doar o perspectivă istorică a societății; era în același timp o interpretare optimistă și absolut ne-teologică a evoluției sale care începea să se facă simțită, uneori fără știrea celor care o proclamau și în ciuda faptului că unii dintre ei, în frunte cu Mirabeau, considerau încă religia ca întâiul factor al «civilizației».

Însă, după cum remarca Febvre[4], cuvântul cunoaște o istorie paralelă și în mare parte contemporană în Anglia, unde condițiile, sur-

---

[1] *Les Transformations de la langue française pendant la deuxième moitié du XVIII*[e] *siècle*, Paris, 1902, p. 266 sq.

[2] *Hist. de la langue* (a lui F. Brunot), vol. VI, partea a 2-a, p. 1320.

[3] Gohin, *op. cit.*, p. 271.

[4] L. Febvre, *op. cit.*, p. 7 sq.

prinzător, sunt similare: *civilize* și *civilized* sunt vechi; *civilization* ca termen procedural este atestat încă de la începutul secolului al XVIII-lea, însă *civilization* în sens social este datat mult mai târziu. Pentru o noțiune destinată să se extindă foarte mult într-o epocă de contacte strânse între cele două țări, aceasta pune problema anteriorității unuia sau altuia dintre primele utilizări și a unor posibile influențe reciproce. În primul rând, trebuie stabilită data apariției lui *civilization* în engleză. Excelentul *New English Dictionary* (*N.E.D.*) atribuie primului exemplu ca dată de apariție 1772, în convorbirile lui Boswell cu doctorul Johnson. În acest caz, chestiunea priorității francezei sau englezei, neelucidată de Febvre, s-ar tranșa imediat în favoarea francezei, unde *civilisation* s-a născut cu cincisprezece ani mai devreme, în 1757. Aceasta este concluzia lui J. Moras care, în ciuda unor lecturi foarte bogate, nu l-a putut întâlni pe *civilization* în engleză înainte de 1772[1]. Cu toate acestea, soluția nu poate fi acceptată cu atâta ușurință; ne interesează mai multe precizări suplimentare.

Trebuie văzut cum apare cuvântul în textul citat în *N.E.D.* ca fiind cel mai vechi și trebuie citit în întregime pasajul lui Boswell invocat numai parțial în articolul de dicționar: «On Monday, March 23 (1772), I found him (= Dr. Johnson) busy, preparing a fourth edition of his folio Dictionary... He would not admit *civilization*, but only *civility*. With great deference to him I thought *civilization*, from *to civilize*, better in the sense opposed to *barbarity* than *civility*, as it is better to have a distinct word for each sense, than one word with two senses, which *civility* is, in his way of using it.» Pasajul interesează din mai multe privințe. Boswell este conștient de diferența dintre *civility* cu sensul de «civilitate, politețe» și *civilization*, opus «barbariei». El pledează, fără îndoială, pentru un cuvânt deja existent în uzaj, și nu pentru un neologism inventat de el, din moment ce se pune problema înregistrării lui în dicționar. Trebuie să-l fi citit undeva, ca și Johnson de altfel, deși acesta din urmă refuză s-o recunoască. Ceea ce putem deduce din această utilizare la Boswell este că alți autori o acceptaseră deja.

Această inferență se găsește indirect confirmată de succesul fulgerător al lui *civilization*. Încă din 1775, dicționarul din Ast (citat de *N.E.D.*) înregistrează *civilization* ca fiind «the state of being civilized; the act of civilizing». În anul următor, găsim exemple de felul celor care urmează (dintre care nici unul nu este amintit de *N.E.D.*).

---

[1] *Op. cit.*, p. 34 sq.

Într-un pamflet de Richard Price prilejuit de războiul împotriva Americii: «... in that middle state of civilization, between its first rude and its last refined and corrupt state»[1]. Și mai ales în celebra lucrare a lui Adam Smith, *An inquiry into the Nature and Causes of Wealth of Nations* (1776) în care, fără să întreprindem cercetări amănunțite, înregistrăm, în numai câteva pagini, exemplele: «It is only by means of a standing army, therefore, that the civilization of any country can be perpetuated or even preserved for any considerable time» (II, p. 310); «as the society advances in civilization» (II, p. 312); «the invention of fire-arms, an invention which at first sight appears to be so pernicious, is certainly favorable to the permanency and to the extension of civilization» (II, p. 313). Știm că Adam Smith a petrecut un an la Paris în compania ducelui de Buccleugh, între sfârșitul lui 1765 și octombrie 1766, și că a frecventat asiduu cercul fiziocraților, Quesnay, Turgot, Necker etc. Probabil că s-a familiarizat cu cuvântul *civilisation*, foarte recent pe atunci, însă nimic nu ne îndreptățește să susținem acest lucru. Utilizarea nonșalantă a lui *civilization* sub pana lui Adam Smith în 1776, într-o lucrare a cărei elaborare necesita mai mulți ani, dovedește în orice caz că nu putem considera 1772 ca fiind data creării cuvântului.

De fapt, și alții l-au folosit, încă înaintea lui Boswell. Informațiile din *N.E.D.* lipsesc aici. Ne-a fost ușor însă să descoperim exemple de *civilization* datate cu câțiva ani mai devreme de 1772.

Le întâlnim, în primul rând, cu un an mai devreme, în 1771, în lucrarea lui John Millar, profesor la Universitatea din Glasgow, *Observations concerning the distinction of ranks in society*, lucrare tradusă în franceză după cea de-a doua ediție, cu titlul de *Observations sur les commencements de la société* (Amsterdam, 1773)[2]. În prefață, John Millar își face cunoscută intenția de a studia «the alterations produced... by the influence of civilization and regular government» (p. VII). Iată exemplele culese din lucrare: «... among nations considerably advanced in civilization and refinement» (p. 4); «the gradual advancement of society in civilization, opulence and refinement» (p. 37); «being neither acquainted with arts and civilization nor reduced

---

[1] *Observations on the nature of Civil Liberty, the Principles of Government and the Justice and Policy of the war with America*, Dublin 1776, p. 100.

[2] Această traducere a fost menționată numai de L. Febvre, *op. cit.*, p. 9 și 22. În traducerea franceză, întotdeauna *civilisation* redă cuvântul englez, utilizat uneori chiar acolo unde textul englez îl preferă pe *refinement* (p. 154).

under subjection to any regular government» (p. 50); «the advancement of a people in civilization» (p. 63); «the same effects of civilization are at length beginning to appear» (p. 76); «the progress of a people in civilization and refinement» (p. 101); «the advancement of a people in civilization and refinement» (p. 153 ca titlu al capitolului VI); «the advancement of a people in civilization and in the arts of life» (p. 178); «the progress of civilization» (p. 190); «the influence of civilization upon the temper and dispositions of the people» (p. 203).

În 1771, J. Millar pare să mânuiască *civilization* cu atâta ușurință încât ne îndoim că a fost primul său utilizator. Am reușit, în cele din urmă, să-i găsim un predecesor care s-a servit de același cuvânt cu patru ani mai devreme, subliniind noțiunea reprezentată. Este vorba despre un alt scoțian, Adam Ferguson, profesor de filosofie morală la Universitatea din Edinburg, într-o lucrare intitulată *An Essay on the History of Civil Society* (Edinburg, 1767)[1]. Încă de la pagina 2 el precizează principiul care guvernează evoluția societăților omenești: «Not only the individual advances from infancy to manhood, but the species itself from rudeness to civilization.» Cuvântul va fi reluat de mai multe ori în cursul expunerii: «We are ourselves the supposed standards of politeness and civilization» (p. 114); «it was not removed by the highest measures of civilization» (p. 137); «our rule in measuring degrees of politeness and civilization» (p. 311); «in the progress of civilization» (p. 373); «luxury necessary to civilization» (p. 375); «in the extremes of civilization and rudeness» (p. 382).

Și în cazul de față, ne putem întreba dacă Adam Ferguson nu a împrumutat cuvântul respectiv de la altcineva. Lecturile noastre nu ne-au putut furniza însă evidențe în acest sens. Se pare că nici unul dintre filosofii cărora Ferguson le-ar putea fi tributar, în special Hutcheson, Hume, Locke, nu a utilizat *civilization*. Pentru a cristaliza fie și o certitudine negativă, este necesară o lectură exhaustivă din acești autori prolifici și o examinare atentă a publicațiilor filosofice și istorice scoțiene și englezești între 1750 și aproximativ 1760[2]. Până la data la care am putut ajunge cu ancheta noastră, prima menționare

---

[1] O traducere franceză a fost publicată în 1783 (nota editorului menționează că era tipărită, la acea dată, de mai mult de cinci ani), *Histoire de la société civile*, trad. Bergier. Traducătorul utilizează pretutindeni *civilisation*. Este și mai puțin necesar decât în cazul versiunii franceze a lucrării lui Millar să aducem exemple.

[2] În orice caz, devine limpede în momentul de față că Boswell, el însuși scoțian care a studiat la Edinburg, avea toate motivele să fie familiarizat în 1772 cu un termen introdus de cursurile lui Ferguson.

tipărită a lui *civilization* datează din 1767, zece ani mai târziu de la primul exemplu de *civilisation* la Mirabeau. Bazându-ne pe aceste date, s-ar impune să atribuim scriitorului francez prioritate istorică. Rămâne de văzut dacă această diferență de dată implică neapărat o calchiere a cuvântului francez în engleză, caz în care trebuie căutat agentul acestui transfer. Ori, e puțin probabil ca Ferguson să se fi inspirat din Mirabeau; nimic nu ne dovedește că l-ar fi citit vreodată. Dimpotrivă, avem motive să credem că termenul de *civilization* a putut să apară în scrierile sau în cursurile ținute chiar înainte de 1767.

Găsim un indiciu în acest sens într-o scrisoare a lui David Hume către Adam Smith, datată din 12 aprilie 1759, în care-l recomandă pe «our friend Ferguson» pentru un post la Universitatea din Glasgow. Hume scrie în favoarea prietenului său: «Ferguson has very much polished and improved his treatise on Refinement and with some amendments it will make an admirable book, and discovers an elegant and a singular genius.»[1] Iar o notă a lui Dugald-Stewart ne aduce la cunoștință că acest tratat *On Refinement* a fost publicat în 1767 cu titlul de *An Essay on the History of Civil Society*. Așadar în 1759 întâlnim, într-o primă ipostază, opera la care ne-am referit mai sus. În eventualitatea în care s-a păstrat manuscrisul primei variante, ar fi interesant de verificat dacă Ferguson se servea deja de *civilization*. Dacă răspunsul este pozitiv, pare cel puțin verosimil ca Ferguson să-l fi inventat (dacă nu l-a întâlnit și el la un autor anterior); în acest caz, istoria lui *civilization* în engleză, cel puțin la începuturile sale, în 1759, nu putea fi legată de o influență franceză. Ar fi necesar un studiu în acest sens.

Un alt indiciu ne este furnizat de o publicație mult mai târzie a lui Ferguson însuși. El a publicat, în 1792, în tihna singurătății sale, un rezumat al lecțiilor pe care le-a ținut la Universitatea din Edinburg despre principiile morale și politice: *Principles of Moral and Political Science, being chiefly a Retrospect of Lectures delivered in the College of Edinburg* (Edinburg, 1792). Sunt multe situații în care el poate folosi *civilization* (I, 207, 241, 304; II, 313), însă, de această dată, cuvântul nu mai are nimic insolit. Unul dintre aceste exemple merită să ne rețină atenția: «The success of commercial arts, divided into parts, requires a certain order to be preserved by those who practise them,

[1] Scrisoare citată de Dugald-Stewart în a sa biografie a lui Adam Smith, publicată în deschiderea volumului postum *Essays on Philosophical Subjects*, 1759, p. XLVI.

and implies a certain security of the person and property, to which we give the name of civilization, although this distinction, both in the nature of the thing, and derivation of the word, belongs rather to the effects of law and political establishment on the forms of society, than to any state merely of lucrative possession or wealth» (I, p. 241). Expresia «... to which *we* give the name of civilization» este ambiguă: să fie oare vorba de «noi» în utilizarea sa curentă? sau de cel rezervat autorului care creează o expresie nouă? În cazul în care s-au păstrat manuscrisele lui Ferguson, ar trebui să încercăm să stabilim data primei redactări a acestui eseu, pentru a stabili dacă autorul se referă sau nu la un cuvânt inventat de el însuși.

Vom încheia prin a sugera întreprinderea unor cercetări viitoare, în Anglia, singurele în stare să elucideze chestiunea pe care o lăsăm deocamdată în suspans: dacă *civilisation* a fost inventat de două ori, în Franța și în Anglia, independent și în aceeași perioadă, sau dacă numai franceza a fost cea care a introdus acest cuvânt în vocabularul Europei moderne.

INDEX

TABLĂ DE MATERII

V. OMUL ÎN LIMBĂ

VI. LEXIC ȘI CULTURĂ

Studiile reunite în această lucrare au fost alese dintre multe altele, mai tehnice, publicate de autor în cursul ultimilor ani. Le-am prezentat aici sub titlul de «probleme» tocmai pentru că ele aduc, împreună și fiecare în parte, o contribuție la vasta problematică a limbajului, care se regăsește în principalele teme tratate: avem în vedere relațiile dintre biologic și cultural, dintre subiectivitate și socialitate, dintre semn și obiect, dintre simbol și gândire, precum și chestiuni de analiză intralingvistică. Cei care regăsesc și în alte domenii importanța limbajului vor vedea, de asemenea, felul în care un lingvist abordează unele întrebări pe care ei ajung să și le pună și vor remarca, probabil, că toate sistemele semiotice sunt determinate de configurația limbajului.

Editura **Teora**

UMA PROBLEME DE LINGVISTICA 1

Cod: 0434

Lei 95000

ISBN 973-20-0434-7

